

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Я. Жаліло

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ
ЕФЕКТИВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ**

Монографія

Київ - 2009

УДК 330.1(477)“2004/2009”
Ж24

*Рекомендовано рішенням Вченої ради
Національного інституту стратегічних досліджень
(протокол №7 від 29 жовтня 2008 р.)*

*За повного або часткового відтворення матеріалів даної публікації
посилання на видання обов'язкове*

Рецензенти:

Мунтян В. І., чл.-кор. НАН України, д.е.н., проф.;
Сухоруков А.І., д.е.н., проф.

Ж24 **Жаліло Я. А.** Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія. - К.: НІСД, 2009. - 336 с., іл.
ISBN 978-966-554-097-7

У монографії досліджено теоретичні та практичні аспекти формування та реалізації економічної стратегії держави з точки зору забезпечення її максимальної ефективності. Автор досліджує особливості співвідношення економічної стратегії держави з дією об'єктивних макроекономічних законів і мотивацією головних суб'єктів економічної сфери та окреслює головні критерії її ефективності. Проаналізовано процеси, які відбувалися в економіці України з часу здобуття незалежності, зосереджено головну увагу на періоді 2004-2007 рр., який продемонстрував значне зростання значущості інституційних чинників ефективності економічних стратегій усіх рівнів в умовах швидкого економічного зростання. Запропоновано принципи та шляхи формування ефективної економічної стратегії, адекватної можливостям та потребам сучасного етапу розвитку національної економіки України. Зроблено висновки щодо об'єктивного підґрунтя гостроти кризових явищ 2008-2009 рр. в Україні.

Розраховано на фахівців, які займаються теоретичною та практичною діяльністю у сфері економічної політики, аспірантів, студентів, осіб, які цікавляться сучасними проблемами економіки.

ISBN 978-966-554-097-7

© Жаліло Ярослав Анатолійович, 2009
© Майнові, Національний інститут
стратегічних досліджень, 2009

Вступ

Друга половина першої декади ХХІ століття позначилася для України стрімкими суспільними зрушеннями, злетами та падіннями масових сподівань та розчарувань, періодом народження та розпаду амбіційних соціальних та економічних проектів. Різке зростання суспільної активності, гостре протистояння політичних сил суспільства, загострили ключове для пересічного громадянина питання: заради чого функціонує економіка країни, наскільки її позитивна динаміка позначається на змінах у якості життя громадян?

Внаслідок політичної конкуренції економічну політику витіснено до досить вузького поля змагань за завоювання прихильності електорату. Це практично унеможливило реалізацію системних структурних зрушень, необхідних для продовження поступу соціально-економічних перетворень. Відтак зростання суспільних очікувань на адресу оновленої влади поєдналося з настанням затяжної «стратегічної паузи» в економічній політиці. Відсутність системних змін досить швидко виявилася як нагромадження внутрішніх суперечностей економічної системи та стала, на наше глибоке переконання, головним рушієм наростання суспільного песимізму та апатії.

Між тим, з перебігом часу не лише не втрачається, а, навпаки, посилюється вагомість дотримання основного стратегічного завдання національного соціально-економічного розвитку: формування в країні ефективної конкурентоспроможної економіки, підґрунтя для реалізації цілей європейської інтеграції України. Без реалізації такого завдання обмеженість можливостей забезпечення соціальної орієнтації економічного розвитку та зменшення розриву в якості життя населення України з європейськими стандартами стає дедалі очевиднішою.

Відтак, на порядку денному постає проблема досягнення ефективності економічної стратегії держави, враховуючи особливості, можливості та обмеження суспільно-політичної конфігурації, що склалася в країні на сучасному етапі. Як засвідчують реалії, такої ефективності можливо досягти лише у разі поєднання виважених та обґрунтованих важелів державної політики з раціональним та кваліфікованим реагуванням на їхню дію з боку суб'єктів економіки, на які ці важелі впливають.

Світова валютно-фінансова криза 2008-2009 рр., яка дуже болуче вдарила по українській економіці, виявила суперечності та диспропорції в ній, які тривалий час нагромаджувалися, порушила питання дієвості держави в економічній політиці з новою силою. Криза довела неминучість «відплати» за нехтування економічною політикою ключових макроекономічних закономірностей. Проте вона також продемонструвала, що врахування цих закономірностей є невід'ємною запорукою дієвості заходів - як оперативного антикризового, так і стратегічного спрямування.

У пропонованій роботі автор продовжує фундаментальний аналіз феномена економічної стратегії як суспільного явища, розпочатий ним у попередньому монографічному дослідженні¹. У книзі використано низку методологічних розробок, оцінок та рекомендацій згаданої публікації. Проте вони здобули подальшого розвитку на багатому емпіричному матеріалі періоду 2004-2008 рр., який довів їхню доречність та сформував цілісне бачення особливостей створення та реалізації в Україні економічної стратегії, яка стає дедалі більш «децентралізованою»; стратегії суб'єктів ринку в ній набувають не меншої ваги, ніж стратегія держави, а забезпечення позитивного соціального ефекту є обов'язковою умовою її легітимності.

Основний масив тексту було написано ще до того, як світова фінансова криза позначилася на українській економіці. Як не сумно це констатувати, криза довела справедливість критичних висновків автора щодо нестійкого характеру моделі соціально-економічного розвитку, яка встановилася в Україні. Задля уникнення деформуючого впливу економічного спаду, що розпочався восени 2008 р., аналіз тенденцій, які виявлено в українській економіці, подекуди свідомо обмежений автором 2007 роком.

Вочевидь, явища, пов'язані з кризовими процесами в Україні та антикризовою політикою держави потребують окремого ґрунтовного дослідження. Відтак у пропонованій роботі лише окреслено основні передумови, що спричинили надмірну чутливість української економіки до світової кризи. Автор також не пропонує рецептів оперативних антикризових дій. Вони описані в інших працях, в тому числі - підготовлених керованим автором колективом². Проте криза сама собою не вирішує фундаментальних суперечностей, закладених у її підґрунті. Відтак стратегічні завдання щодо розгортання системних соціально-економічних перетворень в Україні не лише не втрачають актуальності через кризу, а й набувають нової гостроти. Саме на них зосереджено увагу в монографії.

Перший розділ монографії присвячено теоретичним аспектам економічної стратегії. Визначено категоріальний апарат, проаналізовано підходи

¹Жаліло, Я. А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика. - К.: НІСД, 2003. - 368 с.

²Економічна криза в Україні: виміри, ризики, перспективи / Жаліло, Я. А., Бабанін, О. С., Белінська, Я. В. та ін. / за заг. ред. Я. А. Жаліло.- К.: НІСД, 2009.- 142 с.; Реалії економічної кризи: чи є підстави для оптимізму? / Жаліло, Я. А., Покришка, Д. С., Бабанін, О. С. та ін. - К.: НІСД, 2009. - 101 с.

до трактування поняття «стратегії» представників різних напрямів та течій суспільної науки. Сформульовано особливості методології стратегічних досліджень в економічній науці.

У *другому розділі* доведено органічну залученість економічної стратегії до процесу суспільного відтворення, відтак показано, що вона є іманентною складовою ринкової економічної системи. Визначено особливості, які накладає на формування економічної стратегії перехідна економіка, встановлено основні напрями впливу глобалізаційних процесів на форму та зміст економічної стратегії держави. Автор пропонує власне трактування поняття «ефективності економічної стратегії», комплексу чинників та передумов, а також критерії оцінки ефективності.

У *третьому розділі* детально проаналізовано особливості практичної реалізації економічної стратегії держави в процесі ринкових трансформацій в Україні. Зроблено висновки щодо еволюції основних засад такої стратегії, передумов та критеріїв її ефективності. Основну увагу приділено аналізу періоду посилення політичних впливів на економічний розвиток, який встановлює вагомість інституційного чинника забезпечення економічної стратегії держави та суб'єктів ринку.

Четвертий розділ присвячено проблемам практичного інструментарію реалізації економічної стратегії держави. Автор досліджує важелі впливу з боку держави на стратегії суб'єктів господарювання, які мали б спонукати їх до дій, котрі перебувають у руслі реалізації стратегічних орієнтирів розвитку. Відтак встановлено об'єктивне системне підґрунтя невисокої ефективності економічної стратегії держави у попередні періоди.

У *п'ятому розділі* вміщено рекомендації щодо підбору та використання дієвого макроекономічного інструментарію, підпорядкованого завданням реалізації стратегічних пріоритетів, сформульовано такі пріоритети для сучасного етапу розвитку. Значну увагу приділено забезпеченню балансу економічних інтересів як ключовому чиннику ефективності економічної стратегії держави.

Пропоноване дослідження автор здійснював у процесі підготовки низки аналітичних доповідей Національного інституту стратегічних досліджень, презентованих на серії «круглих столів» економічної тематики, щорічних експертних доповідей «Про внутрішнє і зовнішнє становище України», низки стратегічних документів державного рівня.

Автор вдячний керівникам Інституту в різні періоди часу, які сприяли його тривалій та плідній дослідницькій діяльності: С. І. Пирожкову, О. Ф. Белову, А. С. Гальчинському, О. С. Власюку, І. О. Гриніву, Ю. Г. Рубану.

Дослідження було б неможливим без підтримки друзів і колег по Національному інституту стратегічних досліджень та Центру антикризових досліджень: Я. Б. Базилюк, Я. В. Белінської, З. С. Варналія, Д. Ю. Венцовського, В. Є. Воротіна, С. В. Давиденка, О. О. Коломієць, В. А. Комарова, С. І. Лавриненко, О. М. Пищуліної, Д. С. Покришки, Т. П. Слатьєн, яким автор щиро вдячний за розуміння та підтримку.

1. Економічна стратегія як категорія сучасної економічної науки

Незаперечною позитивною ознакою сучасного етапу суспільного розвитку України є посилення уваги політиків, науковців та пересічних громадян до проблем формування та досягнення стратегічних пріоритетів, розробки стратегій розвитку. Це засвідчує завершення етапу спонтанної суспільної динаміки який був значною мірою хаотичним, знаходився під визначальним впливом різноспрямованих ситуативних чинників зовнішнього і внутрішнього походження. Така еволюція стала можливою насамперед завдяки формуванню (яке триває й надалі) відносно стійких суспільно-політичних та економічних груп і прошарків, зацікавлених у стабільності та прогнозованості економіко-правового середовища як передумови довгострокового планування їх власного розвитку. Паралельно відбулося зміцнення інститутів держави, посилилася її здатність до здійснення послідовної політики, зросла розгалуженість інструментальної бази економічної політики.

На такому сприятливому ґрунті за останнє десятиліття в Україні було розроблено низку стратегічних документів високого рівня. Серед них насамперед варто назвати стратегічну програму «Україна-2010»³ (1999 р.), Послання Президента України до Верховної Ради України «Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного і соціального розвитку на 2000-2004 рр.»⁴ (2000 р.), Стратегію подолання бідності⁵ (2001 р.), Державну програму розвитку промисловості на 2003-2011 рр.⁶ (2002 р.), Енергетичну стратегію України на період до 2030 року⁷ (2006 р.), низку проектів стратегічних програм Кабінету міністрів України (зокрема Стратегії розвитку України у період до 2020 року⁸), стратегії розвитку низки регіонів тощо.

Безперечно, найбільш комплексним та ґрунтовним документом у цій сфері є Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції», розроблена у 2004 р. під керівництвом

³Державна економічна програма «Україна-2010» // Стратегія економічного розвитку України до 2010 року. - К., 1999.

⁴Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. - 2000. - №16. - С. 1-16.

⁵Стратегія подолання бідності : Указ Президента України від 15.08.2001 р. № 637/2001 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.gdo.kiev.ua/files/db.php?god=2001&st=1525>.

⁶Державна програма розвитку промисловості на 2003-2011 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2003 р. № 1174 // Урядовий кур'єр. - 2003. - № 143. - 05.08.2003.

⁷Енергетична стратегія України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 р. № 145-р [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=145%E0-2006-%F0>.

⁸Стратегія розвитку України у період до 2020 року : Проект [Електронний ресурс]. - Режим доступу : http://www.me.gov.ua/file/link/130099/file/Strat_02_03_09.rar

Уряду України. Стратегією було визначено основні стратегічні пріоритети для України на 2004-2015 рр., серед яких: створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі, забезпечення сталого економічного розвитку, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальна переорієнтація економічної політики⁹. Згідно з Указом Президента України №493/2004 від 28 квітня 2004 р. стратегія «Шляхом європейської інтеграції» мала бути врахована під час розроблення проектів державних, регіональних, галузевих, цільових програм економічного і соціального розвитку.

На жаль, період 2005-2008 рр. позначився в Україні різким зниженням стратегічної активності з боку влади та суб'єктів господарської діяльності. Виникла своєрідна «стратегічна пауза», протягом якої економіка розвивалася за набутою в попередні роки інерцією. Тривалості та глибини цій «паузі» надали радикальні інституційні зрушення, що відбулися наприкінці 2004 р. - першій половині 2005 р., суперечливий та затяжний процес зміни політичних еліт, перерозподілу політико-економічних важелів впливу, а також перманентні загострення політичної ситуації, пов'язані з політичним протистоянням гілок української влади.

Між тим така ситуація лише посилює значущість та критичну важливість розробки та впровадження цілісної економічної стратегії, яка забезпечить здійснення надміру відкладених економічних та соціальних перетворень, що мають привести національну економіку у відповідність до вимог сучасного світового конкурентного середовища, інтеграція України в яке суттєво прискорюється.

Потреба переведення стратегії зі сфери ідеологічних конструктів у безпосередню перетворюючу силу та керівництво до дії спонукає до:

- формування комплексного наукового підходу щодо стратегії як суспільного феномена, складової суспільних відносин, що розвивається за певними внутрішніми законами;
- якнайповнішого введення цього поняття до складу предмету дослідження економічної науки.

1.1. Категоріальний апарат дослідження економічної стратегії в дискурсі економічної теорії

Однією з визначальних ознак пізнавальної та практичної цінності будь-якої з галузей знань є її готовність та спроможність до забезпечення еволюції категоріального апарату наукового дослідження. Невпинна модифікація предмету дослідження, притаманна насамперед суспільним наукам, обумовлює об'єктивну необхідність адекватних змін у методах його пізнання, підштовхує до формування нових узагальнень та висновків щодо закономірностей його існування. У сучасній філософії *категорія* визначається як

⁹Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» (Гальчинський А.С., Геєць В.М. та ін.). - К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - С. 36-45.

«універсальна форма мислення і свідомості, яка відображає загальні властивості і відношення об'єктивної дійсності, загальні закономірності розвитку... явищ»¹⁰. Відтак є потреба постійного удосконалення або формування нових наукових категорій, які є «вузловими точками» єдиної мережі пізнання, та мають забезпечувати адекватність цієї мережі еволюції предмету і методу досліджень.

Зважаючи на радикальні зміни тектонічного масштабу, які відбуваються в економіці світу як в цілому, так і на макро- та мікрорівнях економік конкретних країн, економічна теорія, безперечно, знаходиться на «передовому рубежі» еволюції апарату наукового дослідження. Останні десятиріччя засвідчили формування цілої низки нових напрямків економічної теорії, які відбивають принципово нові тенденції у сфері суспільних явищ, або застосування не притаманних економічному «мейнстриму» інструментів та методів дослідження. Відповідно, логічним є діалектичний розвиток категоріального апарату економічної теорії, який відображає таку еволюцію.

Уточнюючи вищенаведене визначення поняття «категорія» для економічної теорії, предметом якої є сукупність відносин і зв'язків між людьми в процесі їх економічної діяльності, доцільно спиратися на запропоноване авторами сучасного підручника «Політична економія» визначення економічної категорії як теоретичного «вираження певних структурних елементів виробничих відносин, економічних явищ, процесів та їх форм»¹¹. Відтак удосконалення категоріального апарату економічної теорії має бути спрямоване на забезпечення якнайповнішого охоплення системи виробничих відносин суспільства у їхній зростаючій різноманітності.

Одним із вагомих напрямів такого удосконалення має, на думку автора, стати створення умов для поглиблення наукового аналізу процесу організації економічної діяльності як на макро-, так і на мікрорівні, яка, зокрема, набуває форми економічної стратегії. Як буде показано далі, **еволюція виробничих відносин в сучасній економіці (що стає очевидним насамперед у перехідних економіках) дає підстави розглядати економічну стратегію як повноцінний елемент виробничих відносин, а відтак - ввести поняття «економічна стратегія» до числа категорій сучасної економічної теорії.**

Поняття стратегії знайшло широке відображення в працях як теоретиків, так і практиків різних наукових сфер. Генетично воно походить з суто військової сфери (у буквальному перекладі з грецької «*стратос*» - військо, «*аго*» - веду) та зазвичай визначається як найважливіша складова військового мистецтва, яка опікується питаннями підготовки, планування і ведення війни, військових кампаній та операцій, які вирішують результат війни¹².

¹⁰Філософський словник / За ред. В.І.Шинкарука. - 2 вид., перер. і доп. - К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. - С. 269.

¹¹Політична економія. Навч. посібник / За ред. В.О.Рибалкіна, В.Г.Бодрова. - К.: Акад. видав., 2007. - С. 29.

¹²Словарь иностранных слов. / Под ред. Петрова Ф.Н. и др. - М., Советская энциклопедия, 1964. - С. 616 .

Видатний російський енциклопедист В. Даль також визначав стратегію як «вчення про найкраще розміщення й використання усіх військових сил і засобів»¹³.

Про об'єктивну обумовленість виникнення стратегії як способу організації суспільної поведінки свідчить паралельне поширення його застосування в різних центрах розвитку людської цивілізації: як в Європі, так і на Сході. Зокрема, однією з фундаментальних праць у сфері стратегії досі вважається трактат китайського правителя Сунь-Цзи, складений у IV ст. до нашої ери.

Поняття стратегії здобуло найбільшого поширення та теоретичного осмислення саме в аналізі перебігу військових операцій. В європейській стратегічній військовій науці до вихідних теоретичних джерел прийнято відносити праці «Обґрунтування теорії сучасної війни» французького воєнного аналітика графа Жубера (опубліковано у 1779 р.) та «Про війну» німецького воєнного історика Карла фон Клаузевіца (1832 р.)¹⁴.

За визначенням фон Клаузевіца, *«тактика навчає, як використовувати військові сили в битвах, а стратегія - як використовувати самі битви для досягнення військових цілей»*¹⁵. Головна ідея дослідника полягає в тому, що війна як продовження політики підпорядковується, у кінцевому підсумку, законам не війни, а політики: «ведення війни... є сама політика, яка змінила перо на меч, проте від цього не припинила мислити за своїми власними законами»¹⁶. Відтак, попри переважно «мілітарний» характер трактування стратегії в означений період, дослідники усвідомлювали мультидисциплінарність цього поняття.

Поняття «стратегія» досить часто спрощено розуміється як *план дій*, розрахований на довгостроковий період. Між тим, вже воєнними теоретиками було показано, що його слід розуміти значно ширше. Адже саме значний ступінь *невизначеності* у перебігу військових операцій, пов'язаний із непередбачуваністю дій противника, поставив питання щодо необхідності певного ідеологічного «стрижня», який би скеровував дії військових сил у відповідності з визначеними цілями та намірами. Отже, на відміну від плану як жорсткого переліку обов'язкових до виконання дій, стратегія вже тоді розглядалася ними як *логіка* поведінки, яка може (і повинна) модифікуватися залежно від поведінки супротивної сторони. Зокрема, прусський генерал Г. Мольтке характеризував стратегію як *«еволюцію первинної керівної ідеї у відповідності з обставинами, які постійно змінюються»*¹⁷.

Принагідно зазначимо, що теоретичне осмислення військових стратегій має завдячувати саме другій половині XIX та першій половині XX століт-

¹³ *Стратегія* [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc2p/360082>>СТРАТЕГИЯ

¹⁴ *Ожиганов Э.Н.* Стратегический анализ политики: теоретические основания и методы. - М.: Аспект Пресс, 2006. - С. 14.

¹⁵ Цит. за: *Минцберг Г.*, Куинн Дж.Б., Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.38.

¹⁶ *Клаузевиц К.* О войне.- М.: Издательство АСТ, СПб: Terra Fantastica, 2002.- С.15.

¹⁷ Цит. за: *Thompson J.L.* Strategic Management.- Thomson Learning, 2001.- P.36.

тя, коли військові операції набували все більшого розвитку при недостатніх технічних можливостях розвідувальних операцій, що надавало їм значної частки оперативної невизначеності. Нині, коли театри військових дій набувають дедалі більшої прозорості, а потужність засобів винищення досить часто звільняє військових від інструментальних обмежень, стратегія у военній сфері дійсно стає дедалі більш схожою на звичайний план заходів.

Водночас, військовій стратегії притаманна низка характерних ознак, яка радикально суперечить застосуванню деяких з її методологічних постулатів у «цивільній сфері». Головна причина полягає в тому, що військова стратегія орієнтована на отримання *перемоги* над суб'єктами інших стратегій. Або, як відзначає російський науковець Е. Ожиганов, стратегія - це «проекування політичних дій та оволодіння ключовими чинниками політичної ситуації з метою досягнення *панування* (курсив мій - Я.Ж.) в якійсь сфері інтересів»¹⁸. Подібні підходи певною мірою можуть бути прийнятними й щодо низки «цивільних» сфер (наприклад, отримання першості в конкурентному протистоянні), проте в основному стратегія у повсякденному житті спрямована не на протидію свідомо організованому протистоянню, а на оволодіння процесами, які переважно є породженням іманентних закономірностей розвитку об'єкта стратегії. Тому у «цивільній» стратегії замість звичних для військової сфери раптовості, силового вирішення суперечностей, дезінформації тощо пріоритетними стають аспекти максимального врахування закономірностей розвитку системи, формування відносин партнерства, прогнозованості, відкритості.

«Конверсія» терміну «стратегія» відбулася завдяки розвитку менеджменту як науки, яка запозичила цей військовий термін, адаптувавши його до умов і реалій діяльності організацій. Зокрема, американський дослідник у царині менеджменту Дж.Б. Куїнн вважає, що стратегія - це «план, який інтегрує головні цілі організації, її політику та дії у певне узгоджене ціле»¹⁹. При цьому термін «план» в його трактуванні не є ознакою жорсткості дій організації. Ключовим у цьому визначенні є поняття *узгодженості*. На доказ цієї думки Дж.Б. Куїнн звертається також до «конверсованого» терміну «тактика». Тактика, на його думку, - це «короткострокові, адаптивні, активно-інтерактивні дії, які використовуються для досягнення цілей»²⁰.

Відтак саме *адаптивність* є головною критеріальною ознакою та головною функціональною характеристикою тактики. А провідне завдання стратегії визначається в тому, щоб визначити рамки та орієнтири цієї адаптивності, «вибудувати концепцію, достатньо сильну та потенційно гнучку для того, щоб організація досягла поставлених цілей наперекір усім непередбачуваним втручанням зовнішніх сил»²¹.

¹⁸ Ожиганов Э.Н. Стратегический анализ политики: теоретические основания и методы. - М.: Аспект Пресс, 2006.- 272 с. - С. 22.

¹⁹ Минцберг Г., Куинн Дж.Б., Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.23.

²⁰ Там само. - С. 24.

²¹ Там само, С. 31.

Такі формулювання співзвучні також поведінковим трактуванням стратегії. Зокрема, в теорії гри стратегія трактується як «складний план, план, що визначає вибір в будь-якій імовірнісній ситуації»²².

Помітним є те, що в наведених визначеннях значна увага приділяється аспекту забезпечення адекватної реакції організації на втручання з боку зовнішніх сил чи обставин. Відповідно, мета стратегії розглядається як забезпечення *реалізації цілей* організації, *незважаючи* на таке втручання. Це, у свою чергу, потребує якнайповнішого врахування усього комплексу впливів та включення реакції на нього до програми стратегічних дій. Власне, якби такі впливи були повною мірою передбачуваними, це дало б можливість звести стратегію до функціонального плану, тобто безпосередньої послідовності наперед визначених дій. Що й відбувається досить часто при побудові стратегії організацій, які діють в умовах сталого середовища, наприклад - пересічних фірм в розвиненій стабільній ринковій економіці. Аналізуючи питання стратегії підприємства, Г. Мінцберг трактує її саме як «уніфікований, вичерпний, цілісний план... який забезпечує виконання основних завдань підприємства»²³.

«Плановий» підхід застосовує також вітчизняний дослідник С. Єрохін, на думку якого економічна стратегія - це «комплексний план, спрямований на досягнення довготермінової мети, що включає напрями, завдання та пріоритети економічного розвитку суб'єкта і комплекс відповідних заходів, дії та рішення»²⁴.

Водночас, вищенаведені підходи до стратегії видаються непродуктивними у випадку, коли організація прагне здійснити певний інноваційний прорив, освоюючи нові ринки, продукти, організаційні чи виробничі технології. В цьому разі невизначеність реакції середовища зростає достатньо для того, щоб унеможливити врахування *a priori* усього спектру можливих дій фірми на ці реакції. Відтак має йтися, насамперед, про визначення загальних підходів, які організація використовує для виконання завдань. Тому, наприклад, Б. Будзан наводить більш «м'яке» визначення, зазначаючи, що стратегія - це «набір правил, якими керуються в ухваленні управлінських рішень, щоб забезпечити здійснення місій і досягнення цілей організацій»²⁵.

Так само російський дослідник В. Соловйов вважає, що стратегія - це «генеральний напрямок руху,.. генеральна лінія поетапного досягнення мети,.. провідний напрямок руху для поетапного досягнення певних цілей»²⁶. Подібне трактування вміщене і в економічному словнику за редакцією С. Мочерного, згідно якого економічна стратегія - це «довго-

²²Там само, С.34.

²³Там само.

²⁴Єрохін С.А. Основні засади формування стратегій соціально-економічного розвитку України // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 12. - С. 18.

²⁵Будзан Б. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи. - К.: «Основи», 2001. - С.71.

²⁶Соловьев В.С. Стратегический менеджмент.- Р-н-Д.: Феникс, 2002. - С. 66-67.

строковий курс економічної політики, який передбачає вирішення великомасштабних економічних і соціальних завдань»²⁷. Втім, і згаданий вже Г. Мінцберг, розвиваючи власне розуміння стратегії, розгортає цю категорію за принципом «п'ять «П»: план, прийом (способи реалізації плану), поведінка, позиція стосовно інших та перспектива (plan, ploy, pattern of behaviour, position in respect to others, perspective)²⁸.

В даному контексті варто акцентувати увагу на обов'язковій наявності у визначеннях певних цільових орієнтирів (місії, цілей, завдань), на досягнення яких має бути орієнтована стратегія. А. Чандлер, зокрема, прямо трактує стратегію як «визначення основних довгострокових цілей та завдань організації, прийняття курсу дій та розміщення ресурсів, необхідне для виконання цих цілей»²⁹. Отже, **цілевстановлення є вихідною точкою формування стратегії**.

Наведені управлінські визначення поняття «стратегія» описують поведінкові мотиви вибору стратегічних завдань та пріоритетів. Вони є продуктивними та важливими для усвідомлення закономірностей стратегічної поведінки суб'єктів, проте мало корисні для економічного аналізу. Поняття «політична стратегія держави», «зовнішньополітична стратегія держави», «економічна стратегія держави» та інші приймаються на рівні організації як готові загальноприйняті категорії. Це призводить до втрати розуміння їх феноменологічної суті як суспільних явищ, внутрішніх закономірностей їх формування та реалізації, об'єктивних системних обмежень, а відтак - до механістичного розуміння стратегії. Внаслідок цього виникають дві однаково загрозливі для перспектив суспільного розвитку крайнощі. З одного боку, постають стратегічні цілі, відірвані від реальних можливостей їх виконання. З іншого - поширюється поточне нерозуміння та несприйняття тих чи інших заходів економічної політики, орієнтованих на довгостроковий результат.

На жаль, не вийшли за рамки управлінських трактувань і фахівці Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції та експерти Програми розвитку ООН, які у 2003 р. здійснили спільний дослідницький проект «Стратегічні документи соціально-економічного розвитку».

Хоча в підсумковій аналітичній записці надано одразу три визначення стратегії: «довгострокова узагальнена сукупність взаємозалежних рішень, що визначають пріоритетні напрями розвитку економіки, галузі, регіону тощо»³⁰; «система концептуальних цілей та інструментів для їх досягнення... те, що поєднує тактичні короткострокові дії у систему, яка забезпечує

²⁷Економічний словник - довідник. За ред. С.В.Мочерного. - К.: Femina, 1995.- С.88.

²⁸Стратегический менеджмент: Учебник. (Кэмпбелл Д., Стоунхаус Дж., Хьюстон Б.). - М.: ООО «Изд-во «Прометей», 2003. - 336 с. - С. 11.

²⁹Chandler, A. Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise, Cambridge, MA: MIT Press, 1962, p. 13.

³⁰Стратегічні документи соціально-економічного розвитку. Аналітична записка Проекту економічного та соціального розвитку ПРООН. - К.: 2003. - С.5.

високий результат... в цілому за стратегічний період»³¹; «довгостроковий узагальнений план управління обраною сферою або системою»³².

Проблема інтеграції стратегічних намірів та практичних можливостей суб'єкта набула розвитку в дослідженнях фахівців, які працюють у сфері маркетингу, що пояснюється постановкою перед ними конкретних завдань щодо визначення доступних шляхів забезпечення конкурентоспроможності підприємства, тобто оптимізації його відносин із *зовнішнім середовищем*. Адже саме конкуренція відіграє роль зовнішнього «мірила» ефективності прийнятих управлінських рішень, встановлюючи досить жорсткі обмеження на можливості практичного досягнення стратегічних амбіцій. Якщо стратегічні цілі не узгоджені з можливостями організації, не забезпечують існування її у довгостроковій перспективі під впливами навколишнього середовища, - така «стратегія» виявляється позбавленою сенсу, бо, зрештою, заперечує існування власного суб'єкта. Так, класик маркетингу Ф. Котлер розглядає стратегічне планування як «управлінський процес створення і підтримки *стратегічної відповідності між метою і потенційними можливостями*»³³.

Необхідність включення в розробку стратегії потреби врахування реакції її об'єкта як неодмінну умову ефективності її реалізації відзначав ще Сунь-Цзи: на його думку, метою усієї фундаментальної стратегії має стати створення умов для того, аби населення було задоволене, і його бажання підкорятися правителю не могло бути поставлене під сумнів, виникала єдність помислів та устремлень народу та правителя, яка характеризується автором терміном «Шлях»³⁴.

В цьому контексті продуктивною виглядає позиція болгарського дослідника В. Манова, який розглядає стратегію як «генератор можливостей розвитку»³⁵. З позиції дослідника, цільовою функцією стратегії є створення передумов для досягнення певних цілей. А отже, якщо тактичні цілі формуються на підґрунті наявної структури суб'єкта, який їх досягатиме, стратегія має передбачати структурну модифікацію цього суб'єкта. Методологічно важливим у такому підході є те, що автор акцентує увагу на мінливості у стратегічній перспективі структурних ознак (коефіцієнтів або незалежних змінних) моделей, які у короткостроковому періоді вважаються незмінними.

Подібну позицію поділяє й Г. Почепцов, який наголошує на посиленні значущості стратегії в разі, якщо потрібен перехід між різними станами системи, тобто за умов, коли процеси виходять за природні межі системи, а відтак - її можливостей структурувати середовище та діяльність: «стратегія структурує майбутнє, у такий спосіб здійснюючи оптимальний перехід до нього»³⁶.

³¹ Там само.

³² Там само, С. 7.

³³ Котлер Ф. Основы маркетинга. - СПб.: АО «Корунс», 1994. - С. 538.

³⁴ Сунь-Цзы. Искусство войны. - М.:, 1953. - С.8.

³⁵ Манов В. Реформы в постсоциалистическом государстве: опыт Болгарии. - М.: ОАО «НПО «Издательство «Экономика», 2000. - С. 297.

³⁶ Почепцов Г. Стратегія як мистецтво і особливий вид політики // Політичний менеджмент. - 2004. - № 2. - С. 4-5.

Український дослідник О. Шубін пропонує визначати стратегію як «напрямок діяльності підприємства, заснований на поєднанні ресурсів і компетенції організації, що має на меті одержання конкурентних переваг на ринку»³⁷. Зі свого боку, О. Гончаренко та Є. Лисицин, фахівці у галузі національної безпеки, трактують стратегію як категорію, «що встановлює співвідношення між цілями політики і засобами їхнього досягнення»³⁸. Між тим, і такі визначення є лише кроком у напрямку пізнання закономірностей формування економічних стратегій.

У сфері державного управління термін «стратегія» досить часто використовується на практиці стосовно певного конкретного текстового документу, який, як правило, має авторизацію з боку суб'єкта її реалізації, у випадку державної стратегії - з боку вищих органів влади держави. Так, О. Гончаренко та Є. Лисицин трактують таку стратегію як «конкретний прагматичний документ базового характеру, який визначає базові орієнтири на перспективу, .. окреслює основні контури імплементації життєво важливих інтересів країни»³⁹. Як вже зазначалося вище, практика України, а також практика багатьох інших країн, може надати приклади численних документів подібного роду. З нашої точки зору, їх аналіз є вельми корисним для встановлення закономірностей процесів розробки та прийняття рішень у сфері державного управління. Проте він практично не дає відповіді на фундаментальні питання щодо методології постановки стратегічних цілей та завдань, вибору інструментів їх реалізації в наявній структурі виробничих відносин та економічних процесів. Відтак аналіз стратегій як текстових документів не є предметом розгляду в рамках даного дослідження.

Принципово важливими при визначенні стратегії будь-якого рівня, як видно з вищенаведених визначень, є два головних аспекти: адекватне цілепокладання та коректне визначення можливостей організації. Очевидно, що навіть на рівні сучасного підприємства, яке включене в національну та світову економічну систему складним набором виробничих відносин, не кажучи вже про економіку країни в цілому, встановлення цих аспектів суто в рамках управлінської науки неможливе. Між тим, як наголошує Д. Тис, стратегічні менеджери досить часто ігнорують економістів, оскільки ці дві галузі діяльності мають надто багато розбіжностей щодо вихідних (стартових) припущень. Як стверджує дослідник, «економічний аналіз, який використовує стандартні економічні теорії в усьому розмаїтті існуючих підручників, фактично невідомий у стратегічному менеджменті»⁴⁰. Зосередження стратегічної активності лише в управлінській сфері створює у управлінців

³⁷ Шубін О. Стратегічне управління як основна частина системи менеджменту підприємства // Журнал європейської економіки. - № 4. - 2003. - С. 470.

³⁸ Гончаренко О.М., Лисицин Є.М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції Національної безпеки України. - К.: НІСД, 2001. - С. 26.

³⁹ Гончаренко О.М., Лисицин Є.М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції Національної безпеки України. - К.: НІСД, 2001. - С. 26.

⁴⁰ Teece D.J. Economic Analysis and Strategic Management // California Management Review. - 1984. - Vol. 26. - # 3. - P.87.

оманливе відчуття звільненості від об'єктивних обмежень, що загрожує невідповідністю цілей можливостям і неспроможністю побудови стратегічних планів, орієнтованих на тривалу перспективу.

Це обумовлює поступове поширення розуміння необхідності інтеграції управлінських та економічних знань. Так, група американських вчених (Д. Бесанко, Д. Дранове та М. Шенлі) зазначають, що знання економіки дозволяє формувати прозоріші та ефективніші стратегії, оскільки дає можливість встановити взаємозв'язок між стратегічним вибором і отриманим результатом⁴¹. Стратегічні менеджери, володіючи економічними знаннями, змушені приймати багато з чинників як об'єктивно задані, що, безперечно, обмежує простір для управлінського маневру, але суттєво підвищує адекватність управління. Отже, формування категорії «стратегія» в термінах економічної теорії є важливим кроком на шляху до формування ефективної економічної стратегії.

На нашу думку, **наукова дефініція поняття «економічна стратегія» повинна базуватися на визначенні науково обґрунтованого цільового критерію, який слід розглядати як обов'язкову характеристику стратегії.** Цей критерій міг би бути введений нормативним шляхом, проте таке введення містило б високий ризик виникнення невідповідності між стратегічними завданнями та можливостями суб'єкта, про які йшлося вище. Відтак цільовий критерій має встановлюватися як результат дії об'єктивних закономірностей розвитку суб'єкта стратегії. Запропоноване нами введення поняття економічної стратегії до складу предмету дослідження економічної науки має на меті здійснити синтез закономірностей стратегічної поведінки та розвитку суспільно-економічної системи, а отже - сформувати міцне підґрунтя дієвості та ефективності економічних стратегій.

В основу зазначеного синтезу видається за доцільне покласти економічне трактування базової цілі будь-якої організації - суб'єкта стратегії. Такою **ціллю є забезпечення неперервності та цілісності існування організації як системи.** В економічній системі відповідне існування забезпечується шляхом безперервного функціонування організації в системі виробничих відносин, які забезпечують її постійне відтворення. Визнання системної цілісності як базової цілі в жодному разі не заперечує включення до цілей стратегії системної модифікації суб'єкта. Така модифікація, навпаки, є бажаною, коли вона є підґрунтям адаптивності та умовою подальшого відтворення суб'єкта (найяскравішим прикладом описаної модифікуючої стратегії є політика економічної трансформації у постсоціалістичних країнах). І навпаки, системна модифікація неможлива без реалізації цілеспрямованої стратегії, оскільки, змінюючи характер внутрісистемних взаємозв'язків, стратегія не може відбуватися під їхньою саморегуляторною дією.

Узагальнення наведених вище визначень поняття «стратегія» дає нам підстави для формування специфічного визначення поняття «економіч-

⁴¹*Besanko D., Dranove D., Shanley M. The Economics of Strategy. - N.Y.: John Wiley & Sons, Inc., 1996.*

на стратегія» з точки зору економічної науки. **Економічна стратегія** - це цілісна система дій суб'єкта, спрямованих на реалізацію мети, завдань та пріоритетів його економічного відтворення з урахуванням комплексу впливів ендогенних та екзогенних чинників, що розрахована на тривалий період часу.

Відповідно, **економічна тактика** - це форма реалізації економічної стратегії, комплекс адаптивних заходів впливу суб'єкта на перебіг конкретних економічних процесів з метою надання їм ознак, визначених завданнями його економічної стратегії.

Як випливає з наведеного визначення, **суб'єктом економічної стратегії** може виступати будь-який суб'єкт, який здатен впливати на процеси власного відтворення: особа, фірма, корпорація, ділове об'єднання, держава, міждержавне економічне об'єднання тощо. Це дозволяє виділити поняття *рівня економічної стратегії*. Для цілей подальшого дослідження пропонується застосовувати диференційовані за суб'єктом поняття «*економічна стратегія держави*» та «*приватні економічні стратегії*» як стратегії суб'єктів господарювання різного рівня.

Темою окремого дослідження мало б стати встановлення конкретної інституційної персоналізації суб'єкта економічної стратегії. Вочевидь, економічна стратегія держави інституціалізується через систему органів державної влади, приватні економічні стратегії - через органи корпоративного (внутрішнього) управління. Проте зазначені аспекти лежать поза межами предмету дослідження економічної теорії та належать, відповідно, до сфер науки про державне управління та менеджменту. Досягнення завдань, які поставлено в нашому дослідженні, дозволяє, на нашу думку, знехтувати цими організаційно-інституційними аспектами.

Відповідно до визначення головної категорії, основним **об'єктом економічної стратегії** є наявні у розпорядженні суб'єкта або потенційно доступні відтворювальні ресурси, на які він спроможний здійснювати прямий та опосередкований вплив. Включення до вищенаведеного формулювання положення про *потенційну* доступність ресурсів дозволяє врахувати такий специфічний об'єкт стратегії як рішення контрагентів (інших стратегічних суб'єктів такого самого рівня), на які суб'єктом також може здійснюватися відкритий чи прихований вплив. Відтак йдеться про відкритість стратегії як системи дій, її націленість на залучення додаткових відтворювальних ресурсів.

Звертаючись до **економічної стратегії держави**, слід зазначити, що її цілі спрямовані на відтворення не лише (і не стільки) себе самої, а соціально-економічної системи в цілому. Відтак економічна стратегія держави є продуктом суперечливої взаємодії складових, які керуються принципово різними системами цінностей. В той час як економічні суб'єкти виходять з інтересів власного індивідуального відтворення й розвитку, будучи відповідним чином приватні економічні стратегії, держава реалізує інтереси, делеговані їй суспільством загалом через систему демократичного устрою, чи окремими корпоративними групами через інститути легального

і нелегального впливу (від впливу політичних партій та груп за коаліційним принципом - до безпосереднього «проштовхування» рішень через механізми корупції). Зважаючи на те, що навіть найліпша система демократичного устрою не забезпечує повного відображення всього розмаїття інтересів, представлених у суспільстві, стратегія держави обов'язково має певний відбиток корпоративізму. Отже, специфічність суб'єкт-об'єктних відносин і значна роль суб'єкта зумовлюють взаємопов'язані проблеми орієнтирів економічної стратегії держави та структури суб'єкта, що формує і втілює їх у життя. Зазначені розбіжності можуть викликати суперечність між стратегічними напрямками і завданнями, що негативним чином відбивається на дієвості економічної стратегії держави.

Як буде показано в наступному розділі, суттєвою ознакою стратегії є її *цілісність* як в суб'єктному так і в об'єктному вимірах. Чим вищим є рівень складності стратегічного суб'єкта, тим критичнішою є ознака цілісності. Зокрема, **метою державної економічної стратегії** є забезпечення стійкого відтворення та всебічного розвитку соціально-економічної системи. В цьому контексті держава, виступаючи суб'єктом стратегії, розглядається як тотожне цілому суспільству, оскільки власне існування держави як елемента суспільної системи обумовлене стабільністю та гармонійним розвитком останньої. З нашої точки зору, на увагу заслуговує також підхід Ю. Давидова, який пропонує розглядати поняття «стратегічна культура» як «історично вподобаний метод вирішення життєво важливих проблем, які виникають перед конкретним індивідуумом, суспільством, країною»⁴². Стратегічна культура формується на підґрунті як власного історичного досвіду, так і знання досвіду інших суб'єктів.

Напрями державної економічної стратегії мають забезпечувати адекватне середовище координації розвитку складових соціально-економічної системи, створювати механізми реалізації стратегічної мети та забезпечувати підтримку пропорцій суспільного відтворення, формуючись відповідно до складових останнього. Реалізація економічної стратегії тісно корелює з політичною, соціальною, гуманітарною та іншими стратегіями держави, які складають загальну стратегію суспільного розвитку. Йдеться також про встановлення коректного співвідношення між стратегіями суб'єктів різних рівнів.

Завдання державної економічної стратегії визначаються особливостями соціально-економічної системи і являють собою гнучкий набір довгострокових цілей економічної політики, прийнятних для економічних суб'єктів різного рівня. В сучасній ринковій економіці до таких цілей належать забезпечення стійкого збалансованого економічного зростання, високої зайнятості, ефективної структури виробничого потенціалу та аллокації ресурсів, справедливого розподілу доходів і майна, стабільності грошової системи, зовнішньоекономічної рівноваги, економіко-правового середови-

⁴²Давыдов Ю.П. Стратегические культуры США и Европы // США-Канада: Экономика, политика, культура. - 2006. - № 3. - С. 49.

ща тощо. Вибір з-поміж завдань *пріоритетів* державної економічної стратегії здійснюється залежно від конкретного стану соціально-економічної системи.

Завданнями **економічної тактики** є визначення потенційних можливостей та закономірностей реакції об'єкта на тактичні заходи, розробка відповідних способів та найефективніших засобів впливу, власне здійснення цих заходів. Вочевидь, суб'єкт та об'єкт економічної тактики держави являють собою конкретизацію суб'єкта й об'єкта економічної стратегії. В якості суб'єктів економічної тактики держави слід розглядати окремі державні органи й установи, а також недержавні інститути, яким може бути делеговано частину функцій тактичного регулювання. Об'єктом є середовище діяльності інших економічних суб'єктів, вплив на які здійснюється через зміну економічних параметрів, що використовуються цими суб'єктами як джерело регуляторної інформації при формуванні їхньої діяльності (опосередковані заходи), або через власне вплив на їхні дії (прямі заходи).

Стратегія і тактика знаходяться у постійній діалектичній суперечності, в основі якої об'єктивна суперечність між інтересами різних економічних суб'єктів. Розв'язання й одночасне відтворення цієї суперечності реалізується у процесі як змін економічної тактики, так і модифікації економічної стратегії. Сутністю співвідношення стратегії і тактики є співвідношення змісту та форми одного явища - державного регулювання економічної системи. Між тим, тоді як стратегія будується під значним впливом політичних та ідеологічних установок, тактика, знаходячись у безпосередній залежності від системних особливостей свого об'єкта, може виявляти значну самостійність. У разі недостатньої інтегруючої потужності стратегії така «адаптивність» тактики перетворюється на її аморфність, що призводить до втрати дієвості економічної стратегії. Отже, **вимоги економічної тактики обмежують економічну стратегію, забезпечуючи її відповідність об'єктивним закономірностям розвитку суспільства**. Зі свого боку конкретизація суб'єкта економічної тактики закладає підвалини неузгодженості дій окремих інститутів державної влади, або й прямого корпоративізму у їхній діяльності: у разі невизначеності кінцевих стратегічних завдань ці інститути починають керуватися лише власними функціональними настановами. Як буде показано нижче, до прикладів такої поведінки належать, зокрема, абсолютизація завдань монетарної чи фіскальної стабілізації, примат кількісних показників приватизації недавніх років в Україні тощо. Встановлення коректного співвідношення економічних стратегії і тактики у регулюючій активності держави залежить від ступеня вирішеності завдань суспільної саморегуляції через самодію об'єктивних законів.

Економічна стратегія у діалектичному взаємозв'язку з економічною тактикою складають економічну політику держави. **Економічну політику держави** можна визначити як *діяльність органів державної влади й управління з визначення стратегічної мети, напрямів, завдань і пріоритетів, засобів економічної тактики для їхнього досягнення, а також застосування цих засобів*.

Слід зазначити, що економічна політика тісно пов'язана з загальним спрямуванням політики держави, а також із сукупністю інших суспільних відносин. Як буде показано в наступному розділі, через органічно цілісний характер суспільної системи зміна структури економічної стратегії держави (співвідношення цілей, напрямів і завдань) викликає компенсаторні зрушення на рівні економічних стратегій суб'єктів нижчих рівнів.

1.2. Методологічні засади стратегічних досліджень в економічній науці

Логічним розвитком застосування терміну «економічна стратегія» в якості категорії економічної теорії є впровадження системи відповідних методологічних засад та підходів.

Генетично стратегічне дослідження виходить з логічних засад системного аналізу, описаних, зокрема, ще у «Тектології. Всезагальній організаційній науці» видатного російського філософа О. Богданова⁴³. О. Богданов обстоював необхідність підходу до вивчення будь-якого явища з точки зору його організації - співвідношення всіх частин системи та системи із середовищем (іншими системами). Попри певну механістичність запропонованого філософом підходу, його було взято за основу загальноновизнаних принципів системного дослідження, якими є:

- фіксація структурної цілісності системи, що вивчається (що вимагає дослідження як властивостей елементів, так і їх взаємозв'язків);
- виявлення джерел розвитку системи, що досліджується (вивчення механізму відтворення, функцій та механізму розвитку системи);
- врахування різноманітності систем⁴⁴.

Забезпечення системного підходу вимагає якнайповнішого врахування усіх аспектів проблеми у їхньому взаємозв'язку при виробленні рішення, яке має відповідати наступним вимогам:

- починатися з обґрунтування та чіткого формулювання кінцевих цілей;
- представляти проблему як цілісну систему з врахуванням взаємозв'язків елементів та наслідків кожного окремого рішення;
- пропонувати сукупність можливих альтернативних шляхів досягнення цілей;
- забезпечувати несуперечливість цілей окремих елементів (підрозділів) цілям системи в цілому⁴⁵.

Напрацювання принципів системного аналізу набуло продовження і поширення, в тому числі - у вітчизняній науці. Зокрема, з точки зору укра-

⁴³Богданов А.А. Тектология: (всеобщая организационная наука) / Книга 1/ Редкол.: ак. Абалкин Л.И. и др./ - М.: Экономика, 1989.

⁴⁴Лавриненко В.Н., Путилова Л.М. Исследование социально-экономических и политических процессов: Учеб. пособие. - М.: Вузовский учебник, 2007. - С. 38.

⁴⁵Тавокин Е.П. Исследование социально-экономических и политических процессов: учеб. пособие. - М.: ИНФРА, - М, 2008. - С. 42.

їнського дослідника В. Матвієнка, **принципами системного аналізу політики є:**

- включення зовнішнього середовища реалізації політики як рівнозначної сторони аналізу (розгляд конкретного стратегічного завдання в контексті загальних завдань);

- розгортання мети від моменту її постановки до досягнення кінцевого результату;

- аналіз взаємозв'язків між цілями політики;

- структурування управлінської ситуації за ступенями наявності в ній невизначеності;

- прийняття рішення як результат вибору після розгляду альтернатив;

- кількісна оцінка витрат ресурсів і ефективності результатів;

- багатокритеріальний підхід до оцінки оптимального варіанту⁴⁶.

Як наголошує В. Матвієнко, прийняття стратегічного рішення відбувається як наслідок збору та узагальнення інформації про поточний стан, аналізу ризиків, невизначеності та суперечностей, визначення альтернатив та постановки цілей, встановлення ефективності, корисності заходів та пошуку компромісів⁴⁷.

На жаль, на практиці стратегічний аналіз в Україні досить часто здійснюється фахівцями в сфері управління, або фахівцями, які спеціалізуються в певній конкретній галузі економічних знань. Внаслідок цього, наприклад, монетарна стратегія формується фахівцями Національного банку, фінансова стратегія - фахівцями Податкової адміністрації, бюджетна стратегія - фахівцями Міністерства фінансів тощо. Це призводить до дезінтеграції стратегії як цілісної системи, втрати з поля зору системної ролі окремих завдань економічної стратегії, а відтак - відходу від засад системного підходу. Відповідно, навіть досягаючи успіхів в окремих економічних сферах, розроблена на підґрунті подібного аналізу стратегія не вирізняється ефективністю.

Проблема полягає й у тому, що для стратегічного дослідження необхідна інформація, яка фіксує не лише стан елементів економічної системи, а, головним чином, тенденції їх змін та шляхи розвитку⁴⁸. Це потребує виходу за межі аналізу правового середовища. Міністерства і відомства ж, на які досить часто покладаються обов'язки проведення стратегічного аналізу та планування, повинні діяти строго в рамках наявного законодавчого поля, що суттєво обмежує їхні можливості. Водночас, і зведення перешкод реалізації економічної стратегії лише до недосконалості законодавчої бази є типовою вульгаризацією стратегічного аналізу.

Один з теоретиків ордолібералізму В. Ойкен, аналізуючи роль, яку відіграє і повинна відігравати соціальна наука в аналізі господарського порядку, наголошував на тому, що ця наука має вельми обмежену дієздатність і часто не в змозі надати практичну допомогу в розвитку і трансформації

⁴⁶Матвієнко В.Я. Прогностика. - К.: Українські пропілеї, 2000. - С.243 -244.

⁴⁷Там само, С.255.

⁴⁸Там само, С.241.

господарського порядку. На його думку, це відбувається через те, що вона знаходиться під впливом трьох серйозних упереджень: *позитивізму* (обмеженість внутрісистемними дослідженнями, неврахування взаємозв'язку господарських порядків), *історизму* (нехтування фактором перетворюючої сили - можливість впливу науки та керованої нею політики на господарський порядок) та *пунктуалізму* (надмірної спеціалізації, внаслідок якої за деталями втрачається цілісність картини господарського порядку)⁴⁹.

Відсутність цілісної стратегічної теорії веде до непевності суспільного розвитку, втрачається найголовніше - єдина система стратегічних напрямів, яка забезпечує ефективну гнучкість економічної політики держави. Між тим, ще в першій половині минулого століття військовий теоретик А. Свечін зазначав: «стратегічні рішення за природою своєю радикальні; стратегічні оцінки повинні охоплювати питання в корені; ніде так не потрібні незалежність, цілісність, свобода мислення, як у стратегії, і дріб'язкова думка ніде не може дати більш жалюгідних результатів, ніж у стратегії»⁵⁰. На інноваційності стратегічного мислення та його концентрації на відриві від усталених практик наголошує також Г. Почепцов⁵¹.

Побудова економічної стратегії лише як довгострокового плану, який спирається на екстраполяцію вже отриманого досвіду, є найпоширенішою помилкою, яка веде до неефективності сформованої таким чином стратегії. Як зазначає Г. Мінцберг, стратегію «люди будують для одного часу, а користуються нею, не усвідомлюючи підміни, - зовсім в іншому»⁵². Причина подібної колізії полягає в тому, що економічне відтворення, яке є вихідною ціллю стратегії, відбувається в конкретно-історичних виробничих відносинах та інституційному середовищі, і його адаптивність об'єктивно перевищує будь-які апіорні побудови.

Проблема адекватності стратегії загострюється в умовах прискорення динамізму суспільних процесів, притаманного періоду глобалізації та входження людства в інформаційну добу. Відбувається формування нових та «розмивання» багатьох з усталених раніше закономірностей, що вимагає переосмислення теоретичного обґрунтування економічних стратегій.

Відтак, як видно з викладеного в попередній главі, **побудова стратегії має ґрунтуватися на наукових стратегічних дослідженнях, які забезпечували б інтегральний системний підхід до аналізу процесів, що відбуваються, та побудованих на цій методологічній основі практичних рекомендацій.** Конструювання адаптивного бачення довгострокових перспектив суспільного розвитку з урахуванням впливу ендо- та екзогенних чинників на процеси суспільного відтворення вимагає знання та врахування законів

⁴⁹ Ойкен, В. Основные принципы экономической политики / Пер. с нем. Л.А.Козлова, Ю.И.Куколева; Общ. ред. Л.И.Цедилина, К.Херрманн-Пиллага; Вступ. ст. О.Р.Лациса. - М.: Изд. группа «Прогресс»: Универс, [1995] - 493 с.

⁵⁰ Свечин А. Стратегия. - М.: Военный вестник, 1927.

⁵¹ Почепцов Г.Г. Стратегия. - М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2005. - 384 с. - С.90.

⁵² Минцберг Г., Куинн Дж.Б. Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.149.

розвитку суспільно-економічної системи. Відтак стратегічні дослідження в економічній сфері є свого роду системним узагальненням здобутків різних галузей економічної науки, яке дозволяє виокремити та акцентувати системну роль основних складових соціально-економічної системи, встановити її основні системоутворюючі параметри та скласти наукове підґрунтя для забезпечення її безпечного відтворення. На важливості знання системних властивостей суб'єкта та об'єкта стратегії наголошує також болгарський науковець В. Манов. Як, зокрема, зазначає він, передумовою розробки стратегії є пізнання економіки як системи елементів та їх взаємозв'язку, а також ендогенного та екзогенного середовища їх існування⁵³.

Реальна потреба в посиленні дієвої сили науки та її впливу на формування ефективної стратегії обумовлює активізацію пошуку науковцями адекватної парадигми стратегічних досліджень, відповідних інструментарію та методології. На увагу заслуговує, зокрема, версія стратегічного підходу в економічній науці, запропонована Я. Корнаї, яку він називає «системною парадигмою». За Я. Корнаї, властивостями системної парадигми є:

- вивчення системи в цілому та взаємозв'язків між цілими системами та його частинами;
- міждисциплінарний характер - інтегративний підхід з позицій суспільної науки (економіки, соціології, політології, права тощо);
- зосередження уваги не на процесах як таких, а на інститутах, в рамках яких ці процеси здійснюються, вирізнення окремого (суб'єктивного) та системного (при цьому, зауважує Я. Корнаї, важливо визначитися з суттєвими елементами, від яких не можна абстрагуватися);
- пов'язування існуючої суспільної організації та історичного процесу, в ході якого вона виникла, виведення з цього процесу її історичних особливостей;
- обережне ставлення до модельного підходу та використання статистики замість математичних моделей, увага до «екстремальних» суспільних явищ: значних змін та глибоких трансформацій, загроз, процесу переходу від однієї до іншої системи;
- врахування наявності системних проблем, пояснення труднощів та недоліків, які виникають, через дисфункції самої системи;
- використання методу порівняння з іншими системами⁵⁴.

Системна парадигма, зазначає Я. Корнаї, не завжди відповідає критеріям строго наукового методу. В стратегічному дослідженні можуть виявитися безсилями будь-які математичні моделі, які побудовані, тим чи іншим чином, на екстраполяції попереднього досвіду. Так, навіть економісти з найкращою математичною освітою не змогли побудувати моделей, які дозволяли б зробити переконливі висновки щодо суті проблем постсоціалістичної

⁵³Манов В. Реформы в постсоциалистическом государстве: опыт Болгарии. - М.: ОАО «НПО «Издательство «Экономика», 2000. - С. 297.

⁵⁴Корнаи Я. Системная парадигма // Вопросы экономики. - 2002. - № 4. - С.10 -11.

трансформації⁵⁵. Тому набагато більш переконливим, на його думку, виглядає використання законів логіки та аналогії (порівняння).

Між тим, варто відзначити, що системна парадигма розглядається Я. Корнаї переважно як засіб *апостеріорного* пояснення суспільних явищ, в той час як ефективність її прогностичної та нормативної функцій ставиться ним під сумнів. Натомість, український дослідник В. Тертичка наголошує на тому, що стратегічний тип мислення містить вимогу складання достовірного *прогнозу* розвитку та проекту майбутніх дій згідно з визначеними цілями⁵⁶.

З нашої точки зору, саме такий підхід має набути подальшого розвитку. **Стратегічні дослідження, базуючись на положеннях системної парадигми, повинні бути орієнтованими саме на формування економічної стратегії, відтак - не лише прогнозувати саму суспільно-економічну динаміку, але й передбачати майбутні кроки економічної політики** в рамках визначених стратегічних цілей, на які накладатиме відбиток ця динаміка, а у деяких випадках (як, зокрема, відбувається у перехідних економіках) - і модифікацію цих цілей. Отже, прогнозувати не лише майбутні дії, але й майбутні цілі. Як образно зазначає О. Валевський, «стратегія націлена на проблеми, які ще не існують»⁵⁷.

Розглядаючи економічну стратегію держави, не вдається уникнути аналізу закономірностей розвитку самого державного апарату та зовнішніх і внутрішніх чинників впливу на цей розвиток, що в свою чергу, виводить дослідника за рамки власне економічної теорії. За формулюванням Дж. Гелбрейта, проблематика влади являє собою «чорну діру» ортодоксальної економічної теорії⁵⁸. Звертаючись до характеристик суб'єкта стратегії, які мають визначати його здатність до стратегічної діяльності, на необхідності подолання феноменологічного підходу до влади, введення її як рівноправного предмета наукового дослідження та виявлення її об'єктивних закономірностей та джерел наголошує український дослідник В. Дементьєв⁵⁹. Зі свого боку, В. Гутник, досліджуючи особливості формування політики господарського порядку в Німеччині, наголошує, що при аналізі господарського порядку недостатньо знати, як працюють господарські та регулюючі механізми, але також слід розуміти, на яких принципах побудовано їхню роботу та, на основі цього, визначати стратегію і тактику державної політики⁶⁰. Росій-

⁵⁵Там само, С.15.

⁵⁶Тертичка В. Державна політика. Аналіз та здійснення в Україні. - К.: Основи, 2002. - С. 159.

⁵⁷Валевський О.Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження. / Адмін. Президента України. Нац. ін-т стратег. дослідж. - К., 2001. - 240 с. - (Стратегія політики і політичний аналіз; Вип. 5). - С.22.

⁵⁸Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. - М.: Прогресс, 1969. - С. 84.

⁵⁹Дементьєв В. Экономическая власть и институциональная теория // Вопросы экономики. - 2004. - № 3. - С.50 -64.

⁶⁰Гутник В.П. Политика хозяйственного порядка в Германии. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - С. 18.

ський дослідник В. Курбатов серед елементів стратегічного аналізу вказує вміння моделювати ситуацію, здатність виявити необхідність змін, здатність розробити загальну стратегію змін, здатність використовувати під час змін найбільш надійні, оптимальні методи й рішення, раціонально відбирати альтернативи, здатність втілювати стратегію в практику⁶¹. Це, у свою чергу, дозволяє зробити важливий методологічний перехід - від прогнозування економічної динаміки - до прогнозування *результатів політичних рішень*.

Отже, **системний аналіз процесів, що відбулися, має доповнюватися економіко-політичним аналізом самої економічної стратегії та результуватися в поєднанні цих двох складових на основі міждисциплінарних зв'язків економічної та управлінської наук, тісної кооперації досліджень у сфері економічної стратегії з дослідженнями у правовій, політологічній, соціологічній та ін. царинах.**

Підсумовуючи вищенаведене, можливо, на нашу думку, виокремити чотири головних напрямки, навколо яких повинні концентруватися стратегічні дослідження в економічній науці.

1. Встановлення можливостей системи - визначення реалістичності завдань та їх відповідності наявним ресурсам. Як фундаментальний принцип економічної політики В. Ойкен вказував, що кожний господарський акт має бути розглянутий «з точки зору прямого впливу його на економічний порядок та економічний процес, з точки зору тих тенденцій до зміни економічного порядку, які він може породити, і, нарешті, з точки зору впливу його на інші порядки»⁶². Отже, сутність стратегічних досліджень полягає у «*функціональній діагностиці*» складових економічної системи на предмет їхньої здатності до функціонування в суспільному відтворювальному процесі.

2. Врахування та встановлення особливостей зв'язків між елементами системи, визначення дійсних причинно-наслідкових зв'язків, відкидання видимої причинності та пошук прихованих зв'язків. Як відзначає автор книги «Економічний спосіб мислення» П. Хейне, «економіст знає реальний світ... у більшості випадків гірше за менеджерів, інженерів, механіків,.. проте економісти знають, як різні речі пов'язані між собою»⁶³.

3. Встановлення наявних загроз та об'єктивних обмежень здійсненню економічної стратегії. В. Ойкен, зокрема, вказував, що «людина може бути вільною, якщо вона, спираючись на свій розум, визначить, які наслідки витікають із створених нею самою сукупності умов»⁶⁴.

4. Визначення оптимального плану дій, спрямованого на якнайповнішу реалізацію можливостей системи, виходячи з закономірностей її розвитку, цільових орієнтирів та виявлених обмежень.

⁶¹Курбатов В.И. Стратегия делового успеха. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. - С.47-48.

⁶²Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М.: Прогресс, 1995. - С.298.

⁶³Хейне П. Экономический образ мышления. - М., 1991, С.699.

⁶⁴Ойкен В. Основные принципы экономической политики.- М.: Прогресс, 1995. - С.302.

Іншими словами, стратегічне рішення має виходити з того, що *можна* зробити з об'єктом стратегії, що *здатні* зробити суб'єкти стратегії, що вони *виявляють бажання* та політичну волю зробити і що вони *повинні* зробити під впливом комплексу зовнішніх чинників. **Створюючи реалістичну картину довгострокових тенденцій розвитку подій, стратегічні дослідження дозволяють раціоналізувати очікування суб'єктів господарювання, отже, сприяють інституційній модернізації суспільства.**

Важливою для стратегічних досліджень є проблема дефіциту коректної інформації для стратегічного аналізу. Попри загальну надлишковість інформаційної пропозиції, системний аналіз досить часто виявляється об'єктивно обмеженим через інформаційну незабезпеченість внаслідок відсутності інформації в принципі, неструктурованості інформації, непрогнозованості процесів, відсутності системи отримання необхідних даних. Значну негативну роль відіграють також обмеженість поширення інформації, її асиметричність, непрозорість політико-економічних процесів тощо.

* * *

Введення понять економічної стратегії до інструментально-аналітичного поля економічної науки дозволяє вийти на якісно новий рівень практичної результативності останньої щодо наукового забезпечення економічної політики держави у довгостроковому періоді. Особливо важливими та необхідними видаються стратегічні дослідження в країнах з перехідною економікою, що характеризуються довгостроковою нестабільністю, структурною неврівноваженістю, «нестандартними» економічними закономірностями та інституційними відносинами, труднощами і перешкодами у створенні та впровадженні заходів економічної стратегії.

2. Теоретико-методологічні засади формування стратегії держави в перехідній економіці

2.1. Чинники формування та реалізації економічної стратегії держави в економіці перехідного типу

2.1.1. Базисні завдання державної стратегії в ринковій економічній системі

Діяльність суб'єкта стратегії невіддільна від суспільної системи, у якій вона відбувається, і до якої він належить. Суспільна система є системою найвищого ступеня складності. Характеристики цієї складності та взаємозв'язку її елементів в термінології співвідношення базису (виробничих відносин) та надбудови (яка наближено відповідає нині поширеному терміну «інститути») глибоко опрацьовані К. Марксом та Ф. Енгельсом і були надалі розвинуті в рамках саме марксистської теорії. Зокрема, описуючи суспільну систему, К. Маркс в «Економічних рукописах 1857-1859 рр.» характеризував її як *органічну*⁶⁵. Основними характеристиками органічно цілісної системи є тісний взаємозв'язок і взаємообумовленість усіх її частин, елементів і ланок, наявність особливих підсистем регулювання, самоорганізації та самоуправління, проходження різних стадій розвитку - від зародження до розкладу. Органічна система існує настільки, наскільки вона діє - саморухається, самовідтворюється, саморозвивається. Вона є інтегративною, кожен з її елементів є частиною цілого і не існує поза системою. В основі такої системи, як і будь-якого організму, лежить обмін речовин між нею і природою (або із зовнішнім середовищем - в більш широкому розумінні), опосередкований внутрішнім обміном речовин⁶⁶.

Як видно з наведеного визначення, методологія розгляду суспільної системи як органічної досить тісно переплітається із сформульованою у попередньому розділі методологією стратегічних досліджень в економічній сфері.

Органічність суспільно-економічної системи, описана К. Марксом, є визнаною в працях багатьох представників інших шкіл суспільної науки. Так, Ю. Ольсевич⁶⁷ виділяє шість переплетених сфер життєдіяльності суспільства: продуктивні сили, екологія людини, економічна, соціальна, політична та ідеологічна сфери. Змінам у цих сферах притаманний, на його думку,

⁶⁵Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. - М.: ГИПЛ. - т.46, ч.1, С.229.

⁶⁶Юджин А. Метод исследования системы производственных отношений в «Капитале» К.Маркса. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. - С.32-33.

⁶⁷Ольсевич Ю.Я. К проблеме общественных деформаций // Экон. науки. - 1992. - № 1. - С. 66-74.

компенсаторний характер: деформація однієї з них викликає деформації інших при збереженні «деформованої рівноваги». Основний принцип життєстійкості суспільно-економічної системи, за Ю. Ольсевичем, - її відповідність етнопсихологічним традиціям: людина не може бути органічно включеною до системи, яка суперечить її природі і її моралі - вони неодмінно відкидають одна одну.

Механізми функціонування органічної системи добре опрацьовані теорією менеджменту. Згідно з нею, органічна система - це організація, яка спирається на адаптивну здатність індивідів, зазвичай в рамках децентралізованого середовища, яке заохочує вільні потоки комунікацій та тенденції до прийняття рішень про співпрацю»⁶⁸. Органічна система більш універсальна за завданнями, їй властиві децентралізація контролю та влади, переважно горизонтальна комунікація. Завдання системи визначаються через взаємодію членів організації⁶⁹.

Основними характеристиками суспільної системи як органічно цілісної, за К. Марксом, є самодостатність, саморегульованість і самовідтворюваність. Перша характеристика досягається за визначенням, оскільки при розгляді до уваги береться весь комплекс суспільних відносин. Характеристики саморегульованості і самовідтворюваності спираються на такі невід'ємні властивості суспільства, як потреба (біологічна характеристика) та діяльність (видова характеристика людини). У будь-якій суспільній системі потреба реалізується в діяльності, знаходячи для цього відповідний стану цієї системи механізм, оскільки за допомогою суспільної системи людина, власне, й реалізує свою видову сутність. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що суспільна система є органічною як така. Такий висновок має значну методологічну вагу, оскільки висуває якісно нові вимоги до інструментарію дослідження конкретних соціально-економічних систем, **доводить об'єктивну необхідність застосування методології стратегічних досліджень при аналізі системних проблем суспільного (зокрема соціально-економічного) розвитку.**

Особливо важливий вказаний підхід при аналізі перехідних суспільних систем. Різкі зміни у стані їх елементів неодмінно викликають компенсаторну реакцію, яка має бути передбачена і врахована. На думку дослідників⁷⁰, при досягненні критичних значень деяких параметрів суспільна система реагує навіть на найменше збудження резонансним чином. Водночас традиційні важелі економічної тактики вельми часто демонструють свою недієвість.

Розуміння органічності суспільної системи помітно і в концепції «господарського порядку», яка була покладена в основу теорії соціального ринкового господарства А. Мюллера-Армака, Л. Ерхарда, В. Ойкена. Сам

⁶⁸Hunsaker, Phillip L., Cook, Curtis W. Managing organizational behavior. - USA: Addison-Wesley Publishing Company, 1986. - P.538.

⁶⁹Organizational Behavior (Richard M. Steers, J. Stewart Black. - N.Y.:HarperCollins College Publishers, 1994. - P.368.

⁷⁰Суспільні закони та їх дія. - К.: Наук.думка, 1995. - С.122.

В. Ойкен господарський порядок визначав як «сукупність реалізованих форм, в яких... протікає повсякденний економічний процес»⁷¹. Нині дослідники дають більш складне визначення порядку як «взаємопов'язаної єдності правил, норм та звичаїв господарювання, інститутів, які забезпечують їх дотримання, форм та механізмів взаємодії суб'єктів економічного життя, регулювання економіки державою та іншими організованими структурами»⁷².

Найціннішим в концепції «господарського порядку» є те, що вона ґрунтується на принципі єдності форм регулювання економіки та форм господарювання. Відтак ринок і держава сприймаються не як дві відокремлених системи, а як дві частини однієї системи, що дозволяє розглядати економічну стратегію безпосередньо як суспільний феномен, включений в органічну суспільну систему. З огляду на те, що економічна поведінка суб'єкта обумовлена формами його взаємодії з іншими суб'єктами, закріпленими у відповідній інституційній системі, саме господарський порядок суспільства (його інституційна структура) відіграє визначальну роль у формуванні раціональності економічної поведінки⁷³. Рішення суб'єктів господарювання приймаються на базі та під впливом господарського порядку. Відтак **завдання держави - впорядкувати загальні правила господарювання так, щоб досягти найвищої ефективності рішень, що приймаються, в рамках всього народного господарства.**

Постає логічне питання щодо коректного визначення рамок окремої суспільної системи. Дійсно, у зв'язку з наростанням процесів глобалізації істотно зростає кількість і змінюється якість екзогенних параметрів, що впливають на систему. Проте, на нашу думку, рамки суспільної системи все ж таки визначаються межами, в яких є чинним комплекс її елементів. Сьогодні ці межі, як правило, збігаються з національними кордонами. Тому скоріше варто говорити про *уніфікацію* в процесі глобалізації низки деяких ендогенних чинників розвитку суспільних систем у сфері інституційних відносин. Водночас, продуктивні сили як матеріалізовані, а, отже, значно більш інерційні системи відносин, зберігають значну індивідуальність. Як буде показано далі, це закладає підвалини суттєвих суперечностей, які у низці випадків набувають характеру антагоністичних.

Механізми саморегуляції в рамках господарського порядку, притаманного ринковій економічній системі, є предметом численних наукових досліджень. Як зазначає лауреат Нобелівської премії з економіки Ф. фон Хайек, ринок відіграє координуючу й об'єднавчу роль, це єдиний доступний спосіб отримувати інформацію, яка дозволяє індивідам судити про порівняльні переваги того або іншого споживання ресурсів. Як результуюча сила ринок

⁷¹Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М.: Прогресс, 1995. - С.468.

⁷²Гутник В.П. Политика хозяйственного порядка в Германии. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - С.10.

⁷³Дементьев В.В. Неравновесная власть и экономическое поведение в переходной экономике // Економіка промисловості. 1999. № 1. С.17.

використовує більше інформації, ніж та, якою може володіти будь-який індивід⁷⁴.

Ринкове середовище має чітку субординовану структуру, кожний елемент якої відіграє визначену функціональну роль. Ключовим елементом середовища дії ринку є гроші, які у функції міри вартості здійснюють передачу інформації про потреби і можливості економічних суб'єктів, суспільну оцінку індивідуальних зусиль, опосередковують рух ресурсів, забезпечують наповненість мотиваційної системи. Для владних суб'єктів рух грошей виступає також способом передачі управлінської інформації. На грошову систему спирається фінансова, що опосередковує самовідтворення суспільної системи, здійснює генетичний зв'язок і є об'єктом стратегічного впливу суб'єктів економічної влади. Бюджетно-податковий механізм встановлює ступінь участі окремих економічних суб'єктів у фінансуванні суспільних потреб і є безпосереднім засобом реалізації економічної політики держави, причому владні дії останньої підпорядковано вартісним категоріям лише опосередковано, а отже, вони певною мірою виходять за рамки власне ринкової економіки.

Функціонування згаданих систем розгортається у певній економічній структурі. Технологічна складова економічної структури відбиває рівень розвитку і структуру продуктивних сил і являє собою погалузеву і повиробничну структуру виробництва, витрат, доходів і цін. Інституційна складова відбиває стан виробничих відносин і передбачає певну структуру власності, інститутів з узгодження інтересів тощо.

Екзогенні чинники соціально-економічної системи впливають через валютні відносини, зовнішню торгівлю, міжнародний рух капіталів, інші форми зовнішньоекономічних відносин. Роль таких чинників в останні десятиріччя у світі значно зросла, причому згадані відносини часто виступають носіями управлінського впливу стратегічних суб'єктів міжнародного масштабу.

Описане ринкове середовище забезпечує виникнення на базі відносин власності певної ієрархії потреб до входження у виробничі відносини попиту чи пропозиції, саморегулювання на ринках ресурсів і самовідтворення шляхом керованого стратегіями владних суб'єктів механізму акумуляції й використання вільних ресурсів. Як вказує Ф. Хайек, «кожний індивід стає ланкою в численних ланцюгах передачі, і по цих ланцюгах він отримує сигнали, які дозволяють йому пристосовувати свої плани до обставин, яких він не знає»⁷⁵.

Визначальною ознакою ефективного власника є його спроможність формувати та реалізовувати стратегію, орієнтовану на стабільне відтворення та довгостроковий розвиток в умовах конкурентних ринкових відносин. При цьому успішна стратегія на рівні суб'єкта господарювання повинна передбачати такі складові:

⁷⁴Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность.: Ошибки социализма. - М.: Новости, 1992.

⁷⁵Там само. - С.147.

- вірний вибір типу конкурентної стратегії (ідентифікацію наявних та перспективних конкурентних переваг, встановлення пропорції цінових та нецінових переваг, стратегію формування ринку та роботи з покупцями тощо);
- встановлення адекватних інструментів підвищення якості продукції (відповідність вимогам конкуренції, міжнародним нормам і стандартам, вимогам споживачів, стимулювання технологічної дисципліни виконавців, оптимізація співвідношення «ціна-якість»);
- досягнення злагодженості в управлінні підприємством (побудова цілісної системи стратегічних цілей, завдань, пріоритетів та інструментів їх реалізації, оптимальне управління ресурсами компанії, координація зусиль її складових та інші «стандартні» завдання менеджменту);
- забезпечення належного економічного аналізу (з метою виявлення точної ефективності роботи, імовірних непродуктивних втрат, прогнозування динаміки компанії, аналізу та прогнозування ситуації на ринках, врахування, особливо великими компаніями, імовірного впливу змін у державній економічній політиці);
- забезпечення відповідної трудової мотивації (відбору персоналу, створення стимулів до ефективної продуктивної праці та прямого зв'язку доходів працівників з результатами їхньої роботи, а також мотивації до підвищення рівня кваліфікації).

Зазвичай основна частина відтворювальних процесів відбувається під впливом об'єктивних економічних законів, що втілюються через діяльність економічних суб'єктів нижчих рівнів - економічні стратегії підприємств і об'єднань.

Надмірне зростання впливовості економічних стратегій окремих економічних суб'єктів складає загрозу цілісності економічної системи та процесам суспільного відтворення. Різне спрямування інтересів громадян, підприємств, організацій та об'єднань може зорієнтувати їх на пошук власної економічної вигоди за рахунок нехтування державними інтересами.

Слід принагідно зазначити, що нерівнозначність діяльної сили економічних суб'єктів призводить до того, що об'єктивне для суб'єктів одного рівня може виявитись суб'єктивним для інших рівнів. У цьому разі дії суб'єктів з більш дієвою силою стають об'єктивною передумовою (екзогенними чинниками) в існуванні інших суб'єктів. Отже, в сучасному суспільстві суб'єкт сприймає здійснювані іншим суб'єктом владні дії як протидіючу об'єктивну силу. Заходи економічної політики держави, зокрема, є екзогенними чинниками стратегій суб'єктів господарювання.

Тому, з нашої точки зору, головною функцією державної стратегії, загалом, є впровадження схеми суспільної поведінки, яка сприятиме пошуку компромісу між інтересами економічних суб'єктів і пріоритетами, завданнями, напрямками економічної стратегії держави. **Державна економічна стратегія має забезпечити кваліфіковане комбінування децентралізованих за своєю суттю дій суб'єктів господарської діяльності.** Економічна стратегія виробляє правила та прийоми, які забезпечують економічну ефективність досягнення стратегічних цілей; правила й прийоми досягнення стратегічних цілей, які базуються на формуванні зацікавленості усіх учасників процесу

розробки та реалізації стратегічної програми в ефективному досягненні цих цілей⁷⁶. Таким чином, **державна політика надає стихійному розвитку певної організованості, координуючи дії окремих суб'єктів і груп.**

Держава є потенційно найпотужнішим владним суб'єктом. Гарантія цього - відповідне місце в інституційній системі, що може забезпечуватися наявністю власності, правовою системою, комплексом неформальних угод та відносин тощо. **Відтак побудова стратегії держави відіграє визначальну роль у суспільно-економічній системі.**

Зокрема, російський дослідник Б. Кузик наголошує: «обов'язок держава - всеосяжне й довгострокове бачення, прийняття стратегічних рішень з урахуванням усіх можливих їх наслідків. Якщо держава не виконує ці функції, вона стає небезпечною і для суспільства, і для підприємців»⁷⁷. При цьому до основних цілей стратегії Б. Кузик відносить:

- консолідацію ресурсів суспільства;
- визначення завдань;
- реалізацію потенціалу об'єкта стратегії;
- формування партнерства при реалізації стратегії⁷⁸.

Подібний підхід застосовує також І. Жилиєв, який відносить до основних функцій стратегічного програмування:

- чітке визначення ідеології уряду, встановлення реалістичних цілей та завдань, термінів, які відповідають ресурсам та можливостям;
- встановлення консенсусу з приводу пріоритетів діяльності уряду, інформування про цілі й завдання уряду;
- забезпечення найбільш ефективного використання наявних ресурсів;
- визначення критеріїв оцінки результатів та механізмів внесення необхідних змін⁷⁹.

Звертаючись до організаційних засад формування стратегії держави, В. Тертичка відносить до її функцій наступні:

- розуміння динаміки і спрямованості подій;
- спадкоємність політики;
- утвердження суспільної довіри до влади;
- консолідація політичних сил;
- розстановка орієнтирів і пріоритетів для поточної діяльності та середньо- і короткострокових проектів;
- встановлення етапів просування до мети⁸⁰.

⁷⁶ *Економическая стратегия фирмы*. Под ред. А.П.Градова. - С-Пб.: «Специальная литература», 1995. - С.115.

⁷⁷ *Кузык Б.Н.* Россия - 2050: стратегия инновационного прорыва. - М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2004. - С. 417.

⁷⁸ *Кузык Б.Н.* Россия - 2050: стратегия инновационного прорыва. - М.: ЗАО «Изд-во «Экономика», 2004. С 442

⁷⁹ *Жилиев И.* Опыт программирования деятельности правительства Украины // Общество и экономика. - 2004. - № 2. - С. 116-117.

⁸⁰ *Тертичка В.* Державна політика. Аналіз та здійснення в Україні. - К.: Основи, 2002. - С. 200-201.

Формування дієздатної системи координації інтересів визначається як першочерговий пріоритет державної політики і прибічниками теорії «господарського порядку». Сильна держава, на думку ордолібералів, характеризується ефективністю вирішення базових проблем: стабільності політичного устрою, стійкості господарського розвитку, безпеки та правопорядку, надання суспільних благ та забезпечення достатності державних доходів для реалізації цих функцій⁸¹. Отже, сила держави полягає у її здатності *створювати порядок*.

З точки зору колишнього віце-прем'єр-міністра та міністра фінансів Польщі, професора Гарвардського університету Г. Колодка, «... держава повинна залишатися активною у творенні економічної політики не як власник активів чи адміністратор державних компаній, але як архітектор інституційної взаємодії, гарант фінансових основ, інвестор до людського капіталу, фінансист розвитку інфраструктури та як менеджер глобальної інтеграції. Така роль держави, пише Г. Колодка, особливо - у постсоціалістичних перехідних економіках, вочевидь, зростатиме»⁸².

Кінець ХХ - початок ХХІ сторіччя відзначилися низкою якісно нових чинників розвитку суспільно-економічних систем. Відбувається відхід від односпрямованої, орієнтованої на технологічно-економічну ефективність, до багатоцільової соціально-гуманістичної моделі. Науково-технічний прогрес, зміна місця людини у виробництві й зростання частки розумової праці, яка потребує підвищення освітнього рівня та збільшення індивідуальної свободи, зростання загальної ефективності суспільного виробництва й певне послаблення безпосередньої залежності людства від природних умов існування призвели в останні десятиріччя до підвищення ролі позаекономічних чинників суспільно-економічного прогресу. Серед них - соціальні, політико-правові, морально-психологічні, культурно-етичні, природно-демографічні чинники. **Наростання суперечностей між суспільством і індивідом об'єктивно зумовило зростання гуманістичної спрямованості суспільних систем.**

Тому соціальна інфраструктура, яка включає органи підтримки і розвитку культури, освіти, виховання, систему охорони здоров'я і фізичної культури, пенсійного забезпечення та соціальної допомоги, політику зайнятості, сьогодні розглядається як обов'язкова умова повноцінного існування і розвитку суспільно-економічної системи. З 60-х років ХХ ст. соціальні видатки розглядаються не як непродуктивні витрати, а як інвестиції у сьогоденну та майбутню стабільність⁸³.

Одночасно на порядку денному постає проблема пошуку балансу між розвитком економічної і соціальної сфер. Сучасна економічна наука виво-

⁸¹Гутник В.П. Политика хозяйственного порядка в Германии. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. - С.14.

⁸²Kolodko G. Economic Neoliberalism Became Almost Irrelevant // Transition. 1998. V. 9. # 3. - P.2.

⁸³Изменения в области социальной политики. Удовлетворение потребностей в 90-х годах. // Нью-Йорк: Издательство ООН, 1990. - С. 46.

дить рівень розвиненості соціальної сфери з досягнутого рівня розвитку продуктивних сил, який має бути достатнім для того, аби після відповідної винагороди активним економічним суб'єктам залишалась частина продукту, якої вистачить для підтримання належного рівня життя пасивної частини населення. Обмеженням соціальної політики держави є співвідношення соціальних виплат з доходами працюючих суб'єктів, яке не повинне пригнічувати економічні стимули до праці. Рівень оптимального співвідношення залежить від діючої соціально-економічної моделі.

У процесі розвитку успіх концепції соціального ринкового господарства завдав значного впливу на модель функціонування навіть найбільш ліберальних економічних систем. Сьогодні у світі широко визнано, що сучасна модель економічного зростання характеризується, поряд з іншим, такими специфічними рисами, як:

- рівна важливість ролі усіх видів активів як складових національного багатства: фізичного, фінансового, природного та людського капіталу. Усі ці складові впливають на загальну продуктивність факторів виробництва. Відповідно, усі зазначені види капіталу потребують інвестицій;
- акцент на розподільчих аспектах зростання та рівному розподілі можливостей, рівний розподіл можливостей доступу до освіти, охорони здоров'я, культурних заходів тощо;
- акцент на інститути, які забезпечують ефективне управління, запобігання захопленню інститутів корпоративними інтересами еліт⁸⁴.

2.1.2. Особливості економічної стратегії в перехідних економіках

Перехід від командно-адміністративного до демократично-ринкового суспільного устрою є специфічним феноменом сучасної доби. Економічні системи, які знаходяться на етапі переходу від централізовано-планової до ринкової системи економічної координації, характеризуються значною нестабільністю. Вона обумовлена тимчасовим вакуумом економічної координації, який виникає після руйнування командних важелів впливу на економіку та до утворення дієвих механізмів ринкового саморегулювання та відповідних їм технологій нової державної економічної політики. Широко визнано, що значною мірою ця нестабільність сягає корінням планових економік, які, досягнувши певного етапу свого розвитку, вичерпали можливості економічного зростання при збереженні тих способів регулювання, що склалися, що спричинило наростання структурних диспропорцій. Водночас значна, або й переважна частина кризових чинників виникла внаслідок самого здійснення стратегій економічних перетворень, отже, має трансформаційний характер. Адже економічна система, яка знаходиться у стані трансформації від командно-адміністративних до ринкових відносин, характеризується

⁸⁴Thomas V., Dailami M. et al. Key to Less Poverty and Better Lives for All // Development Outreach. - Winter 2001. - p. 5.

значними об'єктивними особливостями, які зрештою, формують складові трансформаційної кризи⁸⁵:

- **значним впливом структурних факторів.** Ці фактори формують коефіцієнти основних макроекономічних рівнянь, які в класичній економічній теорії прийнято вважати незмінними. У результаті суттєво ускладнюється процес узгодження динаміки реального, грошово-кредитного і зовнішньоекономічного секторів;

- **недостатнім розвитком ринків.** Це створює серйозні перешкоди для встановлення цінової рівноваги на провідних ринках і об'єктивного визначення ефективності вкладення капіталів, формує дефіцит децентралізованої інформації для прийняття управлінських рішень;

- **розбіжностями між рівнями цін на національних і міжнародних ринках** (йдеться не лише про ціни на товари, але, насамперед, про ціни на ринках ресурсів - робочої сили, грошей, капіталу тощо), що призводить до досить жорстких деформуючих впливів глобалізаційних процесів на трансформаційні економіки;

- **слаборозвиненістю капіталу як фактора виробництва.** Це спотворює його ціну, значно зменшує мобільність. Дефіцит капіталу обмежує дію механізмів конкуренції і перешкоджає становленню стабільної і розгалуженої структури власності;

- **екстремальними випадками економічної динаміки.** Високі темпи інфляції, глибокий економічний спад і значне недозавантаження потужностей, значний надлишок трудових ресурсів та інші особливості зміщують дію макроекономічних моделей у «прикордонні», малодосліджені області, в той час як типові концепції економічного регулювання і прогнозування розроблені для незначних відхилень головних економічних індикаторів від рівноважних значень. Це закладає підвалини довгострокових інституційних деформацій.

Вищенаведені системні особливості перехідних економік утруднюють дію в них механізмів ринкового саморегулювання та ринкових важелів економічної тактики держави. Як наголошують В. Рокоча та Д. Мороз, закони внутрісистемного розвитку часто виявляються не ідентичними законам трансформаційного розвитку⁸⁶. В перехідних системах можуть діяти специфічні економічні закони перехідного періоду, або може набувати «нестандартного» вияву дія законів загальноприйнятого характеру, на які зазвичай покладається головна регуляторна місія.

По-перше, специфічного характеру набуває співвідношення між споживанням і заощадженнями. На розмір споживання, окрім рівня доходів, впливають також інфляційні очікування економічних суб'єктів та пропорції

⁸⁵ Тут і далі термін «трансформаційна криза» не несе негативного навантаження. Він лише використовується для описання комплексу об'єктивних суперечностей, які неминує виникати в ході економічної трансформації. - Я.Ж.

⁸⁶ Рокоча В., Мороз Д. До питання про вибір оптимального шляху ринкової трансформації // Економіка України. - № 9. - 1998. - С.54.

розподілу доходу. При значному недозавантаженні потужностей зростання доходів обумовлює синхронне збільшення заробітної плати і прибутку, тобто безпосередньо не впливає на зростання схильності до заощадження, характерного для прибутку більш, ніж для заробітної плати. Це ж дозволяє відзначити, що до **досягнення рівнем виробництва межі виробничих можливостей зростання доходів не характеризується зростанням питомої ваги заощаджень**. Як буде показано в наступному розділі, в Україні зростання доходів населення та заробітної плати супроводжувалося навіть зростанням схильності до споживання.

По-друге, в умовах нерозвиненої фінансової інфраструктури **обсяг інвестицій недостатньо залежить від величини віддачі на капітал**. На обсяг інвестицій значною мірою впливають структура фінансової системи, фінансовий стан підприємств, розмір їхніх доходів, платоспроможність, значний комплекс позаекономічних стимулів та ризиків тощо.

По-третє, не завжди спрацьовує теоретичний постулат про те, що зростання ВВП призводить до скорочення чистого експорту, оскільки імпорт збільшується швидше, ніж зростає експорт. Така закономірність характерна для випадків, коли завантаження потужностей сягає 80-90 %, як це має місце в розвинутих економіках, отже, виробництво сукупного продукту наближене до межі виробничих можливостей, і граничні витрати збільшення обсягів вітчизняного виробництва перевищують витрати імпорту аналогічної продукції. **В умовах значного недозавантаження виробництв зростання внутрішніх доходів цілком може покриватися збільшенням випуску на вітчизняних підприємствах**. Безумовно, збільшення доходів населення підвищує й попит на високоякісні сучасні товари, для освоєння яких потрібні значні інвестиції. Проте в основному йдеться про виробництво у традиційних галузях, насамперед - легкій, харчовій промисловості, сфері послуг, пропозиція в яких тривалий час була обмежена недостатнім обсягом споживчого попиту. Схожа ситуація спостерігається і щодо виробничого попиту, оскільки переважну частку у забезпеченні діяльності підприємств займають енергетичні, сировинні ресурси, нескладні інструменти, устаткування і комплектуючі національного виробництва. Досвід України показав, що економічне зростання 1999-2001 рр. супроводжувалося випереджаючим зростанням експорту та активним імпортозаміщенням. Ситуація змінилася лише наприкінці 2001 р., після вичерпання можливостей безінвестиційного імпортозаміщення та помітно погіршилася в період послаблення інвестиційної активності та зростання політичних ризиків 2005-2006 рр.

Вчетверте, очевидного вияву набуває поділ попиту на гроші на трансакційний та спекулятивний (відповідно, вертикальна і горизонтальна частини кривої попиту на гроші). На ділянці трансакційного попиту значні зміни процентних ставок призводять до незначних змін попиту, оскільки гроші виступають інструментом обороту вже інвестованого капіталу. На ділянці спекулятивного попиту, навпаки, невеликі коливання відсотка приводять до значних змін попиту на гроші, оскільки гроші використовуються безпосередньо як актив. В умовах, коли позичковий відсоток значно вище ре-

табельності в реальному секторі, виникає парадокс, коли вартість ресурсів для функціонування капіталу вище доходу від цього функціонування. У результаті підвищення відсотка впливає на собівартість продукції. Збереження високих фактичних кредитних ставок комерційних банків на тлі поетапного зниження облікової ставки НБУ у 2001-2007 рр. дає підстави стверджувати, що **українська грошова система поки що залишається на ділянці трансакційного попиту.**

В умовах невисокої еластичності попиту на гроші на перший план замість цінових факторів виходять структурні. Серед них - платоспроможність дебіторів і розходження між потенційним і платоспроможним попитом на кредити; проблема дотримання платіжної дисципліни і гарантування кредиту. У результаті дії структурних факторів виникає не передбачена «класичною» моделлю ситуація, коли нагромадження надлишкової ліквідності банків відбувається при значному потенційному попиті на кредити і сукупній пропозиції, значно нижчій від рівня межі виробничих можливостей.

Виходячи з раціональних орієнтирів поведінки, влада вдається до скорочення надлишкової ліквідності банків, чим обмежує їхню кредитоспроможність⁸⁷. Таким чином, стратегічний компонент монетаристської моделі макроекономічного регулювання не спрацьовує, оскільки зниження процентних ставок не встигає перевести попит на гроші до сегменту попиту на них як на інвестиційні активи. Тимчасом тактична складова у вигляді обмеження оборотів і внутрішнього попиту діє безпосередньо - пожвавлення в економіці призводить до збільшення трансакційного попиту на гроші, що в умовах низької монетизації економіки спричиняє збільшення позичкового відсотка. Через дефіцитність грошових ресурсів це зростання може завдавати суттєвого негативного впливу на інвестиції й економічне зростання.

По-п'яте, в традиційних макроекономічних моделях прийнято вважати, що збільшення державних витрат призводить до зростання процентних ставок, що, у свою чергу, викликає у відкритій економіці приплив капіталу і подорожчання національної валюти. Відбувається погіршення торгового балансу і скорочення внутрішнього попиту. Зменшення приватних інвестицій внаслідок зростання процентних ставок через боргове фінансування дефіциту бюджету одержало назву *«ефекту витіснення»*. Це дає прихильникам неокласичного підходу підстави говорити про *«надмірне державне споживання»* як чинник пригнічення приватної економічної, у тому числі - інвестиційної, активності.

Відмова від фінансування бюджету за рахунок кредитів, дійсно, вплине в перехідній економіці на процентні ставки, проте лише в напрямку запобігання їх зайвому зростанню. **В умовах відсутності значних міжнародних потоків капіталу немає підстав очікувати помітного впливу обмежувальної бюджетної політики на девальвацію, тоді як її вплив на скорочення ВВП через дію «ефекту мультиплікатора», відповідно до яко-**

⁸⁷Cuthbertson K. Macroeconomic Policy. The New Cambridge, Keynesian and Monetarist Controversies. Hong-kong: McMillan Press LTD. - 1983. - P.152

го попит з боку держави на ринку споживчих і інвестиційних товарів обумовлює збільшення доходів приватних суб'єктів господарювання, отже, відіграє стимулюючу роль, буде більш сильним. Тому скорочення бюджетних витрат виводить з-під контролю уряду керування попитом і зменшує дію вбудованого бюджетного стабілізатора. Необхідно також відзначити, що у випадку фінансування дефіциту бюджету засобами грошово-кредитної експансії зростання реальних процентних ставок не відбувається, та «*ефект витіснення*» не діє.

По-шосте, сучасні економічні теорії розраховані для аналізу та використання в умовах відкритої економіки. На думку теоретиків, *економіка є відкритою, якщо «державна не може запроваджувати в життя свою макроекономічну політику, ґрунтуючись на припущенні, що вона діє в закритій народногосподарській системі»*⁸⁸. Як відомо, так зване «неокласичне зрушення» в економічній теорії у 80-ті рр. минулого століття відбулося в розвинених країнах саме під впливом наростаючої інтернаціоналізації руху капіталів, коли ефективність бюджетно-податкових важелів економічної політики, на яких ґрунтуються основні положення кейнсіанства, почала різко спадати.

Проте в світлі вищенаведеного визначення перехідну економіку, особливо - на початкових етапах переходу, можна вважати відкритою лише частково. Держава у таких країнах, дійсно, не в змозі здійснювати незалежну макроекономічну політику, але часто не в силу впливу об'єктивних механізмів валютно-курсової компенсації через платіжний баланс, а через неспроможність протистояти впливу більш потужних стратегічних суб'єктів, орієнтованих на опанування недостатньо ефективно задіяних національних ресурсів цих країн. У результаті **виникає феномен «віртуальної відкритості»**, за якого на національну економічну політику накладаються обмеження, подібні до тих, що характерні для відкритих економік, проте практично відсутній регуляторно-коригуючий вплив на платіжний баланс і динаміку макроекономічних показників з боку міжнародних потоків капіталу. Зокрема, для малої відкритої економіки реальний позичковий відсоток звичайно прагне до середньосвітового, що обмежує спроможність рестриктивної монетарної політики. Між тим, в перехідній економіці через інституційні та структурні перешкоди залишається можливим збереження кредитного відсотка, суттєво вищого за ставку, яка застосовується на міжнародних кредитних ринках.

Як видно з вищенаведеного переліку, особливість трансформаційної кризи полягає в тому, що кризові чинники виникають не внаслідок накопичення внутрішніх суперечностей економічної системи, а як успадковані чи внаслідок зміни самої системи, отже, носять певною мірою надсистемний характер. Відповідно, **перехідна економічна система не містить внутрішніх механізмів, які забезпечують її повернення до стабільного стану (як**

⁸⁸ *Филатов И.В.* Концепции «открытой экономики»: интернационализация и макроекономическая политика государства. - М.: Наука, 1991. - С.6

це, зокрема, спостерігається у «класичній» ринковій економіці), для здійснення економічної стабілізації дія традиційних ринкових механізмів саморегуляції є недостатньою і має бути доповнена системними зрушеннями. Як вказують у своєму фундаментальному дослідженні фахівці Інституту економічного прогнозування НАН України, перехідні економічні системи насправді здійснюють не перехід від однієї готової системи до іншої, а побудову генетично нової системи суспільно-економічних відносин⁸⁹.

Значна недосконалість ринкового середовища, яка виявляється в нерозвиненості й викривленому характері грошової системи, обмеженій мобільності ресурсів та слабкій фінансовій системі, нерациональності структури продуктивних сил, недосконалій законодавчій сфері тощо не дозволяє державі повною мірою ефективно контролювати наявні в країні ресурси. Водночас, і суб'єкти господарювання з тієї ж причини відчувають дефіцит інформації для побудови власної ефективної економічної стратегії. Актуальність наведеної суперечності різко зростає з огляду на те, що характерною особливістю перехідних економік є розбалансованість індивідуальних та групових інтересів, викликана розпадом встановлених раніше інститутів та інституційною недостатністю нової суспільно-економічної системи.

Зокрема, Г. Колодко відзначає такі аспекти інституційної недостатності в перехідній економіці:

- відсутність організаційної інфраструктури, яка властива ліберальній ринковій економіці;
- слабкість фінансових посередників, здатних ефективно розмістити активи;
- низький рівень комерціалізації державних підприємств до початку приватизації;
- некваліфікований менеджмент, нездатний забезпечити грамотне корпоративне управління в умовах дерегуляції економіки;
- відсутність інфраструктури для проведення політики розвитку конкуренції;
- слабка законодавча база та система судочинства, що призводить до несприятливих умов для виконання контрактів;
- нездатність місцевого управління вирішувати проблеми регіонального розвитку;
- відсутність неурядових організацій, які допомагають розвитку ринкової економіки⁹⁰.

Внаслідок цього економічні стратегії суб'єктів господарювання, що мають становити основу відтворення суспільної системи, потерпають від серйозних деформацій. Переслідуючи власні економічні інтереси (інтереси власного відтворення), суб'єкти входять у суперечність з інтересами інших

⁸⁹Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). За ред. В.М.Гейця. - К.: Логос, 1999. - 500 с.

⁹⁰Колодко Г. Уроки десяти лет постсоциалистической трансформации // Вопросы экономики. - 1999. - № 9. - С.22.

суб'єктів, як рівних собі в суспільній ієрархії, так і тих, що знаходяться на інших рівнях останньої. Фактично, трансформаційна криза пояснюється тим, що місце зруйнованої ієрархії планово-адміністративних відносин не одразу займає нова ієрархічна структура суб'єктів приватної економічної влади, створення якої потребує значного часу і певних умов.

В умовах нерозвиненого ринку переслідування стратегією економічних суб'єктів власних відтворювальних інтересів призводить до ігнорування низки інтересів національного рівня, до яких на перехідному етапі потрапляють структурна перебудова й оновлення виробництва, фінансово-бюджетна та монетарна стабільність, соціальне забезпечення тощо, та може набувати негативного і руйнівного для суспільства характеру. Тільки із становленням у країні відносно розвинутої ринкової системи економічні суб'єкти починають адекватно реагувати на сигнали ринку, формувати ефективні приватні економічні стратегії, і з'являється можливість застосовувати традиційні регулятори економічної стабілізації. Відтак значної ваги набуває потреба ретельного підбору засобів економічної тактики, які здатні реалізувати ефективну економічну стратегію держави. Ключове завдання держави, таким чином, полягає в побудові чіткої структури економічної стратегії - від базової мети до стратегічних пріоритетів та засобів економічної тактики.

Таким чином, **трансформаційна економіка являє собою специфічний об'єкт державної економічної стратегії**. Їй притаманна низка системних особливостей, серед яких:

- інституційна недостатність та мінливість виробничих відносин;
- втрата цілісності економічної системи;
- деструктивна мотивація господарюючих суб'єктів;
- поширення нелегітимних регуляторів економічної сфери;
- значний ресурсний дефіцит як держави, так і суб'єктів господарювання;
- порушення відтворювальних процесів мікрорівня та процесу суспільного відтворення⁹¹.

Зазначені особливості знижують ефективність саморегуляторних механізмів економічної системи, проте водночас закладають підвалини суттєвих диспропорцій та суперечностей в економічній стратегії держави. Ця суперечність становить один з визначальних парадоксів трансформаційного періоду. За таких умов саме послідовність, виваженість та обґрунтованість державної стратегії є ключовим чинником продуктивності перехідних процесів. Г. Почепцов, зокрема, схильний розглядати стратегію як певний «віртуальний ресурс», який може протягом певного часу компенсувати брак окремих ресурсів, необхідних для розвитку суспільства (фінансових, природних, людських тощо). Проте, зазначає автор, стратегія має бути спрямована на відновлення та відтворення, за можливістю, цих дефіцитних ресурсів⁹².

⁹¹ *Ивлева Г.* Трансформация экономической системы: обзор концепций и контуры общей теории // Общество и экономика. - 2003. - № 10. - С. 38.

⁹² *Почепцов Г.* Стратегия как искусство и особый вид политики // Политический менеджмент. - № 2. - 2004. - С. 7.

Вкрай важливим аспектом є пошук місця держави в новій економічній структурі, встановлення меж ефективності її втручання та їх динаміки. В перехідній економіці, як зауважує Я. Корнаї, держава часто виявляє надмірну активність, коли для цього немає достатніх підстав, та є пасивною в сферах, які потребують постійного чи тимчасового державного втручання⁹³. Держава як суб'єкт економічної стратегії й сама характеризується значною недосконалістю, особливо на початковій стадії трансформаційного процесу. Даються взнаки відсутність усталеної теоретико-методологічної бази, потужні політичні чинники, які часто перемагають економічні міркування в державній політиці, нестача коштів для здійснення регулюючого впливу і на розбудову контрольно-управлінських структур тощо. Суб'єкт економічної стратегії, зіткнувшись з труднощами ресурсного забезпечення реформ, починає застосовувати екстрені заходи щодо вирішення поточних проблем, які виникають, втрачаючи стратегічні орієнтири та послідовність стратегії реформ.

Нестабільній економічній системі властиві насамперед динамізм стратегічної мети, етапність у її постановці. Стратегічна мета держави на першому етапі трансформації - це побудова або відбудова ефективної економічної системи. На другому - забезпечення стабільного прогресу останньої та подолання відставання від рівня розвинених країн. Оскільки відповідно до цих етапів змінюється стан об'єкта та суб'єктів економічної стратегії, значні зміни відбуваються й у напрямках та завданнях економічної стратегії. Вочевидь, між елементами стратегії існує тісний взаємозв'язок, можливе їхнє переплетіння чи певний збіг. Отже, найпотрібнішою є властивість гнучкості елементів стратегії, що необхідна для їхнього пристосування до особливостей як об'єкта, так і суб'єкта стратегії.

Економічна трансформація є не лише заміною механізму економічної координації, але насамперед переведенням на ринкову основу відтворювального процесу⁹⁴. Доти, доки такого переведення не відбудеться, трансформаційний процес не може вважатися завершеним. У зв'язку з тим, що процеси суспільного економічного відтворення, так чи інакше, виявляються через відтворення на рівні економічних суб'єктів, економічна стратегія держави спрямовується, прямо чи опосередковано, на вплив на діяльність цих суб'єктів і формується відповідно до очікування їхньої раціональної реакції. Адже вбудовані регулятори економічної системи за своєю формою є діями економічних суб'єктів із переслідування власних економічних інтересів. Отже, **зміна системи економічної координації в перехідній економіці висуває на перший план забезпечення здатності приватних економічних суб'єктів розробляти та здійснювати власні ефективні економічні стратегії.**

⁹³Корнаї Я. Тенденции постсоциалистического развития: общий обзор // Вопросы экономики. - 1996. - № 1. - С. 5-16.

⁹⁴Бодров В.Г. Трансформація економічних системи: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. - К.: Видавництво УАДУ, 2002. - С.32.

Незалежне функціонування суб'єктів господарювання безпосередньо пов'язане із проблемою мотивів та стимулів їхньої діяльності. Відповідна мотивація впливає з інтересу незалежного економічного суб'єкта до самовідтворення та спонукає до якнайповнішого задоволення цього інтересу, виходячи з наявних ресурсних можливостей та оточуючого інституційного середовища. Потреба у всебічному зміцненні мотивів до ефективного використання наявних у суспільстві ресурсів та примноження національного багатства країни в ринковій економіці обумовлює необхідність пріоритетного розвитку підприємницької поведінки як головного рушія розвитку економічної системи.

Отже, теорія перехідного періоду потребує більш глибоких підходів, оскільки змушує зазирнути в суть усталених явищ та взаємовідносин, сформувані методологію врахування їх мінливості. В перехідній економіці недостатньо просто встановлювати «рамкові умови» для конкуренції в розрахунку на те, що дія «конкурентного порядку» забезпечить ефективне функціонування економічної системи. Слід розібратися в суті умов та механізмів конкуренції та формування конкурентоспроможності. В. Бодров навіть пропонує застосовувати для аналізу перехідних суспільно-економічних процесів спеціалізовану галузь науки - «транзитологію» - «галузь суспільних знань, яка вивчає перехідні форми і стани суспільства, що перебувають у процесі динамічних змін, перетворень еволюційного, або революційного характеру»⁹⁵.

В нестабільній економічній системі суттєво зростає потреба в регулюючих та узгоджувальних діях держави. Поряд з традиційним забезпеченням умов для адекватної дії ринкових інститутів, держава в нестабільній економіці має, в умовах, коли малоефективність інституційної структури зумовлює значні труднощі передачі управлінських імпульсів держави іншим економічним суб'єктам, покласти на себе завдання *побудови інституційних засад* процесу економічного відтворення. Як наголошує Г. Колодко, «успішність функціонування новонароджуваної ринкової економіки більшою мірою залежить від інституційного устрою, ніж від економічної лібералізації»⁹⁶.

На думку багатьох дослідників економічної стратегії держави в перехідних економіках, «головна мета конструктивних зусиль в перехідний період - створити таку структуру національного господарства, яка, маючи у собі механізм самоорганізації, була би здатна досягти рівноважного стану, вийшовши із циклічної кризи у найкоротший час»⁹⁷. Або ж, розглядаючи дану проблему в контексті економічної теорії, «успіх трансформації визначається не темпами лібералізації та не лише «вірною» макроекономічною

⁹⁵Бодров В.Г. Трансформація економічних системи: концепції, моделі, механізми регулювання та управління. - К.: Видавництво УАДУ, 2002. - С. 10.

⁹⁶Колодко Г. Глобализация и сближение уровней экономического развития // Вопросы экономики. - 2000. - № 10. - С. 11.

⁹⁷Чистілін Д. Проблеми самоорганізації в перехідній економіці // Економіка України. - № 3. - 2000. - С.59.

політикою, але й здатністю держави забезпечити сильні інститути, без яких ринкова економіка, якою б ліберальною вона не була, не працює»⁹⁸.

На жаль, найголовнішою характерною рисою економічної стратегії більшості перехідних економік на межі 80-х рр. та 90-х рр. під впливом в значній мірі суб'єктивних політичних чинників стало розмивання дійсної стратегічної мети - побудови дієздатної конкурентоспроможної економічної системи, та її підміна фрагментарними приватними цілями - лібералізацією, монетарною стабілізацією, приватизацією тощо. Відповідно значна частина стратегічних напрямів, необхідних для забезпечення реальної стабілізації економічної системи та тривкого економічного зростання, залишилась поза увагою.

В тих перехідних суспільствах, в яких держава відмежувалась від активних цілеспрямованих дій в економіці, загальне погіршення економічної стабільності було значно глибшим, тому навіть після 15 років трансформаційних процесів вони все ще належать до нестабільних економік. На жаль, саме до числа цих країн входять більшість держав колишнього СРСР, в тому числі - й Україна. У тих країнах Центральної та Південно-Східної Європи і Балтії, де проводиться послідовна державна політика, незалежно від її спрямування, трансформаційні процеси здобули успіх і логічно перейшли у стадію євроінтеграції. Між тим, навіть у цих успішних країнах експерти відзначають збереження значного рівня невизначеності та незавершеність переходу від відновлювальної до орієнтованої на розвиток моделі економічного зростання⁹⁹.

2.1.3. Забезпечення дієздатності приватних суб'єктів економічних стратегій

Як вказувалося вище, функціонування збалансованої системи економічних стратегій різних рівнів вимагає забезпечення раціональної та прогнозованої поведінки суб'єктів господарювання.

Успішна конкурентна стратегія підприємства повинна передбачати такі складові:

- вірний вибір типу конкурентної стратегії (ідентифікацію наявних та перспективних конкурентних переваг, встановлення пропорції цінових та нецінових переваг, стратегію формування ринку та роботи з покупцями тощо);
- встановлення адекватних інструментів підвищення якості продукції (відповідність вимогам конкуренції, міжнародним нормам і стандартам, вимогам споживачів, стимулювання технологічної дисципліни виконавців, оптимізація співвідношення «ціна-якість»);
- досягнення злагодженості в управлінні підприємством (побудова ці-

⁹⁸Евстигнеев Р.Н. Десять лет экономических реформ в странах Центральной и Восточной Европы // Россия и современный мир. - 2003. - № 2. - С. 77.

⁹⁹Slay B. Regional Economic Growth Prospects Through 2015 // Development & Transition. - 2006. - 3. - p. 2-5.

лісної системи стратегічних цілей, завдань, пріоритетів та інструментів їх реалізації, оптимальне управління ресурсами компанії, координація зусиль її складових та інші стандартні завдання менеджменту);

- забезпечення належного економічного аналізу (з метою виявлення точної ефективності роботи, імовірних непродуктивних втрат, прогнозування динаміки компанії, аналізу та прогнозування ситуації на ринках, врахування, особливо великими компаніями, імовірного впливу змін у державній економічній політиці);

- забезпечення відповідної трудової мотивації (відбору персоналу, створення стимулів до ефективної продуктивної праці та прямого зв'язку доходів працівників з результатами їхньої роботи, а також мотивації до підвищення рівня кваліфікації).

Низька ефективність економічної стратегії держави, структурні деформації середовища ринкової координації, значні дисбаланси розвитку національної економіки завдали суттєвого негативного впливу на стратегії суб'єктів господарської діяльності в Україні.

Чи не визначальний внесок у створення маси малоєфективних власників зробили неадекватні методи приватизації, яка здійснювалася здебільшого з формальною (роздержавлення) або фіскальною (фінансування дефіциту бюджету) метою, проте практично ніколи не виходила з критеріїв дійсного підвищення ефективності використання ресурсів, які знаходяться у розпорядженні приватизованого підприємства.

Відсутність економічних передумов реальної економічної свободи на ринках капіталів, грошей, товарів і послуг, робочої сили тощо призвела до кризи фінансів підприємств, істотного звуження місткості внутрішнього ринку, значного напруження в бюджетно-податковій системі, що вкрай ускладнило для більшості підприємств ведення самостійних відтворювальних процесів. Це призвело до погіршення конкурентного становища підприємств, перш за все - реального сектору економіки.

Прямими наслідками повільного формування ефективних власників стали збереження хронічної збитковості значної частини українських підприємств, низького сукупного фінансового результату економічної діяльності, низького рівня доходів найманих працівників та суб'єктів господарювання, диспропорцій економічного зростання, слабких темпів інвестиційної та інноваційної діяльності, що, зрештою, обумовлює низький рівень конкурентоспроможності національної економіки. Проте не менш небезпечним є й непрямий наслідок, який полягає у значному заниженні ефективності державної економічної політики. **Недостатня питома вага ефективних власників в національній економіці підштовхує державу до застосування адміністративних важелів управління, які, в свою чергу, перешкоджають становленню сучасних чинників конкурентоспроможності, адекватних глобалізованому економічному середовищу.**

Дієздатність суб'єктів господарювання як суб'єктів економічних стратегій має впливати з безпосередньої оцінки ними стану економічного середовища та прийняття на базі цієї оцінки оптимальних стратегічних та тактич-

них рішень. Як наголошує фахівець у галузі менеджменту К. Менар, «ключове питання економічного аналізу полягає в тому,.. щоб обдумати динамічну процедуру, яка дозволяє агентам, які виробляють плани на основі часткових та неповних знань, найкращим чином використовувати їхні ресурси»¹⁰⁰. Між тим, невпинне посилення потужності інформаційних потоків, яке, як це не парадоксально, супроводжується наростанням асиметричності доступу до інформації, робить імовірність раціональних дій суб'єктів господарювання навіть у збалансованих економіках проблематичною. Через те, що підприємства та об'єднання часто не мають достатніх обсягів необхідної інформації, їхні економічні стратегії є переважно недосконалими та незбалансованими, вступають у суперечність з економічною стратегією держави. Як доводить О. Носова, за умов асиметричності чи неповноти інформації поведінка економічних суб'єктів не лише є обмежено раціональною, але й може набувати недобросовісного характеру¹⁰¹.

Американський дослідник, прибічник теорії «обмеженої раціональності» Г. Саймон песимістично зазначає: «здатність людського розуму формулювати та вирішувати складні проблеми навряд чи можна порівняти за рівнем з проблемами, вирішення яких необхідне для об'єктивно раціональної поведінки в реальному світі»¹⁰². До концепції «обмеженої раціональності», за якої економічні суб'єкти є раціональними в міру своїх можливостей, схиляється також О. Вільямсон¹⁰³. Д. Канеман отримав у 2002 р. Нобелівську премію з економіки саме за спростування теорії раціональності людської поведінки та доведення першості впливу на прийняття рішень психологічних чинників¹⁰⁴.

Раціональна поведінка суб'єктів формується завдяки володінню ними повною та симетричною інформацією:

- фактичною (щодо того, що відбувається в політиці та економіці країни та світу в поточний момент);
- прогностичною (очікуваннями наступного розвитку подій, які спираються на офіційні заяви чи власні оцінки суб'єктів);
- аналітичною (оцінками взаємозв'язку явищ, які відбуваються, їхнього впливу на подальший розвиток ситуації, фактичного та потенційного впливу на діяльність суб'єкта).

Лише органічне поєднання цих трьох складових дозволяє суб'єкту господарювання сформувати підґрунтя для раціональної поведінки, що, в свою чергу, має забезпечити ефективність державного управління в економічній

¹⁰⁰Менар К. Экономика организаций. - М.: Инфра, 1996. - С.71.

¹⁰¹Носова О. Институциональная система в Украине: проблемы и перспективы развития (теоретический подход) // Ойкумена: Альманах сравнит. исследований полит. институтов, социально-эконом. систем и цивилизаций. - Выпуск 5. - 2007. - X., 2007. - С. 18.

¹⁰²Цит. за: Калинин Э., Чиркова Е. Концепция постклассической экономической рациональности // Вопросы экономики. - 1998. - № 5. - С. 71.

¹⁰³Pagano U. Veblen. New Institutionalism and the Diversity of Economic Institutions. - CASE-CEU Working Papers Series, 16, Warsaw, 1998. - p. 7.

¹⁰⁴Анцелионис Г., Зотова Н. Глобальный мир. Единый и разделенный. - М.: Международные отношения, 2005. - С. 409.

сфері. Між тим, на шляху цього поєднання постають суттєві проблеми, які стосуються як джерел інформації, так і її обробки.

Джерела інформації в ринковій економіці не обмежуються інформаційними повідомленнями та статистичними зведеннями. Ключовим положенням теорії раціональних очікувань є концепція «ефективних ринків», відповідно до якої головним джерелом інформації для формування і корекції очікувань є динаміка ринків, і насамперед - цін на них¹⁰⁵. Недосконалість ринків веде до недосконалості цін, що, відповідно, призводить до недосконалості інформації, якою володіють як суб'єкти господарювання, так і органи державного регулювання.

Безперечно, необхідно усвідомлювати, що досконалих ринків як таких в реальній економіці не існує. Врахування рівня недосконалості ринків та, як наслідок, асиметричності інформації є предметом окремого напрямку в економічній науці, причому зростання в останні роки уваги до нього (зокрема, присвоєння дослідженням у сфері асиметричності інформації декількох Нобелівських премій з економіки) свідчить про визнання значної недосконалості ринків навіть у розвинених країнах світу.

Для кожного конкретного етапу розвитку економічної системи необхідний визначений об'єм регулюючої інформації. У випадку, якщо ринкове середовище неспроможне забезпечити такий об'єм та через відсутність у цій економіці низки вбудованих механізмів стабілізації, що суттєво зменшує ефективність регулюючої дії економічних законів, завдання держави полягає у доповненні регулюючої інформації до тих обсягів, що є достатніми для забезпечення стійкого економічного зростання. Отже, **напрями державної економічної стратегії задля досягнення та підтримки відносної стабільності системи повинні забезпечувати принцип повноти економічних структур, тобто системної самодостатності відтворювальних циклів**¹⁰⁶.

Оскільки перехідні економіки характеризуються структурною недовершеністю, деформованістю і розбалансованістю основних ринків, практична складова раціональних очікувань не надає достатнього обсягу коректної інформації. Значна недосконалість основних ринків: грошей, капіталу, робочої сили тощо, характерна для нестабільних економік, неминучі цінні деформації на цих ринках призводять до викривлення ситуації й на значно більш досконалих товарних ринках. Відтак суб'єкти господарювання потерпають від дефіциту оперативної інформації щодо економічної ситуації, необхідної для прийняття ними управлінських рішень. Дефіцит інформації заповнюється припущеннями, які здійснюються на основі теоретичних положень та емпіричного досвіду.

Втім, навіть наявність достовірної інформації ще не є запорукою прийняття вірних управлінських рішень через проблеми її *обробки*. Суб'єкти

¹⁰⁵Филатов И.В. Концепции «открытой экономики»: интернационализация и макроэкономическая политика государства. - М.: Наука, 1991. - С.104

¹⁰⁶Майборода И.Т. Государственные монополии Франции. - К.: Наук. думка. - 1973. - 188 с.

господарювання повинні оволодіти належним чином навичками менеджменту в умовах ринкової економіки. Не можна залишати поза увагою й відсутність належного теоретико-методологічного інструментарію стратегічного аналізу ринкової економіки перехідного типу з урахуванням національних особливостей. Це ускладнює діяльність аналітичних підрозділів компаній та незалежних аналітичних інституцій, призводить до некоректних оцінок розвитку подій як основи для розробки економічної стратегії цих суб'єктів.

Як зазначає Дж. Ходжсон, обчислювальні та аналітичні здібності можна розглядати як такий самий ресурс, який має властивість рідкості, а відтак припущення про необмежену людську раціональність є некоректним. Раціональність прийняття рішень є на практиці вельми обмеженою через:

- масштабність інформації, яка має бути засвоєна;
- складність інформації;
- невизначеність ймовірності настання подій;
- обмеженість когнітивних здатностей суб'єкта¹⁰⁷.

Зі свого боку, Дж. Сорос вносить у визначення мотивації прийнятих учасниками ринку рішень певний відтінок психологізму. На його думку, оскільки суб'єкти позбавлені можливості приймати рішення на основі власних недосконалих знань, «їм доводиться робити припущення стосовно майбутнього, і упередження, які ці припущення породжують, впливають на результат». Ці упередження можуть надалі або коригуватися, або посилюватися через внутрішню рефлексію суб'єкта¹⁰⁸.

Усвідомлюючи зазначені проблеми, К. Менар, визначаючи шляхи оптимізації прийняття стратегічних рішень на рівні організацій, резюмує: «ключове питання економічного аналізу полягає не в тому, щоб визначити, .. яким чином можуть логічно суміщатися плани агентів, які володіють повною інформацією, а в тому, щоб обдумати *динамічну процедуру*, яка дозволяє агентам, які виробляють плани на основі часткових і неповних знань, найкращим чином використати їхні ресурси»¹⁰⁹.

Додаткова суперечність перехідної економіки полягає в тому, що у формуванні раціональних очікувань експерти ґрунтуються, як правило, на існуючих поширених теоріях, що пояснюють динаміку *ринкової* економіки. Це відбувається в результаті цілеспрямованого чи неусвідомленого застосування надбаних спеціальних знань, оскільки саме на підставі сучасних західних теорій відбувається підвищення кваліфікації експертів. Тимчасом, як було показано в попередній главі, розвиток ситуації в *перехідній* економіці має істотні особливості.

Недосконалість інформаційного середовища призводить до значної втрати потенціалу ефективності економічної стратегії підприємств. Через це застосування теорій раціональної поведінки суб'єктів господарювання

¹⁰⁷Ходжсон Дж. Привычки, правила и экономическое поведение // Вопросы экономики. - 2000. - № 1. - С. 46.

¹⁰⁸Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. - К.: Основи, 1999. - С. 22.

¹⁰⁹Менар К. Экономика организаций. - М.: Инфра-М, 1996. - С. 71.

демонструє неефективність у формуванні управлінських рішень в економічній сфері на державному рівні. Отже, при розробці заходів економічної політики в перехідній економіці необхідно враховувати «*лаг ірраціональності*» в поведінці суб'єктів господарювання, а одним з визначальних завдань економічної політики держави є створення умов для формування досконалих ринків, які згодом мають стати джерелом достовірної інформації для прийняття суб'єктами господарювання обґрунтованих управлінських рішень.

Важливою складовою системи ринкової координації є і раціональна поведінка уряду. Вона полягає в застосуванні ним прозорих, зрозумілих суб'єктам господарювання заходів, які логічно випливають із ситуації, що склалася, і знаходяться в руслі проголошеної концепції економічної політики. Однак **процес прогнозування поведінки уряду як чинника, що впливатиме на реалізацію стратегій суб'єктів господарювання, не аналогічний прогнозуванню власне економічної динаміки, оскільки для цього варто здійснювати поправку на раціональність (адекватність) дій самого уряду.**

Відсутність однозначних, зрозумілих, послідовних і прозорих дій держави, недостатня орієнтація експертів у тонкощах дії перехідної економічної моделі може сформувати своєрідні «*квазіраціональні*» очікування економічних суб'єктів, що спираються на некритичну оцінку декларацій і поведінки уряду. Це вкрай негативно позначається як на їхній стратегічній діяльності, так і на ефективності державної економічної політики. Досить показовим прикладом таких очікувань може слугувати значний приплив короткострокових капіталів в Україну у вигляді купівлі ОВДП протягом 1996-1997 рр. Незважаючи на очевидну відсутність стабільності падаючої економіки, яка фінансується в борг, що в остаточному підсумку призвело до фінансової кризи в Україні і до значних втрат власників ОВДП. Іншим прикладом є нарощування зовнішньої корпоративної заборгованості у 2006 р. - першій половині 2008 рр., яке завершилося глибокою фінансово-економічною кризою.

Іноді може складатися помилкове враження, що подолання негативного ефекту очікувань суб'єктів господарювання можливе при обмеженні офіційної інформації про реальний стан справ в економіці. Проте, тим самим уряд практично відмовляє очікуванням і поведінці економічних суб'єктів у раціональності, підвищує для них ступінь невизначеності, створює передумови несподіваності заходів державної політики.

Отже, аналіз політико-економічної складової суспільної системи у вигляді стратегічних орієнтирів держави стає вкрай важливим. Причому він повинен включати не лише вивчення офіційних декларацій, але й прогнозування *здатності* органів державної влади до реалізації зазначених декларацій. Відповідно, необхідно щоб експерти могли змінювати свої очікування в залежності від заходів, що вживаються урядом, керуючись, проте, власною логікою. Це дозволяє сформувати особливий різновид раціональних очікувань, які можна назвати «*корективними*» очікуваннями. «Корективні» очікування дозволяють прогнозувати і виділяти помилки уряду й інших екс-

пертів, що значно підвищує раціональність очікувань. Розроблювана стратегія сприятиме розвитку бізнесу і досягненню поставлених цілей лише тоді, коли компанія має у своєму розпорядженні кваліфікованих експертів, здатних вірно прорахувати розвиток ситуації саме на основі корективних очікувань, застосовуючи методологію стратегічного дослідження економічних процесів.

Неможливість адекватного прийняття рішень на підставі раціональності обумовлює необхідність впорядкування поведінки та взаємодії економічних суб'єктів економічної стратегії, що відбувається через систему інститутів. Поняття «інститут» в сучасній економічній теорії трактується як «сукупність створених людиною обмежень, що структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію»¹¹⁰, або ж як «ряд норм і правил, які обмежують поведінку економічних агентів та впорядковують взаємодію між ними»¹¹¹. Відтак, під цю категорію потрапляють відносини власності, контракти, конкуренція, кооперація, грошова, фінансова, соціальна системи, підприємства (як форма організації діяльності), ринки тощо. Як визначає Я. Белінська, інститути в сучасній економічній системі:

- захищають права власності та виконання законів;
- регулюють ринки (праці, капіталу, товарів тощо);
- підтримують макроекономічну стабільність (насамперед у валютно-грошовій сфері);
- узгоджують економічні і соціальні інтереси в суспільстві¹¹².

Інституційна система забезпечує структурування системи інтересів, зменшує ступінь невизначеності і сприяє проведенню владних імпульсів. На думку групи американських дослідників, «формування інститутів означає не лише чітке визначення прав власності та договірних зобов'язань, але й створення приватних та державних організацій, здатних здійснювати макроекономічну політику розвитку, а також інвестиційну, торговельну, конкурентну й технологічну політику»¹¹³.

Як наголошує Дж. Сорос, поки люди дотримуються певного набору фундаментальних цінностей, передбачення учасників ринку суттєво не розбігаються із реальним розвитком подій. Якщо ж зміни цих цінностей відбуваються надто динамічно, очікування не встигають адаптуватися¹¹⁴. Таким чином, стабільне інституційне середовище створює сприятливий простір для раціоналізації очікувань, що, за висловом О. Носової, «перетворює раці-

¹¹⁰Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. - 1997. - № 3. - С. 7.

¹¹¹Сажина М.А. Научные основы экономической политики государства. - М.: Норма, 2001. - С. 159.

¹¹²Белінська Я. Інституції та економічний розвиток // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 2. - С. 47.

¹¹³Эффективная стратегия переходного периода: уроки экономической теории обновления (Эмсен Э., Интриллигейтор М., Макинтайр Р., Тэйлор Л.) // Проблемы теории и практики управления. - 1996. - № 2. - С. 34.

¹¹⁴Сорос Дж. Криза глобального капіталізму. - К.: Основи, 1999. - С. 91.

ональність на ресурс»¹¹⁵. **Перебуваючи у стабільних інституційних рамках, суб'єкти приватних стратегій отримують можливість приймати досконалі рішення в рамках традиційної раціональності.**

У свою чергу, наявність відповідної «критичної» маси об'єктів державної політики, здатних раціонально реагувати на інструменти цієї політики, є запорукою ефективності останньої. І навпаки, неусталеність інституційного середовища в перехідних економіках, які характеризуються наявністю багатьох неузгоджених інституційних підсистем¹¹⁶, створює суттєві перешкоди для формування раціональних стратегій на мікро- та макрорівнях.

У свою чергу, й держава, якщо вона не керується раціональними підходами до визначення власної політики, може стати джерелом суттєвого порушення умов формування дієздатних стратегій суб'єктів господарювання. На думку А. Олійника, нераціональність дій держави може бути викликана: нездатністю органів влади оволодіти «правилами гри», наданням пріоритету лише одній сфері цілей (наприклад, отримання електоральних переваг), або отриманням першості групових інтересів над загальнонаціональними¹¹⁷.

Нобелівський лауреат Д. Норт, вивчаючи процеси формування та змін інституційної системи, дійшов висновку, що критерієм суспільної необхідності конкретних інститутів є їхня роль у зменшенні трансакційних витрат - ціни, яку економічна система сплачує за обмеженість раціональності через недосконалість своїх ринків. Вказані витрати пов'язані з пошуком інформації, веденням переговорів та укладенням контрактів, вимірюванням, специфікацією та захистом прав власності, опортуністичною поведінкою (ухилянням партнерів від виконання своїх зобов'язань)¹¹⁸. Відображенням вагомості та важливості трансакційних витрат в сучасній економіці є різке зростання в розвинених економіках обсягу сектору, що надає ділове обслуговування.

Нові інститути, за Д. Нортом, з'являються тоді, коли суспільні групи вважають, що максимум прибутку не може бути отриманий в умовах існуючої інституційної системи¹¹⁹. При цьому йдеться насамперед про «децентралізоване» формування інститутів, які втілюють в собі найбільш ефективні моделі взаємовідносин суб'єктів господарювання. Зокрема, функції зниження трансакційних витрат виконують ділові об'єднання, які здійснюють узгодження діяльності економічних суб'єктів та їхню взаємодію з представниками інших корпоративних інтересів, інформаційно-аналітичне, консультативне обслуговування підприємств тощо.

¹¹⁵Носова О. Институциональный анализ и его применение в экономической теории // Ойкумена. - 2006. - Вып. 4. - С. 18.

¹¹⁶Олійник А. В поисках институциональной теории переходного общества // Вопросы экономики. - 1997. - № 10. - С. 68.

¹¹⁷Олійник А. Общество неопределенности: институциональная перспектива // Ойкумена. - 2006. - № 4. - С. 40.

¹¹⁸Сажина М.А. Научные основы экономической политики государства. - М.: Норма, 2001. - С.165.

¹¹⁹Вергун В., Вергун Л. Институциональна економіка та кліометрія Д. Норта і Р. Фогеля // Економіка України. - 1996. - № 5. - С. 78-83.

Вищенаведене, втім, не означає, що інститути мають відігравати лише конструктивну роль для суспільства. Зокрема, дослідники акцентують увагу на тому, що інститути як синтезований продукт досягнутих у суспільстві компромісів не завжди сприяють економічному розвитку¹²⁰. Відомий гальмівний ефект «інституційної інерції», або «інституційної пастки» (термін, запропонований В. Полтеровичем¹²¹), за пристосування системи інститутів до наявних структурних обмежень, може ставати на заваді реалізації стратегій реформування. Згідно визначення В. Полтеровича, «інституційною пасткою» є «формування стабільних інститутів, при яких траєкторія економічного зростання під впливом ринкових сил виявляється неефективною»¹²². Показовими прикладами таких пасток є бартер, тіньова економіка, корупція.

Неважко помітити, що вихід з «інституційної пастки» потребує цілеспрямованої системної зміни цілого комплексу інститутів, що може бути предметом лише стратегічного впливу. Вводячи поняття «трансформаційні витрати» як витрати зміни моделі інституційних відносин, В. Полтерович встановлює, що «агенти оберуть перехід до ефективної норми, якщо сума відповідних їй приведених трансакційних витрат та трансформаційних витрат переходу виявиться меншою за приведені трансакційні витрати функціонування в рамках діючої неефективної норми»¹²³. Отже, **чим більш прогнозованим та зрозумілим буде для агентів напрямок необхідних змін, тим меншими виглядатимуть трансформаційні витрати. І навпаки, чим більш революційними, з важко передбачуваними наслідками є здійснювані перетворення, тим більша імовірність виникнення інституційного спротиву через надмірність трансформаційних витрат.**

Велике значення має об'єднання інститутів у цілісне інституційне середовище, в якому вони доповнюють один одного, а ступінь впливу окремого інституту визначається наявністю супутніх та суміжних інститутів. Цей факт, зокрема, відзначають автори Доповіді Світового банку про світовий розвиток 2002 р. Інститути, які досягають своїх цілей у промислово розвинених країнах, зазначають вони, можуть не досягти їх у країнах, що розвиваються. Це дає підстави для досить важливого висновку щодо того, що «при проектуванні інститутів концепція кращої практики неприйнятна»¹²⁴.

На сучасному етапі розвитку провідною тенденцією мінімізації трансакційних витрат є еволюція економічних систем до формування інститу-

¹²⁰ *Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення* / Алимов О.М., Даниленко А.І., Трегубчук В.М. та ін. - К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2005. - 540 с. - С. 14.

¹²¹ *Полтерович В.* Институциональные ловушки: есть ли выход? // Общественные науки сегодня. - 2004. - № 3. - С. 5-16.

¹²² Там само. - С. 5.

¹²³ Там само. - С. 8.

¹²⁴ *Доклад о мировом развитии 2002 года. Создание институциональных основ рыночной экономики.* - М.: Весь мир, 2002. - С.4.

ту мережевої економіки, в якій основним джерелом підвищення прибутку компанії є вже не конкуренція, а кооперація та співпраця¹²⁵, в тому числі - в рамках кластерних організаційних моделей.

2.1.4. Забезпечення дієздатності держави як суб'єкта економічної стратегії

Дієздатність держави як суб'єкта економічної стратегії полягає в її спроможності як *розробити* напрями і завдання економічної стратегії, так і *реалізувати* розроблені закони і прийняті рішення. Гострота першого питання, яке є функцією законодавчої влади, залежить, на нашу думку, від ступеня структурної сформованості (мети, завдань, пріоритетів) економічної стратегії і зростає на перехідних етапах. Адекватність законодавчої активності держави забезпечується використанням відповідних методик оцінки і вироблення рішень та своєчасним надходженням інформації про стан соціально-економічної системи, економічні передумови та результат законодавчих рішень.

Вище вже зазначалося, що орієнтиром державної економічної стратегії має виступати суспільний інтерес. З нашої точки зору, цей інтерес може бути визначений як проекція геометричної суми векторів індивідуальних і колективних інтересів на вектор часу. Неминучий конфлікт інтересів, який виникає в процесі їх узгодження, є тим меншим, чим державна економічна політика ближча до переслідування об'єктивно обумовленого суспільного інтересу. Таке наближення досягається за допомогою відповідної інституційної системи влади, яка покликана вірно збирати і переробляти інформацію про передумови та наслідки управлінських рішень, виробляти адекватні засоби координації інтересів. Водночас, в силу певних причин держава може опинитися під впливом інтересів окремих груп, що зрештою, при нехтуванні іншими інтересами, призведе до деструкції суспільної системи.

Отже, єдність та динамічна співпраця гілок влади є критично важливими для дієздатності стратегії держави. Ключову роль у владній структурі відіграє виконавча влада, що забезпечує реалізацію економічної стратегії держави. Динамічність економічних процесів вимагає здійснення органами виконавчої влади оперативних дій з тактичного і короткотермінового стратегічного регулювання. Через це у нестабільних системах існує тенденція до концентрації цієї влади в руках компактного, авторитетного і компетентного суб'єкта. Компактність зумовлює мінімізацію лагу прийняття рішень, пов'язаних з обробкою інформації й узгодженням висновків. Авторитетність забезпечує виконуваність управлінських рішень. Компетентність дозволяє уникнути хибних рішень за умов великої кількості нерозв'язаних поточних проблем.

¹²⁵ *Механізм* структурних зрушень в економіці України (за ред. В.І.Кононенка). - К.: Ін-т. економіки НАНУ. - 2002. - С. 226.

В інституційній системі реалізації державної стратегії слід виділяти галузево-функціональні, узгоджувальні, регіональні державні та недержавні інститути. Галузево-функціональні інститути здійснюють доведення стратегічних завдань до їхнього конкретного об'єкта; узгоджувальні забезпечують діалог між носіями інтересів і сприяють прийняттю кваліфікованих, авторитетних і легітимних рішень; регіональні інститути сприяють узгодженню економічної політики у межах регіонів. Недержавні інститути спрямовані на структурування інтересів економічних суб'єктів, формування групових інтересів, узгодження підприємницьких дій на мікро-, мезо- та макрорівні й повинні бути тісно пов'язані з державними узгоджувальними органами. У випадку, якщо зворотний зв'язок у реалізації державної економічної стратегії досконалий, може здійснюватися вироблення пакету договірних умов, в яких сформульовано узгоджені напрями, завдання і пріоритети стратегічного розвитку.

Необхідною передумовою вироблення ефективної державної економічної стратегії є врахування можливих реакцій на неї та інтересів усіх основних економічних суб'єктів. Державна влада, якій притаманний високий рівень суспільної легітимності (або, як крайній випадок, яка тримається на потужному силовому апараті), спроможна скоригувати інтереси певних груп і нав'язати їм свою політику. **Якщо влада слабка, єдиною можливістю виконання визначеної стратегії є орієнтація на узгоджені інтересів різноспрямованих суспільних сил на основі мінімізації їхніх конфліктів.**

За таких умов провідна роль належатиме системі недержавних інститутів, що сприяють оформленню корпоративних інтересів економічних суб'єктів, їхньому доведенню до органів, що приймають рішення, та забезпеченню зворотного зв'язку між об'єктами та суб'єктами державної економічної політики. Розвиток означених інститутів є взаємовигідним процесом. Для економічних суб'єктів корпоратизація інтересу - засіб підвищення його економічної сили, ступеня вираженості. У такий спосіб спрощується це завдання і для держави - значно легше враховувати в економічній політиці обмежене число агрегованих інтересів, форма вираження яких є, до того ж, конструктивнішою та кваліфікованішою, ніж практично необмежене число індивідуальних. Кваліфікований аналіз агрегованих інтересів є одним із джерел зворотної інформації про дієвість вжитих державою заходів і готовність економічних суб'єктів до прийняття нових. За таких умов уряд спроможний прогнозувати їхню майбутню реакцію, а це дозволяє уникнути рішень, що не відповідають інтересам більшості економічних суб'єктів.

Ефективність системи влади в господарській організації залежить від того, яким чином влада розподілена між основними економічними і політичними агентами, які приймають економічні рішення. На думку В. Дементьєва, розподіл влади є рівноважним, коли «будь-яке збільшення чи зменшення влади певних економічних і державних агентів тягне за собою або послаблення обмежень неефективної економічної поведінки,

або погіршення умов для ефективної поведінки»¹²⁶. За допомогою такого «Парето-трактування» В. Дементьев намагається формалізувати баланс держави і ринку, централізованого та децентралізованого управління економікою за допомогою комплексу рівноваг, який включає: рівновагу влади між ринком та приватними економічними угрупованнями, між владою власника, менеджменту та персоналу на підприємстві, між владою економічних і державних агентів, між судовою, адміністративною та економічною владою держави та ін. Власне, саме розподіл «зон» економічної влади між державою та суб'єктами господарювання є головною проблемою співвідношення державного і ринкового регулювання в будь-якій економіці.

У разі неефективності офіційних інститутів, які безпосередньо належать до числа суб'єктів державної стратегії, або виконують їхню роль опосередковано, у вирішенні завдань зниження трансакційних витрат, закономірним є процес активізації «неформальних» інститутів. Тому є підстави встановлювати безпосередній зв'язок між ефективністю (досконалістю) інституційної системи та дієздатністю обраної моделі державного устрою. Зокрема, як було показано В. Полтеровичем та В. Поповим, в країнах з високою якістю інституцій (що, де-факто, розглядається як забезпечення належного правопорядку) демократизація сприятливо впливає на інституційне будівництво та економічне зростання, водночас у країнах із слабкими інститутами демократизація призводить до їх подальшого послаблення та перешкоджає зростанню¹²⁷.

Провідними з «альтернативних» офіційним інститутів є тіньова економіка та корупція. Пронизуючи практично усі сфери соціально-економічної системи, вони фактично перебирають на себе частину функцій органів державного управління. Користуючись методологією, запропонованою С. Норттом, можна стверджувати, що ці інститути виграють конкуренцію з державою у виконанні функцій зниження трансакційних витрат за рахунок своєї більш високої ефективності.

Відтак, **мінізацію економіки можливо, на нашу думку, розглядати як певний неявний суспільний договір, за яким недостатня ефективність, а інколи - й шкідливість заходів економічної політики компенсується послабленням вимог щодо їхнього виконання.** Проте таке становище, на тлі відходу держави від дієвого регулювання економічних процесів, призводить до дезінтеграції економічної системи, поширення впливу кримінальних структур, які починають виконувати функції, не виконувані внаслідок неефективності державного регулювання - забезпечення безпеки господарської діяльності, кредитування суб'єктів господарювання, розподілу дефіцитних ресурсів, форсування дотримання платіжної дисципліни тощо. Охоплення

¹²⁶ Дементьев В.В. Неравновесная власть и экономическое поведение в переходной экономике // Економіка промисловості. - 1999. - № 1. - С.19-20.

¹²⁷ Полтерович В., Попов В. Демократия, качество институтов и экономический рост // Ойкумена: Альманах сравнит. исследований полит. институтов, социально-эконом. систем и цивилизаций. - Выпуск 5. - 2007. - X., 2007. - С. 198.

значної частки господарюючих суб'єктів мережею таких кримінальних «послуг» суттєво підриває дієздатність держави.

Тінізація економіки невід'ємна від поширення корупції. На протидію активному суспільному несприйняттю цього явища, в економічній науці йому надається більш «об'єктивістське» трактування. Зокрема, на думку представників неінституціональної економічної школи, *корупція* - це угода між організаціями і (або) фізичними особами, яка зменшує трансакційні витрати клієнта порівняно зі звичайними за даних інституційних рамок і, порушуючи формальні й неформальні обмеження, збагачує агента, але не має надійних інституціональних механізмів забезпечення. Інституційна незабезпеченість означає, що корупційні угоди не мають ефективних механізмів свого дотримання, чітко визначеної ціни (яка встановлюється конкретним чиновником, хоча й, зрозуміло, не може перевищувати економії трансакційних витрат). Внаслідок цього **корупційна угода може в дійсності як зменшувати, так і збільшувати трансакційні витрати.**

Корупційна угода виникає, якщо:

- нормативно-правове поле здійснення економічної діяльності не залишає суб'єктам економічних відносин можливостей отримувати достатній для розширеного відтворення прибуток та спонукає до його порушення;

- «вкладення» певних коштів в особу, яка має повноваження, дозволяють підвищити рентабельність проекту за рахунок заощадження коштів чи отримання певних привілеїв;

- посадовою особою навмисне завищуються вимоги, внаслідок чого вимагається плата за послуги, які повинні надаватися безкоштовно.

Отже, чинниками, які сприяють поширенню корупції, є:

- згода значної частини населення вступати у корупційні відносини в якості хабародавців;

- утрудненість законного здійснення економічної діяльності на прибутковій основі в легальній системі (обтяжлива фіскальна система, низький рівень оплати праці, надмірна зарегульованість дозвоільно-ліцензійної системи тощо);

- поширення тіншової економіки, відтворення якої неможливе без порушення діючих нормативних актів у сфері економіки;

- суперечливість законодавчих актів, наявність значної кількості підзаконних актів, які припускають довільне трактування закону;

- низький рівень оплати праці державних службовців, слабкий контроль за їхньою діяльністю, особливо на місцевому рівні, неефективність або й відсутність механізмів покарання за перевищення службових повноважень;

- незнання громадянами власних прав на отримання державних послуг та обов'язків чиновників щодо їх надання;

- нерозвиненість складових громадянського суспільства.

Світовий досвід показує, що корупція є широко розповсюдженим у світі явищем, яке остаточно викоріненним бути не може. Кожна з країн має власний «прийнятний» рівень корупції, за якого остання відіграє своєрідну регуляторну роль, компенсуючи недоліки офіційної регуляторної системи, перебуваючи під постійним тиском відповідних контролюючих органів. На

нашу думку, **неприпустимий рівень корупції починається, коли суб'єкт змушений вступати у корупційні відносини не для того, щоб порушити закон, а для того, щоб домогтися виконання щодо нього вимог чинного законодавства та службових обов'язків державних службовців.**

Поширення тіньової економіки створює сприятливі умови для використання органами державної влади легальних процедур для задоволення певних вузькокорпоративних інтересів. Складаються сприятливі умови для залучення до «конкурентної боротьби» органів виконавчої влади - від податкової адміністрації до пожежного нагляду чи санітарних служб, які, виконуючи свої безпосередні службові обов'язки, або й маючи певні матеріальні «стимули», можуть сприяти усуненню небажаних підприємств з ринку шляхом форсування виконання ними вимог чинного законодавства. Така своєрідна «легальна дискримінація» негативно впливає на авторитет держави, формує антагоністичні суперечності між органами влади, особливо - місцевими, та суб'єктами господарювання, також знижує ефективність державної політики та її прогнозованість. **Корупція перешкоджає встановленню коректних суб'єкт-об'єктних відносин у державній стратегії, руйнуючи її структурну цілісність.**

Вищенаведене дозволяє зробити висновок про те, що подолання небезпечних рівнів тінізації економіки та корупції та підвищення за рахунок цього дієвості держави як суб'єкта економічної стратегії можливе лише шляхом «витіснення» їх у процесі впровадження більш ефективних легальних регуляторних та координаційних інститутів.

2.1.5. Вплив глобалізації економічних процесів на дієдатність економічних стратегій

Важливою характеристикою середовища, в якому формуються й реалізуються економічні стратегії суб'єктів різного рівня, та яке завдає все більш помітного впливу на їхню дієдатність в останні десятиріччя стає становлення та розвиток глобальної економіки. Системне набуття світовим економічним простором ознак єдиного середовища для здійснення виробничо-господарських, маркетингових та фінансових операцій, що керується умовами кон'юнктури глобального рівня, яке спостерігається в останні десятиліття, прийнято визначати терміном «економічна глобалізація»¹²⁸. Попри очевидну неусталеність визначення цього поняття в науковій літературі, різні автори єдині у суті його розуміння. Так, фахівці характеризують глобалізацію як «сукупність процесів, результатом яких є всесвітня взаємозалежність країн та держав за прискорення обміну та подолання чинника фізичної відстані між територіальними одиницями»¹²⁹; «формування та утвердження

¹²⁸Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи (Жаліло Я.А., Базилук Я.Б., Гриневич О.С., Сменковський А.Ю.) // «Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи»: Зб. наук. ст. - К.: НІСД, 2002.- С. 8.

¹²⁹Глобалізація: взгляд с периферии. // Хроника экономики и политики. - Агентство гуманитарных технологий. - 2002. - № 4-5. - С. 4.

цілісності, взаємозалежності, інтегральності світу та сприйняття його як такого суспільною свідомістю»¹³⁰, «рух міжнародного капіталу в тій мірі, в якій він ставить під свій контроль стадії загальносвітового відтворювального циклу: розподіл, виробництво, обмін, споживання»¹³¹ тощо.

Національні уряди дедалі частіше стикаються з становищем, за якого посилення впливу транснаціонального капіталу збільшує невизначеність результатів застосування традиційних механізмів макроекономічного регулювання монетарної та фіскальної сфер, в той час як методи прямого державного управління втрачають свою дієвість через глобальну лібералізацію економік. Це досить переконливо доводять провідні дослідники світових системних процесів. Так, І. Валлерстайн наголошує на тому, що держава перестає бути «основним центром прийняття рішень»¹³², З. Бжезінський відзначає, що глобалізація «стимулює суперечливі процеси, що призводять до ерозії традиційних державних суверенітетів», «загрожує втратою національного контролю над основними економічними і соціальними цінностями»¹³³. На думку К. Омае, держави не лише втрачають здатність контролювати обмінний курс та захищати свої валюти, але й не здійснюють реальну економічну діяльність, не будучи головними дієвими особами в світовій економіці¹³⁴. А. Гальчинський констатує зникнення держави індустріального суспільства і народження держави постіндустріалізму¹³⁵.

Відтак загальноновизнаним можна вважати те, що глобалізація спричиняє формування єдиного середовища здійснення виробничо-господарських, фінансових та управлінських операцій, яке керується умовами кон'юнктури глобального рівня. Це певною мірою розмиває рамки національних суспільних систем та може суттєво порушувати принципи їхньої органічності.

Серед основних джерел глобалізації науковці виділяють:

- **лібералізацію міжнародної торгівлі** (в чому визначальну роль відіграло поширення умов ГАТТ/СОТ, за якими нині здійснюється близько 95 % усіх світових торговельних оборотів), що обумовила стрімке зростання обсягів та диверсифікацію географії міжнародних потоків товарів і послуг;
- **лібералізацію міжнародних фінансових потоків**, розвиток надпотужних транснаціональних корпорацій, формування глобального фінансового ринку;
- **технологічний прогрес** у сферах транспорту, електроніки, телекомунікацій, інших галузях;

¹³⁰Мнацаканян М. Глобализация и национальное государство: три мифа // СОЦИС. - 2004. - № 5.- С. 137.

¹³¹Аниллионис Г., Зотова Н. Глобальный мир. Единый и разделенный. - М.: Международные отношения, 2005.- С. 233.

¹³²Валлерстайн И. Конец знакомого мира. - С. 262.

¹³³Бжезінський Зб. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. - С. 185.

¹³⁴Ohmae K. The End of the Nation State/ The Rise of Regional Economies. - The Free Press, 1995.

¹³⁵Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи, методологічні аспекти. - К.: Либідь, 2006.- С. 279.

- **розвиток і вдосконалення засобів комунікації**, що сприяло інтенсифікації інформаційного обміну, зняттю перешкод на його шляху, підвищенню прозорості інформаційних потоків, а також уніфікації соціально-культурного простору;

- **посилення мобільності населення**, підтримане як технологічним прогресом, так і посиленням інформаційно-культурного обміну;

- **завершення «холодної війни», розпад соціалістичного табору, зростання потужності нових економічних центрів**¹³⁶.

Попри очевидну об'єктивну природу глобалізації через недостатню інституційну врегульованість вона досить часто підпадає під суб'єктивні політичні впливи та використовується як засіб задоволення групових чи регіональних політико-економічних інтересів. Тому на даному етапі глобалізація набула низки специфічних рис.

По-перше, вільні потоки товарів, капіталів та інформації забезпечують більш глибоке структурування світової економіки та поглиблення міжнародного поділу праці. Відтак **базові ринкові категорії попиту та пропозиції виходять за національні рамки й набувають глобального виміру**. Отже, зменшується їхній зв'язок з чинниками *національної* економічної системи, що, у свою чергу, створює передумови для фрагментування національних економічних систем відповідно до новоутворених зон економічного впливу та вилучення найпривабливіших національних ресурсів до відтворювальних ланцюгів надвеликих транснаціональних корпорацій. Відбувається зростання конкуренції за національні ресурси на транснаціональному рівні, що пояснюється, насамперед, зміщенням пріоритетів у структурі ресурсного забезпечення сучасного виробництва (забезпеченість природними ресурсами поступається за важливістю забезпеченості людськими, інтелектуальними та фінансовими ресурсами). Водночас руйнується цілісність національних відтворювальних комплексів та формуються нові пропорції відтворення¹³⁷. При цьому транснаціоналізація бізнесу може також суттєво розширювати економічну потужність національних компаній, як з точки зору глобалізації їх забезпечення природними, людськими та фінансовими ресурсами, так і з точки зору суттєвого розширення ринків збуту. Відтак окремі господарські структури починають шукати можливостей своєї реінтеграції до тих чи інших економічних спільнот з метою отримання оптимальних умов для власного розвитку¹³⁸.

Таким чином, **один з визначальних парадоксів сучасного етапу глобалізації полягає у поєднанні тенденцій економічної інтеграції в глобальних масштабах з тенденціями економічної дезінтеграції на рівнях**

¹³⁶ Саллівон Д. Успіх у глобальній економіці // Економічні реформи сьогодні. - 2000. - № 34. - С. 15; Драшкович В. Причины, последствия и противоречия глобализации // Экономическая наука современной России. - 2006. - № 1. - С. 31.

¹³⁷ Анилюонис Г., Зотова Н. Глобальный мир. Единый и разделенный. - М.: Международные отношения, 2005. - С. 493.

¹³⁸ Зевин Л. Диалектика интеграции и фрагментации в глобализационных процессах // Россия и современный мир. - 2004. - № 3. - С. 78-86.

національних економік. Це вносить деформації в суб'єктність економічної стратегії на національному рівні.

По-друге, якщо країни, що належать до «третього світу», вже давно органічно включені до організаційних схем транснаціонального капіталу, країни з перехідною економікою, які володіють значними територіями, потенційно містким ринком, багатим ресурсним та перспективним геостратегічним потенціалом, відносно нещодавно потрапили до поля його уваги. Отже, **важливою особливістю сучасного етапу глобалізації є початок нової фази перерозподілу сфер впливу найбільших ТНК з метою використання ресурсного потенціалу постсоціалістичних країн.**

По-третє, оскільки глобалізація знижує дієздатність як національних урядів, так і складових національного громадянського суспільства, відбувається зростання їхньої ролі та відповідальності щодо забезпечення відтворювальних, інтегруючих, соціальних, стимулюючих та регулюючих функцій національної економічної системи як такої, що діє на основі об'єктивних закономірностей. Відтак **важливою передумовою успішного включення країни в сучасний етап глобалізації є наявність у її національній економіці стійких економічних суб'єктів, спроможних ефективно будувати свої стратегії у глобальному економічному середовищі, керуючись власними економічними інтересами, а узгодженість цих інтересів з національними набуває виняткового значення для забезпечення національного суверенітету країни.**

Вчетверте, глобальні економічні організації на сучасному етапі не виконують належним чином функції врегулювання процесів глобалізації та часто обмежують поширення її позитивного ефекту. За визнанням експертів, ці організації, по суті, є недемократичним способом просування ліберальних глобалістських принципів, нехай навіть «демократичного зразку», за допомогою тиску через умови надання кредитів міжнародними фінансовими організаціями, недопущення до світового правового поля тощо. Вони часто нехтують різноманітністю суспільних систем, нав'язуючи типові схеми економічної політики, вироблені, як правило, на базі цінностей та закономірностей розвинених ліберальних економік та порушуючи тим самим цілісність національних стратегій. Як наслідок, неспроможні захищати економічні інтереси окремих країн перед тиском транснаціонального капіталу. До того ж, діяльності цих організацій притаманний значний бюрократизм¹³⁹.

За умов розвитку транснаціоналізації капіталу впливовість стратегій провідних ТНК світу зростає значно понад рівень впливовості стратегій багатьох національних урядів. Враховуючи міждержавний характер практично всіх угод, які регулюють сферу міжнародної торгівлі, доводиться визнавати, що ці угоди стосуються лише умов, які створюються для національних компаній та імпортерів, проте не є обов'язковими для виконання великими

¹³⁹Зокрема, див.: *Глобалізація: взгляд с периферии.* - АГТ. - 2002 г. - С.34.; *Медведев В.* Глобалізація економіки: тенденції і противоречія // *Мировая экономика и международные отношения.* - 2004. - № 2. - С. 3-10, *Ігнєнцкая М.А.* Новая економіка: опыт структурно-функционального анализа. - М.:Едиториал УРСС, 2005.- С. 53.

корпораціями. Посідаючи часто монопольне становище на регіональних ринках, ТНК, річні обороти яких в декілька разів перевищують ВВП багатьох країн світу, в змозі диктувати свої умови, які можуть розходитися з вимогами міжнародних угод, в тому числі - ГАТТ/СОТ.

По-п'яте, поряд з перехідними економіками, які змогли більш швидко провести трансформаційні процеси та наблизитися до умов, які застосовуються для розвинених економік, існує значна група постсоціалістичних країн, які не підпадають під характеристики традиційних країн, що розвиваються, а відтак - не «вписуються» до програм розвитку, передбачених для них міжнародними організаціями. Для більшості країн, що розвиваються, характерні низький вихідний рівень та досить вузький перелік галузей виробничої, а відтак - і експортної спеціалізації. Тому головний інтерес цих економік полягає у максимальній лібералізації доступу до платоспроможних ринків розвинених країн при можливій лібералізації неперіоритетних галузей. На відміну від вищевказаних, країни з перехідною економікою характеризуються наявною розгалуженою, проте застарілою виробничою структурою, яка «зав'язана» на численні усталені виробничі та фінансові ланцюги, є джерелом коштів до державного бюджету та джерелом доходів мільйонів працівників. Тому, поряд з безперечною зацікавленістю у спрощенні входу на світові ринки, ці країни також надають великого значення захисту національних ринків та мінімізації економічної та соціальної ціни внутрішніх структурних перетворень. З огляду на колишню неринкову структуру економік цих країн, застосування щодо них традиційних критеріїв вельми ускладнене, що фактично виключає можливість коректного розв'язання торговельних спорів. Фактично, **поява перехідних економік з їхньою стійкою специфікою вимагає суттєвої модернізації міжнародних економічних угод та інституцій.**

Між тим, процеси економічної глобалізації обумовлюють невпинне зростання ризиків впливу на формування та реалізацію економічної політики держави з боку зовнішніх чинників, внаслідок чого відносини між більш та менш потужними державами подекуди можуть перетворюватися на відносини суб'єкта та об'єкта. Відтак сучасний етап глобалізації характеризується:

- активним поширенням впливу внутрішніх криз у провідних країнах світу на глобальне середовище;
- активізацією процесів переміщення застарілих технологій та товарів до країн менш розвиненої частини світу;
- спробами нав'язування моделей суспільного устрою, господарювання та розвитку («експорт інститутів»);
- поширенням практики «економічних воєн» із застосуванням інструментарію економічних, політичних та інформаційних ресурсів;
- застосування прямого військового втручання з метою досягнення економічних цілей¹⁴⁰.

¹⁴⁰ Драшкович В. Причины, последствия и противоречия глобализации // Экономическая наука современной России. - 2006. - № 1. - С. 35.

Отже, держава вже не є достатньо суверенною у виборі форм і методів реалізації зазначених завдань. Тенденції економічної глобалізації накладають на її економічну політику низку обмежень та формують комплекс перешкод на шляху досягнення цілей стратегії забезпечення конкурентоспроможності. Дієздатною виявляється лише така економічна політика, яка враховує закономірності розвитку світової економіки, зовнішні впливи на національний економічний комплекс, «механіку» цих впливів та передбачає заходи щодо нівелювання негативних та максимального використання позитивних наслідків глобалізації і посилення відкритості національної економіки.

Однією з визначальних рис сучасного етапу глобалізації є тенденція до *уніфікації* економічних політик, яка знаходить вияв у поширенні універсальних правил та нормативів економічного регулювання, що встановлюються низкою міжнародних організацій. Вельми рельєфно така уніфікація виявляється у пристосуванні законодавства до правил СОТ. Принципи режиму найбільшого сприяння та національного режиму, на яких базується СОТ, вступають у суперечність із диференційованими правилами оподаткування, а курс на постійне зниження рівня ставок імпортного мита - з засобами тарифного захисту внутрішнього ринку. Відтак перелік інструментів промислової та структурної політики суттєво звужується.

Особливо відчутною така уніфікація є для країн з перехідною економікою, економічна політика яких має радикальним чином відрізнитися від економічної політики, що здійснюється в умовах стабільних економік розвинених країн світу. Зокрема, в Україні в процесі пристосування податкового й митного законодавства до вимог СОТ відбулося радикальне скасування галузевих податкових пільг та субсидованого кредитування, зміна системи державних закупівель. Це суттєво підвищило реальне податкове навантаження у низці галузей, погіршило умови збуту продукції, що, відповідно, обмежило обсяг коштів, які можуть розглядатися як засіб розкриття конкурентних переваг. Немає сумнівів у необхідності зменшення обсягу податкових пільг, які на практиці переважно надаються українським суб'єктам господарювання на непрозорих засадах і є підґрунтям для зловживань. Проте незбалансованість процесів скасування пільг та зниження податкового навантаження, переходу до функціональних податкових пільг, призводить до втрати державного контролю над перерозподілом фінансових ресурсів, руйнує фінансовий потенціал інноваційного розвитку.

Хоча, як наголошувалося вище, загалом конкуренція сприяє розвитку конкурентоспроможності національних підприємств, надто різке посилення конкурентного тиску часто призводить до протилежного результату - втрати підприємствами частини доходів, які є потенційними джерелами фінансування інноваційної діяльності як головного інструменту конкуренції на сучасному етапі. Як наслідок - ймовірна втрата національною економікою неконкурентоспроможних підприємств, або й галузей, з відповідним зменшенням зайнятості, доходів бюджету та населення, вимушеним зростанням імпорту тощо.

Зростання відкритості економіки для міжнародних валютно-фінансових потоків може практично повністю нівелювати ефективність інструментів національної грошово-кредитної політики, спрямованих на створення сприятливих умов для розвитку національного бізнесу. З точки зору науковців - прибічників концепції «відкритої економіки», в ідеальному стані відкритості економіки держава взагалі неспроможна проводити обмежувальну чи експансіоністську грошово-кредитну політику через зв'язок національної та наднаціональної грошово-фінансової систем¹⁴¹. Щоправда, наявність суттєвої асиметричності інформації та значних трансакційних витрат, на яких акцентують увагу представники неінституційних економічних теорій, обмежують реальну мобільність світових грошово-фінансових ресурсів та раціональність поведінки гравців світового фінансового ринку. Між тим, з подальшим розвитком складових економічної глобалізації наближеність відкритих економік світу до «ідеального» стану, на нашу думку, зростатиме, обмежуючи дієвість економічної політики держави.

Помітного впливу завдає міжнародна уніфікація у правовій сфері. Беручи участь у міжнародних системах захисту інтелектуальної власності, протидії відмиванню «брудних» грошей, членство в яких стає, фактично, примусовим під загрозою міжнародних санкцій, країна приймає на себе низку обмежень щодо власної правової сфери. Вельми показовим у цьому контексті є фактичне блокування в Україні дієвої детінізації економіки. Прийняття вимог Міжурядової групи з розробки фінансових заходів щодо боротьби з відмиванням грошей (ФАТФ) та постійний тиск з боку міжнародних організацій перешкоджають формуванню малоконфліктної моделі детінізації, яка була б найбільш прийнятною з огляду на поширеність тіншової діяльності, спонукають уряд до непродуктивного карального інструментарію детінізації. Між тим, кошти тіншової економіки могли б стати вагомим джерелом розкриття національних конкурентних переваг. Створюючи додаткові обмеження для економічної політики держави, економічна глобалізація одночасно формує низку викликів, від відповіді на які безпосередньо залежить розкриття потенційного позитивного впливу глобалізації для розвитку конкурентоспроможності національної економіки на підґрунті сучасної інноваційної моделі.

Насамперед йдеться про зростання потоків прямих та портфельних іноземних інвестицій, які частково компенсують дефіцит власних інвестиційних ресурсів, а прямі інвестиції досить часто безпосередньо пов'язані з імпортом у країну інноваційних технологій та організаційних систем. Розкриття цієї потенційної переваги безпосередньо залежить від наявності у країні сприятливого інвестиційного та підприємницького клімату, а також потребує регулювання фінансових операцій з метою запобігання спекулятивним капіталопотокам.

Позитивний вплив відіграє також розширення зарубіжних ринків збуту продукції національних виробників, що сприяє поліпшенню їхнього фінан-

¹⁴¹ *Филатов И.В.* Концепции «открытой экономики»: интернационализация и макроэкономическая политика государства. - М.: Наука, 1991. - С.77.

сового становища та нагромадженню потенціалу конкурентоспроможності. Як засвідчує практика, завоювання нових ринків і навіть утримання старих вимагають постійних зусиль щодо державної підтримки вітчизняного бізнесу на зовнішніх ринках. Принципово важливою для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є також політика спрямування доходів експортерів на якісне структурне оновлення національної економіки. Це особливо актуально для країн, економіка яких базується переважно на традиційних, застарілих за світовими вимірами конкурентних перевагах.

Важливим здобутком економічної глобалізації є збільшення можливостей міжнародного кооперування зусиль для розробки значних інноваційних проєктів. Показовим прикладом у цій сфері для України є міжнародні проєкти «Морський старт» чи українсько-російський проєкт Ан-70/Ан-140 тощо.

Отже, економічна глобалізація одночасно висуває додаткові виклики щодо відповідності національної економіки вимогам сучасної конкурентної боротьби на світовому ринку, надає додаткові потенційні можливості для побудови інноваційної моделі розвитку національної економіки та обмежує шанси держави скористатися з цих можливостей. Створюються сприятливі умови для більш розвинених країн та посилюється відставання слабкорозвинених. Це доводить кореляція поширення економічної глобалізації із зростанням глобальної диференціації. За підрахунками науковців, якщо у 1960-1962 рр. співвідношення ВВП на душу населення у 20 найбідніших та 20 найбагатших країнах світу складало 1:54 (212 дол. та 11417 дол. відповідно), то у 2000-2002 рр. цей показник збільшився до 1:121 (267 дол. та 32339 дол. у постійних цінах 1995 р.). Процес розшарування супроводжувався сповільненням темпів економічного зростання: якщо в 60-ті рр. ХХ ст. середній темп зростання світового ВВП складав 3,4 % на рік, у 70-ті - 3,1 %, 80-ті - 1,3 %, 90-ті - 1 %¹⁴². На потужній ролі глобалізації в посиленні розшарування глобальної спільноти наголошує й Дж. Стігліц¹⁴³.

З переходом світової економіки до постіндустріального етапу стало поширення набуває тенденція до диверсифікації центрів прийняття рішень щодо розпорядження ресурсами в ринковому середовищі. Постіндустріальний етап, спираючись насамперед на вибухоподібне поширення інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), супроводжується стрімкою автономізацією виробничих процесів, в яких все більшою стає питома вага власне інформаційного виробництва. Постійно зростає частка сукупного продукту, який може вироблятися вельми незначним за обсягом колективом, або й індивідуально. Причому це стосується не лише суто інформаційно-комунікаційних галузей, але й інших секторів економіки, які набувають значно більшої динамічності завдяки впровадженню ІКТ. Водночас суттєво спрощується транснаціональна кооперація, яка послаблює залежність на-

¹⁴²Абдулгамидов Н. О соотношении внутренних и внешних условий развития // Экономист. - 2005. - № 4. - С. 7 -8.

¹⁴³Stiglitz J. Globalization and Its Discontents. - London, 2002.

ціональних економічних суб'єктів від умов та особливостей національного економічного середовища.

Як наслідок, суттєво зростає автономність власників ресурсів (природно-сировинних, виробничих, трудових) як щодо рішень та впливів національних регуляторних інститутів, так і щодо потреби входження в економічні відносини з іншими економічними суб'єктами. Спроможність індивідуальних суб'єктів приймати рішення щодо розпорядження ресурсами в глобальному масштабі суттєво послаблює вплив на їхню діяльність таких базових макроекономічних регуляторів як попит та пропозиція, вартість фінансових ресурсів, національна податкова система, курс національної валюти тощо. А отже, ця діяльність стає менш підпорядкованою національним економічним політикам. Між тим, послаблення об'єктивних важелів координації не сприяє збалансованому розвитку національних економік. Диспропорційність входження окремих складових національної економіки у постіндустріальну сферу в перехідних економіках є суттєвим потенційним викликом цілісності національного економічного простору, який набуватиме сили в середньо- та довгостроковій перспективах.

Відтак виникає потреба у перенесенні регуляторних процесів на рівень відкритого діалогу між основними «гравцями» політико-економічного простору, якими є органи державної влади, ділові об'єднання, окремі потужні транснаціональні компанії, організації найманих працівників, інші складові громадянського суспільства.

Перераховані особливості призводять до подальшого розшарування суспільств як на національному, так і на міжнародному рівнях, поглиблення диференціації доходів всередині країн та добробуту окремих націй. Збільшуючи рівень доходів країн, корпорації яких здатні ефективно здійснювати ресурсний менеджмент у глобальному масштабі, поглиблення міжнародного поділу праці водночас спричиняє збільшення відставання рівня розвитку на іншому «полюсі» світової економічної системи. При цьому аналіз засвідчує, що джерелом диференціації є не власне процес глобалізації, який, як було зазначено вище, має об'єктивний та нейтральний характер, а неспроможність економічної системи скористатися з його позитивних складових. Отже, **найважливішою суперечністю сучасного етапу глобалізації є те, що вона відіграє позитивну роль для тих країн та соціальних груп, які оволоділи основними її підйомами та інтегрували їх у власні економічні стратегії, та посилює рівень експлуатації інших суб'єктів світової економічної системи.** Багато з країн, які офіційно декларують принципи вільної торгівлі (у першу чергу, США), на практиці докладають максимум зусиль для того, щоб забезпечити максимально сприятливі умови для свого національного капіталу і вітчизняного виробництва в обхід лібералізаційних вимог. Водночас, країни, які з різних об'єктивних та суб'єктивних причин не спромоглися знайти таких «обхідних шляхів», стикаються сьогодні зі значним обмеженням дієвості своєї економічної політики.

Таким чином, глобалізація відкриває нові можливості для розвитку і одночасно накладає нові обмеження на реалізацію національних економічних

стратегій. При цьому можливості створюються на наднаціональному рівні, а їхнє використання, як і запобігання негативним наслідкам глобалізації, належать до першочергового обов'язку національних стратегій. З нашої точки зору, збереження національного суверенітету, неодмінною складовою якого є збереження суверенного права формувати власну економічну політику, виходячи з примату національних інтересів, можливе за сучасних умов лише при врахуванні під час формування економічної стратегії держави суті та особливостей теперішнього етапу глобалізації, впливу національної економічної політики на адаптацію України до процесів глобалізації та пріоритету зміцнення національної конкурентоспроможності й забезпечення економічної безпеки країни.

2.2. Забезпечення ефективності економічної стратегії держави: передумови, чинники та критерії оцінки

2.2.1. Принципи побудови ефективної економічної стратегії

Тривалий період соціальних та економічних втрат, якими вирізняються для України 90-ті рр. ХХ ст., а також гострота й нагальність соціально-економічних проблем, притаманних Україні на початку ХХІ ст., украї загострили суспільну потребу в розробці коректних критеріїв оцінки стратегії національного соціально-економічного розвитку з точки зору її дієздатності, тобто - спроможності до досягнення поставлених цілей.

Дієздатність державної влади полягає як в її здатності *розробити* на прями і завдання економічної стратегії, так і в спроможності *реалізувати* розроблені закони та прийняті рішення. Адекватність регуляторної активності держави має забезпечуватися використанням відповідних методик оцінки і вироблення рішень та своєчасним надходженням інформації про стан соціально-економічної системи, економічні передумови та наслідки регуляторних рішень. Динамічність економічних процесів викликає потребу в здійсненні органами влади оперативних дій з тактичного і короткострокового стратегічного регулювання. У зв'язку з цим існує тенденція до концентрації влади в руках компактного авторитетного і компетентного суб'єкта. Компактність зумовлює мінімізацію лагу прийняття рішень, пов'язаного з обробкою інформації і узгодженням висновків. Авторитетність забезпечує виконуваність управлінських рішень. Компетентність дозволяє уникнути хибних рішень за умов «затягування» в поточні проблеми. Спроби запровадження розподілу влади, який сприяє формуванню таких суб'єктів, здійснювалися в ході реформування адміністративної системи та удосконалення відносин між центральними та місцевими органами влади.

Поняття дієздатності держави не обмежується забезпеченням спроможності до вирішення апаратом державної влади конкретних завдань поточного характеру, а політика забезпечення дієздатності держави не зводиться

ся суто до завдань адміністративної реформи. **Передумови ефективності та дієвості державної стратегії** знаходяться насамперед в економічній сфері і повинні забезпечувати *здатність* держави ставити і досягати стратегічні орієнтири розвитку відповідно до національних інтересів, виконувати завдання, пов'язані із впливом на соціально-економічні процеси, дотримуватися визначених пріоритетів, а також нейтралізувати можливі загрози економічній безпеці з застосуванням важелів, властивих ринковій економіці.

Розгляд економічної стратегії в якості предмета економічної теорії дозволяє перевести оцінки ефективності стратегії з апіорі суб'єктивної політичної сфери на наукове підґрунтя, сформоване на методології стратегічного аналізу. **Визначення науково обґрунтованих ключових ознак та чинників ефективності економічної стратегії держави дозволить:**

- забезпечити кваліфікованість підходів потенційних розробників стратегії;
- забезпечити кваліфікованість «споживачів» пропозицій щодо стратегій розвитку України - органів державної влади, суб'єктів господарювання, населення, експертно-аналітичного середовища, засобів масової інформації тощо;
- ідентифікувати відверто популістські варіанти стратегій та ті, що слугують насамперед корпоративним інтересам;
- виокремити конструктивні пропозиції, які формулюються різними стратегічними суб'єктами, та максимально врахувати їх у формуванні загальнонаціональної стратегії економічного розвитку.

Поняття ефективності традиційно визначається як відношення результатів до витрат. Це дозволяє застосовувати в управлінській науці категорію ефективності в якості кількісної та якісної міри досягнення поставлених цілей. Відтак, переходячи до поняття ефективності стратегії, насамперед слід встановити, *що* вважатиметься результатом стратегії. З нашої точки зору, згідно з визначенням поняття стратегії, таким результатом не можуть бути певні рівні макроекономічних параметрів (темпи зростання чи обсяги ВВП, рівень інфляції, зайнятість тощо). Вони, швидше, належать до сфери результатів заходів економічної тактики. Вочевидь, **в стратегічному контексті, виходячи з визначеної у попередньому розділі базової цілі суб'єкта стратегії, ефективність має визначатися ступенем дотримання системи критеріальних ознак процесу відтворення цього суб'єкта.**

Слід також відокремити досягнення економічного *успіху* - поліпшення економічного становища на тлі певної економічної стратегії - і *ефективність* самої стратегії відповідно до визначених нею цілей. Як буде показано в наступному розділі, встановлення досить динамічного економічного зростання в Україні, поліпшення фіскальних та соціальних показників протягом 2000-2008 рр., може вважатися успіхом діяльності урядів. Проте стратегічні цілі у вигляді орієнтирів структурних зрушень, сформульовані в програмах їхньої діяльності, або декларовані на політичному рівні, зазвичай не досягалися.

Визначення *витрат* на досягнення результатів економічної стратегії є значно більш складним питанням. Адже йдеться про задіяння для реаліза-

ції стратегії з різною інтенсивністю усього комплексу суспільних ресурсів. Власне з цієї причини видається практично неможливим сформувати певну кількісну оцінку рівня ефективності економічної стратегії. Зокрема, авторами доповіді Світового банку «Держава у світі, що змінюється» при аналізі проблем дієвості політики вживається досить аморфний термін «потенціал держави», який визначається як «спроможність ефективно проводити й пропагувати колективні заходи». Звертаючись до терміну ефективності економічної політики, дослідники говорять про результат використання зазначеного потенціалу для задоволення попиту суспільства на відповідні блага¹⁴⁴.

Розглядаючи державу як суспільний інститут, ефективність економічної стратегії можливо аналізувати також із застосуванням інструментарію трансакційних витрат. Згідно методології інституційної теорії, ефективність держави як інституту може вимірюватись її здатністю до зниження трансакційних витрат в економіці. Результатом дій держави є пропозиція певних суспільних благ, до яких належать фізичний захист, правозахист, захист від надзвичайних ситуацій, відповідний культурний, моральний та освітній рівень населення, демографічний потенціал та рівень громадського здоров'я, рівень розвитку науки, інформаційної, транспортної та енергетичної інфраструктури, єдиної валютно-грошової системи тощо¹⁴⁵. Відповідно, потенційні трансакційні витрати економічного суб'єкта зменшуються на величину суспільних та квазісуспільних благ, які споживаються у суспільстві. Останні доповнюють індивідуальні відтворювальні процеси, сприяючи їх стійкості та завершеності. З огляду на те, що потенційні втрати від стихійності дій приватного суб'єкта в разі відсутності спонукання його до оптимальних дій засобами державного регулювання також можуть бути віднесені до трансакційних, поняття суспільних благ може трактуватися нині досить широко.

Ефективність економічної стратегії досягається через максимальну мобілізацію усіх доступних чинників, які можуть бути задіяні для досягнення поставлених стратегічних напрямів і завдань. Як зазначає І. Бідзюра, «оцінювати дієздатність держави слід також і з точки зору її здатності забезпечити... створення економічних, політичних та соціальних передумов реалізації наявних (у т.ч. потенційних) конкурентних переваг»¹⁴⁶. З точки зору угорського дослідника Л. Чаби, «один з головних критеріїв успішності трансформаційної політики - «проклала вона чи не проклала шлях до ди-

¹⁴⁴Государство в меняющемся мире. МБРР/ВБ, 1997. - М.: Прайм-ТАСС, 1997. - С.4.

¹⁴⁵Класична економічна теорія пропонує більш вузьке визначення суспільних благ, виводячи окремо державні функції пропозиції центральних грошей, погашення ринкових екстерналій та встановлення рамкових умов господарської поведінки. На нашу думку, інституціональній теорії співзвучним буде розширене трактування суспільних благ як усіх, для яких характерне повне чи умовне недиференційоване та невиключуване споживання. - Я.Ж.

¹⁴⁶Бідзюра І. Держава в умовах розгортання системних реформ // Політичний менеджмент. - 2004. - № 3. - С. 79.

намічно ефективних рішень, стійких у фінансовому відношенні траєкторій зростання»¹⁴⁷.

Зважаючи на те, що ступінь ефективності господарських рішень у ринковій економіці оцінюється, зрештою, в категоріях конкурентоспроможності, слушно видається позиція низки дослідників щодо того, що ефективність стратегії визначається ступенем розкриття конкурентних переваг суб'єкта засобами корпоративного управління та (для державного рівня стратегії) національної економічної політики. Зокрема, український дослідник І. Бідзюра зазначає: «оцінювати дієздатність держави слід також і з огляду на її спроможність забезпечити ... створення економічних, політичних і соціальних передумов реалізації наявних (у тому числі потенційних) конкурентних переваг»¹⁴⁸.

Американський дослідник у галузі менеджменту Дж. Томпсон надає більш «просто» трактування ефективної стратегії: «це виконання вірних речей вірним способом та для правильних цілей»¹⁴⁹. **Ознаками ефективної стратегії** він вважає:

- адекватність стратегії (потребам середовища, ресурсам та цінностям організації та її основній меті);
- виконуваність стратегії (забезпеченість ресурсами, відповідність вимогам та інтересам суб'єктів, яким належить її втілювати, відповідність поточному історичному моменту);
- прийнятність стратегії (відповідність стратегічним суспільним потребам та інтересам, належна очікувана віддача, наявність синергетичного ефекту, прийнятний рівень ризиків реалізації стратегії)¹⁵⁰.

Подібний набір критеріїв ефективності стратегії наводить також В. Тертичка:

- прийнятність для виконавця та об'єкта;
- наявність у країні відповідних ресурсів;
- наявність державної структури для впровадження;
- здатність досягти бажаного;
- дієвість та адаптованість до проєктованих змін;
- гнучкість¹⁵¹.

На думку Г. Мінцберга, Дж. Куїнна та С. Гошала, щоб бути ефективною, стратегія має розроблятися у відповідності з певним комплексом умов, вимог та критеріїв, а її реалізація - відбуватися при забезпеченні відповідних інституційних рамок. З точки зору фахівців, загальними чинниками ефективності стратегії будь-якого рівня є:

¹⁴⁷ *Чаба Л.* Венгрия на рубеже веков: итоги трансформации и перспективы вступления в ЕС // Вопросы экономики. 2000. - № 6. - С.40.

¹⁴⁸ *Бідзюра І.* Держпава в умовах розгортання системних реформ // Політичний менеджмент. - 2004. - № 3. - С.79.

¹⁴⁹ *Thompson J.L.* Strategic Management. - Thomson Learning, 2001. - P.904.

¹⁵⁰ *Ibid.* - P. 675-681.

¹⁵¹ *Тертичка В.* Державна політика. Аналіз та здійснення в Україні. - К.: Основи, 2002. - С. 181.

- чітко сформульовані завдання, які можуть змінюватися навколо поставлених цілей;
- підтримка ініціативи виконавців, що підвищує свободу політичного маневру;
- концентрація зусиль, що дозволяє досягти максимального результату за мінімальних зусиль;
- гнучкість, що дає запас міцності для свободи маневру;
- скоординованість дій та відповідальність керівництва за досягнення поставленого результату;
- захист основних ресурсів та життєво важливих систем організації¹⁵².

Уявлення про поширені підходи до шляхів забезпечення ефективності стратегії надає комплекс заходів, запропонований Національним університетом США для вдосконалення формування та імплементації глобальної стратегії цієї країни. Серед таких заходів:

- чітке визначення національних цілей в термінах базових цінностей, національних інтересів і бажаних міжнародних умов;
- досягнення консенсусу всередині країни щодо питань стратегії;
- вироблення політичних дій, стратегій, програм, інструментів для реалізації інтегральної стратегії;
- надання всебічної підтримки акціями, стратегіями і програмами, які сприяють досягненню національних цілей;
- постійна адаптація політичних дій, стратегій і програм, а також національних цілей відповідно до змін у глобальних і регіональних умовах¹⁵³.

Згідно визначення, **економічна стратегія може бути ефективною, лише якщо вона включена в органічну суспільну систему та виходить з комплексного врахування особливостей відтворення й розвитку останньої**. За словами одного з теоретиків «ордолібералізму», теорії, що була взята за основу відбудови повоєнної Німеччини, В. Ойкена, «якщо економічна політика бажає бути вільною, вона повинна з великим реалізмом бачити небезпеку «невідворотності» і діяти відповідним чином...». Економічна політика, відзначав автор німецького «економічного дива», стає вільною, якщо враховує динаміку всього господарського порядку¹⁵⁴.

Враховуючи, що відтворення суспільної системи відбувається у процесі взаємодії її елементів, *способом* реалізації економічної стратегії є прямиий чи опосередкований вплив на ці елементи, насамперед, ті, які є суб'єктами власних стратегій. За висновком Д. Чистіліна, призначення суспільної системи полягає у забезпеченні такої взаємодії рядових агентів, щоб їхнє колективне трудове зусилля було вищим від арифметичної суми зусиль кожного

¹⁵²Минцберг Г., Куинн Дж.Б. Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.32-33.

¹⁵³Гончаренко О.М., Лисицин Є.М. Методологічні засади розробки нової редакції Концепції Національної безпеки України. - К.: НІСД, 2001. - С. 28.

¹⁵⁴Ойкен В. Основные принципы экономической политики. - М.: Прогресс, 1995, С.106.

окремого учасника¹⁵⁵. Іншими словами, **результат економічної стратегії впливає з ефекту синергії функціонування суспільної системи**. Саме ця синергія, вочевидь, і має розглядатися як головне джерело ресурсного забезпечення завдань економічної стратегії держави. Отже, ефективною може бути визнана лише така економічна стратегія держави, яка реально сприяє розвитку ефективних приватних економічних стратегій.

Слід зазначити, що у певний короткий проміжок часу економічна стратегія держави може становити загрозу для економічних суб'єктів та відіграватиме стримуючу роль для їхньої діяльності. Найяскравіший приклад - стратегія «шокової терапії», яка застосовувалася у багатьох з перехідних економік. Проте в країнах, де вона мала успіх, її часові рамки були жорстко обмежені. Критичним чинником стало й економічне підґрунтя, на якому вона здійснювалася - як було показано нами раніше, такий тип стабілізаційної стратегії ефективний, якщо він застосовується за наявності значної інфляції попиту та припиняється відразу після досягнення стабілізуючого ефекту¹⁵⁶. В якості прикладу також можна навести лібералізацію зовнішньої торгівлі, яка призводить до зростання конкурентного тиску, що, у свою чергу, загрожує безпеці національних виробників. Будучи застосованою після проведення структурної перебудови та на базі активної промислової політики, така лібералізація мала б успіх. Проте, реалізована без належної підготовки, вона може пригнічувати національне виробництво.

Визначальною відмінністю, що характеризує роль та місце держави в перехідних економіках, є те, що інституційні трансформації примушують державу постійно доводити легітимність свого існування та своєї політики. В світлі цього особливого значення набуває консолідація інтересів найбільш впливових суб'єктів економічної влади, включення особистих господарських намірів кожного громадянина у загальні процеси трансформації, зміцнення економіки та примноження національного багатства.

Зазначеної проблеми торкалися чимало українських та російських дослідників. Зокрема, їхня увага концентрується на питаннях, пов'язаних з відстоюванням представниками бізнесу своїх інтересів при розробці та провадженні державою регуляторної політики¹⁵⁷, з відносинами у сфері соціальної відповідальності бізнесу¹⁵⁸. Автори доходять висновків про необхідність

¹⁵⁵Чистілін Д. Проблеми самоорганізації в перехідній економіці // Економіка України. - № 4. - 2000. - С.49.

¹⁵⁶Жаліло Я. Економічна стратегія держави в нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1999. - С.86-108.

¹⁵⁷Лацуба М. Становлення бізнес-асоціацій як суб'єктів публічної політики в регіонах України // Пріоритети. - 2006. - № 6. - С.8-9; Україна: бізнес та економічні пріоритети // Пріоритети. - 2005. - № 2. - С.6-8.

¹⁵⁸Кривошеєв В.Т. Социальное партнерство и корпоративизм: российская специфика // СОЦИС. -2004. -№ 6. - С.38-44.; Доклад о социальных инвестициях в России - 2008 / Ю.Е.Благов (и др.); под общ. ред. Ю.Е.Благова, С.Е.Литовченко, Е.А.Ивановой.- М.: Ассоциация Менеджеров, 2008.- 92 с.; Стародубська М. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні // Пріоритети. - 2005. - № 7 - С. 12-14.

розбудови інституційних механізмів впливу бізнесу на державні рішення у сфері економічної політики¹⁵⁹, та про потребу поширення соціальної активності підприємств¹⁶⁰. Водночас поки що бракує інтегративного підходу, який дозволив би пов'язати в єдину систему відносини між органами державної влади, представниками бізнесу та складовими громадянського суспільства та поставити їх на підґрунті об'єктивних економічних закономірностей. На необхідності та важливості формування нових партнерських відносин держави, суспільства і бізнесу, наголошує й В. Гесць¹⁶¹.

Аналізуючи пріоритетні напрямки соціально-економічних трансформацій в країнах з перехідною економікою, Дж. Стігліц наголошує: «в центрі уваги повинна бути не відмова від держави, чи її ослаблення, а зміна курсу уряду, з встановленням різноманітних партнерських зв'язків між державним і приватним секторами»¹⁶². Перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських стосунків на основі взаємної вигоди знімає, на думку Дж. Стігліца, низку обмежень щодо державної політики¹⁶³. З іншого боку, в разі збереження фрагментарності суспільства, держава може опинитися під впливом групових інтересів, що, при нехтуванні інтересами інших груп, може мати деструктивні наслідки. Посилення дієвості держави, яка перебуває під впливом корпоративних інтересів окремих економічних груп, може призвести до загострення конфлікту інтересів та суттєвого викривлення легальних процедур в економічній сфері.

Виходячи з викладеного вище, видається за можливе сформулювати низку фундаментальних принципів формування ефективної економічної стратегії держави.

1. Обґрунтованість - підтримка кожного з положень науковими розрахунками. Ефективна стратегія повинна бути концептуально визначеною, що уможливить її реалізацію в умовах виникнення непередбачуваних факторів. Неодмінною умовою є передбачення можливості динамічної корекції критеріїв та цільових показників в умовах реалізації стратегії за відносної макроекономічної дестабілізації. На нашу думку, ефективна стратегія в перехідній економіці має ґрунтуватися на усвідомленні об'єктивної необхідності проходження періоду нестабільності при переході до політики

¹⁵⁹Соболева И.В. Социальный капитал или социальный ресурс? // Экономическая наука современной России. - 2006. - № 3. - С.16-28.; Суліма Є. Процес глобалізації - рушійна сила формування глобального соціального порядку постіндустріалізму // Людина і політика. - 2004. - № 5. - С.70-74.

¹⁶⁰Доклад о социальных инвестициях в России - 2008 / Ю.Е.Благов (и др.); под общ. ред. Ю.Е.Благова, С.Е.Литовченко, Е.А.Ивановой. - М.: Ассоциация Менеджеров, 2008. - 92 с.; Стародубська М. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні // Пріоритети. - 2005. - № 7 - С. 12-14.

¹⁶¹Гесць В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. - 2005. - № 5. - С. 4-17.

¹⁶²Стігліц Дж., Эллерман Д. Мосты через пропасть: макро- и микростратегии для России // Проблемы теории и практики управления. - 2000. - № 4. - С. 11.

¹⁶³Стігліц Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия для государств с переходной экономикой // Трансформация. 1998. - № 6. - С. 1-3.

зростання та використанні елементів нестабільності як додаткових важелів економічної трансформації. Неврахування цього об'єктивного процесу при побудові стратегій означатиме його стихійний характер, що буде сприйнято як загроза реалізації стратегії та викличе не передбачені нею екстрені заходи. Це означатиме її руйнування як комплексу взаємопов'язаних заходів.

2. Прозорість - чіткий виклад стратегії, доведення її мети, напрямів та завдань до вертикалі виконавчої влади, громадян, суб'єктів господарювання, іноземних інвесторів та кредиторів та суворе слідування їм. Відверте інформування про необхідність заходів економічної політики, що вживаються, та їхнє призначення в контексті цілісної стратегії, прозорість інформації щодо можливої реакції органів економічної влади на явища дестабілізації макроекономічного становища є необхідною умовою консолідації зусиль економічних, політичних та громадських сил суспільства. Стратегія має бути зрозумілою для усіх верств суспільства - від її безпосередніх виконавців - до широкої громадськості. Водночас, виклад стратегії не повинен бути спрощеним. Спрощеність суперечить прозорості стратегії, оскільки приховує (нехай, неусвідомлено) весь комплекс її можливих наслідків.

3. Легітимність - сприйняття стратегії переважною більшістю суспільства, політичних та економічних сил. Потрібно створити умови, які забезпечать діяльність незалежних економічних суб'єктів, кожний з яких керується насамперед власними економічними інтересами, у руслі, потрібному для реалізації стратегічної програми. Тоді вдасться реалізувати головну перевагу ринкової економіки над адміністративною - коли об'єкт стратегії є одночасно суб'єктом власної стратегії, що викликає синергетичний ефект та кардинальним чином посилює ефективність державної стратегії.

Слід усвідомити, що в сучасній господарській системі адміністративно-го визначення цілей недостатньо, У зв'язку з цим вже у процесі розробки стратегічна програма повинна передбачати економічні та політичні ресурси, на які спиратиметься її реалізація, для чого поєднувати в собі *реалістичність* - будуватися на основі тверезої оцінки можливостей країни - та *прийнятність* суспільством - містити суспільно привабливі цілі. Ефективна стратегія повинна бути зорієнтована на максимально широкий розподіл ефекту від економічного зростання на усі верстви суспільства та економічні групи, що дозволить об'єднати їхні інтереси навколо загальнонаціональних цілей. Як вказувалося вище, адекватне функціонування системи ринкових регуляторів можливе лише за умови здатності приватних економічних суб'єктів розробляти та здійснювати власні ефективні економічні стратегії.

4. Адекватність - врахування комплексу характеристик поточного стану економічної системи, досягнутих результатів та використання її особливостей як *рушійв економічного оновлення*. Це потребує всебічного аналізу наявного організаційного, технологічного та економічного потенціалу країни з метою максимального використання наявних ресурсів та, найголовніше, активного подолання ресурсних обмежень. Оскільки в перехідній економіці відповідні ринкові механізми не спрацьовують належним чином, неминуче

чою є активна стратегічна роль держави як головного реформатора в трансформаційному процесі.

У зв'язку з цим на основі принципово нових позицій потрібно розглянути *проблему макроекономічної стабілізації в перехідних економіках*. Нова парадигма стабілізації повинна забезпечити трансформацію валютно-грошової стабілізації в економічне зростання і *досягнення подальшої макроекономічної стабілізації через зростання та наступні структурні зміни*. Відповідно, стратегія держави повинна вийти за рамки антикризових заходів, а її пріоритети - модифікуватись у бік таких, що забезпечують економічне зростання.

5. Контрольованість - наявність визначених критеріїв успішності заходів стратегії, відстеження своєчасності, повноти їх досягнення, орієнтирів оперативного коригування. Індикаторами ефективності трансформаційної стратегії повинні стати ті, що мають комплексний характер та характеризують дійсно довгострокові тенденції. Саме наявність чітко визначених критеріїв реалізації стратегії є основним «запобіжником» щодо загроз корупції та групового лобізму у владних структурах, оскільки дозволяє як органам державної влади, так і громадським структурам коректно оцінювати владні рішення.

6. Логічність - встановлення обмеженої кількості ключових завдань, визначення шляхів їх послідовної реалізації, які би враховували: сучасний стан проблеми, цілі, засоби реалізації, потенційні загрози реалізації та критерії виконання. Послідовність є визначальним чинником успішності стратегії. Проте, оскільки як з суб'єктами, так і з об'єктами економічної стратегії відбуваються постійні трансформації, мають систематично змінюватися напрями, завдання та пріоритети, а також мета стратегії. *Стратегія має передбачати динамізм критеріїв та пріоритетів в залежності від стану економічної системи*, що забезпечуватиме більшу гнучкість економічної політики. Важливою характеристикою ефективної стратегії є несуперечливість цілей. Тому актуальним є передбачити необхідність вчасної відмови від заходів економічної політики, які вже виконали своє призначення та перетворилися на дестабілізуючі чинники.

7. Структурна довершеність. Важливою ознакою ефективної стратегії є її структурна цілісність та нерозривна єдність теоретичних основ формування стратегії та практики її реалізації. Згідно з теорією менеджменту, будь-яка ефективна стратегія повинна містити три складових: основні цілі (завдання діяльності), основні елементи політики, послідовність основних дій¹⁶⁴. Як було показано вище, ефективна стратегія повинна також включати в себе ієрархію стратегій нижчого рівня (наприклад, галузевого, регіонального рівнів чи суб'єктів господарювання).

8. Врахування зовнішніх впливів. Слід відмовитися від спроб будувати економічну стратегію, враховуючи лише суто внутрішні фактори і проблеми

¹⁶⁴Минцберг Г., Куинн Дж.Б. Гошал С. Стратегический процесс. - СПб., Питер, 2001. - С.30.

та ігноруючи при цьому гео економічні фактори і процеси глобалізації. Навпаки, внутрішня стратегія має здійснюватися в комплексі геополітичного самовизначення в системі стосунків з основними регіональними економічними та політичними об'єднаннями.

Формування ефективної стратегії є досить важким завданням, і складність його прямо пропорційна ступеню невизначеності очікуваних зовнішніх та внутрішніх чинників економічного розвитку, які впливатимуть на реалізацію цієї стратегії. В процесі реалізації економічної політики держави можливе виникнення низки чинників, які суттєво знижують ефективність державного регулювання економіки та потребують цілеспрямованого коригування в руслі стратегії підвищення дієздатності держави. Такі перешкоди виникають як внаслідок об'єктивного розвитку подій, так і через застосування неадекватних засобів економічної політики держави. Насамперед, на шляху формування ефективної стратегії знаходиться низка об'єктивних перешкод, які згадуваний вже Дж. Томпсон називає *«парадоксами стратегії»*. Серед них він виділяє такі:

- план майбутнього будується на базі попереднього досвіду, тому вплив екстраполяції («раціональних» очікувань) може бути надто потужним;
- реальна стратегія неодмінно відрізняється від запланованої, оскільки гнучко реагує на зміни в середовищі своєї реалізації;
- організація мусить одночасно реагувати на зміни всередині себе і в зовнішньому середовищі, протистоячи як внутрішнім, так і зовнішнім чинникам;
- можливості організації часто не співпадають з намірами, які сформовані під впливом певних позасистемних сил (амбіціями керівника підприємства, тиском міжнародних фінансових організацій чи завищеними очікуваннями суспільства);
- відбувається злиття економічних та позаекономічних чинників, які розвиваються на основі різної методологічної бази;
- засоби реалізації стратегії повинні мати конкретну сфокусованість і одночасно впливати на реалізацію системних змін;
- цілеспрямованість та заданість напрямів стратегії поєднується із потребою в гнучкості та інновативності стратегічних завдань та економічної тактики;
- централізоване планування, яке розробляється в єдиному центрі (дирекції підприємства чи уряду країни) поєднується з децентралізованим виконанням (підрозділами підприємства, органами держави і суб'єктами господарювання)¹⁶⁵.

Поряд з перерахованими об'єктивними перешкодами, які ускладнюють забезпечення ефективності економічної стратегії, існує також низка типових «суб'єктивних» причин - поширених помилок при розробці та реалізації стратегії. Принагідно зазначимо, що найбільший живильний ґрунт для узагальнення та аналізу таких помилок представлений практикою економічної

¹⁶⁵Thompson J.L. Strategic Management. - Thomson Learning, 2001. - P.901-902.

політики в *перехідних* економіках. Проведене нами дослідження¹⁶⁶ дозволяє серед таких перешкод виділити наступні.

1. Неадекватність методологічної бази. Вдосконалення методологічної бази державної активності в перехідних економіках видається особливо важливим з огляду на те, що, як показав досвід, економічні системи такого типу значно чутливіші до заходів державної політики. Зокрема, під час розробки та реалізації стратегій економічної стабілізації в Україні не було враховано накопиченого досвіду регулювання нестабільних економічних систем, відбулось некритичне застосування теоретичної та практичної бази, надбаної на теренах розвинених економік і малопридатної для перехідного періоду. В підготовці заходів із виходу економіки з трансформаційної кризи та переходу до економічного зростання необхідна переорієнтація методологічних засад економічної політики на теорії нестабільних економік, а джерелом практичного досвіду повинні виступати практика реалізації політики держави в перехідних економіках, насамперед - в країнах СНД, та власний досвід України.

2. Недотримання балансу економічних стратегій і тактики. Якщо завдання державної стратегії трактується занадто вузько, відбувається змішування стратегій і тактики. В цьому разі може бути досягнутий тимчасовий локальний стабілізаційний ефект, такий як мінімізація темпів інфляції, балансування бюджету, досягнення стабільності валютного курсу тощо, але підтримка стабільності в стратегічному плані, як і забезпечення економічного зростання, будуть значно ускладнені. Відбувається своєрідне «розтягування» стратегії по окремих напрямках її реалізації, що унеможливає цілісну оцінку її ефективності.

3. Змішування цілей та засобів реформ. Ступінь успішності ринкової трансформації часто починають оцінювати за ступенем розвитку окремих ринкових економічних форм та відносин. Тоді досягнення одних стратегічних завдань стає на перешкоді виконання інших, що загалом заважає переслідувати стратегічну мету. Досить рельєфно таке змішування можна побачити на прикладі постановки завдань фіскального збалансування, реалізація якого одночасно завдає негативного впливу на стан сукупного попиту через скорочення бюджетних видатків - або призводить до гальмування економічної активності внаслідок зростання фіскального навантаження на бізнес. Такий стан виникає внаслідок надмірного акценту на завданнях антиінфляційної політики, що призводить до посилення ризиків демонетизації економіки, гальмування економічної динаміки та інвестиційних процесів. Перелік подібних прикладів може бути продовжений.

4. Короткострокові горизонти. З огляду на те, що стратегічні цілі суспільства сягають далеко за межі короткострокових програм, існує загроза їхнього ігнорування чинними політичними силами. Часта зміна українських урядів стала на заваді спадковості економічної політики держави. Наочним

¹⁶⁶Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - 144 с.

прикладом є доля розробленої під керівництвом уряду В. Пустовойтенка програми «Україна-2010», яка, попри всю її недосконалість, була вагомим спробу здійснення стратегічного планування української економічної політики. Пізніше її «долю» розділили також програми «Реформи заради добробуту» прем'єр-міністра В. Ющенка та Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004-2015 рр.), створена під керівництвом прем'єр-міністра В. Януковича. Зосередженість уряду на вирішенні конкретних короткотермінових завдань за відсутності визнаних стратегічних орієнтирів робить його значно зручнішим об'єктом для «атак» представників груп носіїв вузькокорпоративних інтересів.

Динамічність структури, набору суб'єктів та об'єктів економічної стратегії привертають увагу до *меж ефективності* економічної стратегії держави у ринковій економіці, або ступеня регулюючого впливу держави на ті чи інші складові економічної системи, за якого державна економічна стратегія зберігає свою ефективність. Через те, що ці межі визначаються насамперед здатністю економічної системи до саморегулювання, в умовах нестабільної економіки вони значно змінюються.

Вочевидь, *гранична нижня межа* державної активності, нижче якої втручання держави недостатньо для забезпечення ефективності економічної стратегії, обумовлена необхідністю підтримки стану ринкового середовища. Отже, держава повинна забезпечувати базові ринкові параметри відповідно до відомих положень про «відмови ринку» контролювати дотримання господарського, цивільного та кримінального права, забезпечувати цілісність території тощо. Зрозуміло, що, **чим більш дієздатними є приватні економічні суб'єкти, тим нижчою може бути нижня межа державної активності.**

Визначити *верхню межу*, за якою економічна політика держави втрачає свою ефективність, значно важче. Кожна з країн має власний рівень верхньої межі ефективності економічної стратегії. До того ж, зі зміною етапів економічних перетворень ця межа істотно зміщується. Високий рівень державного втручання спроможний сприяти швидкій побудові розвиненої структури економічних суб'єктів за невеликий проміжок часу. У перехідних економіках «шокова терапія» була успішною не в усіх країнах, а стратегія поступових змін не обов'язково спричиняла стагнацію.

На думку автора, **верхня межа ефективності економічної стратегії держави залежить від наявності та ефективності використання ресурсів, які знаходяться у розпорядженні держави, визначених стратегічних завдань і пріоритетів, здатності інституційної структури суспільства забезпечувати єдність приватних економічних стратегій та економічної стратегії держави.**

Викладені засади ефективності стратегії дозволяють трактувати **ефективність як забезпечення оптимального функціонування суб'єкта шляхом раціонального використання ресурсів об'єкта.** Оскільки економічна стратегія є нерозривною цілісністю ланцюга - від стратегічного задуму до його практичного втілення, неефективність реалізації заходів в сфері еконо-

мічної політики - проблема, у першу чергу, не інституту, який їх реалізує, але інституту, відповідального за їхнє вироблення. Підсумковим критерієм ефективності стратегії є саме її виконуваність. Відтак **ефективна стратегія - це та, яка передбачає важелі власного виконання та виключає можливість невиконання, за винятком обмеженого переліку формажорних обставин чи волюнтаристських політичних зрушень**. У свою чергу, відсутність у неефективній стратегії дієвих механізмів її реалізації є свого роду «вбудованим запобіжником» для захисту національної економіки від некоректних політичних рішень, прийнятих під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

2.2.2. Передумови й чинники ефективності економічної стратегії в нестабільній економіці

Як засвідчили результати проведеного нами дослідження досвіду реалізації економічної політики в країнах з нестабільними економічними системами¹⁶⁷, шлях до національного успіху в таких країнах проходив через застосування гнучких підходів до формування економічних стратегій, поєднання традиційних та специфічних заходів економічної політики, визначення чітких часових рамок, в яких ці заходи зберігатимуть ефективність, зміну інструментарію економічної політики відповідно до змін її об'єкта¹⁶⁸.

Аналіз досвіду реалізації економічної стратегії в країнах з різними суспільно-економічними системами дозволив виділити чинники успіху та невдач в економічній політиці держави. Це дає можливість визначити низку **концептуальних засад побудови ефективної державної стратегії у нестабільних ринкових економічних системах**, які докорінним чином відрізняють цю стратегію від тієї, що традиційно здійснюється у розвинених країнах із збалансованою економікою. Урахування цих аспектів може надати методологічну основу для розробки ефективної державної стратегії в Україні. Завдяки проведеному аналізу можна також визначити головні загрози, що виникають у нестабільних економіках як внаслідок об'єктивного розвитку подій, так і через застосування неадекватних засобів економічної політики держави.

Завдання державної економічної стратегії в нестабільній економіці визначаються особливостями генези нестабільності та поточного стану економічної системи і являють собою гнучкий комплекс цілей, що досягаються

¹⁶⁷Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С. 40-79.

¹⁶⁸Під нестабільними в зазначеному дослідженні розуміються економічні системи, що знаходяться у стані нерівноваги, який є нерозв'язним з позицій внутрішніх законів даної системи. Зокрема, до таких належать перехідні та постперехідні економіки, в яких ще не сформувалося усталеної системи вбудованих регуляторів, які спроможні були б здійснювати автоматичне антикризове регулювання і мати стабілізуючий ефект, спираючись на внутрішні закони цієї системи.

стратегічною економічною політикою держави. Ними є: створення умов і забезпечення стійкого збалансованого економічного зростання; забезпечення стабільності грошово-фінансової системи; перебудова структури виробничого потенціалу та розміщення ресурсів відповідно до вимог, необхідних для побудови сучасної розвиненої економіки; ефективне включення економіки до світової економічної системи; збільшення зайнятості та підвищення соціальної стабільності; створення системи органів державної влади і недержавних інститутів, адекватної сучасним вимогам і потребам економічної стабілізації та зростання; забезпечення правового середовища. Пріоритети наведеної стратегії формуються залежно від конкретного стану соціально-економічної системи і є відмінними у різних типах нестабільних економік. Характерний для нестабільної економічної системи динамізм у структурі суб'єктів та об'єктів економічної стратегії держави містить потенційну небезпеку відставання комплексу поставлених стратегічних завдань від реальної динаміки економічної системи.

Удосконалення методологічної бази державної активності у нестабільних економіках видається особливо важливим. Адже, як засвідчує досвід, економічні системи такого типу значно легше піддаються як позитивному, так і негативному впливам заходів державної політики. Тому **нестабільні економіки критичні стосовно методологічної бази державної стратегії економічної стабілізації, що у них застосовується.**

Насамперед потрібно визначитися із розумінням терміна «*економічна стабілізація*», поглибити його традиційне трактування при розробці відповідної політики в Україні. Виходячи з методологічного апарату та визначення органічності суспільної системи, викладених у перших главах даного розділу, **стабільність можна визначити як досягнення такого стану економічної системи, який може підтримуватися тривалий час за допомогою властивих їй регулюючих засобів.**

Таке визначення дозволяє розуміти економічну стабілізацію не як стан, а як стратегічний процес, що полягає у наближенні до економічної стабільності. Цей процес має значну тривалість. Відповідно повинні формулюватися і критерії стабілізації. Як продемонструвала практика, ними не можуть бути зниження до певної, заздалегідь визначеної величини темпів інфляції, коливань курсу національної валюти, збалансування дефіциту бюджету чи платіжного балансу. Адже в такому разі стабілізація мала б розглядатися як захід економічної тактики, насправді ж вона є одним з напрямів економічної стратегії. Відтак **критерієм може бути лише посилення дії ринкових регуляторів**, і для кожного конкретного стану економічної системи існує свій, індивідуальний рівень макроекономічних показників, за якого система отримує здатність до саморегулювання.

Отже, стабілізація є комплексним поняттям, що враховує стан усіх складових економічної системи. Досягнення локальної стабільності (наприклад, грошової) є неодмінною складовою стратегії економічної стабілізації, проте має розглядатися саме як одна із складових, а не як ключовий напрям економічної політики держави.

Економічне зростання є показником дієвості процесів саморегуляції у довготривалому періоді. Адже їхня основа - узгодження інтересів приватних економічних суб'єктів з суспільним інтересом та між собою, а ці інтереси, у свою чергу, базуються на потребі постійного зростання. Економічне зростання є логічним *наслідком* успішної стабілізаційної стратегії, дає можливість утримувати стабільність протягом тривалого часу. Зростання є також необхідною *умовою* стабілізації через те, що у більшості стабілізаційних процесів необхідні значні зусилля стосовно структурної перебудови економіки. Отже, практика нестабільних економік засвідчила, що встановлення стійкого *економічного зростання є невід'ємною складовою стратегії економічної стабілізації*.

На думку автора, *можна розглядати перехід до економічного зростання як критерій успішності першого етапу стабілізаційної стратегії*. Економічне зростання, що зумовлюється підвищенням стабільності економіки і зміцнює цю стабільність, характеризує процес розширеного суспільного відтворення. Це означає, що стабілізаційні заходи повинні формувати підвалини економічного зростання.

Перший етап економічної стабілізації, пов'язаний з усуненням головних деструктивних чинників та інституційним шоком, як правило, супроводжується спадом виробництва. Проте він не може тривати більше, ніж 2-3 роки. Оскільки далі, що особливо показово для України, цей спад, власне, починає генерувати чинники, що руйнують економічну систему.

Як зазначалося вище, **для забезпечення ефективної економічної стабілізації критично важливими є три головні характеристики економічної стратегії: її структура, послідовність та інституційне забезпечення.**

Структура економічної стратегії у ринковій економіці визначається структурою суб'єкта та теоретичною основою його діяльності, рівнем розвитку ринкового середовища, інституційною структурою суспільства, певними екзогенними чинниками. Структурованість економічної стратегії передбачає наявність чітко визначеної та вірно сформульованої мети, набору стратегічних напрямів, що виходять з головних тенденцій розвитку економічної системи, стратегічних завдань і пріоритетів, які, власне, покликані забезпечити стабілізацію та економічне зростання, та відповідних їм заходів економічної тактики.

Досвід країн з нестабільними економіками засвідчив, що держави з розвиненою структурою економічної стратегії (Південна Корея, Тайвань, Китай) мали найбільший успіх. Тут завдання та напрями економічної стратегії було чітко підпорядковано стратегічній меті - стабілізації економіки та забезпеченню економічного зростання. Певні диспропорції призводили до структурних суперечностей, інфляційних тенденцій, проте вони швидко були ліквідовані дією переважно властивих цим системам ринкових вазелів¹⁶⁹.

¹⁶⁹Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С.43-62.

Натомість досвід низки інших країн демонструє значні деформації структури економічної стратегії. Показовим прикладом є практика країн Латинської Америки, які перейшли від надмірного одержавлення економіки до надання не виправданого пріоритету грошовій стабілізації та вирівнюванню платіжного балансу за рахунок інших завдань економічної стабілізації¹⁷⁰.

У перехідних суспільствах відбуваються значні зрушення у структурі суспільної системи, що викликає порушення і в економічній стратегії. У більшості з них слід говорити передусім про *недостатню визначеність стратегічної мети*. Оскільки за останню ставився перехід до ринкової економіки, економічна стратегія спрощувалася до політики лібералізації. За переростання окремих завдань лібералізації цін, зниження бюджетного дефіциту, антиінфляційної політики, приватизації державної власності у стратегічні напрями відбувалося суттєве погіршення показників економічної динаміки. Адже ці завдання мають сенс лише як складові пакету заходів економічної стратегії. Тому й в Україні, де характеру стратегічних напрямів з середини 90-х рр. набули антиінфляційна політика, мінімізація бюджетного дефіциту та стабілізація валютного курсу, спостерігалися тривалий економічний спад та розпад тих складових економічної системи, що не входять до зазначених напрямів, насамперед власне виробничого комплексу. Стабілізаційна стратегія у перехідних економіках була успішною передусім у країнах, де держава залишила за собою роль головного реформатора (Польща, Угорщина, Чехія, Китай), координуючи та контролюючи процеси економічної трансформації¹⁷¹.

Однією з найважливіших рис успішних стратегій стабілізації було першочергове сприяння розвитку приватних економічних суб'єктів, зміцненню національних виробників як первинної ланки національної економіки, відновленню та розширенню їхніх зв'язків. Розрахунок на самостійний розвиток приватних підприємств після лібералізації економіки у постсоціалістичних країнах не мав бажаних результатів, через що уряди цих країн змушені були перейти до активної політики розвитку інституційної структури. **Головною причиною трансформаційної кризи та кризи у Латинській Америці 80-90-х рр. XX ст. є переоцінка здатності приватних економічних суб'єктів здійснювати ефективну економічну стратегію за умов різкого відходу держави від регулювання економіки.**

Виходячи з динамічності структури економічної стратегії, необхідною є вимога щодо її *послідовності*. Адже у нестабільній економіці відбуваються постійні зміни стану економічної системи, макроекономічних показників, що враховуються при розробці економічних стратегій різних рівнів. Радикально, особливо у перехідних економіках, змінюється інституційна структура, у тому числі - структура органів державної влади. Таким чином, через трансформації, що відбуваються з суб'єктами та об'єктами економічної

¹⁷⁰Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С.62-76.

¹⁷¹Там само. - С. 80-120.

стратегії, постійно мають змінюватися її напрями, завдання та пріоритети, а також стратегічна мета. Найбільший успіх у процесі стабілізації мали країни, що здійснювали послідовну економічну стратегію, кожний з етапів якої спирався на досягнення попереднього та формував передумови переходу до наступного. За умов нестабільності ринкова економіка виявляє тенденцію до збільшення стихійних неконструктивних явищ і водночас не чинить опір державному впливу. Тому **за найефективнішу можна вважати стратегію, за якої здійснюється активне державне втручання на ранніх стадіях розбудови ринку з поступовим наданням частини управлінських функцій приватним економічним суб'єктам у міру їхньої готовності до цього.**

Практика свідчить, що **послідовність економічної стратегії є визначальним елементом локальної або короткотермінової економічної стабілізації.** Послідовна антиінфляційна стратегія досягла значних успіхів у низці країн Латинської Америки, Центральної та Східної Європи, хоча у довготривалій перспективі не обов'язково сприяла економічному зростанню. Останньому також не сприяла стабілізація деяких макроекономічних показників, досягнута в Україні. До того ж, низка заходів стабілізаційної стратегії стала об'єктивною загрозою для приватних економічних суб'єктів країни. Спробу «шокової терапії» було здійснено за умов уже розкрученої інфляційної спіралі та значної інфляції витрат, тому вона мала суттєвий руйнівний вплив на сферу виробництва. Таким чином, **якщо послідовність економічної стратегії є відповідальною за економічну стабілізацію, зростання зумовлюється реальним наповненням цієї стратегії.**

У більшості нестабільних економік перший етап стабілізаційної стратегії розпочинався з жорстких засобів монетарного регулювання, хоча у країнах, де така стратегія була найефективнішою, не ці заходи відігравали визначальну роль. Монетарні обмеження там поєднувалися із регулюванням розподілу кредитних ресурсів, розвитком структур інвестування. У довготерміновому плані головним напрямом стабілізаційної стратегії має бути зміна технологічної та інституційної структури економічної системи з метою формування умов для її збалансованого відтворення.

З огляду на те, що промисловий потенціал нестабільних економік, як правило, потребує істотного вдосконалення, найбільша увага в стратегіях, які досягли успіху, приділялася промисловій політиці. Оскільки формування ефективної інституційної структури приватних економічних суб'єктів лише тривало, стратегії економічної стабілізації на перспективних напрямках передбачали розвиток державної власності з наступним поступовим зменшенням її ваги. Звертає на себе увагу активне сприяння розвитку широкої мережі коопераційних зв'язків між національними економічними суб'єктами, що особливо характерно для нових індустріальних країн, а також деяких перехідних економік. Така мережа істотно прискорила процес становлення інституційної системи розробки і реалізації стратегій приватних економічних суб'єктів, сприяла збільшенню стійкості економічної системи. Поширення набув пріоритет підвищення ефективності *використання* власності над зміною її *форми*.

З огляду на важливість модернізації промислової структури, стратегія стабілізації насамперед повинна зміцнювати фінансовий потенціал економіки. Проблема фінансування економічних перетворень в успішних країнах вирішувалася за рахунок комбінації державних, позичкових та внутрішніх приватних ресурсів. Руйнування фінансів підприємств внаслідок деформованої економічної стратегії у перехідних економіках призвело до надто повільної структурної перебудови і, як наслідок, тривалої інфляції, внутрішніх та зовнішніх дисбалансів. Через особливу важливість фінансової системи її лібералізація у більшості нестабільних економік, що досягли певних успіхів, проводилася поступово та після суттєвого зменшення макроекономічних диспропорцій. Досвід нестабільних економік засвідчив, що активна антиінфляційна політика може мати незначний гальмуючий вплив на економічний розвиток, якщо стратегія підприємств грошово-фінансової сфери узгоджена з напрямками і завданнями економічної стратегії держави (зокрема, шляхом збереження значної частини державної власності у банківському і фінансовому секторах економіки).

Дослідження показали, що досягнення однакових результатів у різних країнах можливе за допомогою відмінних стратегій. Так, у відбудові після Другої світової війни як етатистська, так і ліберальна стратегії мали високі результати, хоча перша досягла більшого успіху в збалансованому структурному розвитку, друга - у побудові системи економічної координації¹⁷². Серед перехідних економік як «шокова терапія», так і політика градуалізму при послідовному проведенні виявили свою здатність забезпечити фундамент для економічного зростання. У разі непослідовності будь-яка з них може спричиняти тривалу стагнацію.

Водночас в новітній економічній історії чимало прикладів, коли однакові заходи економічної політики мали протилежні результати. Зокрема, політика протекціонізму в Латинській Америці призвела до консервування неефективної виробничої структури, тоді як у «нових індустріальних країнах» сприяла розвитку сучасного виробничого потенціалу. Це ж стосується експансії державної власності. Зовнішньоторговельна лібералізація дозволила країнам Південно-Східної Азії активно включитися в міжнародний поділ праці, а у низці перехідних економік - створювала несприятливі умови для національних виробників. У «нових індустріальних країнах» та повоєнній Японії пільгове кредитування сприяло структурній перебудові економіки, натомість у постсоціалістичних країнах та Латинській Америці часто виявлялося чинником розкручування гіперінфляції та розвитку корупції і тінізації економіки. Широке залучення іноземних інвестицій стало однією з причин фінансової кризи у Латинській Америці. Проте в «нових індустріальних країнах» ці капіталовкладення використовувалися для побудови технологічної бази, а в Китаї - для розвитку національної промисловості.

¹⁷²Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К.: НІСД, 1998. - (Сер. «Екон. стратегії», Вип. 6). - С.20-39.

Специфічною рисою нестабільних економік є можливість використання на користь економічного зростання навіть тих чинників, що у стабільних розвинених економіках розглядаються як негативні. Це стосується інфляційного фінансування економічного зростання, стимулюючої та компенсаційної ролі державних інвестицій, цільового використання зовнішньої і внутрішньої заборгованостей, патерналістських і корпоративістських тенденцій. **Вихід за межі традиційного підходу до регулювання ринкової економіки, вдале використання елементів нестабільності були чинниками, сприятливими для економічної стабілізації у низці розглянутих країн з перехідною економікою.**

Таким чином, заходи державної економічної стратегії повинні відповідати насамперед поточному стану нестабільної економічної системи, враховуючи її успадковані складові та майбутні елементи, що тільки зароджуються. За таких умов ці заходи найкращим чином можуть бути включені до приватних економічних стратегій, база яких інертніша, ніж реформаційна стратегія державного рівня.

Різке зростання ступеня «відкритості» ринкових економічних систем характерне для 80-90-х рр. ХХ ст. З одного боку, це розширює доступність фінансових ресурсів, надає можливість здійснювати міжнародну спеціалізацію та поділ праці, полегшує рух технологій, організаційних інновацій тощо. З іншого - може спричиняти негативні потоки капіталів, посилювати нестабільність національної валюти та виступати чинником імпорту інфляції, а також істотно обмежує самостійність національної економічної політики. Отже, країни з нестабільною економікою постають перед проблемою раціонального поєднання стратегії внутрішньої стабілізації та дестабілізуючого впливу зовнішньоекономічних чинників.

Вивчений нами досвід показав, що надто швидке «відкриття» національних економік призводить до структурних шоків у низці галузей, які виявляються неспроможними до швидкої перебудови відповідно до вимог міжнародної конкуренції. Через спад виробництва у цих галузях підвищується потреба в імпорті. Таким чином, структурні зміни у таких економіках відбуваються практично некеровано та часто не відповідають стратегічним інтересам держави. Відтак **«відкриття» нестабільної економіки може бути успішним лише у поєднанні з відповідними промисловою та інституційною політиками, що повинні створити необхідну «критичну масу» ефективно діючих стійких приватних економічних суб'єктів.**

Значний потенціал нестабільності для малорозвинених країн міститься у міжнародному русі капіталів. Загроза неконтрольованого зростання спекулятивних операцій короткотермінових капіталів суттєво обмежує дієздатність державної економічної політики, ставить її в залежність як від глобальних економічних тенденцій, так і, що значно небезпечніше, від ймовірних суб'єктивних дій контрагентів у міжнародному просторі, або й спонтанної поведінки портфельних інвесторів та валютних спекулянтів. Відтак, як продемонстрував досвід, залучення позичкових капіталів та портфельних інвестицій має сенс, якщо у країні наявна розвинена структура приватних

економічних суб'єктів, здатних до ефективного використання отриманих коштів у стратегічних цілях. Як засвідчила практика Латинської Америки, прямі інвестиції, спрямовані насамперед на експортне виробництво, також можуть бути провідником нестабільності, оскільки різко збільшують залежність головних макроекономічних пропорцій та економічної політики від зовнішніх для даної економічної системи чинників.

Досвід нестабільних економік дозволяє зробити висновок про значний вплив структурних чинників на ефективність заходів економічної стратегії держави. **Розвиненість ринкової інфраструктури виявилася критичною для заходів щодо короткотермінової грошово-фінансової стабілізації, а стан інституційної структури - для довготривалої політики технологічної перебудови та зростання.**

Таким чином, попри значну різноманітність стратегій економічної стабілізації та зростання, застосованих у нестабільних економічних системах, вони мають спільні риси. Відповідно до проведеного аналізу, у тих країнах, де економічна стратегія держави виявила ефективність, вона характеризувалася цілісністю структури, вірним визначенням балансу між державною та приватними економічними стратегіями та їхнім узгодженням, чіткою послідовністю стратегічних заходів та їхнім наповненням згідно об'єктивних потреб економічних систем. Отже, один з головних висновків полягає в тому, що **спільною рисою ефективних економічних стратегій у нестабільних економічних системах є опора їх на чіткі інституційні структури реалізації економічної влади від мікро- до макрорівня.** Наявність таких структур, до яких входять інститути державної влади, координації інтересів на мікрорівні, зв'язку мікро- та макрорівня, механізми включення до міжнародних суспільних відносин, є визначальним чинником ефективності економічної стратегії. Інституційна база забезпечує розподіл стратегічних функцій між мікро- та макрорівнем і визначає оптимальний для даних умов «обсяг» економічної влади у суспільстві. Відтак від досконалості інституційної системи значною мірою залежить ефективність реалізації державної стратегії¹⁷³.

Досвід нестабільних економік продемонстрував надзвичайну важливість єдності гілок влади та державних інститутів, взаємної узгодженості та наступності їхньої політики. Включення різного роду ділових союзів до складу суб'єктів економічної політики держави дозволило здійснювати максимально ефективний та оперативний зв'язок між інститутами державної влади та суб'єктами приватних економічних стратегій, на які, власне, і спрямований вплив цих інститутів. Залучення підприємців до прийняття економічних рішень та вироблення державної економічної стратегії надає можливість реалізовувати найсприятливішу для розвитку національного виробництва та бізнесу економічну політику. За формулюванням А. Вебера, «держава повинна сприяти виправленню «провалів ринку», а приватний

¹⁷³Белінська Я. Інституції та економічний розвиток // Актуальні проблеми економіки. - 2004. - № 2. - С. 45.

сектор та громадянське суспільство повинні бути спроможні сприяти вправленню «провалів політики»¹⁷⁴.

Якщо суспільство усвідомлює мотивацію владних рішень (тобто влада держави реалізується не заради влади - «над» певними суб'єктами, а «за» для) - досягнення визначених легітимних цілей), економічна політика держави виявляється прозорою та передбачуваною, відтак, може бути найкращим чином врахована у приватних економічних стратегіях, які базуються на раціональних очікуваннях суб'єктів їх формування, що загалом забезпечує стабільність системи, що трансформується¹⁷⁵. Наявність прозорих та легітимних стратегічних цілей, пріоритетів та завдань, інтегрованих у систему суспільних інтересів, створює підґрунтя для децентралізованого «громадського контролю» відповідності дій влади цій стратегії.

Встановлення партнерських відносин держави і бізнесу, прозорість економічної політики, значна увага, що приділялася розвитку людського капіталу і соціальної сфери, стали важливими чинниками стабілізації національних економік, концентрації інтересів різних рівнів на економічній стабільності й зростанні.

2.2.3. Економічна безпека як критерій ефективності економічної стратегії

Застосування сформульованого у першому розділі визначення економічної стратегії у термінах економічного відтворення дозволяє використати при оцінці ефективності економічної стратегії категоріальний апарат економічної безпеки.

Вважаючи об'єктом стратегії соціально-економічну систему в цілому, а суб'єктом - державу як виразника інтересів суспільства, *національну безпеку*, яка сьогодні розглядається як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталій розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам»¹⁷⁶, тобто як зменшення небезпеки руйнування суспільної системи під впливом екзогенних та ендогенних чинників, можна визнати фундаментальним критерієм ефективності державної стратегії. Оскільки матеріальною основою функціонування суспільства є продуктивні сили, національна безпека будь-якої держави у стратегічному плані спирається передусім на її економічний потенціал і набуває вигляду *економічної безпеки*.

Категорія «економічна безпека» порівняно недавно стала повноправним об'єктом дослідження економічної науки. Цей термін почав широко вико-

¹⁷⁴Вебер А. Проблемы альтернативной стратегии // Свободная мысль. - 2004. - № 11. - С. 113.

¹⁷⁵Олейник А. Общество неопределенности: институциональная перспектива // Ойкумена. - 2006. - № 4. - С. 43.

¹⁷⁶Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 39. - ст.351.

ристовуватися у працях вітчизняних економістів лише на початку 90-х рр. минулого століття. Між тим розвиток досліджень за цим напрямом відбувався досить бурхливо, свідченням чому є низка напрацьованих за час, що минув відтоді, фундаментальних праць російських¹⁷⁷ та українських¹⁷⁸ науковців. Специфічний категоріальний апарат з використанням невластивих класичній економічній науці термінів («загроза», «індикатор безпеки», «порогове значення» тощо), формування відповідного йому методологічного інструментарію аналізу засвідчили створення окремої підгалузі економічних досліджень - науки про економічну безпеку.

Як і будь-якій молодій галузі науки, науці про економічну безпеку поки що притаманний значний методологічний «різnobій». Автори згаданих вище праць, власне, поки що не дійшли згоди щодо засадничих категорій зазначеної науки, у тому числі й щодо її ключового визначення - поняття «економічна безпека». Внаслідок цього, одностайні у визначенні суспільних явищ, які є джерелами загроз економічній безпеці, вони розходяться у практичних рекомендаціях щодо пріоритетів політики забезпечення останньої.

Методологічно поняття «економічна безпека» виводиться дослідниками насамперед з поняття «національна безпека». Останнє має формалізоване визначення у прийнятому у червні 2003 р. Законі України «Про основи національної безпеки України», наведене на початку цього параграфу. Проте, з нашої точки зору, механічний перехід від термінології національної безпеки (яка належить політичній науці) до термінології економічної безпеки, якщо ми прагнемо розглядати останню як предмет економічної науки, є неприпустимим.

За останні десятиріччя ставлення до політики захисту національних інтересів, зокрема в економічній сфері, у країнах світу зазнало значної еволюції. Якщо в першій половині - середині ХХ ст. ця політика здійснювалася переважно за допомогою безпосередніх методів адміністративного впливу (протекціоністські дії у зовнішньоекономічній діяльності, адміністративне регулювання кредитного і валютного ринків, активне втручання в процеси ціноутворення тощо), наприкінці ХХ ст. - на початку ХХІ ст., у міру поширення ринкових методів господарювання, такі заходи або дедалі більше виявляють свою неефективність, або й змушені призупинятися з огляду на

¹⁷⁷Иполитов К. Х. Экономическая безопасность: стратегия возрождения России. - М., 1996; *Основы экономической безопасности* (государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. Е. А. Олейникова. - М.: Интел-Синтез, 1997; Богданов И. Я. Экономическая безопасность России: теория и практика. - М.: ИСПИ РАН, 2001; *Экономическая и национальная безопасность* / Под ред. Е. А. Олейникова. - М.: Экзамен, 2004. та ін.

¹⁷⁸Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. - К.: Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України. - 1994; Шлемко В. Т., Бінко І. Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. - К.: НІСД, 1997; Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. прогнозування; Кер. проекту В. М. Геєць. - К.: Логос, 1999; Мунтян В. І. Економічна безпека України. - К.: Вид-во КВ, 1999; Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. - К., 2001; Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. - К.: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2001 та ін.

явні або неявні зобов'язання, прийняті країнами перед міжнародними організаціями. Відповідно виникла необхідність розширення трактування поняття економічної безпеки.

Наукове розуміння фрази «стан захищеності», на якій базується «офіційне» визначення безпеки, означає відсутність системоруйнуючих загроз, тобто тих із них, які не можуть бути органічно подолані в рамках механізмів, іманентних даній соціально-економічній системі. Крок назустріч такому розумінню зробили О. Гончаренко та Є. Лисицин, аналізуючи категоріальну систему національної безпеки. Вони запропонували визначати національну безпеку як *ступінь* захищеності національних інтересів, що дозволяє вказувати на певний *рівень* безпечності¹⁷⁹. А отже невід'ємною частиною дослідження у сфері економічної безпеки має стати насамперед оцінка дієздатності об'єктивних економічних механізмів, які є основою підтримання стійкості соціально-економічної системи та важелями реалізації індивідуальних, групових та національних інтересів. Це дасть змогу в дослідженні економічної безпеки перейти від інструментарію політичної до інструментарію економічної науки, а також встановити очевидний взаємозв'язок категорій «економічна стратегія» та «економічна безпека».

Зважаючи на те, що головним життєво важливим інтересом в економічній сфері (для суб'єкта будь-якого рівня - від особи - до держави) є відтворення свого існування, в центр визначення економічної безпеки слід, на нашу думку, поставити саме категорію економічного *відтворення*. Прибічниками зазначеного підходу в Україні є фахівці Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, які трактують економічну безпеку як «наявність в державі достатніх *можливостей* для забезпечення *репродукції* виробничого потенціалу в промисловості, сільському господарстві та в усіх сферах докладання соціально корисної праці... , а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави»¹⁸⁰. Г. Пастернак-Таранушенко ще у 1994 р. дав доволі співзвучне визначення, трактувавши економічну безпеку як «стан держави, за яким вона забезпечена можливістю створення, розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку в майбутньому та в зростанні добробуту її мешканців»¹⁸¹. Б. Бузан¹⁸² розглядає економічну безпеку як такий стан економіки, коли економічне благополуччя учасників відповідних суспільних відносин, стабільність внутрішнього ринку даної країни хоча і залежить від дії зовнішніх чинників, проте негативний вплив останніх нейтралізується резервами господарюючого суб'єкта, що дозволяє зберегти його стабільність. Б. Губський, у свою чергу, зазначає, що «економічна безпека... визначає *спроможність* держави

¹⁷⁹Гончаренко О. М., Лисицин Є. М. Методологічні засади розробки нової редакції концепції національної безпеки України. - К.: НІСД, 2001. - С.6-7.

¹⁸⁰Проблеми економічної безпеки в Україні: Аналіт. доп. - К.: УЦЕПД, 1997.

¹⁸¹Пастернак-Таранушенко Г. А. Економічна безпека держави. -К.: Ін-т держ. упр. і самоврядування при КМ України. - 1994. - С.23

¹⁸²Buzan B. People, states and Fear. Brighton. - 1983. - P. 13-14.

забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх та внутрішніх загроз, здійснювати поступальний розвиток економіки з метою підтримання стабільності суспільства і достатнього оборонного потенціалу за будь-яких умов і варіантів розвитку подій»¹⁸³.

Такий підхід був запропонований в першій половині 90-х рр. ХХ ст. і російськими вченими. Зокрема, в одному з джерел економічна безпека визначається як «здатність економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях»¹⁸⁴. Академік РАН Л. Абалкін також визначає економічну безпеку як «сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення»¹⁸⁵.

Подібним до наведених вище визначень економічної безпеки є й визначення, надане у категоріях теорії систем. На думку російського дослідника В. Тамбовцева, економічна безпека системи - «сукупність властивостей стану її виробничої, ... підсистеми, яка забезпечує можливість досягнення цілей усієї системи»¹⁸⁶. Системоутворююче значення економічної безпеки відзначає й О. Власюк. Це поняття трактується ним як «система, яка забезпечує стійкість економіки від негативних зовнішніх і внутрішніх дій і сприяє її поступальному розвитку»¹⁸⁷.

Російські дослідники В. Петров та С. Селіванов, хоча й не звертаються до термінології економічної безпеки, застосовують аналогічний підхід, визначаючи термін «стійкості держави». На їхню думку стійкими є організації, «спроможні ефективно мобілізувати свої ресурси на підтримання рівноваги або цілеспрямованого руху при виникненні зовнішніх та внутрішніх збурювальних дій»¹⁸⁸.

М. Єрмошенко слушно пропонує в рамках поняття «економічна безпека» розглядати *спроможність* держави самостійно виробляти та здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізувати власні національні інтереси тощо¹⁸⁹.

Таким чином, *економічна безпека*, з нашої точки зору, може бути визначена як *складна багатofакторна категорія, що характеризує здатність*

¹⁸³Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення. - К., 2001. - С. 13.

¹⁸⁴Архипов А., Городецкий А., Михайлов Б. Экономическая безопасность: оценки, проблемы, способы обеспечения // Вопр. экономики. - 1994. - № 12. - С. 38.

¹⁸⁵Абалкин Л. Экономическая безопасность России: угрозы и их отражение // Вопр. экономики. - 1994. - № 12. - С. 5.

¹⁸⁶Тамбовцев В. Объект экономической безопасности России // Вопр. экономики. - 1994. - № 12.

¹⁸⁷Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С.Власюк, Нац. Ін-т прообл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. - К.: 2008, - С. 36-37.

¹⁸⁸Петров В.К., Селиванов С.Г. Устойчивость государства. - М.: Экономика, 2005. - С. 230.

¹⁸⁹Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення. - К.: Київ. нац. торг-екон. ун-т, 2001. - С. 26.

національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення і держави, протистояння дестабілізуючій дії чинників, що створюють загрозу нормальному розвитку країни, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Принципова перевага застосування терміну «відтворення» у трактуванні економічної безпеки полягає в тому, що дозволяє перейти від поняття безпеки як *забезпечення* реалізації національних інтересів (тобто процесу, що керується ззовні) до поняття безпеки як *здатності* до відтворення як основного національного інтересу (тобто наявності іманентних внутрішніх механізмів виробництва, розподілу, обміну та споживання, які є стадіями суспільного відтворення), а також - від *протистояння* загрозам, які мають певною мірою зовнішній стосовно суб'єкта забезпечення безпеки характер, до *забезпечення сталості* розвитку, що визнає наявність органічних системі *внутрішніх* загроз. Саме в такому ракурсі економічна безпека характеризує дієздатність системи та може досліджуватися із якнайширшим застосуванням методів та інструментів економічної науки як провідний критерій економічної стратегії.

За такого трактування принципово видозмінюється й об'єкт забезпечення економічної безпеки. Тепер це не лише дієздатність самої держави, тобто її спроможність реалізовувати власні владні рішення, а й можливість для економічних суб'єктів різних рівнів діяти відповідно до своїх базових інтересів, проте в загальному руслі зміцнення економічної безпеки країни. Значений підхід може бути застосований як до економічного відтворення індивідуума (відтворення робочої сили), суб'єктів господарської діяльності (СГД) різного роду (відтворення капіталу) і держави (економічна сторона відтворення держави як інституту - забезпечення економічної основи для стабільного виконання покладених на неї функцій), так і до суспільного відтворення як такого, що є інтегральним показником і виступає підґрунтям економічної безпеки країни, що «підсумовує» поняття економічної безпеки індивідуума, СГД і держави.

Запропонована методологія відкриває шлях до дослідження однієї з фундаментальних характеристик економічної стратегії держави - забезпечення узгодження індивідуальних, групових та національних інтересів.

Згідно методології стратегічного дослідження, рівні економічної безпеки індивідуума, СГД і держави неподільні, оскільки як здійснення індивідуальних відтворювальних процесів, так і їхнє перетворення на процес суспільного відтворення можливі лише за умови органічного поєднання робочої сили (індивідуума), засобів виробництва (СГД) та економіко-правового середовища (держави).

Дійсно, власне відтворення неодмінно вимагає від **індивідуума**, з метою отримання засобів, необхідних для існування, участі у певному господарському процесі або вступу у спеціальні інституційні відносини з державою - отримання засобів для існування від бюджетних організацій, систем

пенсійного та інших видів страхування (строго кажучи, існує також канал отримання індивідуумом засобів для існування шляхом їхнього трансферу від інших індивідуумів: у вигляді участі у роботі громадських організацій, отримання соціальної допомоги, аліментів, пожертвувань, підтримки з боку рідних та близьких тощо. Але, у підсумку, цей трансфер лише опосередковує перелічені вище основні канали отримання коштів). У результаті інтереси населення прямо залежать від економічної безпеки як СГД, так і держави. Опосередковано індивідуальна економічна безпека залежить від усього комплексу умов, що забезпечуються державою як в економічній, так і в інших сферах існування, а також від спроможності СГД забезпечити задоволення потреб населення в товарах і послугах.

У свою чергу, процес відтворення на **підприємстві** неможливий без залучення до нього робочої сили, відтворення якої, таким чином, стає необхідною умовою відтворення капіталу. Зважаючи на значну неоднорідність СГД, взаємодію під час відтворювальних процесів між підприємствами, що уособлюють виробничий, торговельний та фінансовий капітал, найважливішим чинником економічної безпеки на рівні СГД є дієвість відносин між підприємствами щодо забезпечення фінансовими ресурсами, сировиною, матеріалами і комплектуючими, виробничими та іншими послугами, а також збуту готової продукції, що забезпечують фінансову, технологічну й іншу стійкість цих СГД. Отже, в довготерміновій перспективі суб'єкти господарювання об'єктивно зацікавлені у зміцненні економічної безпеки своїх ділових партнерів. Підприємства, що завершують виробничий ланцюг і забезпечують збут кінцевої продукції, відповідно, здатні завершити свій відтворювальний процес лише за наявності платоспроможного попиту з боку населення, і їхня економічна безпека (а якщо слідувати за виробничим ланцюгом, і економічна безпека решти СГД) безпосередньо залежить від економічної безпеки населення. Реалізація продукції на експорт, так само як й інші вияви відкритості економіки, може частково зменшити взаємозалежність економічної безпеки суб'єктів різних рівнів, проте одночасно вводить зовнішній чинник економічної безпеки суб'єкта господарювання, який практично не підлягає регулюванню на національному рівні.

Взаємовідносини з державою впливають на відтворення капіталу СГД через необхідність дотримання певних, визначених державою, рамок вимог: сплати податків і зборів, підпорядкування заходам регуляторної політики тощо. Постаючи у ролі покупця на внутрішньому ринку, держава формує частину платоспроможного попиту, у зв'язку з чим її платоспроможність стає предметом зацікавленості виробників відповідного кінцевого продукту (у цьому ж контексті може йтися і про закупівлю державою фінансових ресурсів на позичковому або фондовому ринках). Слід визнати, що інші канали залежності СГД від економічної безпеки держави, які часом відіграють вирішальну роль, надто важкі для сприйняття «пересічного» підприємця, оскільки опосередковані складними макроекономічними закономірностями взаємозв'язку між державним бюджетом, грошовою пропозицією, динамікою позичкового процента, валютного курсу тощо.

Відтворення **держави** як інституту має підґрунтям передусім надходження від податків і зборів, оформлених у державному бюджеті. Стає цілком очевидною зацікавленість держави у довгостроковій економічній безпеці СГД і населення як платників податків (роль держави як виробника-власника підприємства методологічно може розглядатися як діяльність СГД). Брак зазначених надходжень (наприклад, внаслідок зниження рівня економічної безпеки платників податків) призводить до залучення позичкових ресурсів з внутрішніх та зовнішніх джерел, що, у свою чергу, в довгостроковій перспективі стає чинником посилення тиску на платників податків, зменшуючи їхню економічну безпеку.

Оскільки держава, за визначенням, несе відповідальність за підтримку основних макроекономічних параметрів економічної системи у стані, що забезпечує розширене суспільне відтворення, ця підтримка також входить до складу відтворювальних інтересів держави. Разом з тим, реальна величина і співвідношення цих параметрів мають визначатися за допомогою спеціального аналізу з урахуванням інтересів економічної безпеки всіх рівнів.

Головна **суперечність** інтересів економічної безпеки різних рівнів полягає у *змісті* відтворювальних процесів. Зasadничий зміст відтворення на рівні індивідуума полягає у *споживанні*, на рівні СГД - це забезпечення процесу *виробництва*, а на рівні держави - *перерозподіл* ресурсів. Об'єднання різноманітних за змістом індивідуальних відтворювальних процесів відбувається на стадії *обміну*. На цій стадії:

- *індивідуум* пред'являє державі і СГД свою працю, отримує натомість заробітну плату; сплачує СГД кошти, отримує - товари і послуги; сплачує державі податки та збори, отримує - соціальні виплати та послуги;

- *суб'єкт господарювання* надає іншим СГД, населенню і державі свій продукт, отримуючи натомість його вартість; сплачує індивідууму заробітну плату - споживаючи його робочу силу; сплачує іншим СГД кошти - отримуючи сировину, матеріали та комплектуючі; сплачує державі податки та збори - отримуючи підтримку рамкових умов ведення бізнесу та інші регуляторні послуги;

- *держава* надає населенню і СГД суспільні послуги і соціальне забезпечення, отримуючи натомість податки та збори; сплачує населенню заробітну плату - споживаючи його робочу силу; сплачує СГД кошти - отримуючи необхідні для реалізації його прямих функцій товари та послуги.

Успішність процесу розподілу, який забезпечує узгодженість інтересів економічної безпеки всіх трьох рівнів і, власне, процес суспільного відтворення, залежать від *еквівалентності* цього обміну. Якщо симетричний обмін у рамках наведених пар не відбувається, одна із сторін починає потерпати від невідновлюваної втрати частки свого відтворювального ресурсу і змушена уживати односторонніх заходів щодо захисту власної економічної безпеки. Причому специфіка взаємовідносин держави з населенням і СГД припускає існування опосередкованої еквівалентності обміну. Наприклад, витрати держави на розвиток людського капіталу зменшують для підприємств вартість робочої сили. Те ж можна сказати і про державне фінансу-

вання науки, галузей інфраструктури тощо. І навпаки, політика держави стосовно заробітної плати, заохочення зростання зайнятості, децентралізації соціальних витрат може компенсувати частку безпосередніх витрат бюджету на соціальні потреби.

Збурення в еквівалентності обміну, в кінцевому підсумку, спричинюються трьома основними чинниками.

1. Проблема оцінки. Коректна оцінка пропонованого кожній із сторін товару (у широкому розумінні цього терміна) визначається існуванням ринкових механізмів такої оцінки, узгодження попиту і пропозиції, перетоку капіталів і вирівнювання норми прибутку. Практика перехідних економік, особливо - пострадянських країн, багата на приклади міжгалузевих цінових диспропорцій, монопольного встановлення цін, завищення (заниження) вартості національної грошової одиниці і позичкових ресурсів, заниження вартості праці тощо. Оцінка такого специфічного виду «послуги», як державна політика, також, у підсумку, повинна здійснюватися ринком, оскільки саме його реакція на державний вплив визначає, наскільки адекватним є (тобто яку споживчу цінність має) той або інший захід або комплекс заходів.

2. Готовність платити. Цей показник визначається передусім економічним становищем контрагентів, тобто їхньою здатністю виставити для обміну відповідний еквівалент. Явище неплатежів, включаючи заборгованість бюджету перед СГД і населенням, непропорційно низькі за світовими стандартами заробітна плата, або соціальні витрати держави, низький платоспроможний попит на кредитні ресурси з боку реального сектору економіки, вузькість внутрішнього ринку стають на заваді вирівнюванню розподілу ресурсів під час еквівалентного обміну. Фактично навіть несплата заробітної плати, іншим підприємствам або ж в бюджет, підгрунтям якої є виведення коштів у «тінь», також значною мірою пояснюється неготовністю СГД або населення сплачувати у повному обсязі товари та послуги, що надаються державою або іншими СГД.

3. Трансакційні витрати. Дефіцит ринкового середовища, яке дозволило б компенсувати неготовність контрагентів платити (наприклад, вирішити частину платіжних проблем шляхом застосування позичкових ресурсів), призводить до того, що витрати власне на здійснення акту обміну поглинають значну частку коштів контрагентів, причому, як правило, несиметрично. Так, труднощі мобілізації ліквідних ресурсів для сплати податку в умовах «грошового голоду» призводять до неадекватно високого податкового тягаря для СГД; надмірно висока процентна ставка за довгостроковим кредитом викликає завищені очікування інвесторів з приводу віддачі від інвестицій; зарегульованість підприємницької діяльності створює умови для розвитку корупції і відволікання на такі цілі частки коштів підприємств тощо.

Все наведене вище дає підстави для важливого методологічного висновку стосовно **зони спільних економічних інтересів держави, СГД і населення.** Ця зона знаходить втілення в *стабільному економіко-правовому середовищі*, що покликане забезпечити еквівалентність обміну в національній економіці, визначає можливі форми та способи отримання ними доходів. Як

органи державної влади, так і підприємства й громадяни зацікавлені у збереженні стабільної правової системи, захисті декларованих законом прав; своєї фізичної безпеки; забезпеченні стабільності грошової одиниці, інших макроекономічних умов, які диктують *форму* їхнього власного індивідуального відтворення.

Таке економіко-правове середовище складається з:

- основних структурних складових економічної системи: грошової одиниці, валютного режиму, фінансової системи, фінансової системи, ринків товарів, капіталів, праці;
- нормативно-правової бази, яка регулює економічні процеси у країні;
- системи дієздатних державних інститутів, що забезпечують додержання положень цієї нормативно-правової бази;
- системи інститутів, що забезпечують функціонування ринків, які обслуговують потоки капіталу, товару, грошей та інформації (фінансові інститути, біржі, системи оптової і роздрібною торгівлі, сфера ділових послуг тощо);
- системи громадянських інститутів, що є підвалинами ринкової системи господарювання: поваги до закону, поваги до прав власності, ділової етики тощо.

Видається очевидним, що формування такого економіко-правового середовища здійснюється протягом вельми тривалого часу. Водночас в умовах його недостатньої сформованості деформації, що утворюються, неодмінно призводять до суттєвих порушень еквівалентності обміну, що, у свою чергу, призводить до неузгодженості інтересів і процесів забезпечення економічної безпеки індивідуумів, СГД і держави. Оскільки реалізація ринкових перетворень позначає поступове посилення індивідуальних мотивів у діяльності контрагентів, відбувається фрагментизація економічної системи, що негативно відбивається на суспільному відтворенні та економічній безпеці країни. Якщо якість середовища перевищує якість управління підприємствами, відбувається марнування національних ресурсів, проте утворюються стимули для імпорту капіталу з метою використання недовикористаних національних конкурентних переваг. І навпаки, якість управління, яка перевищує якість середовища, спонукає власників капіталів шукати напрямки їх вкладення в інших країнах, що призводить до вивезення капіталу з країни та втрати національних конкурентних переваг.

У разі, коли стратегія держави, яка здійснює ринкові перетворення, починає сприйматися як загроза економічній безпеці суб'єктів мікрорівня - підприємств і населення, втрачається зацікавленість останніх у забезпеченні стабільного економіко-правового середовища, а відтак взаємовідносини між державою, підприємствами і населенням втрачають спільний базис, і їхні стратегії входять в антагоністичну суперечність, що призводить до «тінізації», криміналізації та поширення корупції. Це створює загрозу для послідовності й прогресу ринкових трансформацій. Фактично виникає парадоксальна ситуація, коли поглиблення ринкових перетворень може вести до зменшення об'єктивної зацікавленості економічних суб'єктів у цьому поглибленні.

Зазначене вище дозволяє сформулювати *критерії стану економічної безпеки*, які мають описувати дотримання відтворювальних пропорцій, розвиненість механізмів, відповідальних за економічне відтворення, наявність умов для еквівалентного обміну в економічній системі. Відтак критеріями належного стану економічної безпеки країни є такі:

а) у матеріально-сировинній сфері:

- народне господарство повинно забезпечуватися достатніми для сталого розвитку обсягами сировинних ресурсів та інвестиційних товарів;

- потрібні достатні обсяги державних резервів і запасів стратегічно важливих видів продукції і товарів, у тому числі - товарів критичного імпорту;

- потрібен обсяг споживчих товарів, достатній для підтримання соціально прийнятних рівнів споживання населення;

б) у сфері господарського механізму:

- фінансово-бюджетна і грошово-кредитна системи повинні бути здатні забезпечувати стійкий розвиток національної економіки;

- повинні існувати умови для стабільного розвитку СГД, які діють відповідно до чинного законодавства і в рамках загального відтворювального процесу;

- необхідний випереджальний розвиток науково-технічного й інноваційного потенціалів для забезпечення стійкого економічного зростання;

- потрібна консолідованість економічних інтересів громадян, СГД, регіонів, держави у напрямі стійкого економічного розвитку;

- інститути державної влади повинні мати можливість здійснювати дієву політику щодо реалізації і захисту національних економічних інтересів;

- рівень життя населення і ступінь соціального розшарування мають уможливити поєднання стимулів економічного зростання із збереженням суспільної злагоди;

в) у сфері взаємодії із світовою економічною системою:

- повинно забезпечуватися ефективне включення національної економіки у світогосподарську систему, що поєднує у собі розвиток експортного потенціалу, задоволення потреб внутрішнього ринку, захист вітчизняних товаровиробників і розвиток їхньої міжнародної конкурентоспроможності;

- включення в міжнародні валютно-фінансові відносини має сприяти забезпеченню сталості грошово-фінансової системи;

- критичний імпорт стратегічних ресурсів повинен забезпечуватися достатнім обсягом валютних ресурсів і відбуватися на диверсифікованій основі.

Невід'ємною складовою визначення рівня економічної безпеки є встановлення певного набору індикаторів економічної безпеки і їхніх порогових значень. З нашої точки зору, **враховуючи трактування економічної безпеки як критерію ефективності економічної стратегії, ознакою порогового значення індикатора є момент втрати відповідним економічним процесом функцій, що відводяться йому у відтворювальній системі.** Наприклад, діапазон зміни валютного курсу має забезпечувати виконання ним функцій регулювання зовнішньоторговельного сальдо; величина позичко-

вого відсотка повинна бути достатньою для насичення трансакційного попиту на гроші і переходу на ділянку попиту на «довгі гроші», а розмір грошової маси повинен бути достатнім для обслуговування нею господарських оборотів; величина і структура податкового навантаження повинні забезпечувати виконання податками стимулюючої і регулюючої функцій тощо. Динамічність порогових величин індикаторів економічної безпеки породжує значні труднощі для їхнього апріорного визначення.

Слід відзначити помітний прогрес, який відбувся у розумінні економічної безпеки у категоріях економічного відтворення на офіційному рівні. Так, порівняно з Концепцією національної безпеки 1997 р., Законом України «Про основи національної безпеки» перелік основних загроз національній безпеці в економічній сфері помітно розширено, до нього увійшли:

- істотне скорочення внутрішнього валового продукту, зниження інвестиційної та інноваційної активності і науково-технічного та технологічного потенціалу, скорочення досліджень на стратегічно важливих напрямках інноваційного розвитку;

- ослаблення системи державного регулювання і контролю у сфері економіки;

- нестабільність у правовому регулюванні відносин у сфері економіки, в тому числі фінансової (фіскальної) політики держави;

- відсутність ефективної програми запобігання фінансовим кризам;

- зростання кредитних ризиків;

- критичний стан основних виробничих фондів у провідних галузях промисловості, агропромислового комплексу, системах життєзабезпечення; загострення проблеми підтримання в належному технічному стані ядерних об'єктів на території України;

- недостатні темпи відтворювальних процесів та подолання структурної деформації в економіці;

- критична залежність національної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків, низькі темпи розширення внутрішнього ринку;

- нерациональна структура експорту з переважно сировинним характером та низькою питомою вагою продукції з високою часткою доданої вартості;

- велика боргова залежність держави, критичні обсяги державних зовнішнього і внутрішнього боргів;

- небезпечне для економічної незалежності України зростання частки іноземного капіталу у стратегічних галузях економіки;

- неефективність антимонопольної політики та механізмів державного регулювання природних монополій, що ускладнює створення конкурентного середовища в економіці;

- критичний стан з продовольчим забезпеченням населення;

- неефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, недостатні темпи диверсифікації джерел їх постачання та відсутність активної політики енергозбереження, що створює загрозу енергетичній безпеці держави;

- «тінізація» національної економіки;

- переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними¹⁹⁰.

Відтак і до **основних напрямків державної політики щодо забезпечення національної безпеки в економічній сфері увійшли:**

- забезпечення умов для сталого економічного зростання та підвищення конкурентоспроможності національної економіки;

- прискорення прогресивних структурних та інституціональних змін в економіці, поліпшення інвестиційного клімату, підвищення ефективності інвестиційних процесів; стимулювання випереджувального розвитку наукоємних високотехнологічних виробництв;

- вдосконалення антимонопольної політики; створення ефективного механізму державного регулювання природних монополій;

- подолання «тінізації» економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення впливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси;

- забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку;

- здійснення виваженої політики внутрішніх та зовнішніх запозичень;

- забезпечення енергетичної безпеки на основі сталого функціонування і розвитку паливно-енергетичного комплексу, в тому числі послідовного і активного проведення політики енергозбереження та диверсифікації джерел енергозабезпечення;

- забезпечення продовольчої безпеки;

- захист внутрішнього ринку від недоброякісного імпорту - поставок продукції, яка може завдавати шкоди національним виробникам, здоров'ю людей та навколишньому природному середовищу;

- посилення участі України у міжнародному поділі праці, розвиток експортного потенціалу високотехнологічної продукції, поглиблення інтеграції у європейську і світову економічну систему та активізація участі в міжнародних економічних і фінансових організаціях¹⁹¹.

На жаль, через відсутність практичного інструментарію застосування критеріїв економічної безпеки в процесі оцінки та формування державної економічної політики практична реалізація сучасних підходів до трактування економічної безпеки відбувається украй повільно.

¹⁹⁰Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV // Відомості Верховної Ради. - 2003. - № 39. - ст. 7.

¹⁹¹Там само. - ст. 8.

3. Особливості реалізації економічної стратегії держави в процесі ринкових трансформацій в Україні

Процес економічних трансформацій в Україні здійснювався в рамках низки етапів, кожному з яких були притаманні певні визначені завдання та результати.

Протягом першого етапу (1991-1994 рр.) відбулося руйнування командно-адміністративної системи управління економікою. Зважаючи на те, що це руйнування здійснювалося зі значною часткою стихійності та без адекватного розвитку інститутів ринкової економіки, воно супроводжувалося глибокою дестабілізацією основоположних макроекономічних пропозицій, гіперінфляцією, руйнуванням бюджетної сфери.

Під час другого етапу (жовтень 1994-1998 рр.) було здійснено системні кроки щодо макроекономічного збалансування. Подолано гіперінфляцію, забезпечено стабільність валютного курсу. Започатковано глибинні структурні зрушення, спрямовані на формування в Україні цілісної економічної системи: в результаті приватизаційних процесів створено критичну масу приватних економічних суб'єктів, розбудовано банківську систему та впроваджено повноцінну національну грошову одиницю. У цей час активно зростала відкритість української економіки. Між тим, абсолютизація пріоритетів макроекономічного збалансування поступово почала гальмувати розвиток динамічної ринкової системи, перетворилася на один з чинників нагромадження макроекономічних диспропорцій, які зумовили масштабну фінансову кризу та обвальну девальвацію гривні 1998 р.

Третій етап ринкових перетворень (1999-2002 рр.) характеризується зародженням та розвитком тенденцій економічного зростання на екстенсивній основі. «Пусковим механізмом» економічного зростання виявилися наслідки фінансової кризи 1998 р. Завдяки проведеному на попередньому етапі комплексу інституційних перетворень національні підприємства змогли належним чином використати сприятливі умови для цінової конкурентоспроможності внаслідок девальвації гривні та суттєвого збільшення грошової пропозиції через збільшення попиту на гроші. У результаті економічне зростання у 1999 р. розпочалося, насамперед, саме у сфері імпортозаміщення з галузей, безпосередньо пов'язаних із споживчим ринком: у легкій і харчовій промисловостях. У 2000 р. ефектом цінової конкурентоспроможності вдалося скористатися експортним галузям економіки, завдяки чому темпи зростання експорту у півтора разу перевищили темпи зростання промислового виробництва та більш ніж утричі - зростання ВВП. Отже, спостерігається становлення експортної моделі зростання.

У 2001 р., завдяки збільшенню реальних доходів населення та розширенню ємності внутрішнього ринку й активізації інвестиційних процесів,

відбулося суттєве посилення впливу внутрішніх чинників економічного зростання. Проте непослідовність та обмеженість стимулюючих заходів не дозволили досягти принципового стабільного покращення. Головною причиною погіршення макроекономічної динаміки в Україні у 2002 р. стали вичерпання екстенсивних чинників, котрі забезпечили економічне зростання 1999-2001 рр., та надто повільне формування належних зрушень у структурі економічної системи, що забезпечили б національній економіці режим зростання, яке спирається на інвестиційно-інноваційне ресурсотворення.

Четвертий етап економічних перетворень (2003-2004 рр.) позначився відновленням експортної моделі зростання завдяки сприятливій зовнішньоекономічній кон'юнктурі. Проте принципова відмінність такої моделі від моделі 2000 р. у тому, що, завдяки нагромадженому потенціалу інституційних змін, стійким ремонетизаційним процесам, накопиченню ресурсів фінансової сфери, удосконаленню податкового законодавства експортна модель набула *інвестиційної спрямованості*. Саме інвестиційний аспект надав додаткової стійкості експортній моделі.

П'ятий етап економічних перетворень (з 2005 р.) позначився посиленням впливу політичних чинників на економічний розвиток та нерівномірністю економічної динаміки. Коливання зовнішньоекономічної кон'юнктури в цей період наклалися на кризові явища в національній інституційній системі, що суттєво утруднило стратегічну діяльність як держави, так і суб'єктів господарювання, проте водночас створило додаткові стимули для якісного оновлення інструментарію та принципів формування економічних стратегій в умовах зростання економічної та політичної відкритості.

Наведені у попередніх розділах трактування поняття «економічна стратегія держави», з точки зору економічної теорії та методології стратегічного аналізу, дозволяють надати комплексну оцінку практиці формування та застосування економічної стратегії держави в Україні у період після здобуття незалежності 1991 року. Враховуючи значні обсяги емпіричного матеріалу, який характеризує перебіг соціально-економічних процесів у 1991-2007 рр., автор вважає за доцільне, виходячи із завдань дослідження, зосередитись переважно на аспектах встановлення пріоритетів державної економічної стратегії та визначення ефективності їх реалізації.

3.1. Стратегічні орієнтири трансформаційного процесу в Україні та їхня роль в еволюції моделей економічного розвитку

Теза про значний рівень залежності економіки колишньої УРСР як складової загальносоюзного народногосподарського комплексу від між-республіканського обміну обстоювалася у перші роки після здобуття не-

залежності багатьма вітчизняними експертами¹⁹². І така позиція є досить обгрунтованою.

Дійсно, питома вага продукції, готової до кінцевого споживання, складала на рубежі 80-х та 90-х років лише 34 %¹⁹³. На частку товарів народногосподарського споживання припадало лише 29 % промислової продукції¹⁹⁴. Наслідком внутрішньосоюзової спеціалізації української економіки став також високий ступінь монополізації виробництва: на початку 90-х років 75-80 % промислової продукції вироблялося на підприємствах-монополістах¹⁹⁵. Монополізації при цьому був притаманний технологічний характер, отже, вона значно важче піддавалася впливу. Інвестиції спрямовувалися на екстенсивне розширення парку устаткування, нове будівництво, тим часом як коефіцієнт зношеності основного капіталу на початку 90-х років досяг майже 50 %, а у металургії - 60 %¹⁹⁶, причому термінової заміни потребувало близько 40 % машин і устаткування¹⁹⁷. Загалом промисловий потенціал України початку 90-х років можна охарактеризувати як структурно слабкий, тобто такий, що нездатний динамічно змінюватися залежно від ринкової кон'юнктури і потреб українського суспільства та стати основою сучасної стратегії економічного розвитку.

Міжреспубліканський обмін становив у 1991 р. близько 80 % загального обсягу зовнішньої торгівлі України. Орієнтація на союзних споживачів зумовила специфіку збуту експортної продукції, для значної частки якої необхідний був саме внутрішній ринок СРСР, а на світовому ринку продукція українських виробників користувалася слабким попитом. При цьому економіка України мала на початку 90-х років високий ступінь енергозалежності: на 90-95 % від зовнішніх поставок нафти, на 75 % - природного газу¹⁹⁸, відтак для підтримання відтворювального процесу Україна потребувала значних валютних резервів, а валютний курс і рівень цін на енергоносії були важливими чинниками імпорту інфляції.

Застосовуючи категоріальний апарат нашого дослідження, констатуємо, що органічність суспільно-економічної системи в Україні на початку 90-х років була досить умовною. Україна об'єктивно була складовою системи, яка раніше існувала в межах Радянського Союзу, і **одним з визначальних**

¹⁹²Поповкін, В. А. Уроки економічної еkleктики // Віче. - 1994. - № 7; Масол, В. А. Упущений шанс. - К.: Молодь, 1993. - С. 15; Дзись, Т. Структурна перебудова економіки України // Економіка України. - 1994. - № 6; Лукинов, І. І. Реформи в Україні: потрібні реалістичні підходи // Економіка України. - 1995. - № 2; Махмудов, О., Найдьонов, В., Сменковський, А. та ін. Економіка України: проблеми на шляху перетворень // Донецьк.: Касіопея. - 1999 та ін.

¹⁹³Поповкін В. А. Уроки економічної еkleктики // Віче. - 1994. - № 7.

¹⁹⁴Масол В. А. Упущений шанс. - К.: Молодь, 1993. - С. 15.

¹⁹⁵Поповкін В. А. Уроки економічної еkleктики // Віче. - 1994. - № 7.

¹⁹⁶Там само.

¹⁹⁷Дзись, Т. Структурна перебудова економіки України // Економіка України. - 1994. - № 6. - С. 24.

¹⁹⁸Лукинов, І. І. Реформи в Україні: потрібні реалістичні підходи // Економіка України. - 1995. - № 2. - С. 9.

завдань економічної стратегії у перші роки незалежності мало стати забезпечення переорієнтації економіки на ендогенні чинники суспільного відтворення. Об'єкт економічної стратегії в Україні на початку періоду трансформації характеризувався складною і недосконалою структурою, великою кількістю неузгоджених чинників розвитку, що мають різну природу, зокрема й екзогенне походження. Потрібна була зважена стратегія комплексного впливу на чинники соціально-економічного розвитку, що могло забезпечуватися лише за допомогою розвиненої структури суб'єктів економічної стратегії.

Тим часом такої структури в Україні на початку 90-х років практично не було. Більшість суб'єктів державної економічної влади, орієнтованих на функціонування в умовах командної системи, виявилася генетично неспроможними до проведення економічної політики в перехідній економіці за посилення ролі приватного інтересу. Суб'єкти приватної економічної влади на початку радикальних реформ фактично ще не були сформовані й, тим більше, структурованими у певну відтворювальну систему. Тому, незважаючи на те, що підвищення ролі економічних стратегій приватних суб'єктів сприяло їх підпорядкуванню принципам економічної ефективності, неузгодженість цих стратегій викликала у перші роки економічних реформ серйозне порушення системи економічної координації.

Чи не найбільшій удару зазнала наукова складова системи суб'єктів економічної стратегії. Фактично побудова ринкової економіки почалася з повного заперечення надбань радянської економічної науки. При цьому відкидалися не лише напрацьовані програми перебудови економіки, а й навіть суто економічні розробки, котрі описували особливості економічної структури і макроекономічних пропорцій. Замість знехтуваної вітчизняної науки використовувалася теорія ринкової економіки в її класичному вигляді, яка сформувалася ще у XIX ст. і відтворює лише частину закономірностей функціонування сучасних ринкових економік. Особливості пострадянського менталітету, інерція мислення багатьох представників економічної науки спричинили догматизацію положень цієї науки, сформували унікальний, за виразом Ю. Ольсевича, «симбіоз марксистського догматизму з примітивним фрітредерством»¹⁹⁹. **Отже, стратегічний орієнтир побудови ринкових відносин в экс-СРСР виник не на основі розуміння механізму їхньої дії і, тим більше, відповідних стратегічних досліджень, а під впливом демонстраційного ефекту країн з розвинутою ринковою економікою.**

Наслідком такої методологічної кризи стала неповнота структури економічної стратегії держави, яка виявилася в перші роки перетворень у абсолютизації стратегічного напрямку руйнування командної системи, нехтуванні напрямом побудови ринкового середовища, змішуванні напрямів та мети економічної стратегії, завдань і напрямів; незабезпеченості стратегічних завдань і пріоритетів відповідними тактичними заходами. Методологічна кри-

¹⁹⁹ *Ольсевич, Ю. Я.* К проблеме общественных деформаций // Экономические науки. - 1992. - № 1. - С. 68.

за не дозволила також коректно застосовувати критерії ефективності економічних стратегій. Перший Президент України Л. Кравчук у травні 1993 р. визнав, що урядові економісти «виявилися нездатними розробити таку програму економічних реформ, яка була б адекватною конкретно-історичним умовам України, її реальним можливостям, нарешті, менталітету нашого народу»²⁰⁰. На відсутності на той час строго наукової концепції реформ та чітко окресленої стратегії на майбутнє наголошує й академік НАН України В. Гець²⁰¹.

Як наслідок, на стартовому етапі соціально-економічних перетворень основною методологічною базою реформаційної економічної політики держави виявилися стандартні рекомендації, сформовані в рамках так званого «Вашингтонського консенсусу» - стратегії, розробленої у 1989 р. Світовим Банком, МВФ та Федеральним Казначейством США для трансформаційних перетворень у Латинській Америці. Рекомендації ґрунтувалися виключно на «плановому» розумінні стратегії реформ (чого потрібно досягти), проте практично не були адаптовані до особливостей конкретних економік, не враховували специфічні закономірності перехідних процесів. Стандартний набір цілей першого етапу складався з: дерегуляції, лібералізації торгівлі, приватизації та забезпечення захисту прав приватної власності, створення сприятливих умов для залучення прямих іноземних інвестицій, валютно-курсової лібералізації, лібералізації процентної політики, податкової реформи (зниження ставок податків та розширення податкової бази), посилення бюджетної дисципліни, переорієнтації бюджетних витратків з мінімізацією субсидіювання підприємств та зниження дефіциту бюджету²⁰². Впровадження інституційних перетворень та створення розвиненої інфраструктури ринкової економіки відкидалося на другий етап реформ²⁰³.

На практиці відбулося змішування цілей та засобів їх досягнення. За визначення пріоритетів політики соціально-економічних реформ ідея незворотності перетворень явно переважала забезпечення їх ефективності у створенні нової моделі економіки, деяких зарубіжні автори назвали такий підхід «ринковим більшовизмом»²⁰⁴. Як образно зазначає нобелівський лауреат Дж. Тобін, «професійні західні радники з питань управління переходом посткомуністичних держав до ринкового капіталізму... сприяли

²⁰⁰ *Кравчук, Л. М.* Вітчизна кличе до злагоди і творення. Річна доповідь Президента України на сесії Верховної Ради 21 травня 1993 р. // *Вечірній Київ*. - 1993. - 22 травня.

²⁰¹ *Гець, В.* Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // *Общество и экономика*. - 2006. - № 3. - С. 23-53.

²⁰² *Бурлай, Т. В.* Критерії оцінки перспектив конфергенції перехідних економік // *Економіка і прогнозування*. - 2005. - № 1. - С. 45-64; С. 56.

²⁰³ *Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності* / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В. М. Литвин. - К.: НІКА-Центр, 2008. - С. 622-623.

²⁰⁴ *Вебер, А.* Проблемы альтернативной стратегии // *Свободная мысль*. - 2004. - № 11. - С. 101-117; С. 113.

появі хибних очікувань... Поради давались в одному напрямку: демонтуйте інструменти комуністичного контролю та регулювання, приватизуйте підприємства, стабілізуйте фінанси, приберіть з дороги уряд й спостерігайте, як ринкова економіка виросте з попелу. З'ясувалось, що все не так просто»²⁰⁵.

Подібну думку висловлює й Дж.Стігліц, який, характеризуючи ефективність стандартних рекомендацій щодо економічних перетворень, зроблений насамперед під егідою Міжнародного валютного фонду, зазначає: «більшість помилок відображували... фундаментальне незрозуміння як економічних, так і політичних процесів, що виходило переважно від тих, хто вірував у ринковий фундаменталізм. Вони стверджували, наприклад, що як тільки права приватної власності будуть встановлені, все інше піде само собою, включаючи виникнення інститутів і правових структур, що забезпечують функціонування ринкового механізму»²⁰⁶.

«...Розробляючи економічну стратегію,- зазначає Л. Кучма,- ми явно переоцінили можливості української економіки, не врахували, що вона *структурно була побудована за принципом недовершеності*, позбавлена цілісності, гармонійності, комплексності. Не усвідомили величезну залежність від економік інших держав колишнього Союзу»²⁰⁷.

За таких умов проведення ефективних економічних стратегій й тактики без докорінних змін як об'єктів, так і суб'єктів економічної влади було неможливим. Політика, що об'єктивно вела до погіршення становища, руйнування економічного потенціалу, зниження конкурентоспроможності національної економіки, була вигідною багатьом з новонароджених потужних економічних структур, представникам «тіньової» економіки, які мали вагу у визначенні економічної політики. За словами Президента України Л. Кучми, у I половині 90-х років економічний криміналітет освоював ринок швидше, ніж офіційна економіка. Це, на його думку, посилювало антинародний характер економічної системи, спричинило поширення апатії й зневіри населення, стало реальною загрозою українській державності²⁰⁸.

Унаслідок цього 1990-1994 рр. стали періодом прогресуючого прискорення темпів економічного падіння. Скорочення ВВП становило за цей час 46,5 %, промислового виробництва - 40,4 %. Лише у 1994 р. зазначені показники становили 22,9 та 27,3 % відповідно (табл. 3.1).

²⁰⁵Цит. за: *Минервин, И.* Трансформации российской экономики: многообразие подходов. Сходство выводов // Вопросы экономики переходного периода. - 2005. - № 12. - С. 57-65; С. 60.

²⁰⁶*Стиглиц, Дж.* Глобализация. Тревожные тенденции. - М.: Мысль, 2003. - С. 98.

²⁰⁷*Кравчук, Л. М.* Вітчизна кличе до злагоди і творення. Річна доповідь Президента України на сесії Верховної Ради 21 травня 1993р. // Вечірній Київ. - 1993. - 22 травня.

²⁰⁸*Кучма, Л. Д.* Глибокі економічні реформи - шлях до відродження економіки... // Голос України. - 1995. - 18 лютого.

Динаміка основних економічних показників України у 1991-1999 рр., %

Показники	1991	1992	1993	1994	1995	1995/1990	1996	1997	1998	1999	1999/1995
Приріст ВВП	-8,7	-9,9	-14,2	-22,9	-12,2	47,8	-10,0	-3,0	-2,9	-0,2	84,6
Приріст промислового виробництва у т.ч. ТНС	-4,8	-6,4	-8,0	-27,3	-12,0	52,4	-5,1	-0,3	-1,0	4,0	97,4
Індекс споживчих цін (від грудня до грудня) (разів)	-5,1	-9,4	-15,9	-25,0	-17,8	44,6	-17,8	-11,9	0,0	7,2	77,6
Приріст інвестицій	3,9	21,0	102,6	5,00	2,80	117641	1,4	1,1	1,2	1,2	2,0
	-7,0	-37,0	-10,0	-12,5	-18,5	37,6%	-12,0	-8,8	6,1	0,4	85,5%

Галузева динаміка промисловості України у 90-ті роки (річні темпи зміни, %)

Галузі	1991	1992	1993	1994	1995	1990/1995,%	1996	1997	1998	1999	1999/1995,%
Промисловість України	-4,8	-6,4	-8,8	-28,1	-11,5	51,7	-5,1	-1,8	-1,5	4,3	95,7
Легка промисловість	-2,6	5,4	-13,3	-46,8	-34,8	30,9	-24,6	-5,2	1,5	5,7	76,7
Харчова промисловість	-12,8	-14,5	-12,3	-18,4	-13,8	46,0	-7,2	-14,6	-0,5	7,8	85,0
Паливна промисловість	-11,2	-14,5	-22,5	-17,2	-10,5	43,6	-6,7	4,5	-0,7	-1,3	95,6
Електроенергетика	-4,0	-6,4	-5,9	-12,5	-5,4	70,0	-6,9	-2,6	-0,3	6,6	96,4
Чорна металургія	-11,7	-9,7	-23,8	-28,8	-6,6	40,4	11,9	7,7	-6,8	6,2	119,3
Кольорова металургія	-9,1	-16,3	-12,2	-26,3	-2,4	48,1	8,0	0,8	12,4	8,9	133,3
Будівельні матеріали та металообробка	4,2	-3,6	6,1	-33,3	-24,8	53,5	-26,1	-3,6	-4,5	-0,8	67,5
Хімічна та нафтохімічна промисловість	-6,8	-12,7	-25,2	-27,7	-10,2	39,5	-3,4	-0,6	0,9	-1,1	95,8
Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	2,3	1,3	-2,8	-32,8	-21,1	53,4	-18,6	-5,1	10,4	23,6	105,4
Промисловість будматеріалів	1,5	-3,7	-15,0	-37,0	-29,1	37,1	-34,2	-7,9	4,1	-0,6	62,7

Джерело: Міністерство економіки України.

На думку фахівців, головними чинниками економічного спаду у цей період стали:

- радикальні інституційні зміни;
- руйнування СРСР та РЕВ і обвальний розрив економічних зв'язків;
- наслідки системної кризи народного господарства СРСР;
- успадковані структурні деформації;
- технологічна криза, застаріла технологічна база, витратність економіки;
- складна екологічна ситуація²⁰⁹.

Надмірний негативний вплив цих чинників став можливим через значну розбалансованість економічної стратегії, неузгодженість її елементів. Ефективність економічної стратегії на цьому етапі оцінюється як вкрай низька.

Ключовим завданням економічної стратегії переходу до ринку, що проводилася в Україні з 1992 р., стала лібералізація цін, у якій вбачався засіб ліквідації цінових диспропорцій, надання ціні функцій оцінки суспільної корисності та передачі тактики ціноутворення на приватний рівень. При цьому було знехтувано положення економічної теорії про те, що структура цін визначається структурою економіки, а побудова ціни рівноваги є функцією ринкового середовища, яке опосередковує і забезпечує узгодження інтересів попиту і пропозиції. До уваги також не бралася висока інфляційність української економіки і наявність значного інфляційного «навісу» - спадку прихованої інфляції кінця 80-х років, монополізація ринку ресурсів та споживчих товарів, імпортозалежність економіки, яка за умов знецінення національної валюти виявилася потужним каналом «імпорту» інфляції.

Лібералізація ціноутворення не супроводжувалася розробкою відповідної стратегії компенсації зазначених особливостей, що спровокувало обвальне зростання цін, яке відбулося одразу після їх лібералізації. Недоліки банківської й фінансової систем зумовили зростання попиту на готівку, у процесі задоволення якого грошова емісія в 1992-1993 рр. фактично вийшла з-під контролю, розгортаючи спіраль «ціни-доходи».

Незважаючи на деклароване здійснення неокласичних рецептів, український уряд у 1992-1993 рр. практично не застосовував засобів контролю над грошовою масою, що при падінні виробництва та платоспроможності підприємств призвело до надмірного зростання обсягів кредитування і стало потужним інфляційним чинником, довівши темпи інфляції до рекордних 100 % на місяць у другій половині 1993 р.

За даними тодішнього Міністерства статистики, протягом лише 1992 р. ціни в паливній промисловості зросли у 237 разів, хімічній промисловості - у 72 рази, тоді як у легкій промисловості, сільському господарстві - у 20, будівництві - у 23 рази. Після усунення грошового надлишку інфляція попиту перейшла в переважну інфляцію витрат - через уже запущений кумулятивний ефект зростання останніх за умов фактичної відсутності грошової

²⁰⁹ Гальчинський, А., Гець, В., Кінах, А., Семиноженко, В. Інноваційна стратегія українських реформ. - К.: Знання України, 2002. - С. 40.

політики. Головним чинником зростання витрат виробництва стали ціни на сировину та енергоносії, які послідовно зростали.

Пізніше до чинників інфляції додалися кредитний процент і податкові платежі. Обсяги кредитування підприємств перебували на рівні трансакційного попиту, тобто були визначені технологічно, і підвищення ціни кредиту не знижувало потребу в них, а впливало на зростання витрат. Заробітна плата як елемент витрат, на думку фахівців, не була суттєвим чинником, оскільки її питома вага у собівартості продукції скоротилася до 1994 р. до 8,8 %²¹⁰.

Відбувалося безконтрольне емісійне фінансування видатків бюджету. Обмеження у 1993 р. до 60 % цін проти 10 % на початку 1992 р. без обмеження грошової маси не було результативним²¹¹. Гіперінфляція зумовила різке падіння рівня економічної безпеки національної економіки і суб'єктів господарювання, «втечу від грошей», ажіотажний попит на тверду валюту, порушення фінансової та виробничої систем, підлив схильності до нагромадження, руйнування системи забезпечення відтворення, зростання соціальної напруженості.

Протягом 1994 р. внаслідок уведення жорсткого грошово-кредитного регулювання вдалося зупинити гіперінфляцію. Обсяг грошової маси в обігу було різко скорочено. Коефіцієнт монетизації скоротився з 50 % у 1992 р. до 11 % у 1996 р., і до 1999 р. піднявся лише до 17 %. Це забезпечило вже у 1994 р. сприятливі монетарні умови для впровадження гривні.

Оскільки на той час через зволікання із заходами макроекономічної стабілізації в українській інфляції вже переважав компонент витрат, стратегія обмеження попиту різко знизила інфляцію, проте структурні диспропорції було відкинуто на мікрорівень. Економіка опинилася у «стагфляційній пастці», коли скорочення попиту спричинувало поглиблення спаду, а його збільшення не підвищувало пропозицію.

Позитивний позичковий процент як важіль тактичного антиінфляційного регулювання виявився малоефективним, що значно знизило дієвість стратегії скорочення попиту. Відкладений через антиінфляційну політику попит на гроші переходив у неплатежі - або, за умов суворої дисципліни, - вів до скорочення виробництва. Тому ціною зниження інфляції протягом першого півріччя 1994 р. з 80-100 до 5,7 % на місяць стало різке падіння виробництва, доходів і зайнятості. Недосконале ринкове середовище не надавало приватним економічним суб'єктам ні інформації для розробки ефективних економічних стратегій, ні ресурсів для їх проведення, тому спад, як буде показано нижче, не супроводжувався позитивними процесами міжгалузевого переливу капіталів.

Високі темпи інфляції, знецінення основних і оборотних коштів підприємств, платіжна криза і різке зменшення державних витрат призведе-

²¹⁰Буздуган, Ю. Економіка України: ринкові перетворення чи відтворення адміністративно-командної системи? // Голос України. - 1995. - 21 березня.

²¹¹Кошик, А. Управление экономикой после Кучмы: первые шаги // Бюлл. Киев. центра полит. исслед. и конфликтологии. - 1993. - № 3-4. - С. 31.

ли до різкого скорочення приватних капіталовкладень в Україні з початку 90-х років (див. табл. 3.1). На 1 січня 1994 р. індекс недооцінки основних фондів підприємств становив 10,6 разу²¹², що спричинило хронічну недоамортизацію устаткування і знизило коефіцієнт заміни основних фондів до 2 % за рік.

В Україні протягом 1991-1997 рр. відбувся глибокий занепад інвестиційної діяльності. За розрахунками Міністерства економіки України, зробленими ще в середині 90-х років, загальна потреба в інвестиціях для структурної перебудови економіки (приведення структури економіки і рівня споживання населення у відповідність до показників розвинених країн) становила до 200 млрд дол., а щорічна потреба в інвестиціях - 20 млрд дол.²¹³. Натомість протягом 1991-1997 рр. обсяг інвестицій в основний капітал скоротився у п'ять разів, або в середньому скорочувався на 21 % щорічно. Характерною рисою окресленого періоду стало випереджальне скорочення інвестицій порівняно з промисловим виробництвом.

Погіршилася також і структура капіталовкладень. У 1991-1993 рр. понад 4/5 промислових інвестицій спрямовувалися у важку індустрію як найбільш рентабельну експортну галузь²¹⁴, водночас як виробництво товарів народного споживання та високотехнологічні галузі залишалися поза інвестиційними потоками.

Унаслідок цього, хоча за стратегічний напрям реформування економіки України офіційно було покладено створення ефективної структури продуктивних сил як фундаменту економічної безпеки та основи для функціонування соціального ринкового господарства, структурним зрушенням у промисловості першої половини 90-х років в Україні був притаманний переважно негативний характер (табл. 3.2). Поряд із загальним занепадом, відбувався процес структурної деформації: різко скоротилася частка машинобудування (з 30,5 % до 16,0 %), легкої (з 10,8 % до 2,8 %) та харчової (з 18,6 % до 15,1 %) промисловості.

У 1992-1993 рр. найглибший спад уразив галузі, пов'язані з імпортом сировини та споживчим попитом, що свідчить про падіння платоспроможності внутрішніх споживачів та імпорт інфляції. У 1993-1994 рр., із розгортанням інфляції витрат, криза вразила також галузі зі складною структурою собівартості та орієнтовані на інвестиційний попит (рис. 3.1).

Прагнення збільшення експорту для задоволення потреб у твердій валюті при падінні виробництва і неконкурентоспроможності складної продукції викликало переорієнтацію експортної структури на користь первинних галузей, тим більше, що попит на їхню продукцію всередині країни скоро-

²¹²Бородюк, В. Результативність економічних реформ в Україні // Економіка України. - 1994. - № 7. - С. 9.

²¹³Махмудов, О., Найдъонов, В., Сменковський, А. та ін. Економіка України: проблеми на шляху перетворень. // Донецьк: Касіопея. - 1999. - С. 37.

²¹⁴Герасимчук, М. Економічні та інституціональні умови інвестиційної діяльності // Економіка України. - 1994. - № 12. - С. 5.

чувався. Питома вага чорних металів, руд і концентратів у експорті вже у 1992 р. зросла вдвічі, а продукції легкої промисловості - скоротилася у 4 рази, машинобудування і металообробки - майже вдвічі. У 1995 р. продукція чорної металургії становила близько 32 % експорту України. До кінця 90-х років цей показник зріс до 40 %.

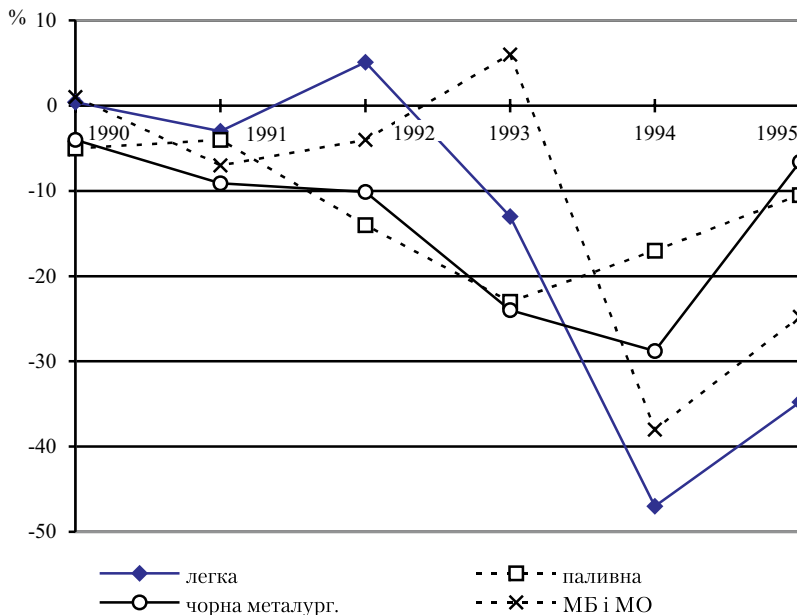

Рис. 3.1. Річні темпи зростання виробництва в окремих галузях народного господарства України (за даними табл. 3.2).

Суттєвим чинником негативних структурних змін виявилася лібералізація зовнішньої торгівлі. Лібералізація імпорту в умовах падіння внутрішнього виробництва та інфляції витрат призвела до зростання ввезення споживчих товарів. Імпортна експансія, в свою чергу, за недостатності попиту виявилася потужним чинником пригнічення українського виробництва, яке втрачало конкурентоспроможність через високі витрати, недосконалі технології та управління. У результаті коефіцієнт залежності України від імпорту за 1992-1994 рр. зріс з 14 до 37 %, а у 1995 р. цей показник збільшився до 43 %²¹⁵.

З лібералізацією зовнішньої торгівлі ціни в галузях, найтісніше включених до міжнародних економічних відносин, виявилися істотно завищеними, виникли «ножиці цін». Це спричинило зростання витрат, скорочення рентабельності виробництв і платіжної кризи, в яких найбільше постраж-

²¹⁵ Лебединський, Ю., Мельничук, В., Радзівеський, О. Лишилася тільки надія. Але - лишилася // Голос України. - 1995. - 4 липня.

дали підприємства з широким галузевим спектром збуту продукції, попит на яку мав невисоку еластичність і задовольнявся в рахунок боргу (насамперед - енергетики). У цілому за 1990-1995 рр. питома вага у промисловому виробництві галузей, які отримують кінцевий продукт (машинобудування, легка і харчова промисловості), скоротилася з 62,3 до 33,7 %, а паливно-енергетичного комплексу і металургії - зросла з 19,7 до 46,5 %²¹⁶. Фінансові рестрикції 1994 р. зумовили глибокий спад у ключових галузях, відповідальних за відтворення продуктивних сил: чорній металургії, машинобудуванні й металообробці, легкій і харчовій промисловостях. Почалася ланцюгова реакція скорочення виробництв, яка була охарактеризована Президентом України Л. Кучмою в 1994 р. як активна деіндустріалізація економіки України²¹⁷.

У цей час спостерігається стрімке скорочення науково-технічної та інноваційної діяльності. У 1994 р. фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок (НДДКР) промислового комплексу становило 17 % рівня 1990 р. Через погіршення умов відтворення капіталу в 1991-1993 рр. на 25 % зросла енергомісткість виробництва²¹⁸, що істотно вплинуло на підвищення собівартості продукції та загострення інфляції витрат. У подальшому зростання енерго- та фондомісткості виробництва тривало.

Отже, головними чинниками промислового спаду протягом 90-х років стали:

- загальноекономічна та політична криза в країні;
- помилки в стратегії впровадження елементів ринкових відносин в економіку;
- неефективні процеси роздержавлення промислових підприємств, які призвели до дезорганізації управління на мікрорівні;
- руйнування системи управління промисловістю при свідомому дистанціюванні держави від активної участі у розвитку промислового потенціалу;
- непослідовна та неадекватна новим умовам господарювання податкова, митна, фінансово-кредитна політика;
- руйнування сталої системи коопераційних і торговельних зв'язків внаслідок розпаду СРСР;
- різке підвищення цін на енергоносії;
- висока залежність від імпортних поставок вузлів, комплектуючих та сировини.

Нагромадження структурних диспропорцій та загострення трансформаційної кризи на тлі низького рівня ефективності економічної стратегії дер-

²¹⁶Економічний і соціальний розвиток України в 1995 р.: Щорічна доповідь Президента України про зовнішню і внутрішню політику України. - К.: Б. в., 1996. - С. 128.

²¹⁷Кучма, Л. Д. По пути радикальных экономических реформ. Тезисы доклада // Правда Украины. - 1994. - 13 октября.

²¹⁸Мочерний, С. Основні причини соціально-економічної кризи в Україні та шляхи її подолання // Економіка України. - 1995. - № 2. - С. 49.

жави спонукало посилення уваги до цієї складової суспільних перетворень. Фактично у цілісному вигляді комплекс стратегічних орієнтирів державної політики було сформульовано лише у виголошеному в жовтні 1994 р. Зверненні Президента України до Верховної Ради «Шляхом радикальних економічних реформ». У Зверненні пропонувалася низка пріоритетів економічної стратегії, а саме:

- стабілізація фінансово-грошової системи (лібералізація податкової системи, утворення механізмів стимулювання виробництва та підприємництва, забезпечення рівності оподаткування, проведення банківської реформи, подолання платіжної кризи);
- радикальні інституційні зміни (реформування відносин власності, швидка широкомасштабна приватизація, корпоратизація, розвиток фондового ринку, відхід від галузевого принципу державного управління);
- структурна політика (визначення пріоритетності наукомістких та високотехнологічних галузей, забезпечення випереджаючого розвитку галузей з швидким оборотом капіталу);
- аграрна політика (земельна реформа, впровадження ринкових відносин);
- утвердження відкритості економіки і входження України у світовий економічний простір;
- соціальна політика (стимулювання платоспроможного попиту, реформа заробітної плати, пенсійна реформа, захист інтелектуального потенціалу суспільства, перебудова житлової політики, роздержавлення соціальної політики)²¹⁹.

На жаль, у практичній реалізації зазначених пріоритетів виникли значні труднощі.

У жовтні 1994 р. розпочався етап стабілізації та лібералізації економіки, якому були властиві різке уповільнення інфляції та темпів економічного спаду, дієвість економічної стратегії істотно зросла, проте сталася значна деформація структури її завдань, що викликало обвальний спад виробництва та загострення структурних диспропорцій.

Ігнорування структурних чинників інфляції, які перешкоджали її швидкому зниженню до мінімальних значень, призвело до надмірного акцентування уваги економічної політики на антиінфляційних заходах. Згідно постулатів «Вашингтонського консенсусу», відбулася абсолютизація завдань монетарної стабільності. Критикуючи такі підходи, Дж.Тобін, зокрема, писав: «небезпечною помилкою є віра в те, що монетарна стабільність є достатньою умовою для поживлення виробництва, перебудови промисловості та досягнення необхідної реалокції ресурсів»²²⁰. Обмежувальна гро-

²¹⁹Кучма, Л. Д. Вірю в український народ. - К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2000. - С.28-33.

²²⁰Цит. за: *Минервин, И.* Трансформации российской экономики: многообразие подходов. Сходство выводов // Вопросы экономики переходного периода. - 2005. - № 12. - С. 57 - 65; С. 60.

шова політика, як свідчить досвід інших країн, має бути вчасно замінена на політику стимулювання економічного зростання. В Україні, на жаль, цього не відбулося. Позбавлені тривалий час необхідної для процесу відтворення грошової маси, підприємства почали заміщувати її бартером та зростанням заборгованості. Так, за 1994-1999 рр. грошова маса М2 зросла у 45 разів, а кредиторська заборгованість підприємств - більше ніж у 170 разів (табл.3.3). Глибока демонетизація економіки сприяла поширенню негрошових розрахунків, розвитку платіжної кризи, дефіциту ліквідних коштів підприємств, труднощів сплати податків, наростанню дорожнечі кредитних ресурсів. За 1991-1999 рр. ліквідна частка в оборотних коштах підприємств (товарно-матеріальні цінності та гроші) скоротилася з 76,6 до 27 %. Між тим, частка дебіторів зросла з 4,4 до 67,1 %²²¹. Це суттєво погіршило дієвість приватних суб'єктів економічної стратегії.

Таблиця 3.3

**Динаміка деяких монетарних та фінансових показників
в Україні у 1993-1999 рр., разів**

Рік	Індекс споживчих цін	М2	Кредиторська заборгованість підприємств
1993	102,56	19,28	67,20
1994	5,01	6,67	5,35
1995	2,82	2,13	4,50
1996	1,39	1,32	3,00
1997	1,10	1,38	1,40
1998	1,20	1,25	1,38
1999	1,23	1,40	1,48

Джерело: Держкомстат України.

Нерозвиненість монетарної сфери та її додаткові деформації під час гіперінфляції (на початок 1995 р. понад 40 % карбованцевої маси оберталося поза банками) також призвели до низької керованості грошової системи, отже - слабкої її реакції на традиційні для світової практики інструменти економічної тактики. Це знизило ефективність заходів монетарної політики, потребувало значно більших регуляційних зусиль, що призвело до наростання негативних наслідків грошових рестрикцій.

Неможливість звуження дійсних господарських оборотів до меж, які диктуються наявним рівнем монетизації, зумовила розпад *системи господарського обігу на незалежно функціонуючі сектори* - монетарний (готівковий обіг і безготівкові розрахунки) і немонетарний (бартер, взаємозаліки, векселі, неплатежі, прострочена заборгованість). Співвідношення першого і

²²¹Платіжна криза в Україні та економічне зростання: мат-ли «круглого столу» 11 жовтня 2000 р. - К., 2000. - С. 9.

другого секторів у внутрішньому господарському обороті оцінювалося експертами наприкінці 90-х років як 1 : 4. У кожному з секторів діяли власні закони, ціни, критерії ефективності²²².

З огляду на те, що грошовий обіг обслуговував не більше третини господарського обороту, втрачалася ефективність монетарних важелів економічного регулювання, деформувалася інформаційна база монетарної політики. Збільшення обсягів реалізованої продукції за рахунок зростання заборгованості створювало ілюзію зростання швидкості обігу грошової маси. Децентралізована емісія грошових сурогатів та поширення бартеру зумовили втрату централізованого контролю над грошовим обігом, містили в собі передумови посилення суперечностей між центром і регіонами, внаслідок чого виникли чинники впливу на грошові та валютні ринки, невідконтрольні Національному банку.

Діяльність банківських установ через високі темпи і непередбачуваність інфляції, значний ризик в умовах непевного господарювання фактично опосередковувала перетік капіталу до посередницької сфери з високою швидкістю обороту і високими, за умов дефіциту грошей, прибутками. Питома вага довгострокових кредитів комерційних банків суб'єктам господарювання у національній валюті скоротилася з 11,3 % у 1994 р. до 9,1 % у 1998 р.

Надмірно висока облікова ставка НБУ, яка становила за інфляції 20 % на рік у 1998 р. понад 60 %, майже унеможливила одержання довгострокових кредитів. Значно привабливішим для банків було придбання облігацій внутрішньої державної позики, річна дохідність яких у 1998 р. становила 54 %. Це зумовило жорстоке ураження банків кризою «піраміди» ОВДП у вересні 1998 р. Проте й зниження облікової ставки до 45 % у 1999 р. не спричинило адекватного зниження ставок по кредитах комерційних банків - наприкінці року середня ставка проценту становила 55 %. Створилася парадоксальна ситуація, за якої банки, навіть володіючи надлишковими ліквідними ресурсами, не могли надавати кредити через відсутність платоспроможного попиту на них. Зниженню ставки перешкоджали значна маса «поганих» кредитів, неефективність використання яких значною мірою зумовлювалася неефективністю економічних стратегій приватних суб'єктів, а також можливість їх надання під високий відсоток для спекулятивних операцій, що цілком поглинало «надлишок» коштів, оскільки сумарний капітал банків становив на той час менше 5 % офіційного ВВП.

Відтак, досягнення видимої монетарної стабілізації в Україні не побудувало інституційну структуру, яка б здійснювала ефективний перерозподіл і нормування фінансово-кредитних ресурсів, а призвело до формування «інституційної пастки» бартеру та неплатежів. Інтереси комерційних банків як потужних суб'єктів економічної стратегії розходилися із завданнями структурної перебудови, власне, своєю діяльністю вони створювали додатковий інфляційний потенціал.

²²² *Платіжна криза в Україні та економічне зростання: мат-ли «круглого столу»* 11 жовтня 2000 р. - К., 2000. - С. 9.

Було закладено розрив між фінансовим та виробничим секторами економіки, що виявилось у надлишку грошової маси в першому секторі за її дефіциту - у другому. Таким чином, **державою фактично втрачено важелі контролю над процесами відтворення виробничого капіталу, тим часом як фінансова система підприємств була зруйнована і не могла стати фундаментом для проведення ними самостійної стратегії структурної перебудови.**

Відтак зведення завдань економічної стратегії до цінової та фінансової лібералізації зумовила різке погіршення показників економічної безпеки, а отже, така стратегія не може вважатися ефективною. Досвід перехідних економік свідчить, що певний результат така стратегія могла б дати за одночасного здійснення суворого контролю за грошовою масою, проте в Україні такий контроль було введено вже у зруйнованій лібералізаційними заходами грошовій системі, коли важелі реалізації стратегії грошових рестрикцій втратили свою силу.

У зв'язку з використанням валютного курсу як інструменту антиінфляційної політики, за 1994-1997 рр. в умовах грошових обмежень відбулося реальне подорожчання української валюти втричі (темпи інфляції втричі перевищували темпи зниження курсу гривні). Така політика виправдовувалася значною імпоротною складовою у собівартості продукції та потребами запобігання імпорту інфляції, а також мала на меті зменшити інфляційні очікування. Проте водночас вона поставила вітчизняні та імпортні товари у різні конкурентні умови, спричинила втрату цінової конкурентоспроможності товарів вітчизняного виробництва.

Фінансова криза 1998 р. знизила валютний курс гривні після кількох років його штучного завищення: за період з вересня 1998 р. по грудень 1999 р. він знизився у 2,48 разу. Це одразу ж позитивно позначилося на зовнішній торгівлі товарами: її негативне сальдо, що складало 2584 млн доларів у 1998 р., у 1999 р. різко скоротилося (до 482 млн доларів), а у 2000 р. стало позитивним (616,5 млн доларів).

За жорсткої грошової політики загострилася проблема **балансування державного бюджету**. Значні потреби фінансування соціальної сфери, видатків на науку, освіту, оборону та державне управління завдавали значного тиску на розмір бюджетних видатків. Економічний спад, низький рівень офіційного прибутку та збитковість підприємств, масове ухиляння від сплати податків зумовили зниження надходжень до бюджету. Водночас сумарний обсяг податкових пільг сягнув величини, яка дорівнювала доходам зведеного бюджету.

Орієнтуючись на стратегію фінансової стабілізації, урядові економісти проігнорували важливу роль бюджетного фінансування в умовах спаду і скорочення децентралізованих інвестицій, відтак практично відмовилися від цього потужного важеля економічної стратегії. Одночасно зі спадом виробництва відбувалося і скорочення планованих бюджетних витрат на фінансування народного господарства - від 63,7 % у 1991 р. до 13,0 % у 1995 р. Це, разом зі зменшенням обсягів соціальних програм, різко звузило

державний попит як визначальну за одержавленої економіки складову сукупного попиту і зменшило платіжну дисципліну в державних закупівлях, що викликало частковий або повний розрив відтворювальних циклів великої кількості підприємств. Посилення сукупного податкового навантаження також сприяло зменшенню фінансових ресурсів підприємств і стало чинником інфляції витрат.

Скорочення бюджетного дефіциту за умов деформованої структури продуктивних сил, забезпечуючи фінансову стабілізацію на макрорівні, змістило диспропорції на мікрорівень, перенесло дефіцити з державних фінансів до фінансів приватних економічних суб'єктів, зумовило зростання їхньої заборгованості, спад виробництва, погіршення умов життя, руйнування соціально-культурної сфери, науки тощо, заклало підвалини довгострокової економічної стагнації.

Тим часом роль стратегії скорочення бюджетного дефіциту в досягненні поставленого перед нею завдання - скорочення темпів інфляції видається суперечливою, оскільки, як зазначалося, останні залежать переважно від зростання витрат виробництва. За висновком російських учених, в умовах спаду виробництва зв'язок дефіциту держбюджету та інфляції є неявним і слабким²²³.

Формування та утримання за будь-яку ціну стабільних основних макро-економічних показників мало на меті створити сприятливе середовище для активізації діяльності приватних економічних суб'єктів, підштовхнути їх до формування та проведення самостійних економічних стратегій, орієнтованих на довгострокове економічне зростання. Проте **концентрація на завданнях макроекономічної стабілізації фактично вилучила з пріоритетів державну стратегію інституційних зрушень, спрямованих на формування дієвих економічних суб'єктів - носіїв власних дієздатних відтворювальних стратегій**. Як наслідок, руйнація інститутів соціалістичної економіки не була у належні терміни компенсована створенням інститутів ринкової економіки. «Ринкові механізми, - зазначає В. Геєць, - не стали в Україні чинником раціонального розподілу ресурсів і подальшого розвитку продуктивних сил, а держава формувала свої функції значною мірою під впливом ірраціональних уявлень та очікувань щодо тієї ролі, яку вона повинна відігравати»²²⁴.

Шлях до структурних змін вбачався в прискореному проведенні державлення і приватизації державного майна. Така стратегія, дійсно, сприяє побудові ринкового середовища, яке базується на приватній власності. Описуючи мотивацію тодішніх реформ у приватизаційній сфері, один з головних економічних радників Президента України Л. Д. Кучми А. Гальчинський зазначає, що приватизація «розглядалася... як політичний процес

²²³ Степанов, Ю., Гришин, А. Проблемный анализ тенденций в экономике России переходного периода // Вопр. экономики. - 1994. - № 4. - С. 23-35.

²²⁴ Геєць, В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. - 2006. - № 3. - С. 23-53. - С. 31.

посткомуністичної модернізації, як локомотивна ланка системної перебудови не лише економіки, але й соціально-політичної та світоглядної структур суспільства»²²⁵. Відтак швидкості приватизації віддавався безумовний пріоритет відносно інших цільових орієнтирів зміни власності (підвищення ефективності управління, конкурентоспроможності, формування ринкового середовища тощо). Тому на практиці спробу впровадження механізмів ринкового саморегулювання було здійснено значно раніше, ніж інституційні зміни змогли сформувати «критичну масу» ринкових суб'єктів. У результаті ці механізми сприяли пригніченню й деформації розвитку приватних підприємств. За висновком А. Гальчинського, «свого часу ми припустилися системної помилки: демонтуючи основні підвалини адміністративної економіки, ми порушили золоте правило: держава може залишати економіку лише тоді, коли будуть сформовані та ефективно діятимуть повноцінні ринкові механізми»²²⁶.

Приватизація практично не в змозі вирішити проблем платіжної кризи, демонополізації, залучення інвестицій у реконструкцію виробництва. Фахівці торговельно-промислової палати Російської Федерації в середині 90-х років дійшли висновку, що «поки що важко розраховувати на те, щоб зміна форм власності змогла швидко вплинути на досягнення ефективності, необхідної в ринковому господарстві»²²⁷. Навпаки, з виходом підприємств з-під формального підпорядкування державі руйнування системи економічної координації посилюється, оскільки середовище ринкової координації формується значно повільніше за ліквідацію адміністративного контролю. Як помічає Дж. Стігліц, якщо економіка не є конкурентоспроможною, виграш від лібералізації та приватизації буде розтрачено через рентоорієнтовану поведінку, а не спрямовану на створення суспільного багатства²²⁸. Розуміння того, що прискорена приватизація без належного впровадження макроекономічних реформ та створення в країні ділової культури вестиме до формування неефективної структури власності з концентрацією останньої навколо центрів реальної економічної влади, висловлювалося ще у 1993 р. експертами, які аналізували приватизаційні процеси у Центральній та Східній Європі²²⁹.

Проведення сертифікатної приватизації, на думку її організаторів, мало сприяти утворенню середнього класу власників, який міг би отримувати

²²⁵Гальчинський, А. С. Помаранчева революція і нова влада. - К.: Либідь, 2005. - 368 с. - С. 154.

²²⁶Там само. - С. 161.

²²⁷Российское предпринимательство. Приоритеты национальной экономики в 1995 г. // Вопросы экономики. - 1995. - № 2. - С. 85.

²²⁸Минервин, И. Трансформации российской экономики: многообразие подходов. Сходство выводов // Вопросы экономики переходного периода. - 2005. - № 12. - С. 57-65; С. 62.

²²⁹Доклад о работе 1-й сессии специальной Рабочей группы по сравнительному анализу опыта в области приватизации / Конф. ООН по торговле и развитию, Женева-Нью-Йорк: ООН, 1993. - С. 7.

певну частину суспільного продукту як дивіденди і був би зацікавлений у стабільному розвитку народного господарства. Насправді основна маса населення так і не змогла отримати зиск з одержаних ваучерів. Через те, що масова приватизація, яка істотно прискорила у 1995-1996 рр., здійснювалася здебільшого без урахування необхідності відновлення системи ефектної мотивації, власне стратегії приватних економічних суб'єктів були недосконалими і нерозвиненими, зорієнтованими лише на близьку перспективу. Статистичні дані свідчать, що зростання кількості приватних підприємств відбувалося в Україні на тлі подальшого падіння виробництва та інвестицій.

Процес формування ефективних власників за рахунок перерозподілу розпорошених активів розпочався лише після переходу економіки до економічного зростання та набув затяжного, деформованого характеру. Відтак первинна приватизація, проведена за принципом якнайшвидшого роздержавлення власності із застосуванням приватизаційних майнових сертифікатів чи передачі (продажу) трудовому колективу виявилася потужним дестабілізуючим чинником.

Грошова приватизація має два взаємопов'язаних макроекономічних наслідки. З одного боку, відбувається позитивний процес «зв'язування» грошей і забезпечення надходжень до державного бюджету, проте з іншого - кошти витрачаються на зміну форми власності готового підприємства, а не на інвестиції в нове чи розширення існуючого. Оскільки, купуючи підприємство, власник, природно, очікує максимального прибутку на вкладені гроші, у державній власності поступово концентрувалися малорентабельні виробництва, які не користувалися попитом у інвесторів. Відомі численні випадки приватизації основних фондів підприємств фактично за безцінь з наступним їх нецільовим використанням - аж до повного руйнування.

Значним недоліком інституційної стратегії українських урядів виявилася зосередженість лише на змінах власності, тим часом як формування інститутів узгодження інтересів, структурування приватних економічних інтересів відбувалося надто повільно. З поля зору державної стратегії втрачено початкову мету - утворення *мережі* дієвих суб'єктів приватної економічної стратегії. У другій половині 90-х років приватизація дедалі більш відверто розглядалася не як стратегічний напрям, а як один з інструментів політики наповнення державного бюджету. Тактичні заходи - форми і методи приватизації - в результаті спрямовувалися на збільшення кількісних показників, за якими й велася оцінка ефективності приватизації. В силу фрагментаризації управління за нерозвиненого ринкового середовища стратегії новоутворених приватних економічних суб'єктів не лише вийшли з-під державного контролю, але й втратили взаємоскоординованість.

Потрібно визнати, що можливості українських підприємств до стратегічно орієнтованого розширеного відтворення було суттєво переоцінено. З одного боку, економічна політика, що проводилася, не сприяла акумуляції, мобілізації й навіть збереженню інвестиційних ресурсів, а фактично розмивала економічну міць переважної більшості підприємств. З іншого боку,

і керівники таких підприємств виявилися неспроможними до активних рішучих дій в умовах ринку, що народжувався, а приватизаційні процеси не забезпечили створення широкого прошарку ефективних реальних власників засобів виробництва.

Практично не проводилася стратегія зміни технологічної структури, незважаючи на її номінальне внесення до пріоритетів економічної стратегії, виголошеного у 1994 р. Галузеві деформації національної економіки загострилися. Якщо у 1991 р. базові галузі економіки (металургія, хімічна промисловість, енергетика, паливна промисловість) становили 25,6 % промислового виробництва, то у 2000 р. - 58 %. Частка машинобудування скоротилася з 30,7 % до 13,2 %, питома вага легкої промисловості - у 8 разів. У другій половині 90-х років найглибшого спаду зазнали галузі з високим рівнем переробки. У 1998 р. почалося повільне зростання у легкій промисловості, промисловості будівельних матеріалів, у 1999 р. - у харчовій промисловості, проте з огляду на глибину спаду в цих галузях (зокрема, у легкій промисловості - на 77 % порівняно з 1990 р.), воно поки що залишалося вкрай незначним. Це не створювало стимулів для здійснення довгострокових капіталовкладень. Зростання інвестицій на рівні близько 3 % річних, яке почалося у 1998-1999 рр., було очевидно недостатнім для докорінної зміни становища.

Отже, постає питання про загальну оцінку ефективності економічної стратегії у 1992-1999 рр. Як вже зазначалося, протягом цих років відбулося значне погіршення більшості складових економічної безпеки України. Диспропорції економічної стратегії спричинили серйозні наслідки у соціально-економічній системі. Спостерігалось зниження ефективності державної економічної стратегії без зростання ефективності приватних економічних стратегій. Уже перші роки економічної трансформації заклали підвалини зростання суперечностей державної економічної стратегії та економічних стратегій суб'єктів господарювання, що спричинило довгостроковий конфлікт інтересів у суспільній системі. У країні утворився «інституційний вакуум», який характеризувався відсутністю визначених цілей та мотиваційних стимулів для більшості громадян та організацій²³⁰.

Таке становище має дві основні причини.

По-перше, при визначенні напрямів та завдань економічної стратегії **не було враховано успадкований стан соціально-економічної системи.** Я. Корнаї відзначав, що для успішного проведення «шокової терапії» суспільство повинне мати резерви: «гуманітарний» - для проведення соціальної політики, товарно-виробничий - для «запуску» товарного ринку, валютний - для забезпечення імпорту в разі потреби та кредитний - для підтримки підприємств при входженні до ринку²³¹. Жодного з таких резервів в економіці України на початку 90-х років не існувало.

²³⁰ Геєц, В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. - 2006. - № 3. - С. 23-53; С. 43.

²³¹ Корнаї, Я. Шлях до вільної економіки. - К.: Наукова думка, 1991. - 140 с.

По-друге, чинником кризи стала власне економічна стратегія держави. Було нагромаджено істотні суперечності між окремими групами стратегічних завдань: монетарною і бюджетною, монетарною і структурною, бюджетною і структурною, бюджетною і соціальною сферами тощо. Оскільки реформування розпочалося не з перетворення основних виробничих відносин - відносин власності, а із стимулювання розвитку допоміжних - грошово-фінансових, це викликало комплексний конфлікт між суб'єктами інтересів у суспільстві при збіганні їх об'єктів.

Дієвість важелів економічної політики істотно обмежувалася перманентною кризою державної влади, яка щорічно загострювалася. Така криза характеризується руйнацією механізмів реалізації державної влади, перетворенням боротьби за владу на важливий чинник економічної політики, обмеженістю, неузгодженістю, непослідовністю економічної політики, порушенням її структури, наростанням суперечностей між гілками влади, регіонами, безконтрольністю влади тощо. Криза влади призвела до неможливості проведення Українською державою чіткої послідовної стратегії реалізації національного суверенітету і побудови ринкової економіки, вже згаданих диспропорцій у напрямках, завданнях і пріоритетах економічної стратегії та заходах економічної тактики. **Разом з кризою приватних економічних стратегій, криза державної влади становила загальну кризу влади у суспільстві, що має загрозу його дезинтеграції та блокування розробки і втілення економічної стратегії всіх рівнів.**

Провідною вадю економічної політики 1992-1999 рр. стала відсутність послідовного плану реалізації стратегічних пріоритетів. Саме з цієї причини, попри безперечну доречність висловлених у доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ» положень, переважна більшість з них не була реалізована. Деякі було реалізовано лише за зовнішніми ознаками (як, наприклад, стабілізація грошово-фінансової системи). Те, що реалізувати положення доповіді «Шляхом радикальних економічних реформ» не вдалося, зазначав у 2002 р. Радник Президента України Л. Кучми А. Гальчинський²³².

Недосконалість структури державної економічної стратегії виявилася у неповноті визначення стратегічної мети, стратегічних напрямів і завдань, зокрема, - зосередженості на приватизації у структурній стратегії, абсолютизації завдання зниження показників темпу інфляції для стратегії у грошово-кредитній сфері чи бюджетного дефіциту - для стратегії бюджетно-податкової сфери тощо. Це зумовило змішування мети, напрямів і завдань, диспропорцій у структурі стратегічних завдань. Відповідно, набір заходів економічної тактики не міг слугувати досягненню мети, оскільки не відтворював усіх поставлених стратегічних завдань. Досвід показав неприйнятність застосування в економічній політиці перехідної економіки лише тактичних заходів, характерних для розвинених ринкових економік та використання монетаристських економічних індикаторів для оцінки ефек-

²³²Гальчинський, А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. - К.: Знання України, 2002. - С. 135.

тивності економічної стратегії та стану економіки. Це особливо яскраво виявилось під час спаду 1995-1996 рр. на тлі низької інфляції та стабілізації курсу карбованця.

Безперечно, не можна вважати наслідки державної економічної політики ринкових перетворень 1992-1999 рр. суто негативними. Було подолано гіперінфляцію, тривалий час підтримувався стабільний курс запровадженої національної валюти, демонтовано основні підвалини командно-адміністративної системи, закладено основи ринкових інституційних відносин. На тлі впровадження гривні розбудовано порівняно досконалу банківську систему. Побудовано комплекс інститутів ринкової інфраструктури, почалося зближення суб'єктів та об'єктів власності, створено ряд інститутів економічної та соціальної координації. У результаті корпоратизації утворено потенційні інструменти динамічного перерозподілу капіталу. Складено певну юридичну систему ринкової економіки, набуто цінного досвіду застосування різних важелів економічного регулювання в умовах України. Змінився менталітет населення, зросла його готовність до участі в цивілізованих ринкових відносинах. Наприкінці 90-х років розпочалися помітні зрушення у напрямі економічного зростання. Поступово напрацьовувалися методики і навички реалізації заходів економічної політики державними інституціями, тактичного та стратегічного менеджменту приватними компаніями. Проте, як свідчить досвід, зазначені позитивні результати залишалися тільки потенціалом, використанню якого перешкоджала всеосяжна соціально-економічна криза. Стійкі тенденції розпаду народногосподарської системи обмежили подальшу свободу прийняття стратегічних рішень. Державна економічна стратегія на тривалий період потрапила під вплив зазначених макроекономічних та інституційних диспропорцій. Як буде показано у наступній главі, це призвело до системних вад, які у подальшому суттєво деформували процес соціального та економічного розвитку.

З цього приводу Президент України Л. Д. Кучма у 2002 р. висловив думку щодо помилковості обраної моделі ринкової трансформації. Він зазначав, що «економічна динаміка не набула сучасної постіндустріальної спрямованості... Ми фактично почали рухатися у напрямі демонтажу відповідного потенціалу розвитку»²³³.

3.2. Стратегічні орієнтири політики економічного зростання в Україні

Тривалий економічний спад, серед чинників якого переплелися значні суперечності, успадковані від командно-адміністративної системи, специфічні труднощі перехідного періоду, упущення, помилки та прорахунки, що були неминучими з огляду на піонерний характер шляху, котрим йшла

²³³Кучма, Л. Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. - К., Преса України, 2002. - С. 33.

Україна у 90-ті роки минулого століття, - усе це призвело до значних втрат в українській економіці. У 1999 р. ВВП становив близько 40 % рівня 1990 р., промислове виробництво - 51 %, капіталовкладення в основний капітал - 32 %. За таких умов досягнення економічного поживлення та забезпечення досить високих темпів економічного зростання стали визначальним завданням економічної політики.

Проте питання структури зростання, його якості, закладення умов його стійкості також не залишалися поза увагою. Стратегічні цілі для нового етапу економічного розвитку, який охарактеризувався у другій половині 1999 р. початком тенденцій економічного зростання, були, зокрема, визначені на найвищому рівні під час науково-практичної конференції у Пущі-Озерній під Києвом у березні 1999 р. Як зазначив на конференції Президент України Л. Кучма, «у наступному десятиріччі мають бути створені необхідні економічні, науково-технічні та соціальні передумови утвердження України як високотехнологічної держави, її входження до технологічно розвинених країн світу»²³⁴. Для першого етапу, для якого було визначено термін 1999-2000 рр., стратегічними завданнями було визначено: радикальну податкову реформу, ослаблення податкового тиску, стимулювання нагромадження капіталу та інноваційного оновлення виробництва; зміцнення банківської системи та ціни банківського кредиту; широкомасштабну грошову приватизацію із залученням іноземних інвесторів; ефективну амортизаційну політику, забезпечення максимально сприятливих умов для розвитку малого й середнього підприємництва; легалізацію значної частки тіньової економіки; істотне підвищення рівня використання виробничих потужностей²³⁵. Загальною метою етапу встановлено формування умов для інвестиційного забезпечення структурної перебудови економіки.

Додаткової предметності завдання забезпечення довгострокового інноваційно орієнтованого зростання набули у 2002 р. у світлі визначення орієнтиру європейської інтеграції України. Як зазначалося у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір», реалізація завдань європейської інтеграції безпосередньо залежить від прогресу у сфері забезпечення сталого зростання та прискореного подолання на цій основі розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною та державами-членами ЄС²³⁶. З цією метою як фундаментальне завдання у Посланні визначено реалізацію стратегії випереджального розвитку, яка б забезпечила щорічні темпи зростання ВВП у півтора-два рази вищі, аніж у країнах ЄС на тлі глибоких якісних перетворень, реалізації завдань сталого розвитку. Як зазначалося у Посланні, протягом 2002-2004 рр. темпи зростання ВВП

²³⁴Кучма, Л. Д. Вірю в український народ. - К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2000. - С. 377.

²³⁵Там само. - С. 378.

²³⁶Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. Послання Президента України до Верховної Ради України. - К., Преса України, 2002. - С. 35.

в Україні мали складати 5-6 %, інвестицій в основний капітал - 10-12 %, реальних доходів населення - 6-7 %.

Загострення потреби в радикальних позитивних зрушеннях у конкурентоспроможності національної економіки, зумовлене завданнями створення основ для європейської інтеграції України, посилення відкритості економіки та повноцінного входження до світового економічного співтовариства знайшло подальший вияв у Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». Ключове завдання, яке окреслив на початку 2003 р. Президент України Л. Кучма перед Урядом, полягало у тому, щоб «забезпечити перехід до нової моделі економічного розвитку - економічної системи, розвиток якої відбуватиметься під впливом цілеспрямованого стимулювання інвестицій, інновацій та відчутних позитивних структурних зрушень»²³⁷.

Зазначені позиції втілювалися у Розпорядження Президента України № 385 від 8.11.2002 р., де визначалися наступні стратегічні пріоритети:

- забезпечення сталого економічного зростання;
- утвердження інноваційної моделі розвитку;
- соціальна переорієнтація економічної політики;
- створення реальних передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС.

Водночас переважна більшість стратегічних цілей та пріоритетів, вміщених у зазначених програмних документах, на жаль, залишилися на рівні концептуального формулювання і не знайшли практичного розвитку у програмах діяльності українських урядів. **Досягнення динамічних показників економічного зростання було помилково сприйняте як ознака успішності виконання поставлених стратегічних цілей що стало підставою зволікання з необхідними структурними зрушеннями в національній економічній системі.**

3.2.1. Початок періоду економічного зростання (1999-2002 рр.)

Стійкі позитивні економічні тенденції фіксуються українською статистикою з другої половини 1999 р. (табл. 3.4). Роль «пускового механізму» економічного зростання в Україні відіграли, як це не парадоксально, наслідки фінансової кризи 1998 р. Девальвація гривні створила сприятливі умови для цінової конкурентоспроможності національних підприємств, і вони вчасно змогли скористатися поліпшенням кон'юнктури насамперед у сфері імпортозаміщення, а згодом - і на традиційних для України експортних ринках. На внутрішньому ринку цьому сприяло суттєве збільшення грошової пропозиції внаслідок зростання попиту на гроші у зв'язку з девальвацією гривні. Останнє дозволило дещо пом'якшити дефіцит ліквідних ресурсів, від якого потерпали підприємства, збільшити номінальні доходи населення,

²³⁷Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році». - К.: 2003. - С. 4.

що одразу підвищило споживчий попит. У результаті економічне зростання у 1999 р. розпочалося, насамперед, саме з галузей, безпосередньо пов'язаних із споживчим ринком: у легкій і харчовій промисловості - на 5,7 % та 7,8 % відповідно. Певне поліпшення фінансового становища підприємств позначилося на інвестиційних процесах. Після «провалу» першої половини 90-х років та тривалої стагнації другої половини десятиріччя почалося зростання обсягів капіталовкладень у основні фонди.

Таблиця 3.4

**Динаміка основних економічних показників України
у 1999-2004 рр., (темпи приросту, %)**

Показники	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2004 до 1998
ВВП	-0,2	5,9	9,2	5,2	9,5	12,1	49,0
Промислове виробництво	4,0	13,2	14,2	7,0	15,8	12,5	87,4
Капіталовкладення в основний капітал	0,4	14,4	20,8	8,9	31,3	28,0	153,9
Експорт	-8,4	25,8	11,6	10,4	28,5	41,6	158,3
Імпорт	-19,3	17,8	13,0	7,6	35,6	26,0	97,5
Реальні наявні доходи населення	- 0,7	4,1	10,0	18,0	9,1	19,6	75,1

Джерело: Держкомстат.

У 2000 р. домінуючу роль серед чинників економічного зростання посіло збільшення обсягів експорту. Темпи його зростання майже удвічі перевищили темпи зростання промислового виробництва та більш ніж учетверо - зростання ВВП. У цілому зовнішньоторговельний оборот України досяг у 2000 р. рівня майже 90 % ВВП. На жаль, сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура спонукала до відстрочення ключових економічних перетворень. Уряд обрав пасивну тактику використання сприятливих зовнішніх чинників економічного зростання.

Набула інерція економічного зростання внаслідок збільшення реальних доходів населення та розширення ємності внутрішнього ринку й активізації інвестиційних процесів та збільшення попиту на інвестиційні товари далася взнаки у 2001 р. Попри зниження удвічі темпів зростання експорту, приріст реального ВВП прискорився і становив 9,2 %, а темпи зростання промислового виробництва у 1,2 разу перевищили показник зростання експорту. Це означало суттєве посилення впливу внутрішніх чинників економічного зростання. Про переорієнтацію збуту продукції на внутрішній ринок свідчить і те, що, попри зменшення темпів зростання випуску споживчих товарів (його приріст становив 17,7 % проти 24,5 % у 2000 р.), темпи зростання обороту роздрібної торгівлі порівняно з 2000 р. не зменшилися, хоча, як і раніше, відставали від темпів приросту випуску товарів народного споживання (12,6 %).

Стійкі показники економічного зростання, які, до того ж, спостерігалися на тлі стабільного номінального обмінного курсу гривні та досягнення у 2001 р. рекордно низького для всього трансформаційного періоду рівня інфляції, створили передумови для кардинального зламу негативних тенденцій та початку переходу України до етапу тривкого економічного підйому. На жаль, уряду не вдалося побудувати цілісної економічної стратегії, спрямованої на економічне зростання, і він обмежувався стохастичними діями у відповідь на поточні виклики та проблеми. Не було здійснено податкову реформу. Тривало зростання реальної вартості кредитних ресурсів. Не відбувалося помітних змін у структурі тіньової економіки.

Таблиця 3.5

**Індекси промислової продукції за видами діяльності
(до попереднього року, %)**

Галузі	2000	2001	2002	2002 до 1999
Промисловість, у тому числі:	113,2	114,2	107,0	138,3
добувна	106,4	103,3	102,3	112,4
Обробна, у тому числі:	116,6	117,2	108,9	148,8
харчова та перероблення сільгосппродуктів	123,0	118,2	108,4	157,6
легка	136,4	113,8	100,4	155,8
виробництво деревини та виробів з неї	156,5	128,0	123,4	247,2
целюлозно-паперова, поліграфічна, видавнича справа	131,7	118,2	108,4	168,7
виробництво коксу та продуктів нафтопереробки	92,0	154,3	125,5	178,2
хімічна та нафтохімічна	108,8	110,6	106,5	128,2
виробництво інших неметалевих мінеральних виробів	107,7	111,4	105,3	126,3
металургія та оброблення металу	121,3	104,9	103,9	132,2
машинобудування	115,3	118,8	111,3	152,5
Виробництво та розподілення електроенергії	98,2	102,6	101,1	101,9

Джерело: Держкомстат.

Зазначені проблеми далися взнаки у 2002 р. Хоча за деякими показниками (обсяг продукції сільського господарства, роздрібногo товарообороту) зростання навіть перевищило відповідні темпи 2000-2001 рр., низка інших індикаторів виявила тенденцію до зменшення. Зокрема, темп зростання обсягу реального валового внутрішнього продукту зменшився порівняно з торішнім показником у 1,8 разу, промислового виробництва - удвічі, виробни-

цтва товарів народного споживання - у 2,1 разу. Різко впав темп зростання інвестицій в основний капітал (див. табл. 3.4). Попри випереджальні темпи зростання обробної промисловості у структурі валового випуску (загалом вона становила 38 % валового випуску), це зростання мало переважно екстенсивний характер, що підтверджується його галузевою структурою. Безперечно, позитивними є збільшення обсягів виробництва у машинобудуванні (на 53 %), харчовій (58 %) та легкій (56 %) промисловості (табл. 3.5). Проте не слід забувати про досить низьку базу для порівняння: адже у 1999 р. виробництво у машинобудуванні та металообробці становило 36 % рівня 1990 р., харчовій промисловості - 39 %, легкій - 24 %. Водночас, хоча за 1999-2002 рр. обсяги виробництва в металургії й обробленні металу зросли лише на 32 %, ці галузі чи не найменше постраждали за період трансформаційної кризи: виробництво чорної металургії у 1999 р. становило 48 % рівня 1990 р., кольорової - 64 %.

Ознакою практичної відсутності дії системних механізмів структурної адаптації економіки в умовах економічного зростання стало те, що, незважаючи на послідовне зростання ВВП та поступове збільшення прибутків підприємств, частка валового нагромадження основного капіталу протягом усього зазначеного періоду майже не змінювалася, а підсумково за 1998-2002 рр. можна навіть відзначити тенденцію поступового зменшення норми нагромадження (рис. 3.2). Це звузило можливості структурної перебудови економіки та підвищення її конкурентоспроможності відповідно з поставленими стратегічними цілями формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку та побудови підґрунтя європейської інтеграції України.

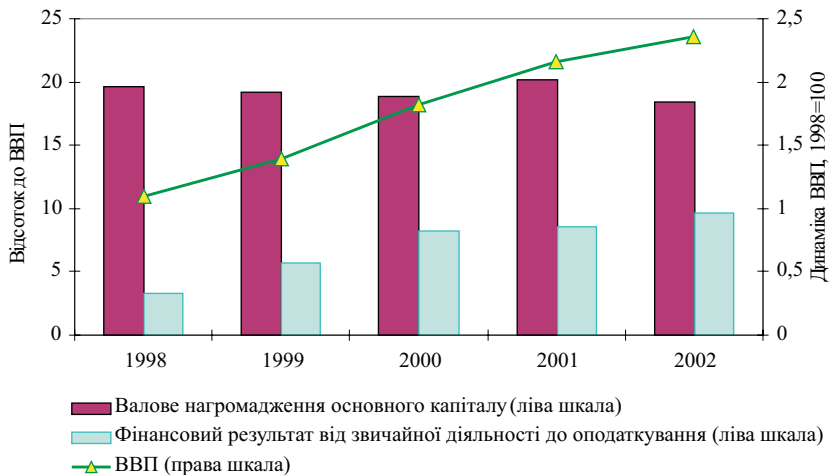

Рис. 3.2. Динаміка ВВП, валового нагромадження основного капіталу та чистого прибутку підприємств у 1998-2002 рр.²³⁸

²³⁸ Розраховано за даними: Економічна статистика. Щомісячне видання Міжнародного центру перспективних досліджень. - Грудень 2002 р.

Зокрема, якщо відповідно до стратегічних орієнтирів, визначених у Посланні Президента України «Європейський вибір», темпи зростання інвестицій в Україні мали випереджати зростання доходів населення, що, зрештою, повинне було закласти умови для переходу у 2005 р. до структурно-інноваційної моделі економічного розвитку, насправді у 2002 р. було суттєво «перевиконано» план зростання доходів населення (вони збільшилися у реальному вимірі на 18,0 %), водночас зростання інвестицій становило лише 8,9 %. При цьому, за темпами зростання обсягів капіталовкладень у 2002 р. попереду були фінансова діяльність (62,5 %), будівництво (56,6 %), оптова та роздрібна торгівля й послуги з ремонту (51,3 %) та освіта (30,8 %). Переважна частина капіталовкладень традиційно спрямовувалася на розвиток промисловості (40,7 % до загального обсягу), проте темпи їхнього зростання були нижчими за загальний річний показник (6,0 %).

Капіталовкладення у обробну промисловість зросли на 13,8 %, причому «лідерами» за темпами зростання стали целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість та видавнича справа (89,3 %), виробництво деревини та виробів з неї (56,3 %), харчова промисловість та перероблення сільгосппродуктів (34,8 %). До останньої було спрямовано 36,6 % всіх вкладень у обробну промисловість. Водночас, відбулося зниження обсягів інвестування хімічної промисловості (на 3,1 %), металургії та металообробки (8,4 %), легкої промисловості (13,3 %), виробництва коксу та продуктів нафтопереробки (29,8 %).

Відтак зміна структури приросту промислових капіталовкладень засвідчила помітне зниження інвестицій у експортоорієнтовані галузі, пов'язане із загальним скороченням темпів зростання експорту. Натомість адекватної переорієнтації на галузі, спрямовані на внутрішній ринок, не відбулося, що й спричинило уповільнення темпів зростання інвестицій. У цілому виявлено кардинальне розходження динаміки інвестицій із довгостроковими завданнями створення передумов для переходу до інноваційної моделі економічного зростання, натомість набули розвитку тенденції формування моделі економічного зростання, орієнтованої на традиційний споживчий ринок.

Тенденції подальшого віддалення від інноваційної моделі розвитку ілюструють і зміни у структурі ВВП за категоріями кінцевого використання. Так, валове нагромадження капіталу зменшилося у 2002 р. порівняно з 2001 р. на 2,9 процентного пункту - до 18,9 % ВВП (причому частка нагромадження основного капіталу зросла на 0,6 пункту, водночас частка приросту запасів оборотних коштів зменшилася на 3,5 пункту). Натомість спостерігалося збільшення частки споживчих витрат сектору загального державного управління - на 0,6 пункту, та чистого експорту - на 3 пункти. Загалом вага експорту зросла у 2002 р. до 56,4 % ВВП, в той час як кінцеві споживчі витрати домогосподарств зменшилися на 0,5 пункту, до 54,5 % ВВП, що засвідчило деяке зменшення місткості внутрішнього ринку та зростання ваги зовнішніх чинників економічного зростання.

Отже, початок періоду економічного зростання засвідчив формування в Україні економічних механізмів, які стимулюють здійснення

суб'єктами господарювання стратегії збільшення обсягів виробництва та господарських оборотів, підвищення конкурентоспроможності, освоєння нових ринків збуту. Ці механізми перебувають як у площині об'єктивних макроекономічних закономірностей, сформованих внаслідок ліберальних економічних реформ, які сформували критичну масу самостійних економічних суб'єктів та середовище їхньої взаємодії, так і у площині заходів державної політики, яка створювала відповідне економіко-правове середовище для діяльності цих суб'єктів.

Проте вичерпання екстенсивних чинників, які забезпечили економічне зростання 1999-2001 рр., та надто повільне формування належних зрушень у структурі економічної системи, які б перевели національну економіку в режим зростання, що спирається на інвестиційно-інноваційне ресурсотворення, зумовили погіршення макроекономічної динаміки в Україні у 2002 р. Становище, що склалося, стало наслідком відсутності дієвих каналів спрямування коштів споживчого попиту на акумулювання інвестиційних ресурсів та їх наступного перетворення на інвестиції, зволікання з низкою структурних реформ, необхідних для активізації підприємницької та інноваційної активності. Внаслідок цього посилювався фіскальний тиск на суб'єктів господарювання з метою збільшення фактичних виплат до бюджету та соціальних фондів та фактичних видатків на робочу силу, що спричинило послаблення спроможності цих суб'єктів спрямовувати кошти на розширення та вдосконалення виробництва. Відтак, як засвідчив досвід 2000-2002 рр., надмірний відрив динаміки доходів населення від динаміки виробництва знижує спроможність пропозиції адекватно реагувати на динаміку попиту. **За умов відсутності системної інвестиційної стратегії, стимулюючий вплив підвищення внутрішнього та зовнішнього попиту спричинив досягнення межі завантаження виробничих фондів за нинішнього техніко-економічного стану українських підприємств та рівня їхньої конкурентоспроможності.**

3.2.2. Відновлення експортних чинників та набуття нової якості зростання (2003-2004 рр.)

Останній квартал 2002-2004 рр. позначилися відновленням динамізму економічного зростання. Приріст ВВП у 2003 р. становив 9,5 %, промислового виробництва - 15,8 %, а у 2004 р. - 12,1 % та 12,5 % відповідно. **Значне випередження темпами зростання експорту, який зріс на 28,5 %, темпів приросту ВВП та промислового виробництва засвідчує суттєве посилення цього чинника економічної динаміки у 2003 р. порівняно з попереднім роком.** У вартісному вимірі обсяги експорту товарів і послуг зросли у 2003 р. порівняно з попереднім роком на 5,1 млрд дол. США, що складає три чверті сумарного приросту ВВП у доларовому еквіваленті, а обсяг експорту сягнув 55 % ВВП. Водночас збільшення обсягів експорту відбулося не завдяки реалізації заходів економічної стратегії, а насамперед внаслідок поліпшення зовнішньоекономічної кон'юнктури та ревальвації євро щодо долара США (за рік вона становила 17 %), що, за збереження

сталого номінального обмінного курсу гривні щодо долара, сприяло збільшенню цінової конкурентоспроможності українських товарів на зовнішніх ринках. Значне прискорення темпів зростання експорту стало сприятливим чинником насамперед для металургійної, хімічної та нафтопереробної галузей та машинобудування.

У 2004 р. відбулося зміцнення динаміки зростання експорту. За рік експорт товарів і послуг з України зріс на 41,6 %, а його частка - до 61 % ВВП. Показовим є те, що, у попередні роки приріст імпорту й експорту був відносно збалансованим, а у 2004 р. приріст експорту в абсолютному вимірі у 1,6 разу перевищив приріст імпорту. Причому, в той час як у експортних галузях прискорено формувалися додаткові фінансові ресурси, пріоритетність цінових чинників конкуренції не заохочувала до їхнього інвестування у якісне переозброєння виробництва та інноваційні процеси у галузях. Як буде показано далі, процеси неврегульованої експансії капіталів, нагромаджених у експортних галузях, стали одним з чинників суспільно-політичної кризи в Україні наприкінці 2004 р.

Позитивну роль щодо прискорення економічного зростання відіграла активна ремонетизація економіки, яка відбувалася як внаслідок політики поповнення валютних резервів Національного банку України, так і завдяки різкому збільшенню обсягів рефінансування комерційних банків. Згідно даних НБУ, грошова маса М3 зросла за 2003 р. на 46,5 %, а рівень монетизації економіки сягнув 31,3 %. Спрощення доступу підприємств та населення як до коротко- так і до довгострокових кредитних ресурсів дозволило поживити економічний оборот, стало важливим чинником зростання споживчого попиту на товари тривалого користування та активізації інвестиційної діяльності підприємств.

Проте ремонетизація економіки відбулася насамперед як пасивна реакція на вплив зовнішніх, незалежних чинників, пов'язаних з активним надходженням валюти на валютний ринок України та намаганнями НБУ не допустити зміцнення національної грошової одиниці. У свою чергу, чинниками припливу валюти стали значне позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, зростання в 1,3 разу порівняно з 2003 р. припливу прямих іноземних інвестицій, зростання обсягів зовнішніх запозичень, залучених українськими банками та підприємствами на міжнародних ринках капіталу тощо. Такий приплив змусив Нацбанк до стерилізації частини гривневої маси, що надходила на ринок внаслідок валютних інтервенцій, що, зокрема, загальмувало рефінансування комерційних банків, зумовило збереження високого рівня процентних ставок. Такі антиінфляційні заходи посилювали переваги експортерів, які мають прямий доступ до ліквідних ресурсів, отже, зумовлювали відтворення випереджального розвитку експортоорієнтованих галузей економіки.

Помітну роль відіграв у економічному зростанні також чинник внутрішнього інвестиційного попиту. Загальний обсяг інвестицій збільшився у 2003 р. на 31,3 %, у 2004 р. - на 28,0 %. Це сприяло підвищенню попиту на інвестиційні товари, у тому числі - вітчизняного походження.

Підтримці високих темпів інвестиційної діяльності сприяли випереджальне зростання довгострокового кредитування комерційними банками (частка довгострокових кредитів зросла наприкінці 2004 р. до 46,8 %, кредитів у інвестиційну діяльність - до 8,3 %), активізація іноземного інвестування (приплив прямих іноземних інвестицій становив у 2004 р. 1,56 млрд дол. США, що на 31 % більше, ніж у 2003 р.).

Активна інвестиційна діяльність стала можливою завдяки зростанню прибутковості підприємств через як цінову кон'юнктуру, так і завдяки посиленню контролю у фінансовій сфері (загалом офіційний чистий фінансовий результат підприємств України у 2003 р. був на 38,7 %, а у 2004 р. - у 2,1 разу вищим порівняно з попереднім роком, причому прибуток прибуткових підприємств зріс у 2004 р. на 62,3 %, збиток - лише на 3,8 %).

У 2004 р. спостерігалося помітне поліпшення структури галузевого розподілу отриманого прибутку. Прибуток прибуткових підприємств у промисловості збільшився у 2,3 разу, або на 11,6 млрд грн, а питома вага промисловості у структурі чистого сукупного фінансового результату зросла з 44,9 % до 49,2 %. Між тим, прибуток, як і раніше, був нерівномірно розподілений по галузях економіки. Зокрема, частка торговельно-фінансової сфери сягала у 2004 р. 24,2 % чистого фінансового результату в економіці та 25,9 % прибутків прибуткових підприємств. На частку базових галузей промисловості (металургія та металообробка, хімічна, нафтохімічна промисловість та нафтопереробка), добувної промисловості, виробництва та розподілу електроенергії, газу і води припадало 75,9 % прибутків (у 2003 - 71,0 %), отриманих у промисловості. Таким чином, на решту галузей, які, власне, повинні складати потенціал використання сучасних чинників конкурентоспроможності, залишалось 24,1 % прибутку прибуткових підприємств промисловості.

Завдяки тому, що найвищі темпи зростання - 35,8 % у 2003 р. та 28,0 % у 2004 р. - було відзначено у машинобудуванні, спостерігалося певне поліпшення структури промисловості України. Значну позитивну роль у розвитку цієї складної галузі відіграли ремонтізація економіки зі збільшенням оборотних коштів підприємств, та розширення кредитування. Між тим, найшвидше зростало виробництво в автомобільній промисловості (119,2 % у 2003 та 63,3 у 2004 рр.), водночас виробництво інвестиційної продукції - машин та устаткування - зростало значно повільніше: 21,4 % у 2003 та 18,9 % у 2004 рр. (у т. ч. виробництво машин для переробки сільгосппродуктів зросло у 2003 р. на 16,4 %, у 2004 - на 36,4 %, верстатів - на 16 % та 14,4 % відповідно, сільськогосподарських машин - на 3 % та 23,6 %). З огляду на те, що, за приблизними підрахунками, близько половини виробленої в Україні продукції машинобудування має експортне призначення, як визначальний чинник зростання у машинобудуванні варто вважати саме зростання обсягів експорту.

Натомість чинник зростання споживчого попиту населення у 2003 р. істотно поступився позиціями у ряді факторів економічної динаміки. За рік реальні наявні доходи населення збільшилися лише на 9,1 % й істотно відставав від темпів приросту промислового виробництва, що загальмува-

ло приріст споживчого попиту на товари повсякденного споживання. Підтримання приросту споживчого попиту, в тому числі - за рахунок товарів тривалого користування, стало можливим завдяки суттєвому розширенню споживчого кредитування (причому одночасно спостерігалось зростання банківських вкладів населення в національній валюті на 54,1 %) та витрачання готівкових заощаджень населення (за зростання номінальних наявних доходів за рік на 14,8 % витрати на придбання товарів і послуг зросли на 17,7 %).

Деяке відновлення значущості вказаного чинника зростання відбулося у 2004 р. Темп приросту реальних наявних доходів населення становив 19,6 %, що у 2,2 разу більше, ніж у 2003 р., а витрати населення зросли на 22,7 %. Це сприяло підтриманню активної позитивної динаміки на ринку споживчих товарів: зростання у харчовій промисловості становило 12,4 %, легкій - 13,6 %.

Належне виконання плану бюджетних видатків забезпечило стійкий рівень державного попиту та зростання доходів працівників бюджетних організацій та установ, з відповідним підвищенням їхньої купівельної спроможності (видатки зведеного бюджету зросли порівняно з 2002 р. на 25,4 %, водночас доходи - на 21,3 %, що свідчить про певне посилення стимулюючої ролі бюджетних важелів, видатки зведеного бюджету в 2004 р. були вже на 34,3 % більше, ніж у 2003 р.). При цьому позитивну роль відіграло зростання рівня монетизації економіки, яке полегшило доступ підприємств до ліквідних ресурсів, необхідних для своєчасної сплати податків. Додатковий стимул зростанню та посиленню інвестиційних процесів надало й те, що фіскальне вилучення коштів не зросло пропорційно приросту ВВП (за даними Рахункової палати України, реальні доходи зведеного бюджету, обчислені за порівнянними умовами, зросли лише на 2,9 %).

Таким чином, посилення експортних чинників економічного розвитку у 2003-2004 рр. забезпечило високі темпи економічного зростання, збільшення доходів підприємств і населення, надходжень до державного бюджету. При цьому, завдяки нагромадженому потенціалу інституційних змін, стійким ремонетизаційним процесам, накопиченню ресурсів фінансової сфери економічне зростання набуло *інвестиційної спрямованості*. Інвестиційний аспект сформував передумови додаткової стійкості експортної моделі, створив потенційну можливість модифікації моделі з розширенням внутрішніх ринків, поступовим переходом до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. **Активізація стратегічної діяльності суб'єктів господарювання, орієнтованої на розвиток, дає підстави констатувати певне підвищення ефективності економічної стратегії держави у цей період.**

Проте «інвестиційний бум» не спричинив помітних позитивних структурних зрушень у спрямуванні інвестицій. Навпаки, генеровані в реальному секторі економіки інвестиційні ресурси витікали до вторинних секторів економіки (в операції з нерухомістю, торгівлю, транспорт) як через децентралізовані фінансові інструменти, так і через фіскальні механізми. Високі темпи економічного зростання не мали інноваційної основи. У 2003 р.

помітно (на 17,8 %) зменшилася кількість підприємств, які впроваджували технологічні інновації. Кількість освоєних нових видів продукції скоротилася порівняно з попереднім роком на 67,6 %. Частка інноваційної продукції у загальному обсязі промислової продукції скоротилася з 7,0 % до 5,1 %. У 2004 р. частка інноваційно активних промислових підприємств зменшилася у 2004 р. до 12,3 %, а їхня чисельність порівняно з попереднім роком - на 4,7 %. Кількість реалізованих у виробництві прогресивних технологічних процесів у 2004 р. становила менше чверті від показника 1991 р. та 58 % порівняно з 1995 р. Відтак помітних зрушень у реалізації провідного стратегічного орієнтиру - формування засад інноваційної моделі розвитку - досягнуто не було. Сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура та автономні дії суб'єктів господарювання щодо забезпечення власного розвитку створили ілюзію ефективності обраної моделі державної економічної політики та призвели до зволікання з подальшими кроками економічних перетворень.

Політичні процеси, які набули розвитку під час підготовки до президентських виборів 2004 р., зумовили значне посилення з середини 2004 р. фактичного фіскального тиску на бізнес з метою отримання додаткових коштів для фінансування соціальних видатків бюджету та пенсій. Зростання бюджетних видатків відбувалося на тлі проведення «добровільно-примусової» конвертації бюджетної заборгованості з відшкодування ПДВ у державні цінні папери, збереження територіальної та галузевої нерівності у податковому навантаженні на бізнес, збереження високого рівня корупції через недосконалість механізмів податкового адміністрування, насамперед, ПДВ.

Фіскалізація економічної політики та наступні ринкові диспропорції стали вагомими економічними передумовами кризових явищ у політичній сфері наприкінці 2004 р.

Зважаючи на те, що понад 63 % видатків консолідованого бюджету було сконцентровано у другому півріччі, причому 46,5 % - у вересні-грудні 2004 р., в економіці нагромадилися макроекономічні диспропорції, пов'язані з посиленням тиску на ринок з боку споживчого попиту, що насамперед позначилося на зростанні споживчих цін. У період найактивніших бюджетних видатків завдяки стерилізаційній політиці НБУ грошова пропозиція в Україні скорочувалася. Загалом за жовтень-листопад грошова маса МЗ зменшилася на 9,6 %, або 5 млрд грн. Це стало однією з причин уповільнення темпів економічного зростання та інвестиційних процесів з вересня 2004 р.

У зв'язку з тим, що у листопаді-грудні 2004 р. через різке загострення політичної нестабільності спостерігалися масове вилучення з банківської системи гривневих депозитів і трансформація їх у валютні, дефіцит гривневих ресурсів у банківській системі та різке їх подорожчання на міжбанківському ринку, посилення панічних настроїв та недовіри до банківської системи, Нацбанк України був змушений здійснювати інтенсивні валютні інтервенції (у жовні-грудні 2004 р. НБУ витратив на інтервенції на валютному ринку 2,7 млрд дол. США, або понад половину суми, викупленої у січні-вересні).

Втрага комерційними банками частини депозитів населення та суб'єктів господарювання, разом з підвищенням ризиковості економічної діяльності,

призвела до різкого згорання кредитування. Загроза кризи ліквідності низки комерційних банків зумовила використання спеціальних обмежувальних заходів Національного банку, які дозволили запобігти масштабній кризі, проте логічно продовжили політику НБУ попередніх місяців, але позитивний вплив монетарної політики на економічне зростання було втрачено. Зокрема, наприкінці 2004 р. більшість монетарних показників так і не вийшли на рівень 1 жовтня. За даними НБУ, депозити юридичних осіб зменшилися на 1,3 млрд грн, фізичних - на 3,2 млрд грн, у тому числі в національній валюті - на 3,1 і 5,1 млрд грн відповідно. Обсяги кредитування в національній валюті скоротилися на 0,5 млрд грн (за 9 місяців року вони зросли на 12,1 млрд грн), і лише в іноземній валюті - збільшилися на 2 млрд грн. Незважаючи на те, що за останній квартал НБУ спрямував на рефінансування комерційних банків 19,3 млрд грн, або 94 % усього річного обсягу, мобілізувавши лише 1,7 млрд грн, рівень монетизації економіки в останньому кварталі 2004 р. знизився.

3.2.3. Період посилення політичних впливів на економічний розвиток (2005-2008 рр.)

Дослідження перебігу соціально-економічних процесів та економічних стратегій держави та суб'єктів господарювання у 2005-2007 рр. неможливе без детального врахування впливу комплексу складних політичних чинників, пов'язаних з подіями Помаранчевої революції та наступними перманентними загостреннями внутрішньополітичних конфліктів.

Застосування методології стратегічного аналізу дозволяє встановити об'єктивне економічне підґрунтя процесів, що відбувалися в цей період в Україні. Без наявності глибинних економічних передумов та суперечностей, які призвели до нестійкості системи влади та наростання значного протестного інтересу, політичні зрушення виявилися б просто неможливими. Відтак, з нашої точки зору, політичні, ідеологічні та суспільно-психологічні чинники, інструменти та технології стали каталізаторами та рушіями розкриття об'єктивних суперечностей економічної сфери, нагромаджених у попередні періоди. **Чинниками „помаранчевої революції” стали як безпосередньо негативні процеси та тенденції, які відбувалися в Україні, так і об'єктивні зрушення в структурі суспільства та економіки, які є за своєю природою позитивними, проте у своєму розвитку наштовхнулися на завузькі рамки, встановлені негнучкою системою здійснюваної політики та права.**

В основі масової реакції, яка спонукала людей до активних протестних дій, на нашу думку, перебуває системна криза соціально-економічної моделі, яка встановилася в Україні. Фрагментарність соціально-економічної системи та незорієнтованість соціально-економічної стратегії держави на її консолідацію вилілася у відповідну фрагментарність економічного зростання, яка загострила конфлікти елементів та механізмів цієї системи. Фрагментарність виявилася в комплексі системних розривів, які, у свою чергу, забезпечили різноспрямованість цінностей і переваг загальнодержавних і

регіональних ділових еліт та їхніх відтворювальних стратегій; покладені в основу відчуження їх від інститутів держави та суперечностей між стратегіями локального й загальнодержавного рівня.

Провідне місце в економічній фрагментарності варто відвести такій взаємопов'язаній парі, як **обмежена місткість внутрішнього ринку та експортна модель економічного зростання**. Описане у попередньому параграфі переважання експортних чинників зростання, за якого понад половину знову створюваної в країні вартості реалізовується на зовнішніх ринках і фактично прямо не залежить від стану внутрішнього ринку, закріпило розрив відтворювальних інтересів між галузями, орієнтованими переважно на експорт та на внутрішній ринок.

Відвернення фінансових потоків від внутрішнього ринку ставить експортера у більш вигірне становище. Вичерпання можливостей екстенсивного розвитку галузей, орієнтованих на внутрішній ринок (зокрема — харчової промисловості), за активного зростання експорту завдяки сприятливій зовнішній кон'юктурі призвело, враховуючи наявність галузевої спеціалізації регіонів, до **посилення міжрегіональної диференціації доходів як бізнесу, так і населення**. Це викликало в досить широких верствах населення природні сумніви у достовірності показників економічного зростання та підозри у несправедливому привласненні його плодів.

Наприклад, за даними Держкомстату, протягом січня-жовтня 2004 р. середня заробітна плата по Україні зросла з 500,05 грн до 636,21 грн (на 27 %) і становила 164,5 % прожиткового мінімуму. При цьому диференціація рівня заробітної плати серед регіонів продовжувала залишатися суттєвою і становила понад 2 рази. Так, у Києві середня заробітна плата у жовні 2004 р. становила 1019,73 грн. У Донецькій, Дніпропетровській та Запорізькій областях у жовні на одного штатного працівника було нараховано відповідно 784,07 грн, 719,21 грн. та 712,43 грн., що складало 180-200 % прожиткового мінімуму, в той час як у Тернопільській, Волинській та Хмельницькій областях заробітна плата за цей період становила відповідно 431,46 грн, 450,79 грн. та 455,50 грн., що не перевищувало 120 % прожиткового мінімуму.

Суттєву регіональну диференціацію також мала заборгованість із виплати заробітної плати, яка у січні-жовтні 2004 р. становила 1793 млн грн. На початок 2004 р. найбільшу заборгованість мали Донецька - 560 млн грн, Луганська - 320 млн грн та Дніпропетровська - 122 млн грн області. Найменша заборгованість була по Закарпатській області - 2,5 млн грн. Проте погашення боргів протягом року в зазначених східних областях в абсолютних значеннях було найбільшим: Донецька область до 1 листопада скоротила борг на 342 млн грн, Луганська - на 219 млн грн, Дніпропетровська - на 58 млн грн. Відтак населення зазначених регіонів мало обґрунтовані підстави відчутти прямий зв'язок між позитивною економічною динамікою та рівнем власних доходів.

Незважаючи на проголошений курс на децентралізацію державної влади, прийняття Бюджетного кодексу, що розширив бюджетні повноваження субнаціональних органів влади, рівень реальної фінансової автономії на

місцях суттєво погіршився. Про це, зокрема свідчать, зростання рівня як умовних так і безумовних трансфертів регіонам, і як наслідок, збільшення кількості дотаційних регіонів із 12 у 1996 р. до 26 у 2003 р. При цьому частка доходів місцевих бюджетів (без урахування трансфертів) зменшилася з 45,7 % у 1998 р. до 29,9 % у 2003 р.

Наслідком фрагментації зростання стало також **формування могутніх галузевих угруповань, які практично не орієнтовані на вітчизняного покупця** — основну постать будь-якої ринкової економіки. У результаті предметами їхньої лобістської діяльності є заходи економічної політики, які обмежують внутрішню купівельну спроможність — отримання експортерами пільг за рахунок зростання фіскального тиску на інших учасників ринку; обмеження собівартості за рахунок незначного зростання питомої ваги в ній заробітної плати, підвищення цін під впливом міжнародної кон'юнктури тощо. Показовим прикладом є підвищення цін на металопродукцію вітчизняними металургами у зв'язку зі зростанням цін на світовому ринку, що відчутно вразило українських споживачів металу та спонукало деяких з них звертатися до імпорту металопродукції. Зважаючи на критичну важливість експортоорієнтованих галузей для динаміки економічного зростання та стабільності валютних надходжень в країну, такі заходи державної економічної політики мали належне макроекономічне обґрунтування. Новий етап експортоорієнтованого зростання 2003—2004 рр. стимулював формування вертикальних виробничих структур (передусім — у гірничо-металургійному комплексі), покликаних забезпечити бізнес від невизначеностей національного ринку, тим самим ще більше посиливши міжгалузеві та міжрегіональні розриви.

Важливу роль у загостренні кризових явищ відіграла **відсутність належної кооперації між малим, середнім та великим бізнесом**. На відміну від більшості розвинених країн світу, де малий та середній бізнес виробляє від 40 % до 80 % валового внутрішнього продукту і органічно залучений до відтворювальних схем великих компаній, в Україні він виявився сегментованим в окремій ніші, пов'язаній, передусім з торговельно-посередницькою діяльністю, часто в рамках збутових систем зарубіжних компаній. Незважаючи на пріоритетність розвитку малого бізнесу, яка офіційно декларувалася, де-факто держполітика сприяла його консервації у напівкустарних зародкових формах, які, до того ж, досить часто діяли поза межами регуляторного правового поля. Умови, у яких опинився малий бізнес, логічно підштовхували його до взаємодії з місцевою владою та місцевими елітами, водночас великий бізнес найліпше лобював власні інтереси перед центральною владою.

Між тим, **тривале співіснування малого та великого бізнесу без встановлення коопераційних стосунків неможливе внаслідок обмеженої місткості внутрішнього ринку**. Досить часто процеси концентрації капіталу та фінансової експансії галузей та компаній, які отримали з тих чи інших причин найбільш стійкий розвиток, набували форми конфлікту центральної та регіональних еліт із залученням усього доступного централь-

ній владі арсеналу впливу у вигляді фіскальних, правоохоронних, судових структур, а також позазаконних засобів. Бюрократизація та корумпованість сфери економічного регулювання, незахищеність базових громадянських та економічних (в тому числі - майнових) інтересів економічних суб'єктів та громадян додатково посилили негативне ставлення до існуючих владних структур у регіонах та в центрі.

Незавершеність структурно-інституційних перетворень багатьох галузей економіки, орієнтованих на споживчий сектор (торгівля, сфера послуг, транспорт тощо), призвела до того, що навіть дії місцевих ділових еліт, які здійснювалися згідно з логікою концентрації капіталу, часто викликали опір представників малого бізнесу та населення. Досить наочні приклади цього - протидія дрібних та індивідуальних перевізників спробам централізації автотранспортної мережі в кількох містах України, протидія дрібних торговців (насамперед у невеликих містах) розвитку мережі супермаркетів тощо.

Досить гострого вияву набув **конфлікт між бізнесом та інститутами фіскальної сфери**, зумовлений хронічною нестачею коштів для наповнення бюджету через низьку рентабельність легального бізнесу. Посилили цей конфлікт диверсифікація джерел доходів бізнесу та населення. Завдяки поглибленню ринкових перетворень та розвитку ринкових інститутів, зростанню господарських оборотів, місткості ринку та кредитоспроможності банківської системи на хвилі економічного зростання, підприємницькі структури мали все більше можливостей отримувати доходи, застосовуючи ринкові інструменти та не входячи в пряму взаємодію з органами місцевого та загальнодержавного управління. Значне відставання перебудови бюрократизованих регуляторної та економіко-правової системи, затягування податкової реформи перетворилися на очевидну перешкоду нарощуванню доходів бізнесу, сприяли зростанню корупції, а в суспільстві сформували потужний протестний потенціал, який виник передусім у середовищі малого та середнього бізнесу. Каталізатором прояву цих суперечностей стала фіскалізація політики держави у 2004 р.

Зважаючи на те, що «постраждала» від посилення фіскального тиску на бізнес сторона (суб'єкти господарювання), на відміну від сторони, що «виграла» (отримувачі соціальних виплат і зарплат з бюджету), є досить активним стратегічним суб'єктом, це зумовило значний спротив політиці держави, орієнтованій на передвиборче підвищення соціальних виплат за рахунок фіскальних інструментів.

Парадоксальним виявився вплив **тіньового сектору економіки**, який сформувався у відповідь на нерозв'язаність конфлікту бізнесу та фіскальної сфери, і виробляє, за офіційними оцінками Міністерства економіки України, близько 35 % сумарного ВВП країни. У процесі фіскалізації економічної політики відбулося зниження рівня прибутковості як тіньової, так і легальної економіки, що знизило стимули для вітчизняного бізнесу працювати у будь-якому з цих секторів економіки. Відсутність дієвої політики детінізації економіки, яка б передбачала м'яку модель адаптації некримінальних тіньових

капіталів до діяльності в легальній економіці, створила загрозу втрати власниками тіньових капіталів у разі зміни влади, що, у свою чергу, зумовило активну «політичну мімікрію» значної частини учасників тіньового сектору (насамперед - місцевого рівня) у намаганнях налагодити контакти з новими управлінськими елітами.

Відчутно негативно позначилася на неефективності стратегії держави у сфері консолідації інтересів **відсутність інструментів підтримки становлення та розвитку бізнесу**. Незважаючи на велику капіталодофіцитність української економіки, економічна політика - і в податковій, і в грошово-кредитній, і в регуляторній сферах - постійно була щонайменше індиферентною до інвестування у створення нового та розвиток існуючого бізнесу. Прискорений розвиток експортоорієнтованих галузей зумовив випереджальне накопичення в цій сфері надлишкових фінансових ресурсів, а, отже, об'єктивну тенденцію до експансії капіталу в галузі та регіони, які потерпали від його нестачі. Тим часом на базі розширення ринків товарів та послуг народного споживання, де виробництво, імпорт та реалізація відносно децентралізовані, відбулося утвердження автономної економічної основи існування регіональних еліт, які зазнавали суттєвих втрат внаслідок між-регіонального та міжгалузевого перерозподілу економічного та правового контролю, котрий де-факто розпочався ще у 2003 р. Це спонукало стратегічних суб'єктів регіонального рівня до пошуку політичних важелів протидії втручанням ззовні в політико-економічну ієрархію, що склалася.

Потужним чинником неоднорідності інституційного середовища, яка зумовила конфлікти між стратегічними суб'єктами, стала **різна «швидкість» імплементації ринкових механізмів у секторах української економіки**. З одного боку, за період економічних реформ були сформовані розвинена банківська система, система роздрібної торгівлі, значна частина підприємств, орієнтованих на виробництво споживчої продукції, передусім — харчової. З іншого боку, майже нереформованими залишалися сільське господарство, житлово-комунальна сфера. Така «різниця швидкостей» призвела до впливу фінансових ресурсів до більш реформованих секторів, та спричинила прогресуюче відставання решти у рівні отримуваних доходів.

Таким чином, радикальні політичні зрушення, які відбулися в Україні на рубежі 2004-2005 рр., стали прямим наслідком хронічної неефективності соціально-економічної стратегії держави у побудові механізмів гармонійного розподілу ресурсів, які виробляються соціально-економічною системою, на цілі розвитку. За відсутності таких механізмів будь-які спроби фрагментарного вирішення системних суперечностей — шляхом, наприклад, дефіскалізації економіки (зниження рівня податкового навантаження) без перебудови її структури, або заохочення структурної перебудови без компенсації її соціальної ціни тощо — приречені на невдачу.

Відтак **пріоритетним завданням стратегії держави, здійснюваної представниками оновленої влади, мало б стати формування механізмів консолідації інтересів груп і прошарків українського суспільства шляхом вирішення вищенаведених суперечностей, реалізації та при-**

множення накопиченого в країні потенціалу соціально-економічного розвитку.

Між тим, процес формування економічної політики держави у 2005 р. перебував під потужним впливом політичних чинників, пов'язаних з викидками Помаранчевою революцією інституційними потрясіннями - суперечливим та затяжним процесом зміни політичних еліт, перерозподілом політико-економічних впливів, дезорганізацією системи державного регулювання, різкими зрушеннями у правовому середовищі. Самі по собі політичні зміни не лише не сприяли вирішенню системних економічних проблем, властивих українській економіці, але й певною мірою спровокували їхнє загострення, оскільки стали підставою для розгортання в Україні *«інституційної кризи»*. Така криза може бути визначена як руйнування значної частини економічних і квазіекономічних взаємовідносин, які встановилися у попередні роки на підґрунті мінімізації трансакційних витрат та оптимізації прибутковості вітчизняних підприємств. Інституційна криза спричинила різке зростання трансакційних витрат суб'єктів господарювання, а відтак - загальмувала їхню стратегічну діяльність.

Внаслідок кризи відбулося гальмування поточної діяльності значних прошарків бізнесу, операцій як легальної, так і тіншової сфер через втрату мотивації до економічної діяльності, спостерігалось різке зростання непевності, а відтак - перехід власників та менеджменту на позицію вичікування. Своєрідна «криза перспективи» зумовила втрату мотивації до інвестування, а щодо капіталів, безпосередньо пов'язаних з незаконними формами отримання прибутків, стала прямим стимулом до витоку капіталу з країни.

Окремою складовою інституційної кризи стала дераціоналізація очікувань, яка притаманна переважній більшості підприємств та власників капіталу, незалежно від ступеня їх залученості у корупційні та «рентні» схеми. Дераціоналізація очікувань сталася насамперед через відсутність достатнього обсягу достовірної інформації щодо поточних дій та планів влади, стану національної економіки, необґрунтовані сподівання, чи навпаки - побоювання щодо тих чи інших дій нової влади. Оскільки раціональність очікувань є зазвичай одним з наріжних каменів ефективного менеджменту підприємства, зазначене об'єктивно призвело до зниження у короткостроковому періоді ефективності прийняття рішень на мікрорівні.

Інституційна криза є неминучим наслідком радикальної перебудови інституційної системи національної економіки відповідно до сучасних економіко-правових норм. Проте її тривалість, особливо враховуючи динамічність економічних процесів, на тлі яких вона розгорнулася, мала б бути мінімізована за рахунок чіткої, виваженої та цілеспрямованої державної стратегії, котра б містила комплекс інституційних реформ. Подібні інституційні кризи відбувалися у переважній більшості перехідних економік разом з початком лібералізаційних процесів, відтак їх негативний ефект збігався у часі з трансформаційним «шоком» від лібералізації.

Натомість в Україні інституційну кризу було посилено внаслідок незбалансованості пріоритетів політики держави. Шляхом розв'язання

цієї кризи було помилково обрано посилення легітимності владних структур перед широкими колами населення завдяки продовженню динамічного зростання соціальних видатків, започаткованого у 2004 р. Відзначимо, що вибір саме такого стратегічного пріоритету був об'єктивно зумовлений збереженням описаних вище соціально-економічних передумов Помаранчевої революції та значним зростанням соціальної активності широких верств населення. За наближення виборів до Верховної Ради навесні 2006 р. формування позитивного ставлення електорату до «нової влади» розглядалося як завдання першочергової ваги.

Реальні кроки українського уряду у 2005 р. засвідчили надто звужений підхід до розуміння такого завдання, яке полягало в абсолютизації цілей подальшого нарощування позитивної динаміки в соціальній сфері. Це, зокрема, засвідчило внесення в березні 2005 р. змін до Державного бюджету України на поточний рік. Зважаючи на те, що основна маса резервів мобілізації фінансових ресурсів через підвищення ефективності податкового адміністрування була в основному вичерпана в другому півріччі 2004 р., подальше збереження та зміцнення соціальної орієнтованості економіки у 2005 р. змусили до збільшення рівня фіскального перерозподілу ВВП. Внаслідок внесених змін питома вага соціальних видатків бюджету у ВВП зросла з 15 % до 20 %, або 61 % витрат зведеного бюджету.

Послідовна реалізація заходів соціальної політики сприяла значним позитивним зрушенням в основних показниках рівня життя населення України. Протягом 2005 р. населення України отримало у вигляді зарплат, пенсій та інших офіційних надходжень понад 350 млрд грн, що еквівалентно 84 % ВВП. За даними Державного комітету статистики, у 2005 р. порівняно з 2004 р. номінальний рівень доходів населення збільшився на 39,1 %, а реальні, визначені з урахуванням цінового чинника, доходи - на 23,9 %. Мінімальний розмір пенсії з січня 2005 р. було підвищено до 100 % від прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, середньомісячна заробітна плата штатних працівників у 2005 р. зросла на 36,7 % і становила 806,18 грн, в 1,8 разу перевищивши рівень прожиткового мінімуму для працездатних. При цьому частка соціальних трансфертів у сукупному доході громадян України склала 42,3 % і перевищила вагу доходів від заробітної плати²³⁹.

Показовою ознакою якісних зрушень, які відбулися внаслідок збільшення доходів населення, стало зростання схильності до заощадження, про що свідчить зростання заощаджень громадян за рік майже на 33 млрд грн, що склало 9 % їхніх річних доходів. Темп приросту витрат населення у 2005 р. був дещо меншим за темп приросту доходів і становив 38,4 %. Активне зростання попиту на товари довгострокового користування, автомобілі, житло, туристичні послуги тощо засвідчило зміну структури споживчого попиту, зумовлену як зростанням загального рівня доходів, так і їхньою диференціацією.

²³⁹Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 р. Доповідь. - К.: 2006. - С. 71.

Між тим активне зростання доходів населення, а відтак і споживчого попиту, практично не стало підґрунтям динамічного економічного зростання. У 2005 р. темп приросту ВВП знизився до 2,6 %, промислового виробництва - до 3,1 %. Погіршення економічної динаміки відбулося за цілою низкою видів економічної діяльності. Так, приріст валової доданої вартості в обробній промисловості становив 3,0 %, сільському господарстві - 0,8 %. Спад на 6,6 % відзначено у будівництві та 8,3 % - у оптовій і роздрібній торгівлі (при цьому в оптовій торгівлі індекс фізичного обороту знизився на 15 %, водночас роздрібний товарооборот збільшився на 23 %).

На нашу думку, уповільнення економічної динаміки у 2005 р. стало наслідком впливу цілого комплексу чинників, поміж яких найсуттєвішими видаються такі.

1. Вичерпання інерції екстенсивного зростання, набутої у попередні роки, коли відбувалося відновлення економічної активності після глибокого та тривалого трансформаційного спаду. Перехід до нової якості економічного зростання, що базується на інноваційній моделі розвитку, потребував дієвої державної політики у цій сфері, що було неможливим за умов згаданої вище «стратегічної паузи».

2. Погіршення зовнішньої кон'юнктури та втрата українськими експортерами частини зовнішніх ринків. Як буде показано далі, така ситуація спричинила різке падіння темпів зростання експорту та погіршення його структури, що через високу залежність економічної динаміки від експортних виробництв негативно позначилося на динаміці промисловості.

3. Лібералізація доступу на внутрішній ринок готової продукції з-за кордону (зокрема товарів легкої промисловості, побутової техніки, світлих нафтопродуктів) спричинила різке зростання імпорту продукції цих галузей та пригнічення її вітчизняного виробництва.

4. Різка номінальна ревальвація гривні та її перманентна реальна ревальвація призвели до зниження рівня конкурентоспроможності українських товаровиробників. Це не лише зумовило послаблення позицій вітчизняних підприємств на зовнішніх ринках, а й спричинило витіснення їх з частини внутрішніх ринків через суттєве збільшення приросту імпорту.

5. Значне підвищення фіскального тиску на суб'єктів господарювання, яке відбулося внаслідок перегляду дохідної та видаткової частин державного бюджету та скасування переважної частини податкових пільг.

6. Зростання витрат українських товаровиробників через збільшення видатків на виплату заробітної плати та випереджальне підвищення цін і тарифів на витратоутворюючі товари і послуги (енергоресурси, транспортні послуги), негативно позначилося на прибутковості підприємств (тим часом як чистий фінансовий результат зріс порівняно з 2004 р. на 29,2 %, прибуток прибуткових підприємств - зменшився на 1,7 %).

7. Суттєве збільшення частки видатків підприємств на поточне споживання та розрахунки з бюджетом різко уповільнило інвестиційну активність, як наслідок - знизився внутрішній попит на товари інвестиційного та виробничого призначення.

8. Дезорганізація господарської діяльності, підвищення політичних ризиків ведення бізнесу та утруднення стратегічного планування для вітчизняного бізнесу в зв'язку з різкою зміною податкового законодавства, непередбаченим адміністративним втручанням у ринкові процеси, політичними спекуляціями навколо реприватизації, усуненням низки тіньових «схем», які сприяли виживанню в умовах високого фіскального тиску.

9. Зниження ефективності системи державного регулювання економіки пов'язане з природними для періоду різких інституційних зрушень проблемами кадрового забезпечення органів державного управління, доступності інструментів державної політики, сформованості тактичних та стратегічних орієнтирів діяльності вертикалі влади тощо.

Уповільнення економічної динаміки стало закономірним наслідком виходу соціальної політики за межі економічної обґрунтованості. Це, у свою чергу, спонукало до вжиття заходів економічної політики, які містили гальмівний ефект для економічного розвитку, призвели до розриву ланцюжка стимулюючого впливу на загальну економічну динаміку з боку зростання внутрішнього попиту. У цілому досвід 2005 р. засвідчив обмеженість ефективності застосування в Україні «квазікейнсіанської» моделі стимулювання економічного зростання на основі збільшення обсягів лише споживчого внутрішнього попиту.

Серед чинників гальмування економічного розвитку першість належить, на нашу думку, поширенню перерозподільної схеми забезпечення підвищення зарплат і соціальних виплат, яка виявилася у значному випередженні зростання рівня доходів порівняно зі зростанням продуктивності праці. Рівень перерозподілу ВВП через Державний бюджет підвищився з 20,8 % у 2004 р. до 24,9 % у 2005 р., що стало найвищим показником фіскальної акумуляції ВВП з 1996 р. (до 1996 р. видатки Пенсійного фонду включалися до бюджету).

Саме лише збільшення рівня фіскального вилучення не може розглядатися як однозначно негативне явище, оскільки вилучені кошти, зрештою, перетворюються на складову внутрішнього попиту, розширюючи місткість внутрішнього ринку. Проте активне збільшення номінальних доходів населення спонукало до проведення обмежувальної монетарної політики з антиінфляційними цілями. Приріст грошової пропозиції оперативно стерилізувався насамперед засобами фіскальної політики, оскільки кошти, які надходили на внутрішній ринок завдяки зростаючому споживчому попиту, одразу ж вилучалися за фіскальними каналами та не встигали обслуговувати процеси розвитку підприємств. Така ситуація стала одним з чинників нівелювання стимулюючого ефекту для економічного зростання, який традиційно міститься у підвищенні бюджетних видатків.

Збільшення обсягів вилучення фінансових ресурсів за фіскальними каналами могло б бути компенсоване стимулюванням інвестиційної діяльності у недержавному секторі економіки або збільшенням бюджетних інвестицій.

Проте такої компенсації не відбулося. Переорієнтація бюджетних видатків на соціальні цілі призвела до значного скорочення бюджетних інвес-

тицій: капітальні видатки зведеного бюджету зменшилися з 6,0 % ВВП у 2004 р. до 4,6 % ВВП у 2005 р., або, відповідно, з 20,4 % до 12,8 % загальних видатків зведеного бюджету. Поправками до бюджету було також різко, з 30 % до 50 %, підвищено вилучення чистого прибутку державних підприємств. До доходів бюджету було додатково включено кошти від подання заборгованості по дивідендах на державні частки, нараховані упродовж 1999 - 2003 рр., низку інших погашень з боку підприємств держсектору. Такі вилучення суттєво знизили інвестиційну спроможність держпідприємств, ставлячи їх у наперед нерівні умови з недержавними компаніями.

Відбулося зростання витрат українських товаровиробників через збільшення видатків на розрахунки з бюджетом, виплату заробітної плати та випереджальне підвищення цін і тарифів на витратоутворюючі товари і послуги (енергоресурси, транспортні послуги). Зокрема, протягом 2005 р. оптові ціни у добувній промисловості зросли на 27,7 %, обробній - лише на 6,9 %. Внаслідок скасування податкових пільг та підвищення фіскального контролю суттєво (до 32,2 % проти 26,4 % у 2004 р.) зросла частка прибутку підприємств, що вилучається фіскальним шляхом, що знизило стимули до інвестування та спроможність підприємств до підвищення власної конкурентоспроможності. Як уже зазначалося, відбулися негативні зрушення у прибутковості підприємств.

Пакетом поправок до низки законодавчих актів у сфері оподаткування, прийнятим Верховною Радою разом зі змінами до бюджету-2005, було скасовано більшу частину податкових пільг, що зачепило не лише вітчизняних суб'єктів господарювання, а й частину іноземних інвесторів. Хоча необхідність вирівнювання загального податкового тиску шляхом скасування значної частини податкових пільг набула у попередні роки широкого визнання серед політиків та економістів, проте вона розглядалася зазвичай в контексті одночасного зниження рівня податкових ставок, якого у 2005 р. не відбулося.

Різка непрогнозована зміна умов оподаткування та порушення державою низки зобов'язань щодо галузевих програм розвитку та політики щодо СЕЗ та ТПР зумовили погіршення інвестиційного клімату в країні. Поряд із загальним дестимулюючим для інвестування впливом з боку підвищення витрат виробництва, обігу та фіскального навантаження, поправками до податкового законодавства було також уведено додаткові обмеження щодо врахування витрат, пов'язаних з ремонтом основних засобів, для включення їх до собівартості продукції, що послабило стимули для економічних суб'єктів щодо вкладень у підтримання продуктивності основних фондів. Зниженню зацікавленості в інвестуванні сприяло також упровадження стягнення ПДВ з капіталовкладень в основні фонди.

На політичному рівні відбулося утвердження недиференційованого асоціювання великого національного капіталу з поняттям «олігархії». Ініційовані судові позови, або загроза таких позовів, численні політичні спекуляції щодо перегляду результатів приватизації, активізація податкових та інших перевірок, послаблення виконавчої вертикалі влади тощо призвели до значної дезорганізації управління, насамперед середніми та великими підпри-

емствами, зниження внутрішнього попиту на товари інвестиційного призначення, гальмування низки інвестиційних проектів із залученням іноземного капіталу.

Зазначене призвело до загального зниження стимулів щодо економічної діяльності та, зокрема, до різкого уповільнення інвестиційної активності та зменшення схильності до інвестування. Темп приросту інвестицій зменшився у 2005 р. до 1,9 %. Падіння внутрішнього попиту на товари інвестиційного та виробничого призначення виявилось важливою складовою загального уповільнення економічного зростання.

Таким чином, зростання обсягів споживчого попиту супроводжувалося спадом у інвестиційній сфері, що значно утруднило адекватну реакцію українських виробників на збільшення місткості внутрішнього ринку.

Короткострокові політичні завдання отримання безпосереднього ефекту стабілізації пропозиції та зниження цін на споживчих ринках було загалом досягнуто, про що свідчать низькі показники інфляції 2005 р., проте лібералізація імпорту одночасно призвела до витіснення українських виробників з внутрішніх ринків та збереження високих темпів зростання імпорту на тлі уповільнення економічної динаміки.

Ревальвація гривні щодо долара США, яка відбулася 21 квітня 2005 р., одразу на 4,8 % (з початку року ревальвація складала 5,3 %, а з урахуванням інфляції - 10 %), відіграла належну роль у послабленні потреби в продовженні активних гривневих інтервенцій та зниженні попиту на державні цінні папери з боку нерезидентів. Проте, водночас, ревальвація **сформувала додатковий комплекс негативних чинників впливу на діяльність економічних суб'єктів, а саме:**

- відбулося зниження цінової конкурентоспроможності українських експортерів;
- зросла конкурентоспроможність імпортних товарів на внутрішньому ринку, водночас вітчизняні виробники опинилися під додатковим пресом зростання витрат та в умовах «інституційного шоку»;
- знизилася стимул залучення іноземних інвестицій - через збільшення вартості національних активів, підвищення вигідності імпорту готових продуктів для українського ринку, зниження вигідності експорту товарів, зрблених в Україні іноземними інвесторами.

Зниження цінової конкурентоспроможності українських товаровиробників на 16 % лише за рахунок курсового чинника протягом 2005 р. стало одним з чинників уповільнення приросту експорту та динамічного випереджального зростання споживчого імпорту. Тим часом політична невизначеність за відсутності розвинених інвестиційних механізмів не дозволила повною мірою реалізуватися позитивному впливу ревальвації на інвестиційний імпорт. Зважаючи на зазначені передумови пригнічення інвестиційної діяльності, є підстави стверджувати, що **економіка України у 2005 р. виявилася неспроможною скористатися з позитивних можливостей, які надає ревальвація гривні для зміцнення конкурентоспроможності**

у довгостроковій перспективі внаслідок здешевлення інвестиційного імпорту.

Негативний вплив заходів економічної політики на економічну динаміку наклався у 2005 р. на **погіршення зовнішньої кон'юнктури на провідних експортних ринках України, що призвело до втрати українськими експортерами частини зовнішніх ринків.** Це призвело до різкого падіння темпів зростання експорту та погіршення його структури, що через високу залежність економічної динаміки від експортних виробництв негативно позначилося на динаміці промисловості. Водночас варто усвідомлювати, що саме негативні внутрішні чинники економічного розвитку значною мірою зашкодили українським експортерам належним чином адаптуватися до змін ринкової кон'юнктури. Низька конкурентоспроможність значної частини товарів вітчизняного виробництва за споживчими характеристиками певний час компенсувалася внаслідок їх цінової конкурентоспроможності на тлі низької купівельної спроможності населення. Нівелювання цінових переваг, пов'язаних з низькими рівнями тарифів, вартості енергоресурсів, можливостями «оптимізації» оподаткування, дешевою робочою силою тощо призвели до послаблення цінових переваг товарів вітчизняного виробництва, а за умов зниження тарифних обмежень імпорту та його ревальваційного стимулювання - до пригнічення розвитку національного виробництва.

Отже, у 2005 р. виникла своєрідна «стратегічна пауза» в економічній політиці в Україні, протягом якої економіка розвивалася за набутою у попередні роки інерцією, водночас економічна політика уряду спрямовувалася на оперативне реагування на поточні проблеми.

Підсумки економічного та соціального розвитку України у 2006 р., 2007 р. та першій половині 2008 р., засвідчили відновлення активної висхідної економічної динаміки за збереження її соціальної орієнтації. У 2006 р. у цілому, відбулися стабілізація макроекономічної ситуації та відновлення тенденцій динамічного економічного розвитку. Підставами для позитивних оцінок макроекономічної динаміки є:

а) позитивні результати економічного розвитку:

- досягнення темпів приросту ВВП у 2006 р. на рівні 7 %, що відповідає середньорічному рівню 2000-2004 рр., причому протягом року спостерігалася висхідна динаміка цього показника;
- досягнення темпів зростання промислового виробництва на рівні 6,2 %, що удвічі більше, ніж у 2005 р.;
- зміцнення позитивної тенденції випереджального зростання машинобудування як основної інноваційно орієнтованої галузі промисловості - протягом 2006 р. вона зросла на 11,8 %, майже удвічі швидше, ніж обробна промисловість у цілому (рис. 3.3);
- відновлення активної інвестиційної динаміки - за 2006 р. приріст інвестицій в основний капітал становив 19 %, що у 2,7 разу перевищує темпи приросту ВВП, при цьому частка валового нагромадження основного капіталу складала 23,6 % ВВП, капітальні видатки держбюджету збільшилися на 31,2 %, у першому кварталі 2007 р. приріст капіталовкладень становив 32,2 %;

б) позитивні результати соціального розвитку:

- зростання реальних наявних доходів населення України на 11,8 %, реальної заробітної плати - на 17,2 %, частка оплати праці сягнула 49,5 % ВВП, причому порівняно з 2005 р. відбулося структурне поліпшення: частка доходів населення, які мають джерелом економічну активність (заробітна плата, прибуток, змішаний дохід, доходи від власності), перевищила трансфертну частку;

- підвищення середнього рівня пенсійних виплат на 12,5 % - до 120,5 % прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб;

- збільшення соціальних видатків Загального фонду Державного бюджету порівняно з плановими видатками 2005 р. на 5,8 %, причому, оскільки водночас видатки на покриття дефіциту Пенсійного Фонду зменшилися на 9055,2 млн грн, в дійсності фінансування соціальної сфери зросло на 31,8 %;

в) збереження основних засад макроекономічної стабільності:

- втримання низьких темпів зростання цін на основні види споживчих товарів: продовольчих - на 3,5 %, непродовольчих - 2,5 % у грудні 2006 р. до грудня 2005 р.;

- виконання плану доходів Державного бюджету на 104,7 %;

- збереження стабільного курсу національної грошової одиниці за стійкого збільшення обсягу валютних резервів НБУ;

- зниження середньозваженої кредитної ставки в національній валюті на 1,3 в.п., що сприяло приросту кредитування економіки у 2006 р. на 71,1 %. При цьому питома вага кредитів банків та інших позик у структурі інвестиційних ресурсів зросла на 4,2 в. п. - до 14,5 %.

Між тим **зазначені позитивні явища пов'язані, насамперед, з поліпшенням кон'юнктури на ринках українського експорту, адаптацією бізнесу до нових умов національного регуляторного середовища та динамічним зростанням споживчого попиту.** Економічне зростання у зазначений період відбувалося переважно екстенсивним шляхом та не супроводжувалося цілеспрямованою державною політикою щодо подолання суттєвих структурних диспропорцій. Перманентно високий рівень політичного протистояння перешкоджав консолідації конструктивних зусиль провідних політичних та громадських сил країни навколо завдань соціально-економічних перетворень, що заблокувало економічну політику уряду переважно на рівні малоефективного та вразливого до корпоративних впливів «ручного керування», а зрештою - створило сприятливі умови для політичної кризи квітня 2007 р. Відтак позитивні тенденції економічної динаміки пов'язані насамперед з реалізацією автономних стратегій розвитку суб'єктами господарювання, які адаптувалися до затяжного періоду політичної невизначеності та наслідків інституційної кризи. **Відновлення активної економічної динаміки після «провалу» 2005 р. засвідчило формування в Україні відносно стійкої національної економічної системи, спроможної створювати умови для ефективних економічних стратегій суб'єктів господарювання навіть за високої політичної нестабільності.**

Водночас «стратегічна пауза» загострила проблему застарілої сформованої в Україні моделі економічного розвитку. Така модель є дієздатною

у короткостроковій перспективі, насамперед - за збереження активної ролі експортної складової економічної динаміки, проте у середньо- та довгостроковій перспективах може розглядатися як перешкода сталості економічного зростання, впровадженню його інноваційної природи та зміцненню соціальної спрямованості.

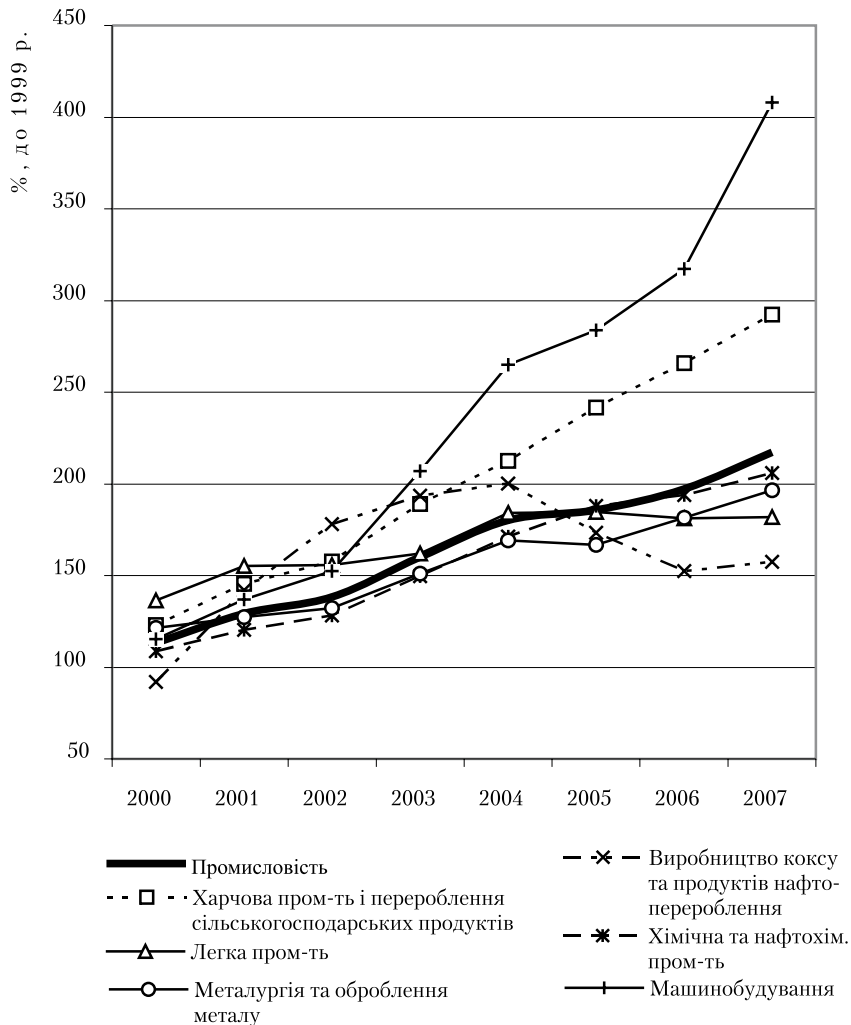

Рис. 3.3. Темпи приросту основних галузей промисловості в період економічного зростання

Обмеженість екстенсивного розвитку наявної моделі засвідчило поступове послаблення впливу споживчого попиту на динаміку промис-

лового виробництва у 2006-2007 рр. Тоді як темпи зростання в промисловості збільшилися за 2006 р. удвічі, відбулося деяке уповільнення темпів приросту харчової промисловості (13,7 % у 2005 р. та 10,0 % у 2006 р.), почався спад виробництва у легкій промисловості (0,3 % у 2005 р. та -1,9 % у 2006 р.). Динаміку зростання зберегло лише машинобудування (зокрема, виробництво легкових автомобілів збільшилося на 39 %), проте спектр та обсяги його продукції виявилися недостатніми для задоволення зростаючого споживчого попиту. Оптова і роздрібна торгівля залишилася найдинамічнішою зростаючою частиною ВВП (приріст цієї галузі на 17,7 % забезпечив у 2006 р. майже 30 % приріст ВВП у вартісному вимірі), між тим, значна частина цього приросту була забезпечена за рахунок зростання імпорту продукції споживчого призначення.

Причинами такого розвитку подій стали наступні чинники системного характеру:

- посилення диференціації доходів населення, як наслідок - зміна структури споживання на користь більш дорогих та якісних товарів, зокрема - побутової техніки, автомобілів, пропозиція яких значною мірою забезпечується за рахунок імпортних поставок;

- збільшення у структурі витрат населення частки послуг: як «умовно-обов'язкового» спектру (житлово-комунальних, транспортних, освітніх, медичних тощо), так і тих, які користуються попитом здебільшого з боку представників більш заможних прошарків, а також витрат на придбання житла, що відволікає все більшу частину доходу з традиційних споживчих ринків;

- різке зростання обсягів кредитування населення, яке стало акселератором насамперед попиту на товари «елітного» асортименту;

- природне при підвищенні рівня індивідуального доходу зростання схильності до заощадження, водночас приріст депозитів сприяв випереджальному зростанню споживчого кредитування, макроекономічний ефект якого описано вище.

Таким чином, подальше екстенсивне збільшення споживчого попиту вже не може розглядатися як провідний чинник економічного зростання та, за відсутності інноваційної політики, яка сприяла б розвитку виробництва сучасних споживчих товарів високого технологічного рівня, спричинює насамперед погіршення зовнішньоторговельного балансу. Значний безпосередній вплив, якого завдає на інфляційні процеси випереджальне зростання споживчого попиту, спонукає до здійснення обмежувальної монетарної політики що, у свою чергу, відіграє гальмівну роль щодо інвестиційних процесів та економічної активності взагалі.

Відновлення у 2006 р. динамічного зростання інвестицій знову, як і в 2003 р., не стало чинником позитивних структурних зрушень. Відбувалося дедалі більше зміщення інвестиційного попиту в сектор імпоротної продукції. Зокрема, виробництво машин і устаткування в Україні збільшилося лише на 2,9 %, натомість імпорт цієї продукції (група 84 - котли, машини, апарати і механічні пристрої) зріс на 28,2 % і у вартісному вимірі на 39 % перевищив її вітчизняне виробництво. Зазначене дає підстави для висновку

про те, що отримання позитивного ефекту для економічного зростання від збільшення інвестиційного попиту потребує проведення цілеспрямованої інноваційної політики, орієнтованої на розробку та освоєння виробництва українською промисловістю новітньої техніки.

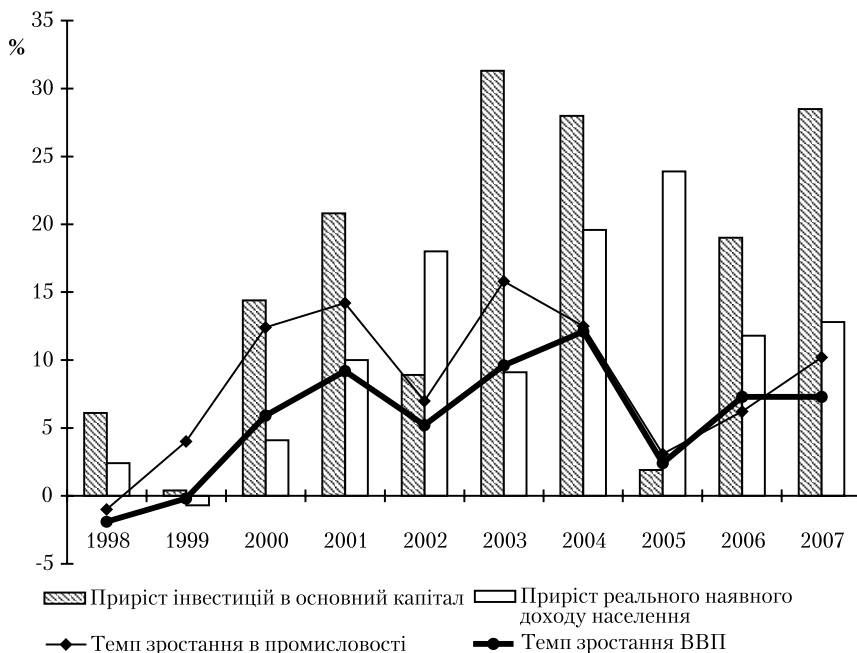

Рис. 3.4. Вплив співвідношення споживання та інвестицій на економічну динаміку в Україні

Між тим, у цілому, як свідчать статистичні дані, в Україні в період економічного зростання простежувалася пряма залежність між співвідношенням споживання та нагромадження - і динамікою основних макроекономічних показників. Як бачимо на рис. 3.4, випереджальне зростання інвестицій порівняно із споживанням (вираженого динамікою реальних наявних доходів населення) безпосередньо сприяє активізації зростання промислового виробництва та ВВП. Зважаючи на наявність відчутного лагу між інвестуванням та збільшенням обсягів виробництва, наведена закономірність, на нашу думку, ілюструє, насамперед, позитивний вплив інвестування на інвестиційну складову внутрішнього попиту. Натомість випереджаюче зростання доходів населення, незважаючи на його позитивний ефект для розвитку внутрішнього ринку, супроводжувалося зниженням темпів зростання.

У 2006 р. відбулося фактичне відновлення експортної орієнтації економічного розвитку завдяки розширенню торговельної присутності України і на стратегічних ринках ЄС та США, і на таких традиційних ринках як

країни СНД, зокрема РФ. Експорт товарів і послуг у 2006 р. був еквівалентним 47,2 % ВВП, він зріс на 12,1 %, або на 4,1 млрд дол.

При цьому слід враховувати, що приріст експорту зафіксовано саме за рахунок цінового чинника. За даними Держкомстату, хоча у другому півріччі 2006 р. у фізичному вимірі експорт товарів і послуг зріс у середньому на 2 %, за підсумком року він був меншим на 4,9 %, ніж у 2005 р. (для порівняння: у 2004 р. цей показник становив + 21,3 %, а у 2005 р. - -12,2%). Це дає підстави для висновку про галузеву локальність стимулюючого ефекту збільшення експорту та відсутність прямого впливу на зростання ВВП у країні в цілому, що пояснюється насамперед неефективністю його структури.

Непевність динаміки зовнішньоекономічної кон'юнктури створює значні перешкоди збереженню активного зростання обсягів експорту. Враховуючи значну залежність економічної динаміки від зовнішніх чинників, це засвідчує необхідність здійснення державної політики заохочення та структурної модернізації експорту.

Не можна дати однозначно позитивної оцінки також відзначеним вище поліпшенням у соціальній сфері. Адже механічне збільшення ресурсного забезпечення соціальної сфери, по суті, підмінило собою зміни, які мали б відбутися в її організації, технологіях забезпечення реалізації соціальних потреб, дозволили б збільшити соціальну віддачу ресурсів, що спрямовуються на ці цілі. Між тим, ефективність використання коштів залишилася вкрай низькою:

- більшість соціальних програм мали недостатню адресність та не спрямовувалися виключно на бідні верстви населення;

- на ринку праці переважала орієнтація на низьку вартість робочої сили;

- зростала диференціація доходів населення;

- зберігався високий рівень тінізації зайнятості²⁴⁰.

Успішним соціальним зрушенням значною мірою сприяло підтримання у зазначений період помірних темпів інфляційних процесів. Зберігалася стабільна ситуація у грошовій та банківській сферах, на валютному ринку. Суттєве подорожчання енергоносіїв та житлово-комунальних послуг у першому-третьому кварталах 2006 р. компенсувалося стримуванням інфляції на продовольчому ринку. У результаті протягом перших восьми місяців року рівень зростання споживчих цін становив лише 3,8 %. У вересні-грудні темп інфляції різко пришвидшився за рахунок підвищення тарифів на платні послуги (на 49,4 % до грудня 2005 р.) після подорожчання енергоносіїв, передусім суттєвого підвищення ціни на газ, проте, за підсумками 2006 р., інфляція становила помірні 11,6 %. При цьому виражений характер валютної та грошово-кредитної політик, спрямованих на забезпечення потреб економіки у грошових ресурсах, став вагомим чинником пожвавлення економічної діяльності в Україні.

²⁴⁰Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи. - К., - 2007. - С. 22-23.

Разом з тим, у 2006 р. набула розвитку низка системних суперечностей у монетарній сфері:

- різке прискорення темпів інфляції наприкінці 2006 р. через подорожчання на 85,7 % (до грудня 2005 р.) вартості електроенергії, газу, тепла та води стало джерелом посилення інфляційних очікувань, а також чинником «повзучого» зростання витрат у переважній більшості видів економічної діяльності;

- праткична відсутність приросту фінансових результатів українських підприємств (за 2006 р. приріст прибутків прибуткових підприємств становив 25,7 %, що співставно з темпами приросту номінального ВВП), що заклало підвалини поновлення тенденцій підвищення цін виробників;

- активізація зростання цін виробників, починаючи з літніх місяців 2006 р., що сформувало потенціал пришвидшення споживчої інфляції;

- зростання частки кредитних ресурсів комерційних банків, котрі спрямовуються на споживче кредитування, натомість банки знизили зацікавленість у збільшенні інвестиційного кредитування;

- випереджальне зростання кредитування порівняно зі зростанням депозитів, що посилює залежність банківської системи від динамічного зростання доходів населення;

- недостатня динамічність та гнучкість грошово-кредитної системи, яка сформувалася в Україні, стала одним з чинників виходу вітчизняних кредитних установ на зовнішні ринки запозичень та різкого зростання зовнішнього корпоративного боргу як потенційного чинника макроекономічної нестабільності²⁴¹.

Таким чином, подальше підтримання валютної та монетарної стабільності у 2006 р. потребувало розширення спектру стабілізаційних інструментів та посилення координації окремих складових економічної політики, насамперед - у фіскальній та монетарній сферах. За умов посилення ролі немонетарних чинників інфляції, насамперед - зумовлених зростанням тарифів на послуги природних монополій, потенціал послаблення інфляційних тенденцій значною мірою мав би перебувати поза межами монетарної політики та потребувати злагоджених дій законодавчої та виконавчої влади. Як буде показано в наступній главі, розширення інструментарію грошово-кредитної політики є необхідним для узгодження тактичних завдань поточної монетарної стабільності та стратегічних завдань економічного та соціального розвитку.

Підеумки соціально-економічного розвитку України у 2007 р., який відбувався за умов досить високого рівня політичної напруженості та низької дієздатності як законодавчої, так і виконавчої влади, засвідчили продовження основних тенденцій високих темпів економічного зростання попереднього року за посилення ролі у цьому зростанні складових реального сектору економіки (промисловості та будівництва) та випереджальному зростанні

²⁴¹ *Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи.* - К., - 2007. - С. 27-28.

інвестиційної діяльності. Спостерігалася комбінована дія внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту та експортного чинника як рушіїв економічної динаміки. **Головними позитивними тенденціями динаміки реального сектору економіки у 2007 р. стали:**

- приріст ВВП на 7,3 %, що не відрізняється від аналогічного показника 2006 р.;

- приріст промислового виробництва на 10,2 %, що на 4 в.п. більше, ніж торік;

- випереджальне зростання галузей переробної промисловості: роль «локомотивів» відіграли харчова промисловість та машинобудування, які разом забезпечили 48,7 % приросту промислової продукції (у співставних цінах), причому приріст виробництва у машинобудуванні становив 28,6 %, що є найбільшим досягненням галузі за період економічного зростання, припинився спад у легкій промисловості;

- приріст інвестицій в основний капітал на 29,8 %;

- різке збільшення темпів зростання експорту, які становили 28,4 % порівняно з 12,1 % за 2006 р., причому частка продукції з більш високим рівнем доданої вартості в експорті зросла (зокрема, частка продукції машинобудування збільшилася з 14,5 % до 17,2 %).

Активне економічне зростання, яке супроводжувалося також позитивними тенденціями у прибутковості підприємств (прибутки прибуткових підприємств зросли за рік на 61,7 %, що у 2,6 рази більше за індекс оптових цін промисловості), створило **сприятливі умови для подальшого зростання номінальних доходів населення**. Приріст останніх за рік становив 31,7 %. Темпи зростання витрат населення при цьому склали 33,7 % та вперше за останні п'ять років перевищили темпи приросту доходів.

Між тим, хоча тенденції швидкого економічного зростання і продовжувалися, вони не супроводжувалися цілеспрямованою державною політикою щодо подолання суттєвих структурних диспропорцій, які негативно позначилися на конкурентоспроможності національної економіки. **Відтак у 2007 р. в Україні загострилася низка суттєвих системних макроекономічних суперечностей**, серед яких найсуттєвішими виявилися наступні.

1. Відбулося подальше **посилення експортної орієнтації національної економіки**. Експорт промислової продукції склав 39,4 % загального обсягу реалізації у промисловості, причому на зовнішніх ринках було реалізовано понад 70 % продукції металургії, майже 50 % - машинобудування, понад 20 % - харчової промисловості. За нашими підрахунками, у вартісному вимірі приріст експорту машинобудівної продукції становив понад 75 % приросту виробництва галузі, продукції харчової промисловості - близько 90 % приросту виробництва у 2007 р. Це посилило залежність економічної динаміки від міжнародної ринкової кон'юнктури, а також від валютно-курсових чинників. Останнє суттєво звукує можливості застосування курсових важелів економічної політики, зокрема - в антиінфляційних цілях.

2. **Збереглися серйозні структурні диспропорції промислового виробництва**, яке набувало дедалі більшої сировинної орієнтації. Частка

сировинних галузей у 2007 р. становила 62,6 % (на рівні 2006 р.). Частка виробництва товарів широкого вжитку (харчова і легка промисловість) скоротилася до 15,2 % (16,6 % у 2006 р.). Певне збільшення частки продукції машинобудування (до 14,4 %) відбулося насамперед за рахунок транспортного машинобудування, водночас частка виробництва машин і устаткування залишилася незмінною (4,2 %).

Сировинний ухил промислового виробництва з невисокою часткою доданої вартості знижує ефективність використання національного ресурсного потенціалу, не створює підґрунтя для суттєвого збільшення продуктивності праці, а відтак - належної динаміки зростання рівня доходів населення.

3. Структура інвестиційних витрат залишилася малоефективною, не орієнтованою на реалізацію стратегічних пріоритетів економічного розвитку. За підсумками 2007 р. найвищими темпами зростали капіталовкладення у фінансовій діяльності (на 59,5 %), діяльності готелів і ресторанів (45,3 %), торгівлі (30,8 %). Динаміка інвестицій в основний капітал у промисловості була у 1,8 разу вищою, ніж у 2006 р. (27,0 % проти 15,3 %), але при цьому частка інвестицій в основний капітал у промисловості становила лише 34,1 % загальних капіталовкладень.

Структура інвестиційної динаміки спрямовувалася, насамперед, на консервацію наявної неефективної структури промисловості України. Хоча частка переробної промисловості зросла до 69,7 % промислових інвестицій, приріст було забезпечено насамперед металургією (43,6 % зростання) та харчовою промисловістю (30,3 %). У результаті в цих галузях сконцентровано 51,4 % інвестицій в основний капітал у переробній промисловості. Поряд з цим, знизилася частка машинобудування - до 11,9 %), депресивних галузей: легкої промисловості - до 1,0 %.

Спостерігалася погіршення структури іноземних інвестицій. Найбільш привабливими для іноземних інвесторів протягом 2007 р. були фінансова діяльність (28,9 % надходжень за рік, або 2277,8 млн дол.), промисловість (25,7 %, - 2026,9 млн дол.), будівництво (9,9 %, - 779,4 млн дол.). Водночас, капіталовкладень у промисловість найбільше спрямовано у сферу виробництва неметалевої мінеральної продукції - 18,3 % прямих іноземних інвестицій у промисловість, на машинобудування - лише 1,7 % (143 млн дол.).

Таким чином, галузева структура інвестування консервувала наявну структуру промисловості, що, зрештою, послаблювало спроможність вітчизняної промисловості скористатися перевагами розширення місткості внутрішнього споживчого ринку.

4. Зберігалася стагнація в інноваційній сфері. У 2007 р. частка промислових підприємств, що займалися інноваційною діяльністю, дещо зросла - на 1,5 в.п. та становила 11,5 %. При цьому кількість упроваджених нових технологічних процесів у промисловості України зросла на 24 %, кількість впроваджених інноваційних видів продукції - на 5 %, до 2526 найменувань. Між тим, попри збільшення обсягу інноваційних витрат у 2007 р. у 1,8 разу, питома вага інноваційної продукції в реалізованій промисловій продукції залишилася на рівні 2006 р. і становила лише 6,7 %.

Становище в інноваційній сфері засвідчує неготовність більшості українських промислових підприємств до оволодіння сучасними чинниками конкурентоспроможності, що посилює ризики їх подальшої стійкості в умовах зростання конкурентного тиску на внутрішньому ринку.

5. Збільшення попиту на фінансові ресурси внаслідок активного економічного зростання та підвищення платоспроможності населення призвело до **активного зростання зовнішніх корпоративних запозичень**: за 2007 р. чисте залучення за середньо- та довгостроковими кредитами склало 14,9 млрд дол., що у 1,9 разу більше, ніж у відповідному періоді 2006 р., а профіцит зведеного платіжного балансу досяг 9,9 млрд дол. США. Зважаючи на це, обсяг пропозиції іноземної валюти на внутрішньому валютному ринку суттєво випередив зростання попиту на неї, що дозволило збільшити резервні активи НБУ на 9 млрд дол. США. Вимушений викуп Нацбанком валютних надходжень з метою збереження незмінним офіційного курсу гривні до долара США став провідним каналом збільшення грошової пропозиції. Загалом монетарна база збільшилася за рік на 46,0 %, грошова маса - на 52,2 %, що у 2,6 та 1,5 разу перевищило аналогічні показники 2006 р.

Зазначені процеси засвідчили недостатню ефективність та негнучкість вітчизняної фінансової системи, довели обмеженість традиційних важелів впливу НБУ на динаміку грошової пропозиції, продемонстрували важливість стратегічного спрямування діяльності комерційних банків, які стали потужними автономними генераторами грошової пропозиції.

6. На підґрунті випереджального зростання грошової пропозиції, стрімкого збільшення соціальних видатків та доходів населення, накопичених, зокрема - у попередні роки, макрофінансових дисбалансів (передусім цінних та структурних), політичної нестабільності, зовнішніх дестабілізуючих впливів у 2007 р. відбулася **активізація інфляційних процесів** - за підсумками року приріст споживчих цін склав 16,6 %. Як наслідок, відбулося зниження соціального ефекту економічного зростання - в реальному вимірі приріст наявних доходів населення становив за 2007 р. лише 12,8 %, що є найнижчим показником з 2003 року (16,1 % у 2006 р.).

Випереджальне зростання цін на продукти харчування (23,7 % за 2007 р.) суттєво посилило негативний соціальний ефект від інфляції, оскільки завдало головного удару по домогосподарствах з низьким рівнем доходів, у яких частка витрат на продовольство є значною, відтак зумовило нагальну потребу життя антиінфляційних заходів, які за своєю природою об'єктивно здійснюють дестимулюючий вплив на економічне зростання.

Зазначені суперечності набули посилення у першій половині 2008 р. У січні-квітні 2008 р. продовжився розігрів інфляційних тенденцій - вісім місяців поспіль інфляція в Україні не опускалася нижче 2 %. Лише за чотири місяці 2008 р. споживчі ціни зросли на 13,7 %, а ціни виробників промислової продукції - на 19,8 %. Інфляційні процеси в Україні стали наслідком впливу складного комплексу чинників, серед яких найголовнішими варто, на нашу думку, вважати наступні:

- скорочення внутрішнього виробництва сільськогосподарської продукції через несприятливі для врожаю погодні умови та зменшення валових зборів 2007 р.;
- зменшення натуральних показників виробництва тваринницької продукції: виробництво м'яса (у живій вазі) збільшилося у 2007 р. лише на 8,4 %, молока - скоротилося на 7,8 %, у I кварталі 2008 р. обсяг продукції сільського господарства збільшився лише на 0,1 %;
- вплив світової агроінфляції: за даними Bank of America, у 2007 р. продовольча інфляція в країнах, що розвиваються, становила 11 % порівняно з 4,6 % у 2006 р.;
- зменшення пропозиції продовольства на внутрішньому ринку через зростання експорту, зумовлене зростанням світових цін на продовольство (за 2007 р. експорт м'яса зріс у 3,1 разу (за I квартал. 2008 р. - на 42,4 %), молока та молочних продуктів, яєць, меду - у 1,8 разу (за I квартал. 2008 р. - у 2,5 разу), продукції борошномельно-круп'яної промисловості - у 2 рази (за I квартал. 2008 р. - у 2,1 разу);
- вплив вторинних ефектів енергетичної інфляції (підвищення ціни на природний газ, надзвичайно високий рівень цін на світовому ринку нафти);
- зближення рівнів внутрішніх українських та світових цін, посилене значною відкритістю економіки України та зростаючою конкуренцією між внутрішніми і зовнішніми споживачами сировинних продуктів та напівфабрикатів;
- зростання ціни складових собівартості продукції українських товаровиробників, у тому числі - заробітної плати;
- недостатня ефективність адміністративного регулювання цін та протидії проявам монопольної поведінки на внутрішньому ринку;
- тривке випереджальне зростання доходів населення та зменшення схильності населення України до заощаджень, що сформувало певний надлишок попиту на ринку (у січні-березні 2008 р. рівень споживчих витрат склав 83,5 % від валового наявного доходу домогосподарств);
- тривке зростання споживчого кредитування населення (за січень-квітень 2008 р. - на 19,6 %);
- високі інфляційні очікування у суспільстві - як у виробників та продавців - так і у споживачів, викликані невизначеністю політичної ситуації, спровоковані надмірно активними діями уряду у фінансовій сфері: заявами щодо намірів виплати компенсації знецінених заощаджень протягом двох років, перегляду в бік збільшення соціальних видатків бюджету; практичними діями щодо збільшення соціальних видатків та заробітних плат у бюджетній сфері; тривалою невизначеністю щодо вартості імпортованого природного газу; інформаційними повідомленнями щодо світових показників інфляції; підвищенням тарифів у транспортній сфері, енергоспоживанні тощо²⁴².

²⁴² *Тактичні пріоритети та стратегічні орієнтири економіки України* / Я. А. Жаліло та ін. - К.: НІСД, 2008. - С. 11-12.

Інфляційний сплеск наприкінці 2007 р. - в першій половині 2008 р. став помітним чинником впливу на соціально-економічний розвиток України. Він, зокрема:

- знизив динаміку реального зростання доходів населення;
- зумовив погіршення очікувань населення та суб'єктів господарювання щодо макроекономічної стабільності в країні;
- спонукав до здійснення антиінфляційних заходів монетарною та фінансовою владою.

Між тим, попри відзначені у першій половині року прискорені інфляційні процеси, темп приросту ВВП сягнув за підсумком 9 місяців 2008 р. 6,9 %, що лише на 0,8 в. п. менше за аналогічний період попереднього 2007 р. Підсумки трьох кварталів 2008 р. засвідчили помітне збільшення впливу зовнішньоторговельних чинників економічної динаміки. Так, за перші дев'ять місяців 2008 р. обсяги експорту товарів порівняно з січнем-вереснем 2007 р. збільшилися на 50 %, імпорту – на 53,9 % і становили, відповідно, 53,5 та 65,9 млрд. дол. США. У червні 2008 р. вперше номінальні темпи приросту експорту й імпорту товарів перевищили 60-відсотковий рівень і становили, відповідно, 62,4 % і 65,6 %. Від'ємне сальдо балансу зовнішньої торгівлі товарами за підсумком січня-вересня 2009 р. зафіксовано на рівні 12,4 млрд дол. (-8,4 % ВВП) порівняно з «мінус» 7,2 млрд дол. (-7,2 % ВВП) за перші дев'ять місяців 2007 р.

Динаміка розвитку промисловості у січні-вересні 2008 р. була вдвічі нижчою відповідного періоду 2007 р. - приріст склав 5,1 % проти 10,7 %. Зниження темпів зростання промислового виробництва зумовлювалося насамперед суттєвим зменшенням обсягів виробництва коксу, продуктів нафтоперероблення (у 2008 р. галузь скоротила виробництво на 12,6 %), стагнацією в металургії та шестикратним уповільненням темпів зростання в харчовій промисловості (з 13,6 % до 2,2 %).

Підвищення ризиків у економіці України зумовило значне уповільнення інвестиційних процесів у першій половині 2008 р. Приріст інвестицій в основний капітал знизився до 8,2 % (проти 32,2 % за аналогічний період 2007 р.). При цьому зростання інвестицій забезпечувалося насамперед підтриманням на високому рівні інвестиційної динаміки в торгівлі (30,9 %), сільському господарстві (45,3 %), добувній промисловості (20,3 %), а також зміною тренду з непевної динаміки 2006-2007 рр. на позитивне двозначне зростання інвестицій у будівництві (43,6 %) та сфері діяльності готелів та ресторанів (34,9 %) ²⁴³.

Важливим чинником впливу на інфляційну й економічну динаміку в Україні стали зміни в обсягах і структурі банківського кредитування. Закономірним кроком на тлі погіршення показників розвитку банківської системи в умовах високої інфляції та ужорсточення банківського регулювання, кризи на фондовому ринку і виведення капіталу з країни, стало обмеження банками видачі кредитів на інвестиційні цілі, що негативно позначилося на

²⁴³ Динаміка зростання та ризики нестабільності економіки України в 2008 році / Жаліло Я. А., Бабанін О. С., Белінська Я. В. та ін. - К.: НІСД, 2008. - С.10.

інвестиційній динаміці в країні та послабило роль інвестиційного попиту в забезпеченні економічного зростання.

У 2008 р. не лише не відбувалося системних дій щодо подолання зазначених суперечностей, але й було допущено низку прорахунків у економічній політиці, які призвели до посилення кризових проявів.

• **Зберігався високий рівень фіскального вилучення коштів на потреби споживання:** у 2008 р. видатки зведеного бюджету України зросли на 36,8 % (у 2007 р. - на 29,0 %), видатки соціального спрямування - на 60,2 % (у 2007 р. - на 16 %). Водночас капітальні видатки збільшилися на 6,4 % (у 2007 р. - на 57,7 %), відтак фіскальна політика гальмувала інвестиційні процеси.

• **Відбувалося затягування запровадження дієвих заходів щодо регулювання зовнішніх запозичень** вітчизняних суб'єктів господарювання, що, зумовлювало ревальваційний тиск з боку припливу на ринок «коротких грошей» і, зрештою, спричинило надмірне нагромадження зовнішніх зобов'язань, що погіршило фінансову надійність позичальників.

• Під впливом згаданих вище тимчасових тенденцій на валютному ринку та з міркувань запобігання інфляційним тенденціям **навесні 2008 р. було прийнято рішення про офіційну ревальвацію гривні.** НБУ не протидіяв подорожчання гривні на валютному ринку значно вище за офіційний курс, що сприяло погіршенню умов торгівлі та зовнішньоторговельного сальдо, зумовило наступне девальваційне падіння.

• За умов перевищення фіскальних надходжень над запланованими (значною мірою, через перевищення інфляційних орієнтирів) **не було ухвалено рішень щодо ефективного витрачання надлишку,** відтак відбулося заморожування суттєвої частини коштів на єдиному казначейському рахунку, що спричинило поточну демонетизацію економіки, водночас формувався інфляційний монетарний «навіс».

Світову фінансову кризу, яка вибухнула у серпні, потрібно, безперечно, вважати знаковою подією 2008 р. **Накладання впливу світової фінансової кризи на системні економічні суперечності в Україні спричинило різке загострення структурних диспропорцій національної економіки, вивело на поверхню недієздатність моделі економічного зростання, яка встановилася у попередні роки.** Зокрема, підґрунтям економічної дестабілізації в Україні виявилися довгострокові системні суперечності:

• **надмірна частка споживання та недостатні обсяги нагромадження в умовах нерозвиненості внутрішнього ринку,** що призвело до необхідності покриття надлишку внутрішнього попиту за рахунок випереджального зростання імпорту, а відтак - стабільного погіршення сальдо зовнішньої торгівлі та ризиків валютної дестабілізації;

• **інституційна нерозвиненість фінансової системи та вузькість механізмів рефінансування банківської системи,** що зумовило активний вихід комерційних банків на зовнішні ринки запозичень, причому використання споживчих кредитів зосередилося насамперед на придбанні товарів імпортного асортименту та в іпотечному сегменті ринку;

- **несприятливі умови для довгострокового інвестування**, що зумовило пріоритетну інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю та якнайшвидшим обігом коштів, випереджальні темпи інвестування в сектори, які здійснюють перерозподіл сукупного продукту, над інвестиціями у виробництво, що посилювало ризики нестабільності фінансової системи та інфляційний потенціал;

- **концентрація експортної спеціалізації України на невеликій кількості товарних груп** при зростанні відкритості економіки, що сформувало високу залежність економічної динаміки та фінансового становища від кон'юнктури зовнішніх ринків.

- На відміну від більшості розвинених країн світу, в яких фінансова криза розпочалася з «обвалів» іпотечних ринків, в Україні стрімке падіння фондового ринку протягом 2008 р. практично не вплинуло на показники реальної економіки. Основний вплив на економіку мали вторинні наслідки, пов'язані зі світовою фінансовою кризою.

- Зростання вартості та утруднення отримання зовнішніх запозичень, в той час як настала гостра потреба у рефінансуванні запозичень, зроблених комерційними банками у попередні періоди. Причому, хоча настання такої потреби було відоме заздалегідь, в Україні зберігалася дія регуляторних інструментів, спрямованих на обмеження зовнішніх запозичень (втім, вони також були впроваджені зі значним запізненням, лише у середині поточного року).

- Витік капіталу з країни, пов'язаний з падінням фондових індексів в Україні та світі, що підвищило попит на іноземну валюту та спричинило девальваційні тенденції. Очікування девальвації додатково прискорили вихід спекулятивних капіталів, які увійшли на ринок у розрахунок на отримання курсового прибутку в умовах номінального й реального зміцнення гривні.

- Зниження попиту на провідних експортних ринках України (насамперед - металургійної продукції), що співпало з погіршенням умов торгівлі для українських експортерів через ревальвацію гривні та подорожчання складових собівартості їхньої продукції.

- Наростання негативних очікувань суб'єктів ринку під впливом демонстраційного ефекту низки банкрутств потужних фінансових компаній провідних країн світу, біржової паніки, які посилювалися ігноруванням потреб у здійсненні антикризової політики в межах України.

Як бачимо з наведеного переліку, висока чутливість економіки України до проявів світової кризи зумовлена насамперед особливостями й суперечностями національної економічної системи. Експорторієнтована модель економічного зростання з переважанням низькотехнологічного експорту виявилася вельми вразливою щодо спалаху світової кризи і раптових змін кон'юнктури на світових ринках. За умов падіння зовнішнього попиту адаптаційна реакція економіки у вигляді девальвації гривні виявилася неефективною, й негативний ефект скорочення експорту виявився домінуючим щодо негативного впливу на загальну економічну динаміку.

Відтак, становище, що склалося в Україні, потребувало змін у моделі соціально-економічного розвитку країни та відповідної модифікації

соціальної та економічної політики держави. Загострення успадкованих та нагромадження нових проблем відбулося внаслідок відкладення розробки та впровадження складових «нової хвилі» економічних реформ, які мали б адаптувати національну економіку до потреби конкурентоспроможної діяльності в умовах зростаючої відкритості, збудувати відповідні інституційні структури та систему практичних дій державної економічної політики.

Зволікання з такими реформами пояснюється виборчою фазою політичного циклу, до якої Україна увійшла в 2004-2006 рр. Логічним завершенням цієї фази мало б стати формування стратегії національного економічного прориву, розрахованої на тривалу перспективу і на максимальне використання резерву часу, який залишався до виборів 2009-2011 рр., яка дозволила б подолати колізію між соціальними орієнтирами і зростанням, спиралася на сприятливі умови для розвитку національного капіталу, конкурентоспроможності національної економіки і могла б стати точкою консенсусу конструктивних економічних сил нації.

Між тим, така стратегія, яка має містити, поряд з іншим, і низку відверто непопулярних реформ і заходів, може повною мірою ефективно здійснюватися лише за умов взаєморозуміння між основними політичними силами. На жаль, політичні події другої половини 2006-2007 рр. засвідчили, що чергова фаза політичного циклу в Україні не завершилася виборами 2006 р.

Ознаками **посилення політизації дій держави у сфері економічної політики** в межах виборчої фази політичного циклу у 2007 р. слід, на нашу думку, вважати:

- підпорядкування заходів економічної політики потребам досягнення поточних, часто суто політичних, цілей, що утруднює прийняття об'єктивних рішень у сфері економічної політики через протистояння політичних сил у Верховній Раді та конфлікти між гілками влади;

- перетворення встановлення та забезпечення соціальних нормативів на предмет політичних змагань, що перешкоджає коректному визначенню економічної обґрунтованості їх розмірів, перебудові системи соціального захисту, збалансуванню завдань соціального захисту та економічного розвитку в бюджетній політиці;

- політизацію процесу визначення розмірів мінімальної заробітної плати, що перешкоджає становленню дієздатного ринку праці, встановленню коректного зв'язку оплати праці з її продуктивністю, подоланню невинновданій міжгалузевої та міжкваліфікаційної диференціації, деформує соціальний діалог між роботодавцями та профспілками;

- перетворення політики ціноутворення на ринках природних монополій на інструмент політичної конкуренції, що перешкоджає встановленню економічно виважених норм діяльності підприємств цієї сфери, заважає їх структурній модернізації, посилює загрози техногенній безпеці.

Політизація дій у сфері економічної політики різко скорочує реальний стратегічний горизонт для уряду. За таких умов, хоча уряд і працює над низкою стратегічних програм, проте ці програми вже не можуть сприйматися суб'єктами господарювання як основа для формування раціональних очі-

кувань, оскільки власне термін діяльності уряду, так само як і пріоритети діяльності його найімовірніших наступників, залишаються вельми невизначеними. Відтак економічна політика де-факто виявилася зупиненою переважно на рівні малоефективного та вразливого до корпоративних впливів «ручного керування».

Збереження стратегічної пасивності влади в економічній сфері зумовлює подальше загострення структурних диспропорцій, зниження рівня конкурентоспроможності національної економіки, що зберігає джерела перманентної соціально-політичної нестабільності. Високий рівень політичного протистояння перешкоджає здійсненню економічних реформ та дій, спрямованих на економічну консолідацію, тим часом незавершеність реформ та фрагментація з цієї причини соціальної та політико-економічної структури відтворюють соціальне підґрунтя для жорсткого політичного протистояння.

Політизація дій у сфері економічної політики держави значною мірою деформує приватні стратегії суб'єктів господарювання. Насамперед це пов'язано з тим, що зростання рівня політичної невизначеності посилює очікувані суб'єктами господарювання політичні ризики. Ці ризики позначаються на зниженні інвестиційної привабливості економіки й гальмуванні активності як вітчизняних, так і зарубіжних інвесторів, звуженні горизонту стратегічного планування компаній, а отже - їх зміщення до спекулятивних видів діяльності.

Суб'єкти, що діють на вітчизняному ринку, закладають політичні ризики в очікуваний рівень прибутку (відтак - рівень цін), тому політична невизначеність сприяє посиленню інфляційних тенденцій, передусім у секторах, де зростання цін менше обмежене регуляторними вимогами і конкуренцією, зокрема - на ринку нерухомості, а також - зростанню процентних ставок за кредитами.

За умов інституційної кризи спостерігається різке погіршення якості захисту прав власності, що є потужним чинником невизначеності в очікуваннях суб'єктів господарювання. Політичні дискусії навколо реприватизації 2005 р. еволюціонували в практичні децентралізовані дії щодо поширення «рейдерства». За послаблення адміністративного контролю та відповідальності за дії чиновників місцевого та центрального рівнів посилюється корупція. Недосконалість судової системи України де-факто використовується окремими бізнесменами як додаткова конкурентна перевага, що призводить до зниження рівня конкуренції та перенесення стратегій конкурентної боротьби у позаекономічну сферу.

За таких умов відбувається об'єктивне посилення зацікавленості представників бізнесу у відстоюванні своїх інтересів шляхом безпосередньої присутності в органах законодавчої і виконавчої влади. Відтак подолання викривлення демократичних механізмів формування цих влад поза вирішенням проблеми незахищеності інтересів бізнесу неможливе.

Таким чином, формування в Україні ефективною державної економічної стратегії, спрямованої на розв'язання успадкованих та накопичених протягом трансформаційного періоду структурних суперечностей

національної соціально-економічної системи, потребує злагоджених дій органів законодавчої та виконавчої влади, які будуть можливими лише за умов розв'язання політичної кризи та встановлення конструктивної співпраці всіх впливових сил вітчизняного політичного простору. Обов'язковою умовою ефективності такої стратегії є досягнення національної політико-економічної консолідації - у соціальних, професійних, регіональних, політико-економічних групах.

Отже, забезпечення сталої соціальної та макроекономічної динаміки потребує **формування нової парадигми економічної політики, орієнтованої на всебічне стимулювання соціально-економічного розвитку на підґрунті оптимізації співвідношення відтворювальних стратегій різних рівнів.** Тому необхідно зосередити увагу на подоланні слабкої дієздатності наявних у розпорядженні держави інструментів економічної політики та методології їх застосування.

4. Інструменти реалізації економічних стратегій та практика їх застосування в Україні

4.1. Монетарна та фіскальна політика як інструменти реалізації економічної стратегії держави

Аналіз інструментального забезпечення економічної стратегії держави має, на нашу думку, базуватися насамперед на визначенні дієздатності базових інструментів державної політики монетарної та фіскальної сфер. Адже, як було зазначено у попередніх розділах, саме комбінування цих інструментів створює основу для досягнення визначених специфічних стратегічних цілей державної політики. Цей розділ не має на меті надати вичерпну характеристику практики економічної політики України за різними напрямками. Він присвячений оцінюванню забезпеченості стратегії держави відповідним тактичним інструментарієм, спроможності цього інструментарію справляти адекватний та ефективний системний вплив на суб'єктів приватних економічних стратегій з метою спонукати їх до конструктивних дій в рамках реалізації стратегічних пріоритетів держави, мати достатню стійкість щодо впливів зовнішніх для даної соціально-економічної системи чинників. Такі оцінки уможливають визначення рівня структурної досконалості економічної стратегії в Україні та виявлення об'єктивних перешкод її реалізації.

4.1.1. Інструментарій монетарної політики в Україні

Гіперінфляція початку 90-х років, що призвела до зубожіння значної частини населення та руйнування відтворювального потенціалу більшості підприємств України, обумовила значну увагу до здійснення антиінфляційної політики в Україні. Проте суто монетарні заходи антиінфляційного впливу є ефективними протягом обмеженого періоду часу. Зволікання з переходом від антиінфляційної до стимулюючої економічної політики, відсутність гнучкості в постановці та досягненні цілей антиінфляційного регулювання призвели до того, що в другій половині 90-х років рестриктивна монетарна політика стала чи не найголовнішим чинником пригнічення розвитку української економіки. Оскільки саме гроші в ринковій економіці є головним носієм регуляторної та конкурентної інформації, необхідної для формування тактичних та стратегічних рішень, та обслуговують відтворювальні процеси на всіх рівнях, демонетизація економіки і дефіцит грошей внаслідок рестриктивної монетарної політики стали вагомим чинником значних деформацій народного господарства. Навіть у травні 2000 р., коли в Україні вже спостерігалися тенденції промислового зростання, тогочасний президент України Л. Кучма на VIII з'їзді УСПП зазначав, що грошова політика в Україні спрямована практично проти вітчизняних підприємств²⁴⁴.

²⁴⁴ Кучма Л.Д. Виступ на VIII з'їзді УСПП / Л.Кучма. Вірю в український народ.- К., Видавничий дім «Альтернативи», 2000.- С.491.

Таблиця 4.1

Співвідношення динаміки номінального ВВП
та грошової маси в Україні у 1994-2007 рр.

Роки	Номінальний ВВП, млн грн	Грошова маса М2, млн грн	співвідношення М2 та ВВП, %
1992	50	25	50,0
1993	1480	482	32,6
1994	12040	3216	26,7
1995	54520	6846	12,6
1996	81519	9023	11,1
1997	93365	12448	13,3
1998	102593	15432	15,0
1999	130442	21714	16,6
2000	170070	31544	18,5
2001	204190	45186	22,1
2002	225810	64321	28,5
2003	267344	94855	35,5
2004	345113	125483	36,4
2005	441452	193145	43,8
2006	544153	259413	47,7
2007	709400	391273	55,2

Джерело: НБУ

Обмежувальна грошово-кредитна політика держави у 1994-1999 рр., спрямована на подолання інфляції та стабілізацію валютного курсу, виявилася чинником порушення стратегій підприємств і утруднення виконання ними платіжних зобов'язань²⁴⁵. Досвід зазначеного періоду наочно засвідчив, що намагання подолати інфляцію, яка має потужну структурну складову, за рахунок переважно монетарних обмежень призводить до надмірного скорочення обігових коштів, що обслуговують відтворювальні процеси економічних суб'єктів (табл. 4.1., рис. 4.1.).

У той час як плагоспроможний попит на гроші з боку реального сектору значною мірою заблокований низьким рівнем внутрішнього попиту, пришвидшення обігу грошей відбувалося за рахунок звуження кола цього обігу спекулятивним сектором та створення ілюзії надлишкової ліквідності банківської системи, що у свою чергу обумовило заходи щодо її обмеження.

²⁴⁵ *Балицька В.В.* Капітал підприємств України: тенденції, пріоритети / Ін-т екон. та прогноз. - К., 2007. - 480 с. - С. 330-332.

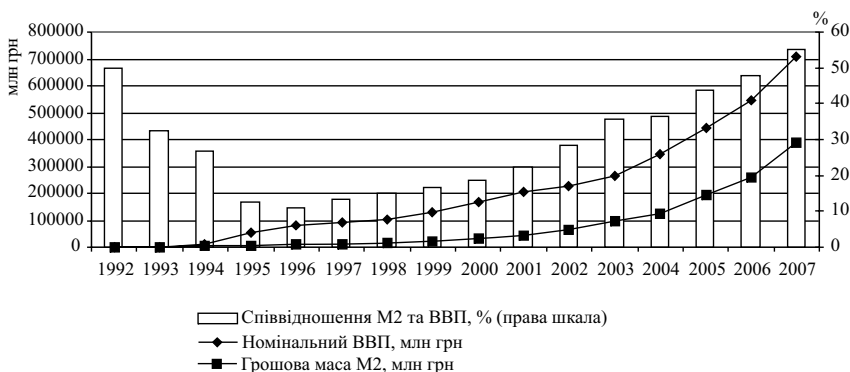

Рис. 4.1. Динаміка номінального ВВП та грошової пропозиції в Україні у 1992-2007 рр.

Одним з найпоказовіших наслідків браку обігових ресурсів через грошовий дефіцит стало стрімке зростання обсягів простроченої кредиторської заборгованості між підприємствами і установами України (табл. 4.2, рис. 4.2). Широкі наслідки платіжної кризи в Україні, яка негативно відбилася на стані державного бюджету, конкурентоспроможності національної економіки, стала одним з чинників деформації її структури, перешкодою для вітчизняного інвестування та залучення іноземних інвестицій, ефективного реформування відносин власності, виводять її з кола проблем суто сфери грошових розрахунків. Внаслідок зростання кредиторської заборгованості підприємств відбулося порушення процесів перетворення товарного капіталу на грошовий, що обумовило розрив у відтворенні національного капіталу.

Зазначене обумовило активізацію пошуку суб'єктами господарювання способів автономізації від політики Національного банку. У середині 90-х років на тлі відсутності дієвих бюджетних обмежень для підприємств та інституційного забезпечення виконання контрактного права і вимог господарського законодавства така автономізація відбулася у спосіб заміщення інституту грошових розрахунків неплатежами та збільшенням обсягу негрошових розрахунків. По суті відбулося, зростання обсягу квазіплатіжних засобів, емісія та обіг яких не підконтрольні монетарній владі.

Порівняння рис. 4.1 та 4.2 досить наочно демонструє кореляцію між демонетизацією обігу та зростанням простроченої кредиторської заборгованості. З 1995 р. така кредиторська заборгованість почала перевищувати обсяг грошової маси M2, досягнувши в 1996 р. 6 разів.

Подолання проблеми заборгованості в цілому, що виявилось насамперед у випереджальному скороченні обсягів простроченої заборгованості. Її частка зменшилася у 2007 р. до 12,8 %, що стало можливим лише протягом тривалого періоду економічного зростання та поступового доведення показника співвідношення M2 та ВВП до рівня 1992 р.

Таким чином, відсутність узгодженості трансформаційної політики на різних напрямках та зволікання з інституційними реформами призвели до значної втрати ефективності антиінфляційної монетарної політики, її відірваності від вирішення завдань позитивної структурної перебудови національної економіки. За реалізацією тактичних завдань налагодження стабільності грошового обігу як такого було втрачено контроль за виконанням грошима функцій засобів платежу та нагромадження у повному обсязі.

Таблиця 4.2

Динаміка поточної кредиторської заборгованості між підприємствами та установами України у 1994-2007 рр.

Роки	заборгованість - всього, млрд грн	в т.ч. прострочена, млрд грн	частка простроченої заборгованості, в загальній заборгованості, %
1994	6,8	1,5	22,1
1995	30,5	11,0	36,1
1996	73,2	54,7	74,7
1997	102,5	74,0	72,2
1998	137,6	81,6	59,3
1999	196,4	105,5	53,7
2000	222,4	104,9	47,2
2001	242,6	97,4	40,1
2002	261,4	101,7	38,9
2003	305,2	95,7	31,4
2004	352,6	84,7	24,0
2005	361,5	83,7	23,2
2006	416,8	70,1	16,8
2007	533,6	68,4	12,8

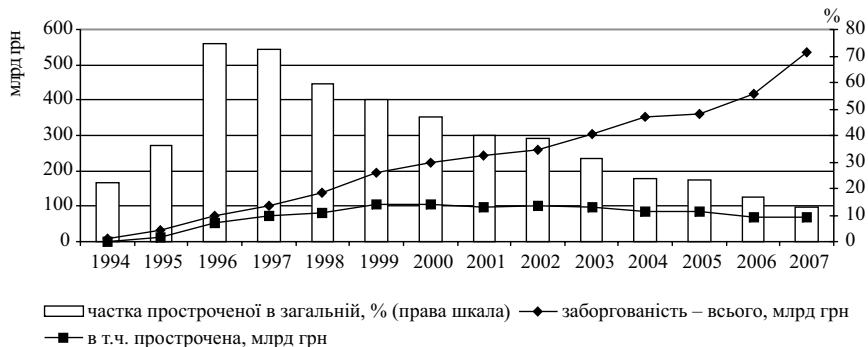

Рис. 4.2. Динаміка кредиторської заборгованості між підприємствами та установами України у 1994-2007 рр.

Характерною особливістю національної грошової системи України в період економічного зростання стала обмежена ефективність впливу Національного банку на обсяг грошової пропозиції. НБУ спроможний утримувати останню від екстремальних коливань, проте не може впоратися належним чином із «тонким» регулюванням. Зокрема у 1998-2002 рр. та 2005-2007 рр. зниження Нацбанком облікової ставки суттєво випереджало зниження відсоткових ставок за кредитами комерційних банків (рис. 4.3), а зміни тенденцій динаміки ставки у 2003-2004 рр. взагалі не відбулися на зміні вартості кредитних ресурсів комерційних банків.

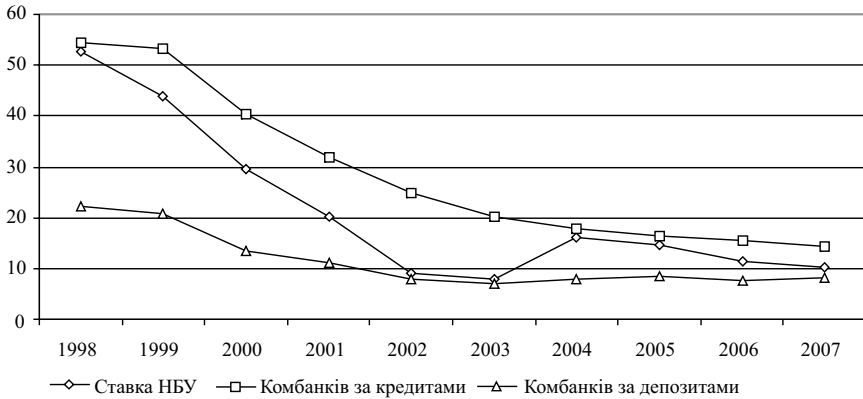

Рис. 4.3. Відсоткові ставки: НБУ (середньозважена за інструментами), за кредитами та депозитами комерційних банків в Україні у 1998-2007 рр., %

Одним з головних чинників недостатньої дієвості відсоткового інструмента монетарної політики є стрімке зростання обсягів операцій на валютному ринку в умовах значного збільшення відкритості економіки та посилення зовнішньоторговельних чинників економічного розвитку. За умов нерозвиненості інших важелів регулювання валютного ринку динаміка грошової пропозиції дедалі більше пов'язувалася з інтервенціями НБУ на цьому ринку, спрямованими на регулювання курсових показників. Операції з рефінансування комерційних банків, таким чином, узалежнилися становищем у курсовій сфері. Відсутність дієвих механізмів впливу на напрями кредитування, здійснюваного комерційними банками, та засобів цілеспрямованого рефінансування довгострокового кредитування призвела до того, що з метою запобігання накопиченню надлишкової ліквідності комерційних банків рефінансування здійснювалося переважно на короткостроковій основі та супроводжувалося додатковими кроками щодо стерилізації приросту грошової пропозиції через мобілізаційні операції НБУ. Внаслідок цього операційний попит на гроші зростає набагато швидше, підтримуючи високий рівень відсоткових ставок комерційних банків.

Так, за даними НБУ, в 2001 р. за збільшення валютних резервів на 1,6 млрд дол. (8,5 млрд грн) оборот з рефінансування комерційних банків

становив 2,5 млрд грн, а мобілізація коштів комерційних банків - 7,9 млрд грн. У 2002 р. відповідні показники становили 1,3 млрд дол, 1,2 та 8,3 млрд грн.

Зміни, що відбулися у монетарній політиці України після різкого зниження темпів економічного зростання у 2002 р. та виявилися в активізації рефінансування комерційних банків у 2003-2004 рр., а також у 2006 р., кроках щодо лібералізації у грошово-кредитній та валютній сферах, сприяли помітній ремонетизації економіки. За даними НБУ, показник монетизації підвищився до 42,3 % на кінець 2006 р. та 46,5 % на кінець 2007 р. Як зазначалося в попередній главі, це варто розглядати як один із суттєвих чинників підтримання високої динаміки економічного зростання та інвестиційних процесів у 2004 р., 2006-2007 рр.

Зростання політичної напруженості наприкінці 2004 р. та кризові явища, пов'язані з Помаранчевою революцією, обумовили тимчасове повернення монетарної влади до рестриктивної політики. В умовах посилення інфляційних ризиків упродовж 2005 р. Національний банк здійснював стримуючу грошово-кредитну політику, неодноразово посилюючи вимоги до банків щодо формування обов'язкових резервів, підвищення облікової ставки, проведення в значних обсягах мобілізаційних операцій тощо. Зокрема протягом 2005 р. обсяг мобілізаційних операцій НБУ становив 17,2 млрд грн, з них 77 % - у першому півріччі. Натомість з 12 млрд грн кредитів рефінансування 11,5 млрд було надано у другому півріччі. Відтак приріст грошової пропозиції відбувався майже виключно за посередництвом валютного ринку, що в умовах значного сповільнення експортної активності дозволило «збити» інфляцію у квітні-травні до мінімального рівня, проте водночас рівень монетизації економіки знизився у середині року до 32,4 %. Є підстави стверджувати, що посилення жорсткості монетарної політики у першій половині 2005 р. стало одним з чинників різкого зниження темпів економічного зростання та згорання інвестиційних процесів.

Прикладом неефективності та загрозовості неузгодженого застосування тактичних інструментів економічної політики може бути здійснена у 2005 р. спроба абсорбції «зайвих» грошей через продаж облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП). За січень-квітень 2005 р. на первинному ринку було розміщено ОВДП на суму 5,7 млрд грн, або понад 80 % річного плану запозичень. Проте замість бути інструментом стерилізації ОВДП перетворилися де-факто на інструмент залучення міжнародних спекулятивних капіталів, зацікавлених очікуваним прибутком від курсової різниці. Питома вага нерезидентів серед власників ОВДП збільшилася з 10 % у 2004 р. до 50 % у 2005 р., що створило загрозу відтворення передкризової ситуації 1998 р. та стало одним з чинників проведення ревальвації гривні у квітні 2005 р., яка, як було зазначено вище, загальмувала темпи інфляції і збалансувала монетарну сферу України, проте негативно вплинула на динаміку економічного зростання.

Зменшення припливу валюти на валютний ринок, зменшивши потребу в емісії гривні через валютні інтервенції, дозволило Нацбанку скасувати обов'язковий продаж валютного виторгу.

У міру стабілізації політичної ситуації Нацбанк отримав змогу послабити монетарну політику. У 2006 р. змінилася структура формування грошової пропозиції на користь рефінансування банків, за рахунок якого в обіг було випущено понад 70 % додаткової грошової маси. Не в останню чергу на це вплинуло формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі, що суттєво послабило тиск на валютний ринок з боку іноземної валюти. Відтак **було розірвано залежність динаміки грошової пропозиції суто від становища на валютному ринку, що дозволило підвищити гнучкість та адаптивність грошово-кредитної системи.**

Між тим нерозвиненість фінансового ринку, недостатня динамічність та гнучкість інструментарію рефінансування, значне вилучення коштів на потреби споживання, відсутність належних механізмів спрямування заощаджень громадян на потреби інвестування зумовили випереджальне зростання попиту на кредитні ресурси порівняно з темпами залучення депозитів та капіталізації вітчизняних банків.

Це спонукало суб'єктів господарювання до пошуку нових засобів автономізації від недостатньо ефективної політики НБУ у цій сфері. Такими засобами стали вихід вітчизняних кредитних установ на зовнішні ринки запозичень та різке збільшення зовнішнього корпоративного боргу. З III кварталу 2006 р. зовнішні запозичення банків почали інтенсивно зростати, загалом короткострокові запозичення у другому півріччі 2006 р. сягнули 6,4 млрд дол., а в 2007 р. - 12,3 млрд. дол. США, що еквівалентно 46 % приросту грошової маси М3 у 2007 р.

Чисті запозичення за середньо- і довгостроковими кредитами та облігаціями у 2007 р. досягли, за даними платіжного балансу, рекордного показника у 14,9 млрд дол. США, що в 1,9 разу більше, ніж за 2006 р.. Панівну роль у здійсненні зовнішніх запозичень відігравав банківський сектор: його частка в чистих запозиченнях становила 60 % (у 2006 р. — 47 %). Чисті запозичення банків за довгостроковими ресурсами (кредитами та єврооблігаціями) зросли порівняно з 2006 р. у 2,4 разу.

Відтак відбулося фактичне «розмивання» монопольної ролі Нацбанку у регулюванні грошової пропозиції, що є характерним для відкритих економік. Це призвело до вимушеного відновлення активізації валютних інтервенцій Нацбанку з викупу іноземної валюти: валютні резерви збільшилися за рік на 10,1 млрд дол., що більш ніж втричі перевищує показник 2006 р. (3,0 млрд дол.). Як компенсаційний захід було різко посилено мобілізаційні операції: оборот операцій з мобілізації коштів комерційних банків становив у 2007 р. 109,7 млрд. грн, що є рекордним показником для України за весь попередній період (у 2006 р. оборот становив лише 6,8 млрд грн.) за обсягів рефінансування у 2,5 млрд грн.

Різне зростання залежності вітчизняного банківського сектору від зовнішніх запозичень та наростання його коротко- та середньострокових зовнішніх боргових зобов'язань стали одним з фундаментальних чинників глибини та всебічності фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. в Україні.

Таким чином, еволюція грошової пропозиції в період економічного зростання продемонструвала поступове зниження ефективності вітчизняної монетарної політики. На нашу думку, **основними чинниками, що не дозволяють адекватно регулювати вітчизняну монетарну сферу, є такі:**

- невизначеність ринкової вартості грошей в Україні. Ані облікова ставка НБУ, ані кредитні ставки комерційних банків не виконують цієї ролі, оскільки обсяги і рефінансування, і кредитування обмежені впливом структурних чинників поза межами власне грошового ринку. Ринок, позбавлений головного орієнтира - зваженої ціни грошей, не може збалансовано функціонувати у довгостроковій перспективі;

- нерозвиненість механізмів абсорбції грошових заощаджень населення інструментами фінансового ринку, що призводить до збереження значної частки готівкових грошей, у т.ч. в іноземній валюті, рух яких фактично не підконтрольний Нацбанку;

- концентрація більшої частини грошових ресурсів у транзакційній частині попиту на гроші (грошовий агрегат М1 у 2007 р. був еквівалентний 11,3 % валового випуску), яка зазвичай не може бути предметом монетарного регулювання, оскільки її обсяг заданий потребами технічного обслуговування господарського обороту;

- стрімко зростаючий вихід національних фінансових установ на ринок зовнішніх запозичень, що переносить тягар регуляторного впливу на валютний ринок, не лише створюючи додатковий канал приросту грошової пропозиції, а й посилюючи «зв'язаність» діяльності Нацбанку цілями курсової політики;

- активний приплив до банківського сектору України іноземного капіталу, позбавленого багатьох макроекономічних ризиків, від яких потерпають українські банки, а отже, отримує конкурентні переваги у поширенні свого впливу на українському ринку та спроможний «нав'язувати» йому власну відсоткову та кредитно-депозитну політику.

Слабка контрольованість грошової динаміки перешкоджає запровадженню дієвих стимулювальних заходів у грошово-кредитній сфері. Адже, як свідчить світовий досвід, такі заходи неодмінно мають певний інфляційний потенціал, а отже, потребують зваженого контролю над монетарною динамікою, що не дозволяє надмірне необґрунтоване збільшення цін та запобігає різного роду спекулятивним операціям.

Системні вади національної грошово-кредитної системи досить чітко відбилися і на процесах абсорбції та перерозподілу банківською системою потоків фінансових ресурсів, обсяг яких в процесі економічного зростання невинно зростає.

Активна капіталізація банківської системи у 2003-2007 рр. відбувалася як внаслідок капіталізації прибутків, так і завдяки припливу в цей сектор значних іноземних інвестицій. Зокрема в 2005 р., за даними НБУ, прибутки банківської системи України зросли майже в 1,9 разу, в 2006 р. - вдвічі, у 2007 р. - в 1,5 разу. Завдяки динамічному зростанню депозитів населення на тлі швидкого зростання його доходів, а також зростанню обсягів госпо-

дарських оборотів в умовах швидкого економічного зростання відбулося значне розширення ресурсної бази українських банків. Зокрема, за даними НБУ, за 2006 р. загальний обсяг депозитів збільшився на 38,8 %, за 2007 р. - на 51,9 %. Зростання депозитів відбувалося переважно за рахунок вкладень фізичних осіб, обсяг яких збільшився у 2006 р. на 45,8 %, 2007 р. - на 53,9 %, суттєво випередивши динаміку депозитів юридичних осіб. Поліпшувалася строкова структура залучених коштів: у загальному обсязі депозитів випереджальними темпами зростала частка довгострокових депозитів, яка становила на кінець 2007 р. 46,4 %.

Позитивна динаміка ресурсної бази дозволила підтримувати активні темпи кредитування економіки: кредитний портфель комерційних банків зріс протягом 2005 р. на 61,9 %, у 2006 р. - на 71,0 %, 2007 р. - на 74,1 %. При цьому у 2006-2007 рр. приріст кредитного портфеля помітно випереджав приріст депозитів (табл. 4.3), що засвідчило суттєву **інтенсифікацію ролі банків як відносно автономних генераторів грошової пропозиції, а отже, посилення впливу їх підприємницьких стратегій на грошово-кредитну політику країни.**

Водночас у структурі наданих позик випереджальними темпами зростало надання кредитів фізичним особам, які збільшилися у 2006 р. в 2,3 разу, в 2007 р. - удвічі. Натомість кредити, надані суб'єктам господарювання, збільшилися відповідно на 49 % та 62,9 %. Частка кредитів, наданих фізичним особам, в загальному обсязі наданих кредитів стрімко зросла: з 16,7 % у 2004 р. та 23,4 % у 2005 р. до 36,4 % у 2007 р. Відповідно, попри зростання частки довгострокових кредитів у структурі кредитування (у 2006 р. довгострокові кредити збільшилися на 89,4 %, склавши 55,1 % загального обсягу виданих комерційними банками кредитів, у 2007 р. - 69,2 %), вони мали, як правило, неінвестиційну спрямованість. Зокрема у 2006 р., за даними Держкомстату, обсяг капітальних інвестицій, фінансованих за рахунок позичкових коштів, становив 21,3 млрд грн, що співставне з 13,4 % усіх наданих банками довгострокових кредитів, а в 2007 р., незважаючи на поліпшення динаміки довгострокового кредитування, цей показник зменшився до 11,5 %. Частка кредитів в інвестиційну діяльність у 2005 р. становила лише 15,6 % загальної суми наданих кредитів, з них 39,5 % інвестиційних кредитів отримали фізичні особи

Таким чином, **замість перерозподілу нагромаджуваних у суспільстві коштів на потреби довгострокового розвитку стратегії банківської системи спрямовані здебільшого на акселерацію внутрішнього споживчого попиту, а отже, посилюють інфляційний вплив останнього.**

Обмеженість сфери розподілу фінансових ресурсів, що генеруються в процесі економічного зростання, закріплюється внаслідок нерозвиненості інституційної структури фінансового сектору української економіки. Попри відносну інституційну міцність системи комерційних банків, інші фінансові установи перебувають практично у зародковому стані.

Не набула належного поширення діяльність венчурних фондів. Не функціонують як повноцінні фінансові інститути страхові компанії, на початко-

Таблиця 4.3.

**Довгострокове кредитування комерційними банками
суб'єктів господарювання України**

Показники	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Сумарні депозити в компанях, млн грн.	18738	25674	37715	61365	82959	132745	184234	280154
Кредити компаній всього, млн. грн.	19574	28373	42035	67835	88579	143418	245226	426863
відносно активів, %	104,5	110,5	111,5	110,5	106,8	108,0	133,1	152,4
всього, % ВВП	11,20	13,90	18,62	25,37	25,67	32,49	45,07	60,17
у тому числі довгострокові кредити, млн. грн.	3514	6156	11849	30553	48003	88599	159033	295362
Довгострокові кредити, % до загального обсягу кредитів	18,0	21,7	28,2	45,0	54,2	61,8	64,9	69,2
Довгострокові кредити, % ВВП	2,0	3,0	5,2	11,4	13,9	20,1	29,2	41,6

вих стадіях розвитку перебувають пенсійні фонди та інститути спільного інвестування. Значним позитивним зрушенням у цій сфері слід вважати розпочате у 2003 р. реформування пенсійної системи. Державні та недержавні пенсійні фонди, що мають бути сформовані в результаті цієї реформи, можуть стати вагомими інституційними інвесторами. Проте практичне впровадження реформ є тривалою справою, що вимагатиме значних змін в регуляторній та нормативно-правовій сферах. Лише у 2006-2007 рр. більш-менш активно почав відбуватися розвиток фондового ринку, проте його прогрес був фактично зруйнований фінансовою кризою у 2008 р. Відтак спрямування фінансових ресурсів здійснюється в межах специфічної функціональної заданості банківського сектору, обмеженого суворою відповідальністю перед своїми вкладниками, що вимагає запровадження досить жорстких умов для гарантування надійності повернення наданих кредитних ресурсів. При цьому дається взнаки відсутність поширених у світовій практиці спеціалізованих банків (іпотечного, експортного, довгострокового кредитування) та регуляторних засад, які враховували б специфіку діяльності у цих сферах. Передбачене низкою указів та розпоряджень Президента України створення Державного банку реконструкції і розвитку тривалий час гальмувалося, у травні-червні 2003 р. було зроблено практичні кроки у цьому напрямі, проте станом на весну 2008 р. до практичної діяльності ДБРР так і не спромігся, і навіть не було сформовано належної концепції його діяльності. Таким чином, у той час як економічні перетворення та динамічне економічне зростання обумовлюють значну диверсифікацію форм та зростання обсягів доходів, які є потенційним джерелом формування інвестиційного потенціалу країни, існують суттєві структурні перешкоди на шляху адекватного вдосконалення механізмів мобілізації цього потенціалу.

Розширення функціонального призначення грошово-кредитної політики держави та перетворення її з важеля, орієнтованого на виконання поточних завдань макроекономічної стабільності, на дієвий інструмент економічної стратегії держави вимагають значного розширення спектра її інструментів та відповідного інструментарію їх застосування. Таке розширення має розблокувати важелі грошово-кредитного стимулювання економічного зростання в умовах посилення ролі немонетарних чинників інфляції, властивих періоду структурної та інституційної перебудови економіки.

Перехід від короткострокової, інфляційної фази процесу адаптації до фази структурної перебудови у середньо- та довгостроковому періодах критично залежить від наявності засобів та інструментів міжгалузевого перетоку капіталів, що мають надаватися грошово-кредитною системою. Слабкість чи відсутність таких інструментів обумовлюють розвиток інфляційних тенденцій немонетарної природи, які, втягуючи монетарну владу у перманентне підвищення рестриктивності політики, періодично спричинятимуться до поширення в економіці стагнаційних тенденцій.

4.1.2. Інструментарій фіскальної політики в Україні

Відносна монетарна стабільність в Україні у другій половині 90-х років, а також стабілізація фінансового становища суб'єктів господарювання та формування наприкінці десятиліття тенденції економічного зростання сприяли посиленню ваги питань бюджетної стабілізації в економічній політиці української держави. Як найбільш очевидний та легко контрольований показник виконання дохідної частини державного бюджету набуло ролі одного з визначальних критеріїв ефективності діяльності уряду як такого. Забезпечення бездефіцитності бюджету, прозорості бюджетної політики та посилення бюджетної дисципліни визначалися поміж найперших передумов прискореного економічного зростання в програмі уряду В. Ющенка «Реформи заради добробуту», містилися в різних модифікаціях практично в усіх наступних урядових програмах.

Статус зазначених завдань як визначальних передумов подолання макроекономічних диспропорцій та забезпечення стабільного функціонування економічної системи цілком логічний. Дискусії на фаховому рівні може бути піддане, власне, лише питання доцільності зведення бюджету до бездефіцитного в умовах потреби у значних структурних зрушеннях: економічна теорія та практика припускають наявність бюджетного дефіциту в разі спрямування додаткових коштів держбюджету на структурну модифікацію національної економіки, завдяки чому зростатимуть доходи суб'єктів господарювання та населення, а відтак, збільшиться податкова база²⁴⁶. Зокрема в низці країн Європи у повоєнний період діяло «золоте правило», яке пов'язує бюджетний дефіцит центрального уряду з обсягом капітальних видатків бюджету. Таке правило й нині діє у Великобританії та Німеччині. В Німеччині конституцією передбачено, що бюджетний дефіцит федерального уряду не може перевищувати валових інвестиційних видатків²⁴⁷.

На жаль, незважаючи на те, що реальне збалансування бюджету зазвичай має охоплювати як підвищення дисципліни надходжень, так і раціоналізацію бюджетних видатків, на практиці урядові рішення в бюджетній сфері концентрувалися майже виключно навколо забезпечення належних *надходжень* до державного та місцевих бюджетів та фінансування відповідних видатків. Питання оцінки *ефективності* бюджетної політики як складової економічної стратегії держави, її впливу на перебіг основних соціально-економічних процесів не набули належної уваги. **Фактично відбулася підміна поняття бюджету як сукупності суспільних відносин бюджетом як розрахунковим планом.**

Цілком очевидно, що потужність бюджету як економічного інструменту не припускає його нейтральності щодо розвитку соціально-економічної системи в цілому.

²⁴⁶ *Особливості* та пріоритети боргової політики України. Гальчинський А.С., Варналій З.С., Майстришин В.Я. та ін. - К.: НІСД, 2004.

²⁴⁷ *Mintz J.M., Smart M. Incentives for Public Investment under Fiscal Rules / World Bank Policy Research Working Paper 3860, March 2006.* - p.17-18.

Таблиця 4.4

Доходи та видатки Зведеного бюджету України в період економічного зростання

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Доходи, млн грн.	49117,9	54934,6	61954,3	75285,8	91529,4	134183,2	171811,5	219939,1
Видатки, млн грн	48148,6	55528	60318,9	75792,5	102538,4	141989,5	175512,2	226035,7
Доходи, % ВВП	28,9	26,9	27,4	28,2	26,5	30,4	31,6	31,0
Видатки, % ВВП	28,3	27,2	26,7	28,4	29,7	32,2	32,3	31,9
Видатки на соц-культ. заходи, млн грн	19060,5	25519,6	33868,7	39691,6	52499	85668,3	99271	н.д.
Видатки на соц-культ. заходи, % ВВП	39,6	46,0	56,1	52,4	51,2	60,3	56,6	н.д.

Таблиця 4.5

Основні податкові виділення у співвідношенні з ВВП, %

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Податок на прибуток підприємств	4,5	4,1	4,2	5,0	4,7	5,3	4,8	4,8
Податок на доходи фізичних осіб	3,8	4,3	4,8	5,1	3,8	3,9	4,2	4,9
ПДВ	5,6	5,1	6,0	4,7	4,8	7,7	9,3	8,4
Акцизний збір	1,3	1,3	1,8	2,0	1,9	1,8	1,6	1,5
Разом податкових надходжень	18,4	18,0	20,1	20,3	18,3	22,2	23,1	22,7

Таблиця 4.6

Частка податку на прибуток підприємств у загальній сумі прибутку за галузями економіки

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Прибуток прибуткових підприємств, млрд грн	36,1	39,8	37,4	45,8	73,7	89,2	110,6	147,3
Надходження від податку на прибуток підприємств, млрд грн	7,7	8,3	9,4	13,2	16,2	23,5	26,2	34,4
Частка податку у прибутку прибуткових підприємств, %	21,3	20,9	25,1	28,8	22,0	26,3	23,7	23,4

Постійне збільшення обсягів бюджетних видатків та збільшення частки бюджетних видатків на соціально-культурні заходи (передусім на заробітну плату працівникам бюджетної сфери та соціальне забезпечення) стало вагомим чинником зростання обсягів внутрішнього споживчого попиту - однієї з підвалин економічного зростання в Україні (табл. 4.4). Активізація інвестиційних видатків бюджету у 2001-2004 рр. у свою чергу сприяла зростанню інвестиційного попиту в цей період.

Збільшення доходної частини бюджету у 2005 р. на 46,6 % відбулося в умовах різкого зниження темпів економічного зростання та було забезпечене насамперед посиленням фіскального вилучення коштів, а також змінами у податковому законодавстві, передбаченими прийнятим Верховною Радою України Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів» від 25 березня 2005 р. Перше виявилось у суттєвому посиленні контролю за виконанням вимог податкового законодавства, а також збиранні неподаткових надходжень, що на тлі руйнування низки тіньових «схем» після зміни політико-економічних еліт дозволило детінізувати частину корпоративних та приватних прибутків. Спрямувати 7,9 млрд грн на фінансування дефіциту бюджету дозволили також значні надходження від приватизації в останньому кварталі року, насамперед від продажу ВАТ «Криворіжсталь».

Як зазначалося в урядових повідомленнях у 2005 р. значного порівняно з попереднім роком приросту податкових надходжень вдалося досягти насамперед за рахунок детінізації економіки. Проте оскільки зростання надходжень не супроводжувалося адекватним за темпами збільшенням базових показників (приростом доданої вартості, ВВП, промислового виробництва, імпорту, доходів тощо), є підстави стверджувати, що йшлося здебільшого про дискретні акти детінізації, пов'язані передусім з втратою бізнесом політичного «даху», а не про перетворення тіньового бізнесу на легально та прибутково працюючий капітал. Відтак цілком закономірним результатом адаптації вітчизняного бізнесу до інституційної кризи стало відновлення динаміки тінізації економіки, відзначене багатьма експертами у 2006 р.

У 2006 р. рівень перерозподілу ВВП через бюджет сягнув показника 32,3 %, що є найвищим рівнем фіскальної акумуляції з 1996 р. (до 1996 р. видатки Пенсійного фонду включалися до бюджету). Утримання належного рівня надходжень до бюджету в 2006 р. та 2007 р. було безпосередньо пов'язане вже з відновленням активної динаміки економічного зростання.

На жаль, збільшення частки фіскального перерозподілу ВВП фактично не супроводжувалося здійсненням державою політики видатків, що мала б стратегічну спрямованість та була підпорядкована реалізації стратегічних завдань економічного розвитку. Політика державних інвестицій здійснювалася на підставі щорічних призначень, за відсутності середньо- та довгострокового бюджетного планування, що обумовило її низьку результативність. Попри неодноразову постановку, в тому числі й на найвищому рівні, завдання розроблення середньострокового «бюджету розвитку», воно досі не є реалізованим на практиці. Певні кроки щодо пере-

ходу до середньострокового бюджетного планування було здійснено лише у 2007 р. Встановлюючи пріоритетом соціальну спрямованість бюджетних видатків та орієнтуючись на завдання мінімізації дефіциту бюджету, уряд обмежує інвестиційну функцію бюджету, що гальмує оновлення економіки і запровадження інновацій.

За визнанням експертів Світового банку, протягом 90-их років бюджетні капітальні видатки зазнали в Україні непропорційно значного скорочення²⁴⁸. У 2000 р. капітальні видатки бюджету зменшилися до 0,4 % ВВП. За висновком експертів СБ, «з витратами уряду на капітальні інвестиції та технічне обслуговування в розмірі менш ніж 1 % ВВП схоже, що Україна ставить під загрозу свій майбутній потенціал зростання, вичерпуючи наявний основний капітал»²⁴⁹.

Період економічного зростання позначився помітним збільшенням частки бюджетних капітальних видатків. У 2001-2004 рр. вона зросла з 3,1 % до 6,0 % ВВП. Втім, за висновками експертів, у цей же період різко зросла частка видатків, фактично спрямованих на капітальні трансферти підприємствам (до 51 % у 2005 р.), з яких лише третина використовується для інвестицій в основні фонди²⁵⁰. У 2005 р. на 22 % скоротилися бюджетні інвестиції в основний капітал, а частка капітальних видатків зменшилася до 4,4 % ВВП. У подальшому цей показник дещо збільшився - до 5,4 % у 2006 р. та 5,5 % у 2007 р. Проте державні інвестиції здебільшого обмежені вирішенням першочергових завдань підтримання дієздатності національного економічного комплексу та не спрямовуються на реалізацію завдань позитивних структурних перетворень.

У підготовленому урядом восени 2006 р. законопроекті «Про Державний бюджет України на 2007 рік» було зроблено спробу змінити основні пріоритети державної економічної політики, сформувати завдання підвищення темпів економічного зростання, структурної перебудови економіки, формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку. Зокрема проект передбачав збільшити державні інвестиційні витрати в півтора разу (до 25,7 млрд грн) порівняно з попереднім роком. Інвестиції було запропоновано спрямувати в АПК, оборонно-промисловий комплекс, машинобудування, ПЕК, ЖКГ, будівництво доріг. З метою підтримання інвестиційної

²⁴⁸Огляд державних інвестицій в Україні, 30 травня 1997 р. : [Звіт Світового банку № 16399-UA] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: siteresources.worldbank.org/INT/UKRAINE/.../pfr1_ukr.pdf

²⁴⁹Огляд бюджетного процесу в Україні: Огляд державних видатків та їхнього інституційного аспекту, 8 березня 2002 р.: [Звіт Світового банку № 23356-UA] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2002/05/14/000094946_02042504013747/Rendered/PDF/multi0page.pdf

²⁵⁰Створення фіскального простору для економічного зростання. Огляд державних фінансів України, 14 вересня 2006 р. : [Звіт Світового банку № 36671-UA] [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2006/11/15/000310607_20061115170202/Rendered/PDF/366710UKRAINIAN0UA0PFR.pdf

діяльності уряд запропонував пом'якшити умови оподаткування імпорту виробничого призначення, відновити пільговий режим оподаткування у спеціальних економічних зонах (за жорсткіших обмежень і контролю), запровадити електронну систему адміністрування ПДВ для спрощення процесу його відшкодування експортерам. На інвестиційні цілі було передбачено використати надходження від приватизації, яких очікувалося 10 млрд грн (близько 2 млрд дол.). Проте відсутність практичного інструментарію реалізації намічених урядом інвестиційних орієнтирів обумовила наявність у законопроекті численних посилань на можливість «ручного» визначення Кабінетом Міністрів напрямів конкретного спрямування бюджетних ресурсів. Це стало підставою для різкої критики урядового проекту з боку різних політичних сил. Зрештою ухвалений у результаті політичної домовленості Закон України «Про Державний бюджет» став компромісним поєднанням «бюджету споживання» та «бюджету розвитку».

Державний бюджет на 2008 р., за визнанням експертів, вже можна було розглядати як рекордний за рівнем соціальної спрямованості. Зростання частки вилучення нагромаджених ресурсів у суб'єктів господарювання було поєднане з різким збільшенням частки бюджетних видатків на соціальні потреби.

При цьому неефективність використання видатків на функціонування соціальної сфери зберігалася через нереформованість останньої. Відсутність дієвого контролю за цільовим використанням соціальних пільг призводила до бюджетних перевитрат і за цією статтею²⁵¹.

Трансформаційна криза визначила обумовленість бюджетної політики тиском різноманітних груп впливу, потребами оперативного збалансування макроекономічного становища, необхідністю задоволення вимог міжнародних фінансових організацій. Це стало на заваді оволодінню адекватними напрямками та інструментами національної бюджетної політики. **Бюджетна політика досі не стала в Україні механізмом реалізації державної стратегії у сфері структурних реформ, а значна частина рішень у сфері бюджетної політики підпорядковується не стратегічним економічним міркуванням, а є предметом зовнішнього і внутрішнього політичного торгу.**

Фіскальні пріоритети бюджетної політики обумовили досить повільне та непослідовне формування національної податкової системи. Оцінка обтяжливості податкового тягаря визначається не лише власне рівнями ставок оподаткування, а й доступністю ліквідних ресурсів для забезпечення сплати повного обсягу податкових платежів у грошовій формі. Демонетизація господарського обігу тривалий час була вельми потужним чинником посилення податкового пресу на український бізнес. Так, за підсумками 2001 р. грошові кошти становили лише 3,4 % обігових коштів

²⁵¹ *Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до соціалізації суспільства?* / [О. М. Пишуліна, Я. А. Жаліло, С. І. Лавриненко та ін.; за заг. ред. В. Є. Воротіна]. - К.: НІСД, 2009. - С. 8-9.

підприємств. Це, а також специфіка податкового адміністрування, за якого податкове зобов'язання часто виникає раніше за фактичне надходження коштів від реалізації, суттєво підвищує фактичну обтяжливність податкового навантаження української економіки, змушує до залучення дорогих кредитних ресурсів комерційних банків.

Безпосередній прес доповнюється також комплексом трансакційних витрат, потрібних для забезпечення відокремленого податкового обліку (що не збігається з бухгалтерським), орієнтування в заплутаному та нестабільному податковому законодавстві, враховують ризик помилок, свавілля податкових органів тощо. На думку фахівців, в Україні «податкове законодавство побудоване таким чином, що правильно розраховувати податкові зобов'язання практично неможливо»²⁵². Це дало підстави тодішньому президенту України Л. Кучмі у 2000 р. констатувати, що «нинішнє податкове законодавство робить практично неможливими виробництво з довготривалим циклом, інноваційне оновлення основних фондів та розширене відтворення високотехнологічного виробництва»²⁵³. Як зазначали вітчизняні експерти, відсутність науково обгрунтованих підходів до формування національної податкової системи та до аналізу наслідків від її впровадження робили і роблять податкову політику не ефективним антикризовим засобом, а однією з основних причин загострення економічної кризи²⁵⁴.

У 1997-2001 рр. простежувалася загальна тенденція до зниження величини податкового навантаження на реальну економіку, вимірюваного співвідношенням обсягів прямих і непрямих податків та цільових фондів до ВВП²⁵⁵. Враховуючи зовнішній часовий лаг, необхідний для появи ефекту від пом'якшення податкового тягаря, можна зробити припущення, що зазначені чинники позитивно вплинули на започаткування тенденцій економічного зростання в Україні. Це підтверджується й емпіричними розрахунками²⁵⁶.

Значним позитивним зрушенням у сфері податкової політики стало ухвалення в 2002-2003 рр. низки законодавчих актів щодо помітного зниження з 1 січня 2004 р. ставок податків на прибуток та ПДВ, а також переходу до єдиної ставки прибуткового податку з громадян на рівні 13 %. Таке зниження обумовило зменшення частки фіскального перерозподілу ВВП (табл. 4.5), позитивно відбилося на обсягах коштів, які залишаються в розпорядженні суб'єктів господарювання та населення, що у свою чергу сприяло розширенню внутрішнього попиту, зміцнило ресурсну базу стра-

²⁵² Амоша О. До питання про оцінку рівня податків в Україні / О. Амоша, В. Вишневський // Економіка України. - 2002. - № 8. - С. 15.

²⁵³ Кучма Л. Вірю в український народ / Леонід Кучма. - К., 2000. - С. 490.

²⁵⁴ Концепція реформування податкової системи України / [Б. Губський, В. Альошин, І. Белоусова та ін.]. - К., 2000. - С. 7.

²⁵⁵ Податки в Україні: від фіскальної до стимулюючої функції / [Я. А. Жаліло, В. А. Комаров, С. І. Романенко та ін.] : зб. наук. ст. - К.: Альтерпрес, 2003. - С. 36.

²⁵⁶ Див. зокрема: Link between tax pressure and economic growth. Model Analysis - case of Ukraine // The Economist. - 2002. - № 1.

тегій розвитку суб'єктів господарювання, послабило стимули до тінізації економічної діяльності.

Проте подальший розвиток процесу зниження податкового навантаження не відбувся через впровадження у 2005 р. пакету поправок до низки законодавчих актів у сфері оподаткування, ухваленого Верховною Радою разом зі змінами до бюджету-2005. Загалом 25 березня 2005 р. зміни було внесено до понад 90 законодавчих актів. **У рамках зазначеної «податкової революції» здійснено, зокрема, такі кроки:**

- скасовано податкові пільги для суб'єктів підприємницької діяльності, зареєстрованих у СЕЗ, ТПР та технологічних парках;
- скасовано пільги із сплати ПДВ, податку на прибуток, плати за землю, ввізного мита для галузей літако-, автомобілебудування, космічного машинобудування, виробництва бронетехніки тощо; пільги для суб'єктів, зареєстрованих на територіях, забруднених внаслідок аварії на ЧАЕС;
- збільшено ставки акцизного збору на низку підакцизних товарів, вартість ліцензій на виробництво спирту, алкогольних та тютюнових виробів, патентів на здійснення валютних операцій, платежі за користування надрами та рентні платежі тощо;
- суттєво звужено сферу застосування єдиного податку;
- внесено зміни до законів про ПДВ та податок на прибуток з метою обмеження схем мінімізації податкових зобов'язань (зокрема це дозволило визнати (більшу частину зобов'язань щодо відшкодування ПДВ «сумнівними»), а також продовжити терміни перевірки, що подовжило час до виникнення заборгованості з відшкодування перед експортерами);
- істотно підвищено норматив відрахування чистого прибутку держпідприємств та погашення заборгованості за дивідендами на державні частки, нараховані у минулі періоди.

У 2006 р. суттєвих змін у податковій системі, які б призводили до зміни рівня податкового навантаження, не відбувалося. Внаслідок зазначених заходів рівень податкового навантаження знов почав зростати й сягнув у 2006 р. рекордного показника за чотирма основними податками (див. табл. 4.5). У 2007 р. відновлено деякі податкові пільги, надані до 2002 р. у межах інвестиційних програм у секторі автомобілебудування, що зрештою незначно зменшило фіскальне навантаження.

Звертає на себе увагу збереження досить високого податкового навантаження на прибуток підприємств (табл. 4.6). Значне збільшення вилучень за цим податком у 2005 р. досить чітко корелює з різким зниженням інвестиційної динаміки у цей період, так само як послаблення податкового навантаження на прибуток у 2006-2007 рр. може бути пов'язане з відновленням активної інвестиційної динаміки.

Тривалий період нестабільності фінансових показників діяльності суб'єктів господарювання та зниження ставки оподаткування доходів населення обумовили концентрування податкової системи насамперед на надходженнях від непрямих податків (табл. 4.5). Переважно за рахунок цієї складової починаючи з 2002 р. позначилася загальна тенденція до збільшення

сумарного податкового навантаження на ВВП. Зокрема за рахунок ПДВ та акцизів у 2002 р. було профінансовано 28,3 % доходів Зведеного бюджету, у 2005 р. цей показник сягнув 34,3 %, у 2007 р. дещо знизився - до 31,9 %, проте у 2008 р. знов зріс до 35 %.

За такого формування доходи бюджету залежать не від ефективності діяльності підприємств, а від обсягів господарського обігу. **Така структура спрощує процес стягнення податків, проте робить фіскальні органи об'єктивно незацікавленими у підвищенні ефективності національної економіки. Відповідним чином і податкова політика не розглядає зазначене завдання як пріоритетне.**

Оскільки обкладання непрямими податками призводить до негайного вилучення у підприємств значної частини доходу, отриманого в результаті зростання сукупного попиту, **значна частка ПДВ у структурі податкових надходжень суттєво посилює дієздатність фіскальної політики як засобу стерилізації приросту грошової пропозиції, тобто інструменту економічної тактики.** Проте водночас принципова стратегічна вада ПДВ полягає в тому, що він, за суттю податок на споживання, все ж має лише видиму нейтральність щодо фінансів підприємств. Адже платник податку також має певні видатки, пов'язані із залученням додаткових обігових коштів на «транспортну» ПДВ від кінцевого споживача до держави. Очевидно, що дефіцитніші обігові кошти для підприємства і більший обсяг доданої вартості (тобто складніша вироблена продукція) призводять до збільшення обтяжливості самого ПДВ. А оскільки обтяжливість ПДВ зростає в міру підвищення рівня складності продукції, то він за своєю природою сприяє спрощенню та зниженню технологічного рівня структури національної економіки, і надмірний акцент на його стягненні блокує структурну стратегію держави.

Податок як фіскальний інструмент перетворюється на важіль економічної політики в разі його диференціації. Починаючи з 1997 р. загальні втрати зведеного бюджету від надання податкових пільг постійно збільшувалися. Так, за даними ДПА, станом на 1 жовтня 2002 р. загальна сума пільг з оподаткування сягнула 39 188 млн грн., що становило 90 % доходів Зведеного бюджету України за три квартали. Причому 82,9 % загального обсягу наданих пільг становили пільги з ПДВ²⁵⁷. Проте слід зауважити, що згідно з офіційною звітністю до розряду пільг з ПДВ належить також відшкодування цього податку експортерам, а також звільнення від нього певних видів діяльності, що вважати пільгами можна лише з певним припущенням.

Домінування пільг з ПДВ свідчить про зосередження податкової політики на впливі на видову структуру економічної діяльності та робить її екзогенною для стратегій суб'єктів господарювання: розмір коштів, що залишаються в розпорядженні суб'єкта господарювання у результаті використання пільги, не залежить від результатів його діяльності. Отримання таких пільг досить часто є наслідком лобювання групових інтересів та способом отримання виграву в ціновій конкуренції.

²⁵⁷ Ситуація с НДС // Економіка: тенденції тижня. - 2002. - № 43. - С. 3.

Натомість пільги щодо податку на прибуток заохочують до підвищення рентабельності та ефективності використання фінансів підприємств, тобто позитивно коригують їх економічні стратегії. Передусім саме пільги щодо податку на прибуток мають відігравати роль стимуляторів інвестиційних процесів та економічного розвитку. **Різне зменшення у 2005 р. обсягу пільг, наданих за цим податком, свідчить про послаблення регуляторних функцій податкової системи**, зростаючу фіскалізацію податкової політики та поступову відмову від податкового регулювання під тиском потреб фіскального збалансування.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку про те, що **чинна податкова система України висуває на перше місце фінансові інтереси держави і не забезпечує адекватного врахування інтересів суб'єктів господарювання**. Її вади стримують процеси нагромадження та припливу інвестицій в основний капітал та спрямовують ресурси на непродуктивне споживання, в тому числі в рамках тіньового сектору економіки. Це перешкоджає адекватній реакції вітчизняних виробників на зростання споживчого попиту внаслідок зростання доходів населення, призводить до уповільнення розширення ринків продукції інвестиційного призначення та виробничого споживання. Податкова система є одним з провідних важелів фрагментації стратегічного процесу, встановлюючи потужні суперечності між економічними стратегіями держави та суб'єктів господарювання.

Похідними від пріоритетності завдань бюджетної збалансованості та фіскалізації бюджетної політики стали й деформації такої важливої складової процесу інституційних зрушень, як приватизація. Якщо на початкових етапах ринкового реформування приватизація, принаймні на формальному рівні, розглядалася як засіб «наближення» власності до кожного громадянина України, а у середині 90-их років - як інструмент персоніфікації власності, утворення ефективного власника та підвищення конкурентоспроможності підприємств, то з кінця 90-их років уряд впевнено розглядав її насамперед саме як спосіб отримання коштів для поповнення доходів бюджету. Це стало на заваді формуванню дієздатних приватних суб'єктів економічних стратегій. Незважаючи на ухвалення Верховною Радою у 2000 р. Концепції приватизації, що передбачала підпорядкування приватизації стратегічним завданням вдосконалення організаційної та інституційної структури економіки, надалі це питання розглядалося майже суто у фіскальному контексті.

Процес приватизації після 2000 р. фактично не розглядався на практиці як важіль структурного вдосконалення національної економіки. Не застосовувалися механізми передприватизаційної підготовки підприємств, що могла б підвищити вартість активів. Не було запроваджено механізмів реалізації державної політики під час приватизації частки акцій підприємства. Так і не було впроваджено на практиці положення Указу Президента України щодо спрямування 25 % надходжень від приватизації на інвестиції у стратегічні підприємства. У 2005 р. було піддано жорсткій критиці та скасовано практику приватизації на підставі кваліфікаційних вимог для інвес-

тора та виконання ним постприватизаційних стратегічних зобов'язань, що дійсно обмежували доступність об'єктів та прозорість відбору інвесторів, проте дозволяли регулювати структурний вплив приватизації.

При цьому спостерігалася очевидна переоцінка попиту на об'єкти, що виставлялися на приватизацію, а це стабільно призводило до недосяжності фіскальних планів. У 2001 р. план надходжень від приватизації було виконано на 37,3 %, у 2002 р. на тлі тенденції економічної стагнації - менш ніж на 10 %. Пожвавлення приватизації відбулося у 2003 р. після відновлення та закріплення тенденцій динамічного економічного зростання. Підвищення прозорості умов приватизації сприяло активізації залучення до приватизаційного процесу іноземних інвесторів, починаючи з 2005 р.

Показовим прикладом фіскальної орієнтації є повторна приватизація ВАТ «Криворіжсталь» у 2005 р. Необхідність перегляду результатів приватизації та критерії вибору нового власника зосереджувалися виключно на вартості виставленого на продаж пакету акцій. Горизонт постприватизаційних зобов'язань, сформульованих для нового власника, становив лише декілька років. Тема вартості проданих активів була провідною і в тривалих дискусіях щодо доцільності «реприватизації» інших раніше приватизованих підприємств.

Отже, посилення ваги фіскальних пріоритетів економічної політики держави, що розпочалося із середини 2004 р. як підґрунтя для забезпечення форсованого збільшення соціальних видатків бюджету у передвыборчий період та набуло розвитку у подальші роки, суттєво загострило проблеми структури бюджетних видатків. **Особливості фіскальної політики України у цей період сформували низку негативних чинників щодо зміни показників економічної динаміки:**

- з підвищенням жорсткості фіскальної політики дедалі більше давалася взнаки неефективність механізму податкового адміністрування, яка обумовлює надмірне відволікання обігових коштів підприємств, створює підґрунтя для поширення легальних та нелегальних схем «оптимізації» оподаткування, завищує витрати суб'єктів господарювання на виконання умов оподаткування та звітності;

- заходи щодо протидії корупції, детінізації прибутків та мінімізації обсягів ухиляння від оподаткування призвели до зростання трансакційних витрат українських підприємств та обумовили гальмування підприємницької активності;

- збільшення частки прибутку підприємств, що вилучається фіскальним шляхом, знизило стимули до інвестування та спроможність підприємств до підвищення власної конкурентоспроможності;

- реалізація заходів щодо лібералізації імпорту сприяла зростанню фіскальної ефективності митних органів (насамперед через стягнення ПДВ зі зростаючого імпорту), проте призвела до витіснення українських виробників з внутрішніх ринків;

- «агресивна» соціальна політика призвела до необхідності здійснення обмежувальної монетарної політики з антиінфляційними цілями; де-факто

фіскальна політика використовувалася як засіб стерилізації приросту грошової пропозиції, оскільки кошти, що надходили на внутрішній ринок завдяки зростаючому споживчому попиту, одразу ж вилучалися за фіскальними каналами та не встигали обслуговувати процеси розвитку підприємств. Цим було практично нівельовано стимулюючий ефект для економічного зростання, який традиційно міститься у зростанні бюджетних видатків.

Отже, **між короткостроковою ефективністю важелів монетарної та фіскальної політики в Україні та їх стратегічною ефективністю як чинників реалізації стратегії соціально-економічного розвитку існують глибокі суперечності**. Це послаблює спроможність коректного впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання з метою узгодження їх стратегій розвитку із загальнонаціональними стратегічними цілями, завданнями та пріоритетами.

4.2. Вплив стратегії держави на стратегії суб'єктів господарювання

4.2.1. Динаміка інвестиційних процесів як індикатор ефективності державної стратегії

Вирішальну роль у подоланні трансформаційної кризи та забезпеченні стабільного економічного зростання відіграє науково обґрунтована інвестиційно-інноваційна стратегія держави. Вона має визначати реальні джерела, напрями, структуру інвестицій, раціональні й ефективні заходи щодо виконання загальнодержавних, регіональних і місцевих соціально-економічних та інноваційних програм, відтворювальних процесів на макро- і мікрорівнях.

Зважаючи на те, що одним з найважливіших критеріїв ефективності стратегії держави є її сприяння ефективній стратегічній діяльності суб'єктів господарювання, динаміка інвестиційних процесів може бути певним чином інтегральною оцінкою ефективності національної економічної стратегії. Адже остання дозволяє узагальнено оцінити стратегічні рішення суб'єктів господарювання щодо власного розвитку, їх ставлення до перспектив національного економічного розвитку, галузеві уподобання тощо.

Інвестиційний процес є невід'ємною складовою процесу відтворення національного капіталу, а отже, суспільного відтворення, а його здійснення є одним з визначальних напрямів стратегій суб'єктів господарювання. Сталість позитивних тенденцій в економіці залежить від того, наскільки економічна система забезпечує *первинне генерування інвестиційних ресурсів* внаслідок відтворювального процесу на підприємствах та в народному господарстві загалом, функціонування економічно обґрунтованого механізму визначення ефективності виробництва та забезпечення їх конкурентоспроможності. **Глибоке скорочення інвестиційних процесів, що спостерігалося в 90-ті роки в Україні, свідчить про наявність серйозної деформації економічних відносин, з яких складається феномен національного**

капіталу, та яка полягає у зменшенні в Україні кількості та економічної потужності дієздатних суб'єктів економічних стратегій. Логічним наслідком інвестиційної кризи 1991-1997 рр. стало різке погіршення галузевої структури промисловості України (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Галузева структура промислового виробництва України, %

Галузь	1990	1995	2000
Промисловість, в т.ч.:	100	100	100
Електроенергетика	3,2	11,0	12,1
Паливна промисловість	5,7	13,2	10,1
Чорна металургія	11,0	21,8	27,4
Кольорова металургія	1,1	1,6	2,4
Хімічна та нафтохімічна промисловість	5,5	7,0	5,9
Машинобудування та металооброблення	30,5	16,0	13,4
Деревообробна та целюлозно-паперова промисловість	2,9	2,2	2,4
Промисловість будівельних матеріалів	3,4	3,9	2,7
Легка промисловість	10,8	2,8	1,6
Харчова промисловість	18,6	15,1	16,8
Інші	7,3	5,4	5,2

Відновлення позитивної інвестиційної динаміки відбулося лише після формування тенденції економічного зростання, починаючи з 1998-1999 рр. Обсяг інвестицій в основний капітал у 1997 р. (нижній точці спаду) становив лише 20,7 % від рівня 1990 р. (рис. 4.4.), отже, навіть динамічне зростання обсягів капіталовкладень у наступні роки поки що не дозволило досягти рівня 1990 р. Оскільки сукупний ВВП України з урахуванням офіційних оцінок тіньової складової становить приблизно 150 % офіційного, а тіньовий сектор за своєю природою не здійснює інвестицій в основний капітал, зазвичай використовуючи виробничі потужності офіційного сектору, фактична норма інвестицій в економіці України є значно нижчою за офіційний показник. Такий рівень інвестування не сприяє забезпеченню сталого економічного зростання на підставі зміцнення конкурентоспроможності національної економіки.

Слід зазначити, що й активізація приросту інвестицій в основний капітал відбувалася за значної диспропорційності інвестування.

Як показано на рис. 4.5, протягом 2004-2007 рр. в Україні на тлі відносно динамічного зростання інвестицій (за винятком процесів 2005 р.) спостерігалася стійка тенденція до зменшення у сумарному інвестуванні частки промисловості та транспорту і зв'язку. Натомість стабільно зростала частка вкладень у операції з нерухомістю та торгівлю. За підсумком 2007 р. частка інвестицій у торгівлю, фінансову діяльність та операції з нерухомістю сяг-

нула 32,5 % проти 23,4 % у 2004 р., у той час як промисловості - зменшилася з 37,2 % до 34,1 % (рис. 4.6). Загалом за 2005-2007 рр. інвестиції у промисловість зросли в 1,5 разу, в той час як в операції з нерухомістю - в 1,9 разу, фінансову діяльність - 2,4 разу, роздрібну торгівлю - утричі. За підсумком 2007 р. інвестиції в промисловість збільшилися на 27 %, у той час як в роздрібну торгівлю - на 48 %, фінансову діяльність - на 60 %.

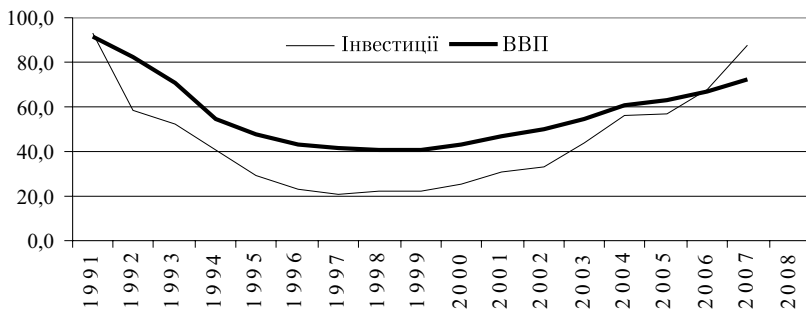

Рис. 4.4. Порівняння динаміки інвестицій в основний капітал та ВВП в Україні у 1991-2007 рр. 1990 = 100 %

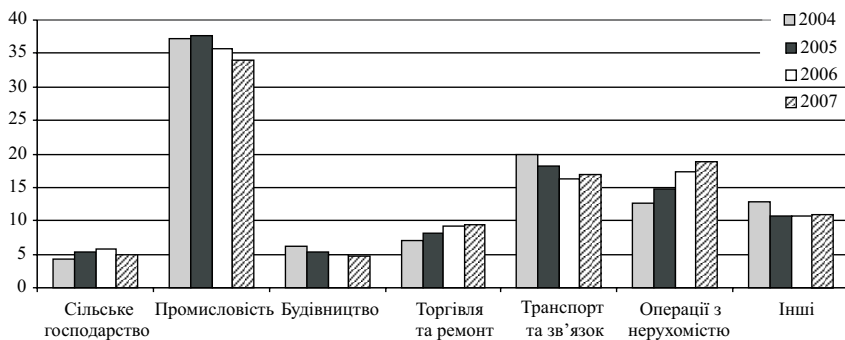

Рис. 4.5. Структура інвестицій в основний капітал за видами економічної діяльності у 2004-2007 рр., %

Невваженими були й пропорції інвестування у самій промисловості. У структурі капіталовкладень у промисловість протягом періоду економічного зростання збільшувалася частка низькотехнологічних галузей. В переробну промисловість надійшло 69,7 % усіх капіталовкладень у промисловість. Відбувався вплив інвестиційних ресурсів у видобувні галузі - цьому сприяло випереджальне зростання оптових цін у цьому секторі: за 2002-2007 рр. вони зросли у 3,2 разу, в той час як к переробній - в 2,2 разу, в тому числі за 2007 р. - на 27,3 % і 23,4 % відповідно. Лідерами в інвестуванні були харчова промисловість і металургія - 18,4 % та 17,5 % інвестицій у промисловість

відповідно. Натомість недоінвестованою є головна інноваційно орієнтована галузь - машинобудування, до якої у 2007 р. надійшло лише 8,3 % усіх інвестицій у промисловість.

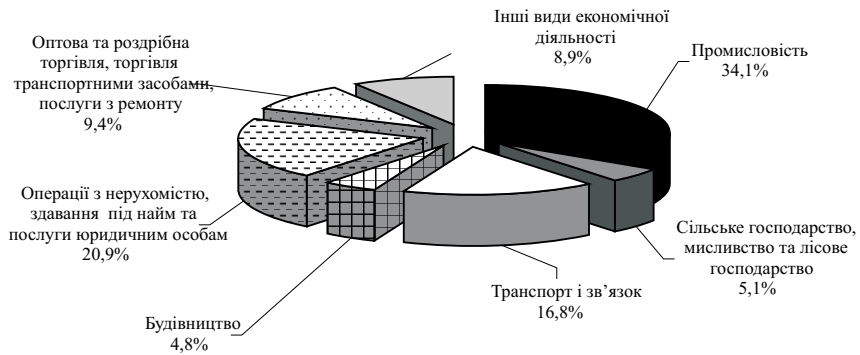

Рис. 4.6. Структура інвестицій в основний капітал за основними видами економічної діяльності у 2007 р.

Як наслідок період економічного зростання позначився подальшим погіршенням структури національної промисловості (табл. 4.8). За період 2001-2007 рр. частка низькотехнологічних галузей переробної промисловості (металургія, хімічна, нафтохімічна промисловість та нафтоперероблення) в реалізованій продукції промисловості зростає з 28,9 % до 39,3 %. Звертає на себе увагу прискорене зростання обсягів виробництва в машинобудуванні. Так, у 2007 р. приріст виробництва в машинобудуванні становив 28,6 %, січні-серпні 2008 р. - 26,5 %. Водночас цей приріст не супроводжувався адекватним приростом інвестицій у галузь. Це засвідчує відновлювальний характер зростання, яке здебільшого не базується на оволодінні сучасними чинниками технологічної конкурентоспроможності, а відтак, поки що не може розглядатись як стала тенденція.

Відповідно неоднозначним є **вплив інвестиційних процесів на динаміку національної економіки**. Як показано на рис. 4.7. (лінія 1), протягом періоду економічного зростання в Україні спостерігалось невинне зниження співвідношення обсягів реалізації продукції вітчизняного інвестиційного машинобудування (виробництво машин і устаткування, а також електричного, електронного та оптичного устаткування) та обсягів інвестицій в основний капітал. При цьому помітна чітка зворотна кореляція між цим показником та часткою експортної продукції підгалузі (див. рис. 4.7. - лінія 2).

З 2006 р. започатковано тенденцію активного зростання експортної спрямованості інвестиційного машинобудування. А отже, лідируючі темпи зростання виробництва в машинобудуванні, відзначені у 2007 р., коли виробництво інвестиційної продукції зросло на 15,3 %, слід пов'язувати насамперед не з активізацією інвестиційних процесів, а зі збільшенням частки експорту у випуску інвестиційної машинобудівної продукції до 61 % проти 44 % у 2006 р.

Таблиця 4.8.

**Розподіл реалізованої продукції промисловості
за основними видами діяльності, %**

Показник	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Промисловість, в т.ч.:	100	100	100	100	100	100	100	100
Добувна	12,0	10,9	10,4	9,0	7,3	8,3	8,2	8,5
Переробна, з неї:	72,8	75,0	76,4	79,7	76,4	75,8	73,5	76,7
харчова промисловість та перероблення сільськогосподарської продукції	17,7	19,1	19,1	18,5	15,8	16,3	15,5	14,4
Легка	1,7	1,6	1,6	1,3	1,2	1,1	1,1	0,9
Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення	3,7	5,5	7,7	9,5	9,1	9,4	8,0	8,2
Металургія та оброблення металу	23,0	20,6	20,5	21,8	23,3	22,1	21,9	24,7
Машинобудування	13,1	11,5	12,1	13,1	13,4	12,7	12,5	14,4
Інші галузі	13,6	16,7	15,4	15,5	13,6	14,2	14,5	14,1
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	15,2	14,1	13,2	11,3	16,3	15,9	18,3	14,8

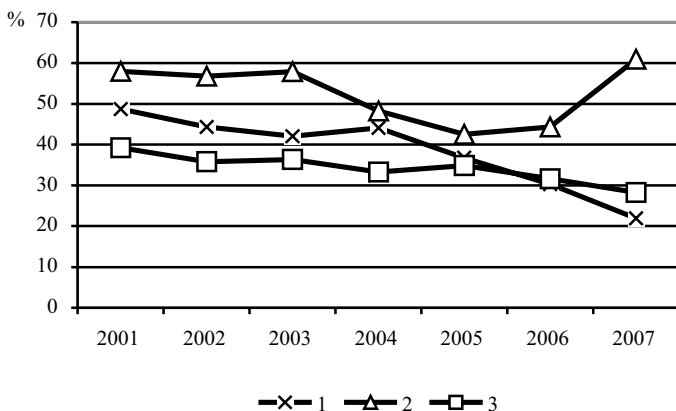

Рис. 4.7. Співвідношення обсягів реалізації машин і устаткування (в т.ч. електричного) вітчизняного виробництва та інвестицій в основний капітал (1); експорту таких товарів та обсягів реалізації (2); імпорту таких товарів та інвестицій в основний капітал (3)

Таким чином, за нинішньої структури інвестиційних процесів в Україні їх вплив на розвиток реального сектору економіки є слабким. Інвестування значною мірою втратило роль рушійної сили вітчизняного машинобудування.

Інвестиційні стратегічні рішення, що ухвалюються суб'єктами господарювання, не лише відтворюють, а й поглиблюють неефективну структуру промислового виробництва в Україні. Описані пріоритети інвестування засвідчують переважаючу інвестиційну привабливість секторів з високою ліквідністю та якнайшвидшим обігом коштів. **Випереджальні темпи інвестування у сектори, в яких здійснюється перерозподіл сукупного продукту, над інвестиціями у виробництво останнього посилюють ризики нестабільності фінансової системи та інфляційний потенціал, який формується внаслідок перевищення сукупного попиту над пропозицією.**

Причини структурних деформацій інвестиційних вподобань суб'єктів господарювання, на нашу думку, полягають в економічній сутності інвестицій. За економічним змістом останні є вкладеннями *результатів* суспільного виробництва у його *відтворення*. Отже, **критично важливими є як наявність належних результатів виробничої діяльності, так і зацікавленість у відтворенні цього виробництва або у вкладеннях в інше виробництво.** В умовах порушення відтворювальних процесів та наявності суттєвих перешкод руху капіталу між грошовою, виробничою та торговельною формами, обумовлених вузькістю ринків, дефіцитом обігових коштів та надмірним фіскальним тиском, постає проблема обмеженої віддачі на інвестиції, що призводить до втрати зацікавленості в інвестуванні, яка, власне, і визначає стратегічні рішення суб'єктів господарювання у цій сфері. Обмежені можливості прибуткового інвестування можна охарактеризувати

як слабкий «платоспроможний попит» на інвестиції з боку національної економіки²⁵⁸, за якого будь-які локальні заходи із заохочення інвестування у спосіб надання спеціальних пільг чи гарантій мають лише тимчасовий та локальний ефект. У зв'язку з тим, що реальна потреба в інвестиціях є значною, а їх важливість навіть критичною, **утворюється суперечність між короткостроковими та довгостроковими цілями економічної політики. Ця суперечність висвітлює більш загальну суперечність трансформаційної кризи в Україні - між тактикою макроекономічної стабілізації та потребами стратегічного розвитку національної економіки.**

Принагідно слід зазначити, що, якщо в країні не створено умов, за яких формуються довіра підприємців до державної політики та коректні очікування, необхідні для здійснення стратегічного планування інвестиційної діяльності, має місце недовіра підприємницьких структур одна до одної, утворюються потужні стимули до переважання «рентно» активності підприємств та «політизації» капіталів. Підприємці «інвестують» у політичну діяльність, намагаючись отримати конкурентні переваги за рахунок наближення до тих чи інших владних та політичних сил. Тому верховенство закону, розбудова конкурентних ринків та підвищення доступності ресурсів є критично важливими для запровадження ефективних стимулів інвестиційної діяльності в національній економіці.

Економічне зростання сприяло суттєвому підвищенню «попиту на інвестиції», а отже, активізації інвестиційних процесів. Проте посилення орієнтації суб'єктів господарювання на інвестиційну діяльність водночас загостило фундаментальну системну суперечність *дефіцитності інвестиційних ресурсів*.

Структурна недовершеність національної фінансової системи відіграє роль обмежувача стратегічної дієздатності суб'єктів господарювання та відповідно накладає відбиток на структуру та динаміку інвестиційних процесів. Процеси реалізації економічних стратегій значної кількості суб'єктів господарювання гальмуються. Відповідно ефективність важелів державної політики, застосування яких орієнтоване на довготривалий ефект у сфері міжгалузевого перерозподілу капіталів, стимулювання технологічної модернізації підприємств, збільшення обсягів зайнятості, імпортозаміщення, вирівнювання регіонального розвитку тощо, виявляється дуже низькою. У результаті структурні зрушення в економіці відбуваються стихійно, за рахунок вимушених змін у цінових співвідношеннях та під впливом неузгоджених і суперечливих макроекономічних регуляторів.

Несформованість національної фінансової системи, що могла б забезпечити інституційне інвестування або належний динамізм зростання довгострокового інвестиційного кредитування, обумовила визначальну роль власних коштів підприємств у структурі джерел інвестування. Це призвело

²⁵⁸Національний інвестиційний потенціал як фундамент економічного зростання в Україні / Жаліло Я.А., Баліцька В.В., Гриневич О.С. / Національний інвестиційний потенціал як фундамент економічного зростання в Україні: мат. кр. столу. - К., 2001. - С.44.

до концентрації інвестиційної активності в високорентабельних і найбільш наближених до джерел ліквідних ресурсів галузях. За даними Держкомстату, найрентабельнішими видами економічної діяльності в період економічного зростання були фінансова діяльність та оптова і роздрібна торгівля (табл. 4.9.). Отже, більшість потенційних інвестиційних ресурсів було сконцентровано саме в цих сферах. Стабільно висока прибутковість у сільгоспвиробництві в 2004-2006 рр. забезпечила відповідну високу динаміку інвестиційних процесів у цьому секторі.

Таблиця 4.9

Рентабельність операційної діяльності за видами економічної діяльності (відношення фінансового результату від операційної діяльності до витрат операційної діяльності; %)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Всього¹	2,7	4,5	4,2	4,3	6,4	7,0	6,6
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	-1,6	5,3	0,0	4,2	10,7	12,7	10,0
Промисловість	4,8	3,7	2,6	3,3	4,7	5,5	5,8
Будівництво	1,3	3,5	1,2	2,2	2,1	2,2	3,1
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	1,0	10,3	14,9	6,9	12,0	14,8	12,7
Діяльність готелів та ресторанів	1,0	0,8	1,1	1,1	2,2	4,2	1,1
Діяльність транспорту та зв'язку	2,4	8,3	9,2	11,0	10,3	11,7	9,9
Фінансова діяльність	8,2	16,3	17,1	13,1	28,1	17,5	7,5
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	1,4	-0,6	0,5	0,2	-0,2	0,3	2,9
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	0,5	-6,6	-0,2	-1,3	0,4	0,8	1,2

¹Крім банків і бюджетних установ.

Рентабельність промисловості залишається стабільно нижчою за середній показник в Україні (6,6 %). Значна (понад 30 %) частка збиткових промислових підприємств означає, що ціна багатьох видів продукції за визначенням не містить інвестиційної складової, її виробники не можуть здійснювати капіталовкладень, а практична відсутність дієвих інститутів інвестиційного фінансування перешкоджає міжгалузевому перетоку фінансових ресурсів.

За галузями промисловості 28,2 % прибутків у 2007 р. отримали підприємства добувної галузі, виробництва та розподілу електроенергії, газу

та води, ще 29,2 % - металургії. На решту галузей промисловості, що виробляють 52 % продукції сектору, припало 42,6 % прибутків (рис. 4.8). Перевищення частки галузі в отриманих прибутках над часткою в інвестиціях в основний капітал, яке є дуже показовим у машинобудуванні та металургії, свідчить про відносно низьку інвестиційну привабливість цих галузей промисловості.

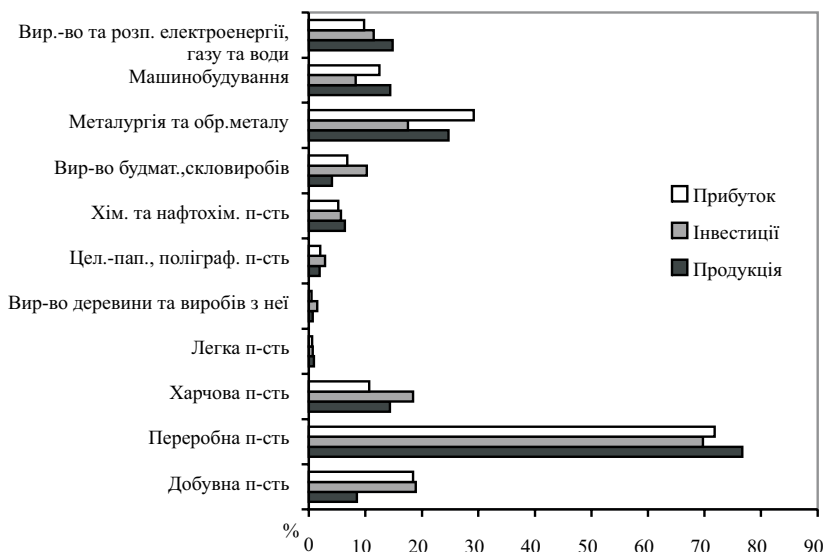

Рис. 4.8. Співвідношення структури реалізованої продукції, інвестицій в основний капітал та прибутків виробничих підприємств у промисловості у 2007 р. (промисловість = 100 %)

Водночас період економічного зростання позначився поступовим зміцненням потужності національної банківської системи з відповідним посиленням її ролі в інвестиційному фінансуванні. Так, частка власних коштів підприємств і організацій у структурі фінансування інвестицій помітно зменшилася - 68,6 % у 2000 р. до 56,5 % у 2007 р. (рис. 4.9.). Така структурна зміна відбулася насамперед внаслідок зростання частки позичкових коштів за згаданий період з 1,7 % до 16,6 %. Посилення функціональної спроможності економічної системи сприяти подоланню суб'єктами господарювання проблеми дефіциту інвестиційних ресурсів засвідчується значним перевищенням у деяких галузях (зокрема машинобудуванні), а також в цілому у промисловості обсягів одержаного прибутку над обсягами інвестування (64,3 млрд грн та 57,0 млрд грн відповідно).

Утім, як показано на рис. 4.10 (лінія 1), частка дійсно інвестиційного спрямування довгострокових кредитів комерційних банків в Україні демонструє довгострокову тенденцію до зниження. При цьому в 2006-2007 рр. вона була досить вираженою: якщо у 2005 р. інвестиції в основний капі-

тал за рахунок позичкових коштів були еквівалентні 15,5 % наданих вітчизняними банками довгострокових кредитів, то у 2007 р. цей показник скоротився до 10,6 %. При цьому зовнішні довгострокові кредити, отримані іншими секторами економіки (некомерційними банками), які також є джерелом інвестиційних ресурсів, зросли порівняно з 2006 р. в 1,6 разу і склали 10 % вітчизняного довгострокового банківського кредитування.

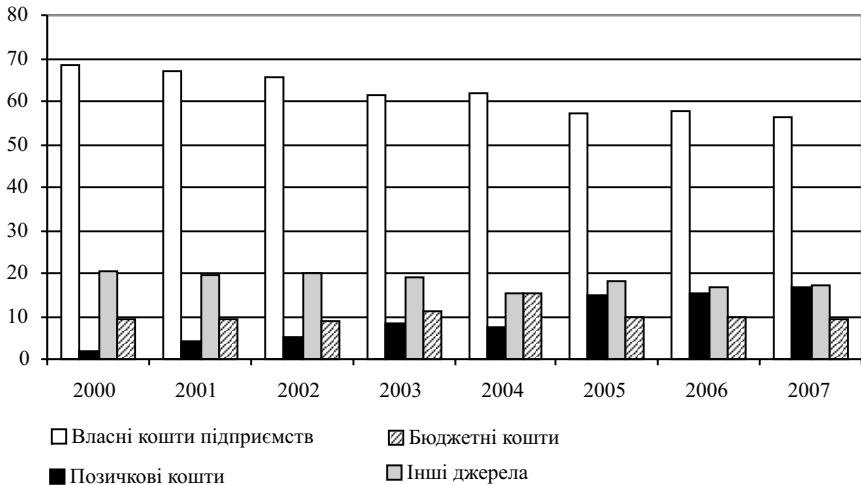

Рис. 4.9. Частка основних джерел інвестування в основний капітал у 2000-2007 рр., %

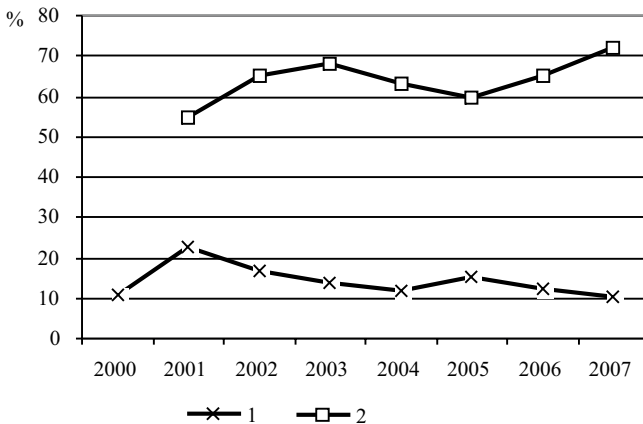

Рис. 4.10 Співвідношення інвестицій в основний капітал за рахунок позичкових ресурсів та довгострокових кредитів компаній (1); інвестицій в основний капітал за рахунок власних коштів підприємств та прибутків прибуткових підприємств (2) у 2000-2007 рр., %

Таким чином, стабільно високе зростання обсягів грошової пропозиції та зростання частки зовнішнього кредитування банківського сектору економіки, які спостерігалися у 2006-2007 рр. та спричинювали підвищення ризиків стабільності платіжного балансу України, не сприяли активізації спрямування банківських кредитів на інвестиційні процеси.

Як позитивний процес слід відзначити посилення інвестиційного спрямування отримуваних підприємствами прибутків (див. рис. 4.10, лінія 2). У 2005-2007 рр. інвестиції в основний капітал за рахунок власних коштів підприємств і організацій збільшилися з 59,9 % до 72,3 % прибутків, отриманих прибутковими підприємствами. Це засвідчує **загальне поширення усвідомлення суб'єктами господарювання необхідності посилення інвестування у власний розвиток з огляду на зростання конкурентного тиску та низки перспективних структурних викликів** (насамперед стійкого подорожчання енергетичних ресурсів). Є підстави очікувати, що створення умов, сприятливих для отримання суб'єктами господарювання належного рівня прибутку, має стати позитивним чинником для зміцнення інвестиційної активності в Україні.

Об'єктивними індикаторами, що дозволяють оцінити сприятливість національної економічної системи до збалансованого галузевого розвитку поза впливом чинника доступності фінансових ресурсів, є динаміка та структура припливу в країну **прямих іноземних інвестицій (ПІІ)**. Як засвідчив досвід низки постсоціалістичних країн, іноземні інвестиції можуть стати дієвим важелем структурної перебудови економіки.

Обсяги ПІІ, що надходять до України, протягом тривалого часу залишалися низькими, їх структура є неефективною. Частка ПІІ в загальних капіталовкладеннях поступово зростала в період економічного спаду та стабілізувалася після відновлення економічного зростання у середньому на рівні 11-13 % (рис. 4.11.). Помітні зміни в цій пропорції, що спостерігалися у 2005 р. та певною мірою у 2006-2007 рр., пов'язані насамперед з активізацією приватизаційних процесів та низкою великих придбань іноземними інвесторами часток в українських банках.

При цьому галузева структура ПІІ в Україну позначається значною диференціацією. Із загального обсягу нагромаджених в Україні за 1994-2007 рр. інвестицій понад 60 % ПІІ було зосереджено в п'яти галузях - харчовій промисловості, внутрішній торгівлі, машинобудуванні, фінансовій діяльності та паливній промисловості. Така структура сформувалася на основі галузевих уподобань іноземних інвесторів у період трансформаційної кризи. Натомість аналіз структури щорічного припливу ПІІ в період економічного зростання дозволяє визначити дещо інші пріоритети іноземних інвесторів, серед яких перші місця упевнено посідають вкладення у внутрішню торгівлю та фінансову діяльність.

Як показано на рис. 4.12., протягом зазначеного періоду сформувалася стійка тенденція до збільшення у структурі ПІІ в Україну частки видів економічної діяльності фінансово-торговельної сфери (фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям, торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку)

та будівництва. Сукупно ПІІ у ці види діяльності сягнули понад половину ПІІ в Україні. Водночас привабливість промисловості стабільно знижувалася за винятком 2005 р., що було пов'язано з продажем ВАТ «Криворіжсталь».

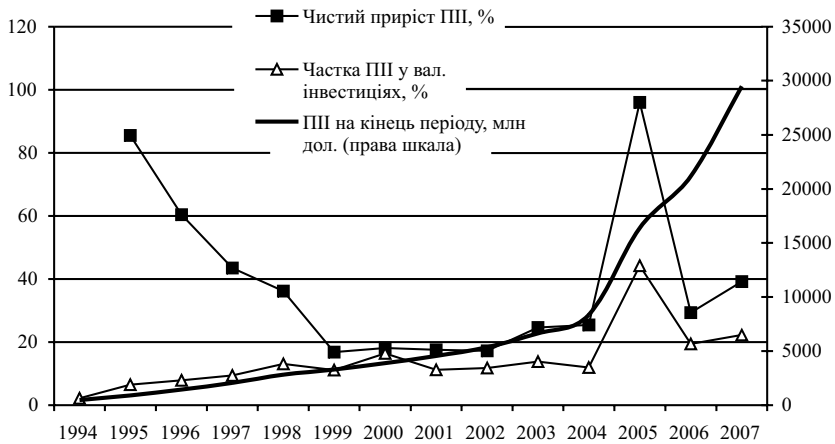

Рис. 4.11. Динаміка прямих іноземних інвестицій та темпів їх приросту у 1994-2007 рр.

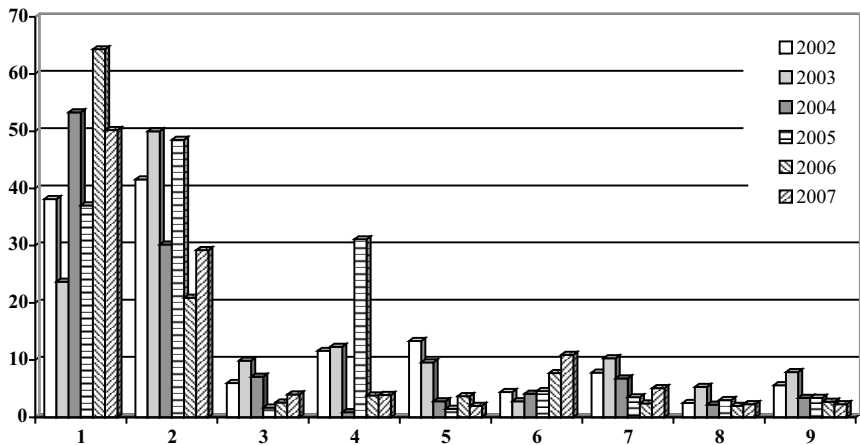

Рис. 4.12. Структура ПІІ в Україну за основними видами економічної діяльності у 2002-2007 рр., %*: 1 - фінансова діяльність, операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям, торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку; 2 - Промисловість в цілому, в т.ч.: 3 - виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів; 4 - металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів; 5 - машинобудування; 6 - будівництво; 7 - діяльність транспорту та зв'язку; 8 - сільське господарство, мисливство та лісове господарство; 9 - інші

*Розрахунки здійснено за даними Держкомстату з вирахуванням інвестицій, не розподілених за видами економічної діяльності

У 2007 р. структура іноземного інвестування в Україну дещо поліпшилася на користь галузей реального сектору економіки. Так, якщо частка ПІІ, що надійшли у 2006 р. у промисловість, складала 20,9 %, то у 2007 р. вона сягнула 29,4 %. Частка посередницьких секторів (торгівля, фінансові послуги та операції з нерухомістю) зменшилася за цей період з 64,3 % до 50,5 %. Проте збільшення частки промисловості в ПІІ у 2007 р. відбулося насамперед за рахунок припливу коштів іноземних інвесторів у добувну промисловість - її частка збільшилася з 8,6 % до 31,0 % усіх ПІІ у промисловість. Вплив ПІІ на поліпшення технологічної структури залишався відносно незначним: частка інвестицій в машинобудування зменшилася з 3,7 % у 2006 р. до 1,2 % у 2007 р.

Таким чином, незважаючи на постійне офіційне декларування пріоритетності політики забезпечення сприятливих умов для розвитку підприємств з іноземними інвестиціями, потенціал останніх практично не вдалося використати для усунення успадкованих Україною галузевих диспропорцій. ПІІ, незважаючи навіть на надання іноземним інвесторам в 90-х роках ХХ ст. додаткових пільг, не стали вагомим чинником оздоровлення економіки і не відіграють належної ролі в трансформації економічної системи держави. Вони природно спрямовуються до галузей з високим рівнем рентабельності безвідносно до визначених державою стратегічних пріоритетів. У другій половині 90-х років широкого розмаху набуло зловживання наданими пільгами, використання статусу підприємств з ПІІ для ввезення та реалізації на території України товарів без сплати акцизних та митних платежів, проходження процедур сертифікації якості та відповідності. В той час як недостатність обсягу ПІІ в українську економіку мала покриватися максимально ефективним використанням інвестицій, які надходять, для досягнення стратегічних завдань економічного розвитку та структурної перебудови економіки, насправді **відбулася фактична втрата державою важелів регулювання припливу та спрямування іноземних інвестицій в Україну.**

Зазначені структурні уподобання іноземних інвесторів свідчать про орієнтованість більшої частини ПІІ на формування в Україні сприятливого простору для збуту товарів іноземного виробництва через побудову відповідних торговельних мереж, на забезпечення стабільного фінансового забезпечення діяльності на українських теренах іноземних компаній та підприємств з ПІІ через створення мережі відповідних фінансових установ.

Світовий досвід свідчить, що вагомим чинником залучення іноземного капіталу може стати надання йому певних преференційних умов на території окремих регіонів у вигляді спеціальних економічних, митних зон та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності. На території України створено 11 спеціальних економічних зон (СЕЗ) та запроваджено режим територій пріоритетного розвитку (ТПР) на територіях дев'яти регіонів. Результати діяльності СЕЗ та ТПР далеко не однозначні. Сподівання, що за допомогою цих інструментів буде активізовано іноземні інвестиції у «точці зростання» (сфера високотехнологічного та інтелектуального виробництва), не виправдалися. Низка СЕЗ та ТПР так і не розпочали свою

роботу. Проте й успішні СЕЗ та ТПР в Україні спрямовували свою діяльність переважно на розвиток підприємств старого технологічного укладу, посилення експлуатації природних та людських ресурсів країни чи її геостратегічного положення. Значним був рівень зловживань пільговими режимами спеціальних територій для безмитного ввезення на територію України імпортованої продукції споживчого призначення. Це обумовило прийняття у березні 2005 р. рішення про скасування всього комплексу податкових пільг, наданих у СЕЗ і ТПР України.

Проте відмова від такого інструменту заохочення інвестиційної діяльності, особливо на депресивних територіях, видається передчасною. А вже створення спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку стало важливим чинником розвитку низки регіонів України, зокрема на західному прикордонні (СЕЗ «Закарпаття», «Курортполіс Трускавець», «Яворів» та ТПР в Закарпатській і Волинській областях). Сприятливий режим інвестиційної діяльності на цих територіях дозволив депресивним регіонам досягти високої динаміки економічних показників. Зокрема приріст обсягів промислової продукції у Закарпатській і Волинській областях у 2003 р. становив відповідно 44,3 % та 22,2 %, у 2004 р. - 27,4 % та 22,5 %. Організація роботи підприємств обробної промисловості сприяла створенню привабливих робочих місць, відповідно послаблюючи напруження на регіональних ринках праці та збільшуючи доходи населення.

У 2004 р. ефективність СЕЗ та ТПР дещо зросла. Так, за наданими Міністерством економіки України даними, з 2,1 млрд дол. інвестицій у ці території 700 млн (або 33 % усієї суми на 6 років практичної діяльності) було вкладено саме у 2004 р. 64 % усіх податкових надходжень від СЕЗ та ТПР також надійшло за один лише 2004 р. За цей самий рік СЕЗ та ТПР реалізували продукції на 20,2 млрд грн, що становить 44,5 % реалізації за весь період їх існування. Таким чином, у 2004 р. рівень „податкової віддачі” інвестпроектів значно підвищився.

Зміна податкових та митних умов реалізації інвестиційних проектів у СЕЗ та ТПР повністю зруйнувала розрахунки фінансової спроможності та конкурентоспроможності цих проектів, погіршивши інвестиційний клімат на цих територіях та зіпсувавши імідж української влади як надійного партнера. Скасування пільг для СЕЗ і ТПР створило правову колізію, пов'язану з порушенням державою власних зобов'язань щодо забезпечення відповідного податкового та митного режиму для інвесторів. Незважаючи на те, що в період після скасування пільг на найвищому рівні неодноразово висловлювалися наміри відновити сприятливі умови для добросовісних інвесторів або принаймні компенсувати їх витрати, насправді зрушень у цьому напрямі практично не відбулося. Зокрема Указ Президента України від 28 жовтня 2005 р. «Про заходи щодо поліпшення інвестиційного клімату» передбачав запровадження «компенсаційних механізмів для сумлінних інвесторів СЕЗ». На цих підставах у листопаді того ж року відповідно до постанови Кабінету Міністрів було поновлено митні пільги, проте для кількох компаній. Положення про відновлення пільгових режимів інвесторам на оновлених, контр-

ольованих державою засадах містилося в урядовому проекті Державного бюджету України на 2007 р., проте в процесі політичних узгоджень було звідти вилучено.

Як наслідок протягом 2005-2006 рр. 12 суб'єктів господарювання СЕЗ і ТПР позивали до суду з приводу скасування податкових пільг та спеціального митного режиму. З них за 8 зверненнями позовні вимоги було задоволено, за 3 - відхилено, 1 перебувало на розгляді²⁵⁹. Якщо станом на 31.03.2005 р. у СЕЗ і ТПР було затверджено 742 інвестиційні проекти, на 01.01.2007 р. їх залишилося 449²⁶⁰.

Викладене вище дає підстави для висновку про те, що **розвиток національного капіталу відбувається в Україні надто повільно та знає певних деформацій**. І це при тому, що саме національний капітал є **невід'ємною та системоутворювальною складовою ринкової економічної системи**, базою для діяльності приватних суб'єктів економічних стратегій, перетворення їх на активних суб'єктів здійснення власної стратегії розвитку.

З нашої точки зору, основна методологічна помилка, допущена при формуванні політики ринкових перетворень в Україні, полягає в тім, що під терміном «*капітал*» спрощено розумілася певна сума грошей або сукупність машин та устаткування. Проте насправді капітал є складною системою економічних стосунків. За класичним визначенням капітал - це частина національного багатства, яка приводить *в дію* засоби виробництва й існує *в обігу* та за рахунок обігу. Отже, саме обіг за посередництвом містких ринків і розвиненої грошово-фінансової системи є найпершою необхідністю для ефективного функціонування капіталу. Показані вище суттєві деформації цієї системи, що зрештою призвели до суперечностей у взаємодії позичкового, торговельного та виробничого капіталів на еквівалентній основі, спричинили гальмування процесу становлення в Україні дієздатного національного капіталу.

Головним політико-економічним змістом початкового етапу трансформаційних процесів були перерозподіл та ідентифікація суб'єктів і об'єктів прав власності, які визначали особливості нової політико-економічної структури українського суспільства. Після встановлення відносно стабільної нової інституційної системи на передній план висувається проблема *реалізації* права власності. Вона полягає у наявності можливостей для ведення приватними суб'єктами господарювання ефективного конкурентоспроможного, орієнтованого на стратегічний розвиток бізнесу у прогнозованому, стабільному, сприятливому конкурентному середовищі. **Отже, на сучасному етапі виникає та набуває поширення досить потужний політико-економічний інтерес широких ділових кіл до забезпечення безпечних та сприятливих умов для здійснення бізнесу на території України.**

²⁵⁹Попередній звіт про виконану роботу Тимчасової слідчої комісії [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://gska2.rada.gov.ua>

²⁶⁰Там само.

4.2.2. Проблеми створення передумов для інноваційного розвитку в Україні

Формування інноваційної моделі розвитку є одним з основних пріоритетів соціально-економічної стратегії держави протягом багатьох років. Понад 20 суттєвих нормативних актів, у т. ч. 15 Законів України, певним чином регулюють питання інноваційної діяльності в Україні. Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» № 1977, ухвалений Верховною Радою України ще 13 грудня 1991 р. як перший нормативний акт такого роду на теренах СНД, закладає основи державної політики в науково-технологічній сфері, визначає її основні завдання, механізми формування та реалізації. У 1993 р. було прийнято низку законів, спрямованих на охорону інтелектуальної власності, що відкривали шлях до формування ринку інновацій та участі України у міжнародному трансфері технологій. Важливе значення мали також закони «Про науково-технічну інформацію» (1993 р.) та «Про наукову і науково-технічну експертизу» (1995 р.), причому останній був визнаний еталонним для держав-учасниць СНД.

Базовий Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», що визначає основні напрями державної політики в цій сфері і правове поле діяльності владних структур, був ухвалений 1 грудня 1998 р. Його положення набули розвитку в наступному знаковому нормативному акті - Законі України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 р. У ньому акцент на суто науково-технічній сфері, якою законодавство обмежувалося досі, змістився до методології проектного управління інноваційними процесами. Головною метою державної інноваційної політики Закон визначив створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно чистих, безпечних, енерго- та ресурсоощадних технологій, виробництва та реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції. Закон визначав правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлював форми стимулювання державою інноваційних процесів і був спрямований на підтримку інноваційної моделі розвитку економіки України інноваційним шляхом.

Стратегічні завдання переходу до інноваційно орієнтованого зростання були поставлені, зокрема, в прийнятій 13 липня 1999 р. Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України, в Посланні Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір: концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки». Пріоритетність інноваційного розвитку набула подальшого поширення у Стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 рр. «Шляхом європейської інтеграції», Посланні Президента України В. Ющенка до Верховної Ради України, оприлюдненому у 2006 р., програмах діяльності урядів, інших документах.

На подолання кризи в науково-технологічній сфері було спрямовано Указ Президента України від 20 серпня 2001 р. № 640 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 3 липня 2001 року «Про невідкладні заходи щодо виводу з кризового стану науково-технологічної сфери України і створення реальних умов для переходу економіки на інноваційну модель розвитку», Указ № 606 від 1 липня 2006 р. «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 квітня 2006 року «Про стан науково-технологічної сфери та заходи щодо забезпечення інноваційного розвитку України».

Пріоритет формування інвестиційно-інноваційної моделі розвитку висуває на передній план проблему максимальної ефективності прямих бюджетних видатків на науково-технічний розвиток та інвестицій в інноваційні процеси, а також непрямих стимулів інноваційного розвитку. Така ефективність може бути забезпечена лише за сприйнятливості суб'єктів господарювання до заходів державної інноваційної політики, формування мультиплікативного ефекту державних видатків для інноваційних процесів у економіці в цілому.

Як доводить світовий досвід, досить поширеним і дієвим засобом підтримання наукової та інноваційної діяльності є надання податкових чи інших пільг виконавцям робіт, визнаних інноваційними. Кошти, що залишаються у них внаслідок цього, фактично є коштами державного бюджету, які цільовим призначенням залишаються в розпорядженні зазначених суб'єктів. Подібну систему пільгового стимулювання було запроваджено Законом України „Про інноваційну діяльність”, згідно з яким суб'єкти господарювання всіх форм власності, які реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, що мають статус інноваційних, мали отримувати пільги щодо податку на прибуток, ПДВ, плати за землю, імпортного мита та здійснювати прискорену амортизацію основних фондів.

Проте Закон так і не набрав чинності в повному обсязі. З фіскальних міркувань одразу після його прийняття законами України про Державний бюджет 2003, а потім - 2004 р. та 2005 р., було призупинено положення щодо надання податкових та митних пільг для інноваційних підприємств. В рамках перегляду держбюджету у березні 2005 р. відповідні статті Закону було повністю скасовано. За відсутності фінансового підґрунтя не було реалізовано на практиці й положення Закону щодо формування організаційної системи управління інноваційними процесами, зокрема щодо створення уповноважених державних та регіональних установ.

Безперечно, протягом понад десяти років економічних трансформацій, здійснюваних вельми непослідовно та протягом надто тривалого часу, годі було очікувати активізації інноваційної діяльності. Системний та інституційний злами не сприяли створенню належних для цього умов. Тому висновок щодо неефективності державної інноваційної політики в попередні роки, який досить часто робиться на підставі сучасного занепаду інноваційної діяльності, не можна вважати однозначно коректним. **Дійсним показником ефективності державної інноваційної політики, в тому числі й в інноваційній сфері, має стати створення за підсумками попе-**

редніх років економічних реформ *передумов* для органічного переходу до інноваційної моделі розвитку. Оскільки інноваційна модель зростання є об'єктивно наступною стадією трансформаційного процесу, саме це зрештою має визначити, наскільки адекватною та ефективною була політика реформ і чи виконала вона поставлені стратегічні завдання.

Досі, на жаль, ефективність інноваційної політики в Україні була вкрай низькою, про що свідчить низхідна динаміка інноваційної діяльності (рис. 4.13.). Статистичні дані про впровадження інновацій в промисловості засвідчують практично невинне зменшення частки підприємств, які впроваджують інновації. Питома вага інноваційно активних підприємств зменшилася у 1994-2006 роках у 2,7 разу.

Рис. 4.13. Динаміка інноваційної активності промислових підприємств

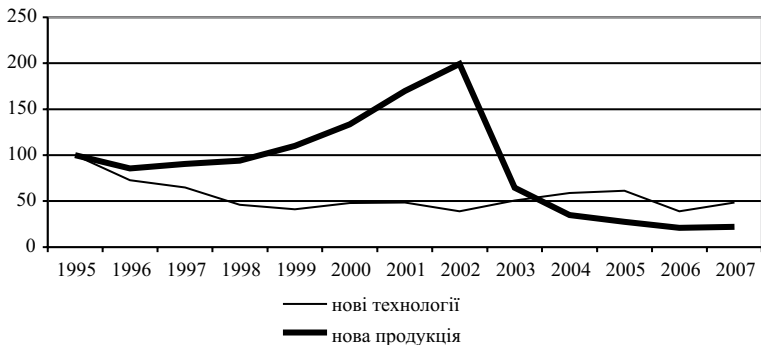

Рис. 4.14. Впровадження нових технологічних процесів та освоєння нових видів продукції на промислових підприємствах, 1995=100 %

Звертає на себе увагу те, що зниження інноваційної активності відбувалося і в період економічного зростання. Певне збільшення частки інновацій-

них підприємств у 2000-2001 рр., що супроводжувалося швидким зростанням освоєння нових видів продукції (рис. 4.14.), є ознакою використання виробничих заділів, недовикористаних у попередні роки через кризові явища в українській економіці. Наступне зниження свідчить про те, що в Україні так і не було відновлено дієві ланцюги, які б забезпечили зв'язок науки, технологій та виробництва, підживлюючи провадження інновацій.

Різке зменшення кількості освоєних видів продукції з 2003 р. пов'язане з переходом до обліку лише інноваційних видів нової продукції. Низхідна динаміка цього показника є досить показовою, оскільки доводить неможливість збільшення випуску дійсно інноваційної продукції без належного впровадження технологічних інновацій у виробництво.

У 2006-2007 рр. частка інноваційних підприємств поступово збільшилася, що корелює з відновленням динамічного зростання інвестицій. У 2007 р. обсяг фінансування технологічних інновацій збільшився щодо попереднього року в 1,7 разу. Це збільшення має вигляд зростання впровадження нових технологічних процесів на 24 %, проте без помітного збільшення освоєння інноваційної продукції. Хоча обсяги її реалізації зросли на 30 %, кількість інноваційних видів продукції збільшилась лише на 5 %. Відтак очевидним є розвиток тенденції до посилення диференціації між підприємствами, що здійснюють чи не здійснюють інноваційну діяльність при загальному низькому рівні останньої.

Звертає на себе увагу позитивне явище активного зростання інноваційної діяльності в машинобудуванні. Адже, як відомо, саме ця галузь традиційно розглядається як основне джерело інноваційної продукції, саме в ній створюються матеріальні передумови для реалізації базових інновацій. Частка інноваційно активних підприємств у машинобудуванні в 2007 р. зросла на 2,1 в.п. - до 23,3 %. Загалом частка машинобудування у структурі реалізованої інноваційної продукції збільшилася до 33,3 % (на 4,9 в.п. порівняно з 2006 р.). Водночас у 2007 р. порівняно з 2006 р. на 10,7 в.п. - до 24,0 % зменшилася частка машинобудування у структурі інноваційних витрат²⁶¹, що викликає певні сумніви щодо можливості підтримання належної інноваційної динаміки цієї галузі надалі.

Економічний розвиток, який не спирається на достатньо активні інноваційні процеси, має вузькі межі й практично неспроможний підтримувати конкурентоспроможність вітчизняних підприємств протягом тривалого часу.

Різке скорочення кількості впроваджених нових технологічних процесів у другій половині 90-х рр. (порівняно з 1991 р. кількість впроваджених нових технологічних процесів скоротилась на понад 80 %) та подальша незмінність цього показника настановує на важливий висновок щодо **вичерпання наукового заділу, що не поповнювався через занепад фундаментальних і прикладних досліджень.**

²⁶¹Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За заг ред. Ю. Г.Рубана.- К.: НІСД, 2008.- С.338.

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу постійно видозмінює вимоги щодо інноваційних технологій, і відставання розвитку наукової сфери обумовлює неспроможність задовольняти ці вимоги.

Варто зазначити, що, за підрахунками фахівців, для досягнення рівня інтенсивного споживання інновації народним господарством співвідношення між витратами трьох головних стадій життєвого циклу продукту (фундаментальні дослідження - конструкторсько-технологічні розробки, створення дослідного зразка - промислове освоєння) має становити 1:10:100. Це означає, що витрати на реалізацію одного інноваційного проекту у середньому в 100 разів вищі, ніж витрати на одержання необхідних для нього результатів фундаментальних досліджень²⁶². Тому однією з головних причин зволікання з переходом до інтенсивної форми інноваційного розвитку та розпорошення фінансових, кадрових та матеріальних ресурсів в інноваційній сфері слід, нашу думку, вважати саме брак в національній економіці фінансових ресурсів розвитку.

За роки реформ в Україні відбулося різке скорочення частки ВВП, що витрачається на НДДКР. Найоптимістичніші розрахунки доводять, що на початку XXI ст. рівень НДДКР в Україні впритул наблизився до рівня видатків у СРСР початку 50-х років XX ст.²⁶³. Особливо загрозливо такий рівень науково-технічної діяльності виглядає на тлі стратегічних цілей інтеграції України з Європейським Союзом, який приділяє значну увагу реалізації Лісабонської стратегії 2000 року, спрямованої на скорочення відставання від США в науково-технічній сфері.

Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, ухвалена Верховною Радою України в 1999 р., передбачала довести мінімальний обсяг бюджетних асигнувань на науку у 2000 р. до 1,7 % ВВП, у 2003 р. - до 2,5 %. Фактично рівень фінансування науки в Україні до 2005 р. складав 0,3-0,4 % ВВП. У 2000-2002 рр., коли потреба створення передумов для переходу до інноваційної моделі розвитку вже перейшла у стадію предметного обговорення та навіть була зафіксована в низці офіційних документів, частка бюджетного фінансування української науки у ВВП була найнижчою за останнє десятиріччя. Згідно з тогочасними висновками Кабінету Міністрів України щорічні фактичні потреби на здійснення науково-технічної та інноваційної діяльності задовольнялися не більш ніж на 16 %. Це загрожувало втратою для України можливостей в подальшому розвивати та реформувати свою економіку на сучасній науково-технологічній та інноваційній основі.

Руйнування державної складової системи науково-технічної та інноваційної діяльності відбувалося за край повільного становлення недержавних структур організаційного та фінансового забезпечення інноваційної

²⁶² *Перспективи інноваційного розвитку України* / Жаліло Я.А., Базилюк Я.Б., Гривевич О.С. та ін.) / Перспективи інноваційного розвитку України: зб. наук. ст.- К.: Альтерпрес, 2002.- С. 54.

²⁶³ Там само.- С. 31.

діяльності. Не здійснювалося становлення адекватної ринкової моделі господарювання національної інноваційної системи, яка включає мережі венчурного фінансування наукових розробок, науково-технічні центри великих корпорацій, технопарки, технополіси, бізнес-інкубатори тощо.

Нечисленні українські технопарки (їх було створено 17, проте, як зазначалося, не всі розпочали практичну роботу) забезпечили впровадження високотехнологічних розробок у виробництво і стали свідченням можливості перетворити науково-технологічні розробки на об'єкти економічних відносин та отримати від цього економічний зиск²⁶⁴. Проте в загальноекономічному масштабі роль технопарків залишається вкрай незначною. Поширення ефекту від їх інноваційної діяльності відбувається вельми повільно. Через це в цілому, за розрахунками науковців, станом на 2004 р. майже 70 % коштів на науково-технічні розробки припадало в Україні на IV, і тільки 23 % - на V технологічний уклад; 60 % інноваційних витрат - на IV технологічний уклад, 30 % - III, а на V - лише 8,6 %²⁶⁵. Таким чином, негативні процеси в загальній структурі виробництва поширюються на деградацію технологічної структури діючих підприємств.

Негативні тенденції у науковій сфері підкріплюються недосконалістю інституційного середовища й патентно-ліцензійної сфери. Тривалість та дорожняча патентної процедури разом з дефіцитом коштів, що їх суб'єкти інноваційної діяльності спроможні виділити на її фінансування, обумовлюють слабкість захисту інтелектуальних прав на інновації. Спостерігається чітка тенденція спрямування патентно-ліцензійної діяльності в Україні на захоплення споживчого ринку, в той час як сектори, які мають складати основу інноваційного розвитку, практично не охоплені цими відносинами²⁶⁶.

Отже, досить тривалий час політичне декларування інноваційних пріоритетів не викликало належної зворотної реакції з боку суб'єктів реальної економіки, що зрештою призводило до недовісти відповідної державної політики. В даному контексті слід зауважити, що навіть найдосконаліші засоби державної підтримки інноваційної діяльності виявлятимуть свою неефективність у разі збереження в країні макроекономічного середовища, несприятливого для розвитку і поширення інновацій.

Причиною зазначених негативних тенденцій є те, що переважна більшість суб'єктів господарювання в Україні не схильні розглядати інноваційну діяльність як основний засіб здобуття конкурентних переваг у сучасній конкурентній економіці. Досить показовою в цьому є відсутність кореляції між динамікою інвестицій (які з 1998 р. характеризуються висхідними по-

²⁶⁴Проблеми та пріоритети формування інноваційної моделі розвитку економіки України / [Жаліло Я. А., Архієреєв С. І., Базилюк Я. Б. та ін.] - К.: НІСД, 2006.- 120 с.

²⁶⁵Інноваційний розвиток в Україні: наявний потенціал і ключові проблеми його реалізації // Національна безпека і оборона. - 2004. - № 7. - С. 10.

²⁶⁶Перспективи інноваційного розвитку України / [Жаліло Я.А., Базилюк Я.Б., Гриневич О.С. та ін.] / Перспективи інноваційного розвитку України: зб. наук. ст.- К.: Альтерпрес, 2002. - С. 44.

казниками) та інноваційними процесами в економіці. Отже, інвестиції здебільшого спрямовуються на екстенсивний розвиток підприємств, відтак, інвестори вбачають можливість отримання максимальної віддачі на вкладений капітал за теперішніх умов саме в екстенсивній моделі зростання. Як було зазначено вище, інноваційна діяльність в Україні здебільшого забезпечується за рахунок освоєння нової продукції за досить повільного освоєння нових технологій. Відтак нова продукція освоюється здебільшого у спосіб інтенсивнішого використання наявного обладнання і технологій, що й пояснює обмеженість потенціалу її зростання.

Фундаментальні причини низької ефективності державної політики в інноваційній сфері слід шукати в особливостях економічної ситуації, яка складається в Україні.

Хронічне невиконання нормативних актів щодо активізації науково-технічної та інноваційної діяльності свідчить про наявність певних об'єктивних системних перешкод, без подолання чи принаймні врахування яких досягти ефективності інноваційної політики неможливо. Зазначені перешкоди призводять до руйнування цілісності інноваційного процесу з наступним уповільненням розвитку та занепадом його складових.

Насамперед за таких умов потерпає елемент *впровадження* нововведень (попит на інновації), який, власне, і перетворює науково-технічний продукт на інновацію як таку. Відтак втрачається економічний ефект і від вкладень у фундаментальні й прикладні дослідження.

З точки зору дослідників, **сприйнятливість підприємства до інновації визначається:**

- технологічною специфікою підприємства (ступенем інтегрованості технологічного процесу і можливістю його вдосконалення);
- ємністю ринку і перспективами продукту;
- фінансовим становищем підприємства;
- технологічними можливостями підприємства (наявністю технологічної бази для інновації);
- ринковою стратегією підприємства;
- суб'єктивними чинниками (підприємливість та гнучкість керівництва);
- віком підприємства²⁶⁷.

Як видно з наведеного переліку, сприятливе інноваційне середовище для підприємства складається з належних внутрішньої мотивації, стану ринку, фінансових чинників. Відтак системними причинами слабкої динаміки інноваційних процесів в Україні є такі.

1. Слабка мотивація до інноваційної діяльності:

- можливість здобуття конкурентних переваг за рахунок традиційних економічних переваг: низької вартості ресурсів, у т.ч. праці, без капіталовкладень в інноваційні процеси і технології;

²⁶⁷ Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін / Ю. М. Бажал. - К.: Заповіт, 1996. - С. 129-130.

- можливість здобуття конкурентних переваг за рахунок позаекономічних чинників: отримання преференцій, «оптимізації» оподаткування, недобросовісної конкуренції, недотримання норм і правил (у т.ч. прямого невиконання контрактних зобов'язань);

- слабкий конкурентний тиск внаслідок сегментації ринків, захищеності ринків чи інших бар'єрів входження на ринок;

- недостатній рівень національних стандартів або слабкий контроль над їх дотриманням, що не створювало зовнішньої мотивації до підвищення якості в умовах недостатнього конкурентного тиску;

- відсутність у компаній інформації щодо наявних інноваційних технологій і організаційних форм, некваліфікований менеджмент підприємства щодо пошуку і впровадження інновацій;

- недостатня дієвість стимулів державної інноваційної політики, що могли б, принаймні частково, компенсувати вплив вищенаведених чинників.

2. Неприятливе становище на ринку:

- сегментований попит і наявність на внутрішньому ринку значного попиту на неінноваційну, проте дешеву, продукцію, викликаного загальним низьким рівнем доходів;

- можливість конкурувати з неінноваційною продукцією на деяких зовнішніх ринках (країни третього, четвертого світу, деякі з ринків СНД тощо);

- слабкий попит на інноваційну продукцію (через економічні, технологічні причини, некваліфікованість споживачів, нерозвиненість інфраструктури тощо);

- недостатня пропозиція технологій та високотехнологічного обладнання на внутрішньому ринку;

- важкодоступність якісної сировини та комплектуючих для інноваційної продукції (ефект «самовідтворення» низькотехнологічних галузей);

- неінноваційна структура ринку праці (брак кадрів потрібної кваліфікації).

3. Дефіцит фінансових ресурсів:

- низький рівень прибутковості більшої частини підприємств та брак власних ресурсів для фінансування інноваційних проектів;

- складність залучення підприємствами кредитних ресурсів через їх високу вартість;

- недостатнє державне фінансування НДДКР;

- відсутність регуляторних компенсаторів підвищеної ризиковості інноваційних проектів.

Як бачимо, за цими напрямками в Україні тривалий час існували й досі зберігаються негативні стимули для інноваційної діяльності, що й спричинили деформації стратегій більшості суб'єктів господарювання, применшивши в них складову інноваційного розвитку.

Стикаючись зі скороченням попиту на свою застарілу продукцію та відповідно втрачаючи власну конкурентоспроможність, підприємства зацікавлені в здійсненні інновацій. Проте через застарілість основних фондів вони

фізично неспроможні до запровадження радикальних інноваційних змін, а через дефіцит фінансових ресурсів не в змозі здійснити необхідну технологічну перебудову. Якщо у «стандартній» ринковій економіці інноваційна діяльність є наслідком пошуку прибутковіших сфер використання капіталу за умов зниження середньої норми прибутку²⁶⁸, то в умовах розриву виробничого та фінансового капіталів, гострого дефіциту інвестиційних ресурсів, за недосконалості ринкового механізму ціноутворення, фондового, товарного, кредитного, грошового та валютного ринків та ринку цінних паперів механізм ринкового стимулювання інновацій не спрацює. Інновації так і не стають належним засобом підвищення конкурентоспроможності.

Як буде зазначено в наступному розділі, посилення вимогливості споживачів на внутрішньому ринку, зростання вартості енергетичних ресурсів, звуження можливостей здобуття конкурентних переваг поза межами відкритих ринкових взаємовідносин дедалі більше посилює «попит на інновації» у суспільстві в цілому та загалі суб'єктів господарюванні зокрема, створюючи сприятливі умови для посилення ваги інноваційних орієнтирів у стратегії останніх. Вичерпання останніми роками чинників екстенсивного економічного розвитку, яке стало особливо очевидним внаслідок щорічного підвищення вартості імпортованих Україною енергоносіїв, перетворює запровадження в Україні інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання та відповідних чинників, що спонукають суб'єктів господарювання до прискорення опанування інноваційними чинниками конкурентної боротьби, з політичної мети на об'єктивну необхідність.

4.2.3. Забезпечення дієдатності суб'єктів господарювання

Як було засвідчено в попередніх параграфах, ключовою перешкодою формування та реалізації в Україні дієдатної економічної стратегії держави є суперечність між об'єктивним викликами, що формують для суб'єктів господарювання процеси економічної трансформації та відповідні важелі державної економічної політики, і здатністю цих суб'єктів формувати адекватні стратегії власного розвитку. Проте адекватне функціонування системи ринкових регуляторів можливе лише за умови здатності приватних економічних суб'єктів розробляти та здійснювати власні ефективні економічні стратегії.

Поширення ринкових принципів організації економіки під час трансформаційних процесів в Україні об'єктивно призвело до позбавлення держави «природної монополії» на ухвалення рішень, яку вона мала період за часів адміністративно-командної системи. Проте процес набуття економічними суб'єктами реальної свободи у розпорядженні ресурсами в Україні суттєво випереджав формування інституційних механізмів ре-

²⁶⁸ *Меньшиков С.М.* Длинные волны в экономике / С. М. Меньшиков, Л. А. Клименко. - М.: Междунар. отнош., 1989.- С. 181.

гулювання розподілу та перерозподілу сукупного продукту, а консолідація нової економічної еліти набагато випередила становлення складових правового та громадянського суспільства. Таким чином, при тому, що демонтаж командно-адміністративної системи призвів до відходу держави від безпосереднього управління економікою, становлення належних ринкових і нормативно-правових та інституційних регуляторів відбувалося украй повільно.

Низька ефективність економічної стратегії держави, структурні деформації середовища ринкової координації, значні дисбаланси розвитку національної економіки справили суттєвий негативний вплив на стратегії суб'єктів господарської діяльності. Це призвело до погіршення становища підприємств, передусім реального сектору економіки, стало на заваді створенню нових ефективних приватних власників.

Фактичне усунення держави від стратегічного управління економікою на перших етапах економічної трансформації утворило «організаційний вакуум», що призвів до нагромадження трансакційних перешкод для діяльності суб'єктів господарювання. Але через нерозвиненість інституційного середовища очікуване усунення цих перешкод за рахунок автономної дії ринкових механізмів не відбулось. Внаслідок цього **представники українського бізнесу, прагнучи зберегти власні капітали, змушені були перебрати на себе завдання стратегічного управління та регулювання, в тому числі загальнодержавного рівня, роблячи це, зрозуміло, відповідно до власних корпоративних інтересів.**

Оскільки ринкові регулятори перебували на стадії становлення, виконання даних функцій вимагало втручання бізнесу у суто політичну сферу через безпосередню чи опосередковану участь в ухваленні рішень у сфері економічної політики. Частина підприємств таке становище спонукало звернутися до «зрощування» з владними структурами та одержання «ренти» у вигляді пільг, преференцій чи послаблень у дотриманні нормативно-правових вимог. Це призвело до посиленого тиску групових інтересів на державну політику, що суттєво зменшило її дієвість та збалансованість, посилило фрагментарність завдань економічної стратегії. Як констатував головний економіст Всесвітнього банку Ніколас Стерн, реформатори «були переконані, що поява приватного сектору обумовить зростання попиту на якісні інституційні реформи. Але вони помилялися. В умовах зруйнованої соціально-економічної системи, щоб вижити, приватний сектор пристосовуватиметься до оточуючого середовища. Немає жодної впевненості в тому, що з'явиться стимул розвивати ефективне корпоративне управління чи просувати конкуренцію»²⁶⁹.

Підприємці, не маючи нормативно-правових інструментів вирішення накопичених проблем, були змушені застосовувати антиконкурентні дії,

²⁶⁹Хиршлер Р. Десять лет трансформации. Главный экономист Всемирного банка Николас Стерн о событиях исторического десятилетия / Р. Хиршлер // Трансформация. 2000. № 5. С.1.

«проникати» у владні структури, реалізуючи свої вузькокланові інтереси. При цьому найбільш значуща частина взаємовідносин бізнесу з державою перемістилася у вузький соціальний простір, вільний від офіційних інституційних обмежень, центральне місце в якому посіли неформальні зв'язки на високому та найвищому рівні. Бізнес вважав за доцільне вкладати ресурси не в розвиток громадянського суспільства, а в отримання потрібних рішень за рахунок непрозорого лобізму, або й прямої корупції²⁷⁰.

Організаційний вакуум став сприятливим середовищем для поширення тінювих, корупційно-кримінальних псевдоринкових стосунків та різних форм «захоплення держави», тобто встановлення бізнесовими структурами на вищих рівнях влади тінювого контролю за прийняттям рішень на користь свого бізнесу, та «захоплення бізнесу», тобто набуття представниками органів влади різних рівнів тінювого контролю над бізнесом з метою отримання колективної або індивідуальної ренти (хабара, «відкату» чи іншої форми участі у прибутках).

Прямими загрозливими наслідками деформованих взаємовідносин між владою і бізнесом стали фрагментація цілісного економічного поля в Україні, нагромадження глибоких суперечностей між стратегіями окремих бізнес-угруповань, які через зрощеність із владою періодично виявляють себе через кризи на рівні політичних взаємовідносин у суспільстві. Не менш глибокими виявилися й суперечності між бізнесовою сферою та пересічними громадянами, що були обумовлені загальним низьким рівнем оплати праці, а подекуди її затримками чи невиплатами, несприятливими умовами праці, значним негативним впливом великих промислових підприємств на навколишнє середовище в регіонах тощо.

Під тиском несприятливих умов ділового середовища та обтяжливості офіційних регуляторних процедур значна частина підприємств перемістилася до «тінювої» економіки, перетворившись по суті на політичних антагоністів держави. Отже, **розвиток корупції та тінювої економіки може розглядатися як об'єктивний наслідок низької ефективності економічної стратегії української держави** й одночасно як чинник її подальшого зниження.

Проблема тінювої економіки виходить за межі суто правових відносин і має насамперед макроекономічну природу. Так, основними системними наслідками тінізації в економічній сфері є:

- втрата дієвості важелів грошово-кредитної політики через значний обсяг обігу гривневої та валютної маси, що не підпадає під регулювання засобами банківської системи;
- втрата дієвості фіскальних інструментів, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів;
- занепад соціальної сфери, поширення тінювої зайнятості, зростання диференціації доходів населення;

²⁷⁰ *Економічний діалог: партнерство заради прогресу* / [Жаліло Я. А., Акімова І. М., Ляпін Д. В. та ін.]. - К.: НІСД, 2007. - 124 с.

- зниження рівня нагромадження та втрата частини інвестиційного потенціалу суспільства, вилучення ресурсів з процесу суспільного відтворення;

- гальмування переходу до інноваційної моделі розвитку через недостатній розвиток інвестування та неефективне відтворення людського капіталу.

Таким чином, поширення тіньової економіки призводить до різкого зниження ефективності державної політики, ускладнення, а подекуди й неможливості регулювання економіки ринковими методами. **Це змушує органи виконавчої влади звертатися до адміністративних інструментів регулювання, що у свою чергу закладає підґрунтя для поширення корупції, а також гальмує формування в Україні сучасної ринкової економіки, перешкоджає просуванню до участі в міжнародних організаціях.**

На мікрорівні негативні наслідки тінізації економіки виявляються в послабленні дієздатності суб'єктів господарювання можливостей до захисту їх прав власності та умов конкуренції через прозорі легальні механізми, в тому числі передбачені міжнародними економіко-правовими нормами. Це пов'язане як з широким застосуванням самими суб'єктами «тіньового» інструментарію забезпечення власної конкурентоспроможності (отримання невинуватих податкових пільг чи інших преференцій, приховування частини прибутку, використання тіньової зайнятості, використання прихованих схем постачання й реалізації тощо), так і з використанням цього інструментарію фірмами-конкурентами, що ставить компанії, які працюють в цілком легальному середовищі, в невідгдане конкурентне становище.

Зазначені об'єктивні чинники обумовили наявність значної зацікавленості в існуванні тіньової економіки чотирьох груп суб'єктів.

1. Суб'єкти, які активно впливають на процес формування політики. Оскільки суб'єкти тіньової економіки, нагромадивши значні капітали, зацікавлені в подальшому розвитку власного бізнесу, можливого лише поза рамками вимог чинного законодавства, вони концентруються навколо владних структур у пошуках можливостей реалізувати власні інтереси у спосіб прийняття чи коригування відповідних державних рішень. Подолання інтересів цієї групи видається вельми складним, оскільки через зрощування державних та підприємницьких структур заходи щодо боротьби з тіньовими операціями досить часто, прямо чи опосередковано, слугують «конкуренції» між різними тіньовими економічними угрупованнями. Водочас глобалізаційні процеси, що підвищують жорсткість вимог щодо прозорості ведення бізнесу компаніями, що працюють в конкурентному середовищі (досить показово це на прикладі умов виходу українських компаній на міжнародні фондові ринки), можуть прискорити детінізацію бізнесу, принаймні великих компаній та їх перехід до «цивілізованих» форм «мінімізації оподаткування».

2. Підприємці різного рівня, які вважають за доцільне частково чи в повному обсязі здійснювати операції поза межами чинного законодавства. Їх вплив на формування економічної політики є значно нижчим, тому вони або потрапляють до сфери впливу та у цілковиту залежність від представників

першої групи (як правило, це стосується торговельно-посередницьких та фінансових структур тощо), або використовують прогалини у законодавстві «децентралізовано», на базі зв'язків з корумпованими державними чиновниками низової ланки та представниками кримінальної сфери.

3. Пересічні громадяни, які змушені поповнювати власні доходи за рахунок тіньової сфери. Це найчисленніша група, можливості впливу якої навіть на місцеву владу є найменшою. Проте фактично сукупність її інтересів тісно переплетена з інтересами попередньої групи, хоча це часто нею навіть не усвідомлюється. Так, здійснюючи власний тіньовий «бізнес», громадяни переходять до розряду підприємців, стикаючись зі специфічними для цієї групи проблемами, а також співпрацюють за різними напрямками з підприємствами, що діють в тіньовому секторі. Отримуючи «тіньову зарплату» як наймані працівники підприємства, що працює у тіньовій сфері, вони безпосередньо зацікавлені в подальшому продовженні тіньових операцій їх підприємства, яке навряд чи було б в змозі забезпечити таку саму зайнятість та рівень зарплати, працюючи офіційно. Подолання інтересу пересічних громадян до діяльності у тіньовій сфері за рахунок силових методів цілком можливе, проте створює загрозу суттєвого зниження реальних доходів населення та значного підвищення соціальної напруженості у суспільстві. Заохочення до детінізації зайнятості через реформування системи соціального захисту (насамперед переходу до багаторівневого пенсійного та медичного страхування) є дієвішим заходом, проте може загострити конфлікт між працівниками та роботодавцями, оскільки суттєво підвищить вартість робочої сили для останніх.

4. Споживачі, які мають змогу за рахунок використання товарів і послуг, вироблених у тіньовому секторі, зменшити свої витрати. До такої споживчої поведінки їх спонукає низький рівень власних доходів, що обумовлює переважання міркувань ціни (дешевизни) продукції над міркуваннями її якості чи якості обслуговування.

Наявність зазначеної зацікавленості сприяє стійкості «тіньової економіки» в Україні та суттєво обмежує державну політику детінізації.

Поступове зменшення джерел отримання ренти з кінця 90-х років та зростання ваги доходу, утворюваного внаслідок відновлення економічного зростання призвело до видозміни рентоорієнтованої економіки. Частина політико-економічних груп переорієнтувалася на створення «цивілізованих» економічних стосунків та перехід на переважно економічні джерела отримання прибутків, але інша частина продовжувала прагнути закріплювати умови розподілу та отримання ренти вже за допомогою державних механізмів, посилюючи свій лобістський вплив на державну політику²⁷¹.

Прикладами такої поведінки є лобіювання «податкового експерименту» в гірничо-металургійному комплексі, пов'язаного з наданням податкових пільг, діяльність в аналогічному напрямі сільськогосподарського, вугіль-

²⁷¹Дементьев В.В. Неравновесная власть и экономическое поведение в переходной экономике / В. В. Дементьев // Економіка промисловості. - 1999. - № 1. - С. 23.

ного чи енергетичного лобі тощо. Зазначимо, що такі вимоги далеко не завжди є безпідставними. Адже структурна перебудова та модернізація цих галузей не може бути здійснена лише їх зусиллями, адже значущість цієї перебудови виходить далеко за суто галузеві рамки. Не слід також забувати про те, що де-факто ці галузі відіграли роль «донорів» національної економіки в 90-х роках. Варто згадати нагромадження неплатежів за спожиту енергію, «ножиці цін» на сільгосппродукцію тощо, що вилучали ресурси з відповідних секторів економіки на користь інших. У той же час у стратегічному вимірі така практика призводить до *«політизації економіки»*, адже замість забезпечення умов для ресурсотворення лише перерозподіляє ресурси. У свою чергу *«політизація економіки»* - формування елітних економічних груп, які здобувають конкурентні переваги внаслідок зрощування з державною владою, призводить до підтримання зацікавленості у збереженні ситуації дефіцитності ресурсів і невизначеності економічної політики. Найнебезпечнішим є те, що така «політизація» перешкоджає створенню цілісного сприятливого середовища для розвитку національного підприємництва, становленню об'єктивних механізмів ринкової оцінки ефективності, а відтак, підвищенню міжнародної конкурентоспроможності національної економіки.

«Помаранчева революція» суттєво підірвала схему патерналістської корупційної взаємодії держави та бізнесу внаслідок масштабних кадрових змін в органах центральної та місцевої влади. Звузилися можливості отримання індивідуальних преференцій внаслідок «індивідуальної взаємодії» бізнесу з владою:

- підвищився контроль над використанням бюджетних коштів, а частка самих коштів, спрямованих не на соціальні виплати (що мають досить вузьке цільове призначення), помітно зменшилася. Це скоротило можливості прямого розкрадання бюджетних коштів через їх нецільове використання;
- різко звузилася можливість отримання індивідуальних податкових пільг, надання яких досить жорстко підпорядковане вимогам СОТ.;
- об'єктивні глобалізаційні процеси і пов'язане з ними підвищення відкритості економіки, вихід провідних українських компаній на міжнародні фінансові ринки дедалі більше змушують бізнес до дотримання міжнародно прийнятних норм ділової поведінки, зокрема - у стосунках з державою.

Таким чином, **можна стверджувати, що в Україні в цілому сформувався «кістяк» автономної від влади економіки, здатної функціонувати за своїми внутрішніми закономірностями і мотивів, яка не потребує прямої державної «опіки».**

На жаль, доводиться констатувати, що система відповідних інститутів, спроможних виконувати функції захисту інтересів підприємців та стати противагою фіскальним потужностям держави, обстоюючи дієздатність суб'єктів господарювання, в Україні практично не розвинена. Незважаючи на значну кількість створених і функціонуючих в Україні громадських об'єднань підприємців, вони так і не посіли належного місця в структурі громадянського суспільства.

Значна кількість громадських об'єднань підприємців є фактично елітарними угрупованнями, що вирішують вузькогрупові цілі, часто суто політичного характеру, та не створюють належного загального середовища захисту інтересів підприємництва або й просто не працюють, обмежуючись щонайкраще політичними деклараціями²⁷².

Підприємства, які не увійшли до політико-економічних «холдингів», постають перед необхідністю протистояння політиці держави, і саме цьому завданню підпорядковано діяльність їх об'єднань. Часто виступаючи в ролі антагоністів держави, у звітах про свою діяльність вони ставлять на перше місце кількість рішень державної влади, які вдалося скасувати з їх ініціативи та підтримки.

Через дефіцит ресурсів сфери впливу об'єднань підприємців, що надають конкретну ділову підтримку бізнесу, існує інформаційний вакуум щодо ринку ділових послуг, можливостей громадських об'єднань щодо захисту й підтримки підприємництва. Значна кількість підприємств ще не усвідомила потенціалу громадських об'єднань і намагаються подолати власні проблеми самотужки. Вкрай низьким є рівень розвитку професійних самоврядних об'єднань, які в країнах зі стабільною економікою успішно виконують функції регуляторів ринків, засобів корпоративного контролю за якістю, обсягами виробництва, антимонопольного регулювання, інструментами впровадження відповідальності виробника за продукт тощо.

Водночас наявність вагомих викликів конкурентоспроможності національної економіки, пов'язаних зі зростанням вартості енергетичних ресурсів, поглибленням технологічного відставання більшості національних виробництв від світових аналогів, значні ризики макроекономічного розбалансування у зв'язку з дією як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, які підтвердились кризовими явищами 2008-2009 рр., збереження значної загрози непрогнозованих політичних впливів не дозволяють сподіватися на послідовний динамічний розвиток економіки України за відсутності цілеспрямованої державної політики в економічній сфері. Тому вітчизняний бізнес зацікавлений в утвердженні дієздатного уряду, спроможного здійснювати зважену послідовну стратегію, що відповідає на основні виклики сучасного етапу, не лише декларувати, а й практично продемонструвати схильність вести відкритий діалог з бізнесом і ухвалювати на основі цього діалогу взаємоприйнятні рішення.

Красномовним підтвердженням такої налаштованості є, зокрема, позиція учасників міжнародної конференції бізнес-кіл, яка відбулася в листопаді 2005 р. у Києві. Ключовими проблемами розвитку підприємництва в Україні за підсумками конференції було названо:

- фактичну відсутність ефективної системи державної влади (система, заснована на системній корупції, зруйнована, але альтернатива їй не створена);

²⁷² *Економічний діалог: партнерство заради прогресу* / [Жаліло Я. А., Акімова І. М., Ляпін Д. В. та ін.] - К.: НІСД, 2007. - С. 44.

- нелегітимність приватного капіталу в очах громадян України та відчуття незахищеності приватного власника;
- відсутність сучасної промислової політики, яка б захищала українських виробників, але не порушувала конкуренцію, тобто здійснювалася не за рахунок споживачів²⁷³.

Формування мультиполарної політичної системи, яка базується на постійному балансуванні влади та опозиції, жорсткій політичній конкуренції, системі стримувань і противаг та коаліційних принципах формування виконавчої влади, суттєво зменшує ефективність лобювання корпоративних інтересів на підставі непрозорих домовленостей, будь-яких форм випробуваної раніше «приватизації влади». За таких умов на шляху ухвалення рішень у сфері економічної політики неприйнятними є кулуарні домовленості. Натомість вимагається аргументація та обстоювання правомірності й суспільної вигідності пропонованого.

Проте повноцінне функціонування такої системи запроваджується досить повільно. За даними дослідження, проведеного Міжнародним центром перспективних досліджень у 2005 р., більшість підприємців вважали головним інструментом лобювання своїх інтересів саме політичні партії, а не бізнес-асоціації²⁷⁴, покладаючись, таким чином, на вирішення питань забезпечення власних економічних інтересів у спосіб прямих контактів з владними структурами, а не на їх публічне обстоювання у рамках діалогу бізнесу з владою. Результати виборів до Верховної Ради України 2006 р., позачергових виборів 2007 р. засвідчили значне посилення зацікавленості представників бізнесових кіл у безпосередній участі в роботі вищого законодавчого органу країни. Подальше перманентне наростання політичної кризи, на жаль, практично нівелювало описані вище позитивні тенденції демонтажу патерналістської корупційної взаємодії держави та бізнесу.

4.3. Недосконалість внутрішнього ринку як чинник деформації економічних стратегій

Досконалість ринкового середовища - його здатність виконувати функції оцінки вартості та обміну інформацією, набуває принципового значення у формуванні адекватних раціональних стратегій суб'єктів господарювання та забезпеченні ефективності впливу на них з боку економічної стратегії держави.

Структурні деформації виявляються у недовершеності розвитку цілісної системи національних ринків. Так, ринок фінансових ресурсів наявний в Україні майже у зародковому стані (динамічне зростання фондового ринку зафіксоване лише з 2006 р.). Через відсутність ринку землі ця принципово

²⁷³ *Україна: бізнес та економічні пріоритети // Пріоритети.* - 2005. - № 2. - С. 3.

²⁷⁴ *Лациба М.* Становлення бізнес-асоціацій як суб'єктів публічної політики в регіонах України / *М. Лациба // Пріоритети.* - 2006. - № 6. - С. 30.

важлива частина національних ресурсів також виключена з прозорого ринкового обігу. Сама наявність ринку праці як такого взагалі викликає сумнів.

Природно, найшвидших темпів розвитку в Україні набув внутрішній товарний ринок. Місткість сукупного внутрішнього ринку промислової продукції України (різниця між сумарним обсягом імпорту і валового випуску в основних цінах та обсягами експорту) останніми роками демонструє стійку тенденцію до розширення, **збільшившись за період економічного зростання майже в'ятеро - з 157,4 млрд грн у 2000 р. до 758,2 млрд грн у 2007 р**²⁷⁵.

Чинниками збільшення місткості внутрішнього ринку стали:

- постійне зростання номінальних та реальних доходів населення, що позитивно відбилося на місткості споживчого ринку;
- підвищення інвестиційної активності, що сприяло розвитку ринків продукції інвестиційного призначення;
- швидкі темпи економічного зростання, в тому числі випереджальні темпи зростання в машинобудуванні, харчовій промисловості, металургії, що призводило до розширення ринків продукції виробничого призначення;
- активне зростання бюджетних видатків, що сприяло зростанню державних закупівель на усіх згаданих вище ринках.

Водночас **очікування позитивної економічної динаміки лише за рахунок випереджального зростання споживчого попиту виявилися не виправданими.** Темпи зростання реальних доходів населення стабільно випереджали темпи зростання промислового виробництва та ВВП: у 2000-2007 рр. промислове виробництво збільшилося в 1,9 разу, реальний ВВП - в 1,7 разу, а реальні наявні доходи населення - у 2,6 разу. Проте зростання доходів не стало адекватним стимулом до відповідного збільшення обсягів сукупної пропозиції.

Ускладнюють формування прозорого та ефективного конкурентного середовища, що може стати основою для використання стимулюючого потенціалу зростання споживчого попиту недостатня розвиненість та структурні деформації внутрішнього ринку України.

1. Високий рівень диференціації споживання в різних соціальних групах. Так, за даними Держкомстату, диференціація в споживанні м'ясопродуктів і фруктів є більш ніж п'ятикратною - у групі населення з продовольчими витратами нижче межі малозабезпеченості споживання м'ясопродуктів і фруктів становить лише близько 20 % норми здорового харчування. Це свідчить про невичерпаність місткості ринку товарів продовольчого споживання, пов'язану насамперед зі значною диференціацією в рівнях заробітної плати в різних професійних групах та різних регіонах України. Зокрема рівень середньомісячної заробітної плати в 2007 р. у регіональному вимірі варіював (навіть за винятком м. Кієва, де він

²⁷⁵За такого методу розрахунку враховується також сальдо зовнішньої торгівлі сільгосппродуктами. Проте його вплив на місткість ринку є досить незначним (бл. 4,2 млрд грн у 2007 р.), тому для спрощення розрахунку цією неточністю вирішено знехтувати.

склав 2300 грн) від 943 грн до 1535 грн, або в 1,6 разу, а в галузевому вимірі - від 721 грн до 2770 грн, або в 3,8 разу.

2. Випереджальне зростання попиту на товари довгострокового користування і послуги. Зокрема якщо у 2004 р. приріст споживання продуктів харчування становив 3,5 %, то одягу і взуття - 25,6 %, предметів домашнього вжитку - 27,1 %. При цьому вітчизняні виробники недостатньо конкурентоспроможні на ринках цієї продукції. У 2005 році на тлі сповільнення приросту промислового виробництва імпорту споживчих товарів зріс у понад півтора разу, в т.ч. одягу - втричі, взуття - в 6 разів, готових харчових продуктів - в 1,4 разу. Прискорення економічного зростання у 2006 р. загальмувало розвиток цієї тенденції: імпорту одягу та взуття навіть зменшився, харчової продукції - збільшився лише на 14 %. У 2007 р. імпорту готових харчових продуктів був на 26,4 % більше, ніж рік тому, імпорту одягу зріс на 7,6 %, взуття - зменшився на 21 %.

За даними, наведеними в затвердженій Кабінетом Міністрів України Концепції Державної цільової економічної програми розвитку внутрішнього ринку на період до 2012 року, за період 2000-2007 рр. частка продажу споживчих товарів, виготовлених на території України, у роздрібному товарообігу торгової мережі скоротилася від 75,3 % до 64,5 %, зокрема частка вітчизняних одягу та білизни становила 18,7 %, взуття - 4,2 %, аудіо- та відеообладнання - 3,3 %, електропобутових приладів - 8,9 % тощо. Характерно, що за цей період імпорту готової харчової продукції в Україну збільшився (в поточних цінах у доларовому вимірі) в 4,8 разу, готового одягу - в 6,3 разу, взуття - в 6,6 разу.

3. Малоефективність ринкової інфраструктури. Стару, «соціалістичну», систему матеріально-технічного постачання та збуту зруйновано, але нова система оптової торгівлі будується досить повільно, а її елементи досить часто набувають тіншового або й кримінального характеру. Внаслідок цього системи закупівлі та збереження сільськогосподарської продукції, також доведення готової продукції до роздрібного покупця є низькоефективними, витратними, зі значною кількістю посередницьких ланок, які зрештою суттєво деформують вплив попиту на пропозицію.

4. Посилення регіональних і галузевих диспропорцій розвитку внутрішнього ринку. Високим є рівень територіальної диференціації у розвитку роздрібних мереж. Значна частина потенційних споживачів, насамперед у сільській місцевості, недостатньо охоплена системою офіційної роздрібною торгівлі, що обмежує їх реальну купівельну спроможність, призводить до втрати офіційною економікою значної частини потенційного попиту, підживлює попит на товари контрабандного імпорту та тіншового виробництва. Так, за даними Держкомстату, кількість підприємств роздрібною торгівлі у 2007 р. порівняно з 1990 р. скоротилася більш ніж удвічі - з 145,7 тис. до 71,9 тис. одиниць, у тому числі магазинів - з 120,6 тис. до 52,3 тис. одиниць. Півтораразове скорочення відбулося навіть у період економічного зростання та активного збільшення споживчого попиту: у 2000 р. відповідні показники становили 108,1 та 77,9 тис. одиниць.

5. Повільне освоєння сучасного маркетингового інструментарію.

Досить часто продукція українських компаній виявляється неконкурентоспроможною або неліквідною саме через їх неефективну збутову та сервісну політику.

6. Тенденція до зростання порушень щодо якості та безпеки продукції внаслідок **недотримання суб'єктами господарювання технологій виробництва і стандартів**. Численність порушень свідчить як про безвідповідальність підприємств торгової мережі за якість і безпеку продукції, що пропонується до реалізації, так і про низьку ефективність системи технічного регулювання щодо виробників. Нагального вирішення потребує проблема гармонізації стандартів та технічних регламентів з міжнародними, зокрема європейськими, зразками.

Слід також зазначити, що намагання досягти позитивної економічної динаміки лише за рахунок стимулювання споживчого попиту на даному етапі є безперспективними, якщо не супроводжуються паралельною інвестиційною та інноваційною політикою. Адже для забезпечення достатньо оперативної та адекватної реакції на збільшення внутрішнього попиту національні товаровиробники потребують додаткових коштів для розширення чи відновлення виробництва, його модернізації виробництва та підвищення конкурентоспроможності, розв'язання платіжної кризи, відновлення обігових коштів та збутової інфраструктури.

Збереження дефіциту цих коштів призводить до надмірного збільшення лагу реагування пропозиції на попит, що зростає, а це обумовлює тривале перевищення платоспроможного попиту над пропозицією та інфляційні тенденції, відновлення процесу витіснення товарів вітчизняного виробництва на внутрішньому ринку імпортом. Окрім того, в рамках високих монетарних обмежень спроби перерозподілити наявні кошти на користь споживчого попиту спричиняють погіршення фінансового становища підприємств, загострення дефіциту ліквідних ресурсів, зростання офіційного безробіття та посилення тиску на державний бюджет.

З підвищенням платоспроможного попиту споживачі поступово відмовлятимуться від купівлі найдешевших товарів, орієнтуючись на критерії якості, а також підвищуватимуть рівень своїх запитів²⁷⁶. Диференціація доходів обумовила випереджальне зростання попиту на товари та послуги елітного асортименту, в тому числі на сучасну інноваційну продукцію. На ринку споживчих товарів ефект відкритості економіки виявляється найяскравіше, адже їх споживання є набагато диверсифікованішим, не зв'язаним особливими технологічними нормами, а ефект цінової конкуренції суттєво вищий, ніж на ринку продукції виробничого призначення. За такої ситуації вітчизняне виробництво поступово втрачатиме свої переваги цінової конкурентоспроможності та, якщо не зможе забезпечити поліпшення якісних ха-

²⁷⁶В даному контексті ми не розглядаємо поділ товарообороту на офіційний та тіньовий, оскільки динаміка доходів населення однаково впливатиме на товарну структуру обох його гілок.- *Авт.*

рактистик та освоєння нових видів товарів та послуг, поступатиметься позиціями на багатьох товарних ринках. Таким чином, **у відкритій економіці підвищення попиту на споживчому ринку призводить не до інфляції, а до збільшення імпорту** - звісно, в разі невідомості важелів встановлення рівноваги у вигляді девальвації чи засобів захисту ринку.

З огляду на те, що ринок є визначальним інститутом ринкового механізму, що забезпечує регулювання та координацію дій суб'єктів господарювання, деформованість **внутрішнього ринку призводить до суттєвих негативних наслідків.**

По-перше, відбувається некоректне визначення вартості товарів. Це виявляється в множинності цін, «ножицях» цін між продукцією промисловості та сільського господарства, високого та низького ступеня переробки тощо, надмірній впливовості одних ринків (зокрема суттєвому впливі ціни грошей на позичковий відсоток, або валютного курсу на собівартість товарів) і надто малій ролі інших (зокрема фондового ринку, ринку праці). Система цін, що спирається на економічну структуру і грошову систему відповідно виявилася нездатною до виконання своїх функцій оцінювання, нормування індивідуальних витрат і зведення їх до суспільно необхідних у процесі конкуренції, зв'язку споживчої і мінової вартості, а отже, і конкуренція між українськими підприємствами та їх з зарубіжними фірмами виявилася позбавленою фундаментального принципу еквівалентності обміну. Наслідком некоректного визначення вартості є деформація пріоритетів економічного розвитку та спрямування капіталів до галузей з не виправдано високою нормою прибутку.

По-друге, порушуються зв'язки між окремими економічними суб'єктами, галузями, регіонами тощо. Відповідно до цих зв'язків підприємства зазвичай здійснюють мінімізацію витрат виробництва, шукаючи найвигідніші умови закупівлі сировини та комплектуючих, що уможливорює їх агресивнішу поведінку на ринку. Відокремлення господарюючих суб'єктів перешкоджає ефективній внутрішньогалузевій та міжгалузевій конкуренції, консервуючи малоефективну структуру економіки. Труднощі встановлення зв'язків спричинюють високі трансакційні витрати. Це у свою чергу призводить до пошуку підприємствами засобів їх зниження через ведення тінювих операцій, а також створює сприятливе підґрунтя для діяльності значної кількості посередницьких торговельних структур, плата за послуги яких «осідає» на кінцевій ціні товару і є додатковим чинником інфляції витрат.

По-третє, ускладнено зв'язок між виробником і споживачем. Незначні можливості споживача щодо вибору на ринку внаслідок крайньої обмеженості в коштах спричинюють зниження його вимогливості та переключення на більш дешеві товари, незважаючи на їх низьку якість. Це зменшує можливості нецінової конкуренції підприємств, послаблює стимули до підвищення якості та поліпшення споживчих характеристик продукту, перешкоджає поширенню важелів конкуренції, що ґрунтуються на активізації інноваційної діяльності. Цінова домінація у поведінці споживачів є

суттєвим стимулом тінізації споживчого ринку та припливу контрабандних товарів.

По-четверте, вузькі ринки частіше та легше підпадають під раптові впливи, і на їх динаміку впливає більше неекономічних чинників (зокрема проблеми інфраструктури, різного роду політичні чинники, змови продавців, атаки конкурентів, погодні умови тощо). У результаті виникають раптові непередбачувані дисбаланси ринків. Це дестабілізує відтворювальний процес, змушуючи уряд вживати стабілізаційних заходів, що часто суперечать потребам економічного зростання та виходять за межі економічних важелів регулювання.

По-п'яте, виникає надмірний вплив з боку зовнішніх чинників. Переорієнтація виробників з внутрішніх на зовнішні ринки робить їх чутливішими до кон'юнктурних коливань на цих ринках, особливо помітних за невеликих обсягів обігу. Значний вплив справляють також різного роду антидемпінгові розслідування, інші протекціоністські заходи торговельних партнерів України. Вузькість внутрішніх ринків спричинює високу залежність України від зарубіжних торговельних партнерів, що створює підґрунтя не лише для економічного, а й для політичного тиску.

По-шосте, виникає дефіцит інформації для суб'єктів господарювання про стан попиту, суспільну оцінку ефективності виробництва, рівень його конкурентоспроможності. При цьому наявна інформація часто-густо виявляється некоректною.

Джерелом відповідної інформації має бути ринок, але його вузькість викривляє необхідні дані, робить їх частково недоступними або спричинює їх відсутність, а отже, призводить до зниження раціональності очікування економічних суб'єктів. Наслідками дефіциту інформації є втрата мотивації до ефективної діяльності економічного суб'єкта, неефективне використання ресурсів, консервування його технологічної, економічної та організаційної структури, зрештою неможливість формування ефективної стратегії на мікрорівні.

Перераховані наслідки призводять до уповільнення формування в Україні повноцінної ринкової економіки: перешкоджають становленню конкурентоспроможних підприємств; сприяють збереженню монополізації ринків; спричиняють необґрунтоване завищення цін; стають на заваді поширенню ефекту галузевого зростання на всю економіку; сприяють тінізації економіки, розвитку корупції. Це створює суттєві загрози економічній безпеці України, спотворює дію основних ринкових законів, а отже, порушує ефективність економічної стратегії держави.

Нерозвиненість внутрішнього ринку як органічної єдності попиту і пропозиції досі гальмує економічне зростання в Україні та є джерелом диспропорцій у грошово-кредитній, інвестиційно-інноваційній та інших сферах. Внутрішній ринок не перетворився на середовище, сприятливе для здійснення ефективної економічної стратегії усіх рівнів, а його динаміка не стала дієвим важелем впливу на ухвалення економічними суб'єктами раціональних рішень.

4.4. Вплив зовнішніх чинників на формування економічної стратегії

Як зазначалося в розділі 2, важливою характерною рисою сучасного етапу економічної глобалізації є те, що в міру підвищення відкритості економік країн світу та залучення їх до глобальних політичних та економічних процесів ці країни змушені рухатися до формування у своїх національних кордонах відносно уніфікованого політичного та економічного середовища. Особливо рельєфно така перебудова спостерігається на прикладі країн з перехідною економікою. Проте, руйнуючи кланово-бюрократичну систему управління та нав'язуючи систему ліберальних відносин, глобалізація автоматично не пропонує нової моделі цілісного функціонування національної економіки. Якщо ж така модель не сформується всередині національної економіки, остання дезінтегрується і має всі підстави фрагментарно увійти як складова до інших економічних систем.

Отже, економічна глобалізація надзвичайно гостро ставить питання щодо побудови нової парадигми підтримання цілісності національної економіки на тлі включення до світового економіко-правового простору. На жаль, в Україні в процесі економічного зростання, навпаки, відбулася фрагментація національної економіки та економічної політики, що й продемонструвало різке загострення соціальної та політичної ситуації наприкінці 2004 р.

Розглядаючи особливості впливу зовнішніх чинників на економічну стратегію в Україні, в рамках даного дослідження доцільно знехтувати аспектами впливу різного роду безпосередніх чи опосередкованих вимог міжнародних фінансових організацій (МВФ та Світового банку), поради яких відігравали суттєву роль здебільшого на початкових етапах трансформації. Методологія стратегічного аналізу спонукає звертатися насамперед до об'єктивно обумовлених глобалізаційними тенденціями зовнішніх чинників, дія яких формує екзогенні параметри, з якими має справу національна економічна стратегія, або прямо впливає на стан ключових показників національної економічної системи: обсягів зовнішньої торгівлі, сальдо торговельного балансу, міжнародні потоки капіталів тощо. В цьому разі вплив цих чинників на економічну стратегію держави опосередкований впливом на стратегії суб'єктів господарювання, які, ухвалюючи відповідні рішення у сфері своєї імпоротно-експортної діяльності, на практиці утворюють головний канал відкритості національної економіки.

Лібералізація зовнішньої торгівлі, яка стала одним з пріоритетних напрямів економічної політики вже на початкових етапах трансформаційного процесу, обумовила зростання залежності розвитку національної економіки від динаміки світової кон'юнктури та тенденцій міжнародної конкуренції, що засвідчує значне випередження обсягами зовнішньої торгівлі темпів приросту національної економіки (рис. 4.15.).

Складові національної економіки України, як успадковані з часів загальноносоюзного поділу праці, так і сформовані в трансформаційний період, обу-

мовили її специфічну структуру, а отже, специфічні конкурентні переваги в міжнародній торгівлі, які базуються на традиційних, насамперед цінних, чинниках. Останнє обумовило переважання у структурі українського експорту сировинної, низькотехнологічної продукції з невисоким рівнем доданої вартості, конкурентоспроможність якої забезпечується використанням дешевих ресурсів або низькими технологічними та споживчими властивостями. **Невисокий потенціал конкурентоспроможності вітчизняних виробників обумовив відповідні зрушення у структурі національної економіки, які закріпили вказану спеціалізацію України в міжнародному поділі праці.**

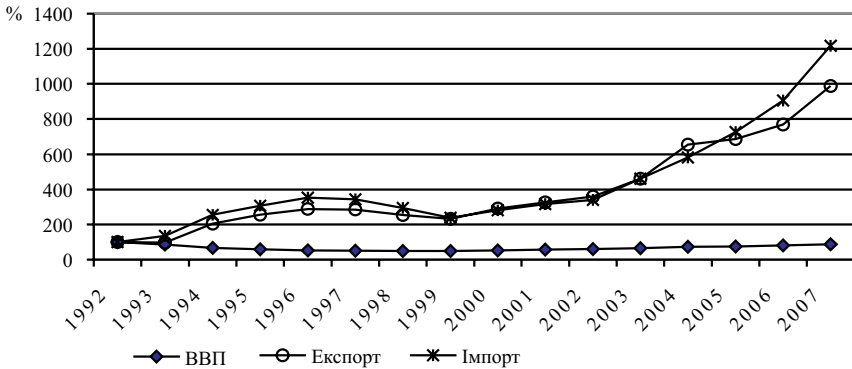

Рис. 4.15. Динаміка ВВП та зовнішньої торгівлі України у 1992-2006 рр., накопиченим підсумком, 1992=100 %.

На конкурентоспроможність українських підприємств на міжнародному ринку негативно впливає весь комплекс внутрішніх перешкод здійсненню гармонійних стратегій розвитку, зокрема вияви інституційної кризи, високий рівень трансакційних витрат та обтяжливість податкової системи, дефіцит фінансових ресурсів розвитку, слабкість механізмів інноваційного розвитку, нерозвиненість збутових та сервісних мереж тощо.

Макроекономічний аналіз дає підстави для висновку про визначальну роль саме зовнішніх чинників у відновленні (починаючи з 1999 р.) економічного зростання в Україні. Після тривалого періоду реальної ревальвації гривні, що відбувалася в рамках політики макроекономічної стабілізації та склала у 1995-1997 рр., за нашими підрахунками, 31 %, у 1998 р. національна валюта знецінилася на 81 %, у 1999 р. - на 52 %, а в реальному вимірі за 1998-1999 рр. девальвація склала 93 %. Це не лише створило сприятливі умови для цінової конкурентоспроможності національних підприємств як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, а й сприяло суттєвому зростанню грошової пропозиції внаслідок збільшення потреби в грошовій масі. За 1998-1999 рр. агрегат М3 збільшився в 1,8 разу (з урахуванням інфляції - на 23 %), що значно пом'якшило монетарний „голод”, від якого потерпала економіка, спростило платіжні розрахунки, полегшило фактичний податковий прес на суб'єктів економіки. Йдеться про радикальну зміну монетарно-

го середовища під впливом девальваційного чинника: адже за 1995-1996 рр. грошова маса МЗ з урахуванням інфляції зменшилася на 27 %, а її зростання у 1997 р. в реальному вимірі на 22 % дещо поліпшило становище, проте навіть не компенсувало демонетизаційні тенденції попередніх років.

Поліпшення у 2000 р. світової економічної кон'юнктури створило сприятливі умови для зростання в експортних галузях (насамперед у металургії), які отримали позитивний початковий поштовх внаслідок ремонетизації економіки і підвищення їх цінової конкурентоспроможності. У 2000 р. дія зазначених чинників спричинила активне збільшення обсягів експорту, що став визначальним чинником економічного зростання. Темпи приросту експорту в півтора разу перевищили темпи зростання промислового виробництва та у понад утричі - зростання ВВП, а зовнішньоторговельний оборот України досяг у 2000 р. рівня майже 90 % ВВП.

Безперечно, при цьому слід зважати на те, що важливою умовою позитивної реакції економіки на девальваційно-ремонетизаційні впливи стало формування на цей час мережі дієздатних ринкових суб'єктів, спроможних раціонально діяти у відповідь на виклики та використовувати можливості, які надає зовнішнє середовище. Отже, **валютно-грошова політика в цей період створила сприятливе ґрунт для відновлення економічного зростання, проте не стала його рушійною силою.** Це в подальшому у залежності від зовнішніх чинників, насамперед у зовнішньоторговельній та пов'язаній з нею валютно-фінансовій сферах, причому рівень залежності постійно зростає.

З нашої точки зору, **становлення експортоорієнтованої моделі економічного зростання саме через девальваційний поштовх, а не оволодіння якісними чинниками конкурентоспроможності обумовило «заморожування» на тривалий термін вищезгаданої спеціалізації України в міжнародному поділі праці.**

Сприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура спонукала до відтермінування ключових системних економічних перетворень. Уряд обрав пасивну тактику «споживання» сприятливих зовнішніх чинників економічного зростання, що наступними роками набули додаткових імпульсів, зокрема внаслідок довготривалої тенденції ревальвації євро та російського рубля щодо долара США. Отримувані фінансові ресурси через фіскальні механізми спрямовувалися насамперед у соціальну сферу. Вимушені гривневі інтервенції НБУ на валютному ринку, здійснювані з метою запобігання ревальвації у спосіб абсорбції надлишкової валютної пропозиції, різко обмежили самостійність монетарної політики, зокрема щодо розвитку рефінансування комерційних банків. Це у свою чергу блокувало поширення ефекту економічного пожвавлення на інші галузі економіки, консервуючи зростання насамперед у традиційних галузях експортної спеціалізації України.

Описані вище зміни моделі економічного зростання у 2003-2004 рр., зокрема активізація інвестиційної складової, сприяли позитивним структурним зрушенням зовнішньої торгівлі України. Поступово зростала частка продукції машинобудування в експорті з України (тенденція відновилася у

2006-2007 рр.) Проте в цілому принципових змін становища в зовнішньоекономічному секторі економіки не відбулося.

За 2007 р. обсяги експорту товарів порівняно з 2006 р. збільшилися на 28,4 %. Основу товарної структури експорту, як і раніше, склали сировинні товари, насамперед продукція металургії, хімічної промисловості та мінеральні продукти (рис. 4.16.), хоча у 2007 р. їх частка зменшилася порівняно з 2006 р. на 3,2 в.п. і склала 61,1 %. Натомість експорт продукції машинобудування збільшився порівняно з 2006 р. на 49,4 %, а частка цієї галузі в загальному експорті зросла на 3,4 в.п. - до 17,2 %. За нашими підрахунками, експорт продукції машинобудування забезпечив близько 30 % приросту експорту з України за зазначений період. Після певного сповільнення у 2006 р. відбулося активне зростання експорту сільськогосподарської та харчової продукції: на 30,2 % - до 12,7 % вітчизняного товарного експорту.

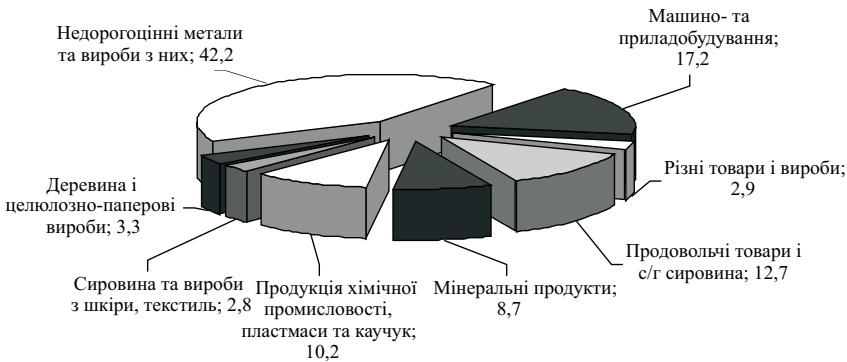

Рис. 4.16. Товарна структура експорту України у 2007 р., %

Слід наголосити, що приріст експорту обумовлювався переважно дією цінового чинника. За даними Держкомстату, за підсумком року у фізичному вимірі експорт товарів і послуг зріс лише на 3,2 %. Це дає підстави для висновку про збереження галузевої локальності стимулюючого ефекту збільшення експорту та слабкість його мультиплікуючого впливу на зростання ВВП в країні в цілому. Останнє пояснюється насамперед неефективністю структури експорту.

Є підстави стверджувати про значну роль, що її відіграють експортні відносини з країнами СНД у підтриманні високих темпів економічного зростання в Україні, зокрема через досить ефективну структуру експорту з України до країн СНД. Так, частка продукції машинобудування в цьому експорті стабільно перевищує частку в загальному експорті та складала в 2007 р. 32,4 %, збільшившись за рік на 1,7 в.п. і перевищивши частку металургійної продукції (30,4 %). До країн СНД спрямовується близько $\frac{3}{4}$ експорту продукції вітчизняного машинобудування та 74 % експортних поставок продукції харчової промисловості.

Наявні ускладнення при проведенні експортно-імпортних операцій та регуляторні обмеження з боку країн-членів СНД - торговельних партнерів України свідчать про важливість роботи з гармонізації режимів торгівлі, дії нормативно-правових інструментів регулювання зовнішньоторговельних відносин, створення рівноправних умов для товарообміну між двома країнами та сприятливого середовища для ефективного вирішення суперечок. Вступ України до СОТ та очікуване приєднання до цієї організації Російської Федерації сприятимуть прискоренню зазначених процесів.

Товарна структура українського експорту до країн ЄС має значно вираженішу сировинну структуру. Україна залишається постачальником промислової сировини та напівфабрикатів для країн ЄС: 33 % експорту в 2007 р. складала продукція металургії, 24,8 % - мінеральні продукти та продукція хімічної промисловості. Загалом понад 60 % експорту з України до ЄС - товари проміжного виробничого циклу. Готова продукція кінцевого споживання становить менше третини (зокрема продукція машинобудування - 12,2 %). За 2007 р. частка експорту продукції машинобудування зросла на 3,3 в.п., металургії - залишилася практично незмінною.

Відновлення у 2006-2007 рр. провідної ролі експортної складової економічного зростання загострило проблему значної залежності економічної динаміки від зовнішніх чинників:

- значна частка металу та металопродукції в експорті обумовлює високий рівень залежності українських виробників від конкурентного становища на відповідних ринках. Зокрема у 2006 р. поставки товарів цієї групи до країн Азії зменшилися на 13,4 %, що варто розцінювати як наслідок активного наступу «нових» учасників ринку металопродукції - Китаю та Індії. Після певного поліпшення конкурентного становища українських металургів на цих ринках у 2007 р. - на початку 2008 р. надалі тривало погіршення становища. Зниження рівня світових цін на металопродукцію в умовах затяжної світової фінансової кризи, невпинне підвищення витрат українських металовиробників через подорожчання енергоресурсів, трудових ресурсів, зростання реального фіскального навантаження не дозволяють прогнозувати значного приросту надходжень від експорту цієї товарної групи у подальшому;

- зростання вимог міжнародних стандартів та екологічної безпеки, вимог щодо соціальної звітності, стрімке підвищення критеріїв оцінки якості, сервісного супроводу, технологічного рівня продукції, активне впровадження високорозвиненими країнами сучасних енерго- та ресурсоощадних технологій, посилення «агресивності» країн, що розвиваються, на ринках низькотехнологічної продукції та послаблення обмежень для них з боку розвинених країн призводять до «розмивання» конкурентоспроможності українських підприємств на традиційних для України ринках;

- зважаючи на те, що активне зростання експорту машинобудівної продукції пов'язане насамперед з поставками на ринки пострадянських країн, зокрема РФ, їх подальша доля залежить від збереження партнерських економічних стосунків України та РФ, перспектив розвитку Єдиного економічного простору, тобто суто політичної складової;

- враховуючи, що одним із суттєвих чинників збереження українськими товаровиробниками ринку машинобудівної продукції країн СНД є традиційно невисокі вимоги до її технічного рівня, характерні для споживачів пострадянського простору, поступове посилення вимогливості споживачів обумовить зростання конкуренції українських виробників на цьому ринку з національними виробниками та компаніями третіх країн;

- зростає частка в експорті з України товарів неповного виробничого циклу (48,3 % товарного експорту у 2006 р.²⁷⁷), що засвідчує неготовність українських виробників виробляти конкурентоспроможну кінцеву продукцію. Включення українських підприємств до міжнародної виробничої кооперації на неостаточних фазах виробничого циклу призводить до втрати частини потенційної доданої вартості (знижуючи продуктивність праці та прибутковість виробництва), а також узалежнює значну частину українських виробників від прийняття технологічних та економічних рішень зарубіжними суб'єктами господарювання.

Світова фінансова криза 2008-2009 рр. завдала одного з найвідчутніших ударів саме експортній складовій національної економіки. Скорочення вартісних обсягів експорту товарів почалося у серпні 2008 р., коли рівень експорту знизився до 87 % від рівня липня - місяця найбільших експортних поставок. Найпомітніше скорочення обсягів експорту відбулося в листопаді - до 48 % від рівня липня, в листопаді 2008 р. порівняно з листопадом 2007 р. обсяги експорту знизилися на 16,4 %. У 2009 р. негативна динаміка експорту посилилася. За розрахунками, спад промислового виробництва в Україні в період кризи майже на 80 % пояснюється саме зниженням обсягів експортних поставок товарів²⁷⁸.

Проте, як не парадоксально, за таких умов рівень залежності української промисловості від ситуації на зовнішніх ринках навіть посилюється. Експортна орієнтація багатьох галузей промисловості посилюється за рахунок девальвації гривні щодо долара та активного звуження внутрішнього ринку. Зокрема експортоорієнтованість переробної промисловості зросла на 5,2 в. п., склавши у першому кварталі 2009 р. 53,3 %²⁷⁹. Отже, криза не лише не усунула з порядку денного, а й суттєво загострила проблему високої експортної орієнтованості української економіки.

Високий рівень невизначеності перспектив динаміки експорту, а відтак, і динаміки економічного зростання, з одного боку, обмежує обґрунтованість економічних стратегій уряду, а з іншого - засвідчує актуальність здійснення державної політики заохочення та структурної модернізації експорту. Навіть відновлення й збереження сприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури також не гарантує позитивних

²⁷⁷Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи/[Я. А. Жаліло, Я. Б. Базиліук, Я. В. Белінська та ін.] - К.: НІСД, 2007. - С. 17.

²⁷⁸Реалії економічної кризи: чи є підстави для оптимізму?/[Жаліло Я. А., Покришка Д. С., Бабанін О. С. та ін.] - К.: НІСД, 2009. - С. 25.

²⁷⁹Там само.

зрушень в українській економіці, особливо в умовах виборчих фаз політичного циклу у 2007-2009 рр., підштовхує до відновлення експортно-споживчої моделі з фактичним спрямуванням за допомогою фіскального інструментарію експортних доходів на потреби споживання (підвищення заробітної плати, пенсій, політичні заходи тощо). У цьому разі посилення конкурентного тиску призводитиме до поступової фрагментації економіки за галузевою (розподіл галузей на конкурентоспроможні на світовому ринку і неконкурентоспроможні, приречені на тривалу стагнацію) і регіональною (розподіл регіонів на такі, що тяжіють до європейського і такі, що тяжіють до євразійського «центрів сили») ознаками.

Обумовлена експортною спеціалізацією диспропорційність українського промислового виробництва обумовила синхронні з економічним зростанням високі темпи приросту товарного імпорту. Зокрема останні протягом 2003-2008 рр. суттєво перевищують темпи приросту як експорту, так і промислового виробництва та ВВП в цілому. Зростанню імпорту додатково сприяли різке зниження або скасування митних тарифів на низку товарів споживчого призначення, а також спрощення процедур митного оформлення, що мали місце у 2005 р.

Урядова програма «Контрабанді-СТОП», затверджена 1 квітня 2005 р., є показовим прикладом нелогічності урядової політики у врегулюванні імпорту. Ідейно спрямована на «здійснення заходів із боротьби з контрабандою, забезпечення системного підходу до захисту внутрішнього ринку від контрабандних товарів і підтримки вітчизняних товаровиробників, вирішення питань наповнення державного бюджету та створення сприятливих умов для розвитку економіки», програма де-факто перетворилася на інструмент легалізації контрабандного імпорту. Відбулося різке зниження митних тарифів на імпорт білизни (удвічі), взуття (утричі), побутової техніки (від 4-5 до 10 разів) тощо. На додачу в липні 2005 р. Верховна Рада України зменшила ставки ввізного мита на товари 1-23 груп згідно з УКТ ВЕД (крім вина, спирту та тютюну), а також звільнила від сплати ввізного мита операції з ввезення на митну територію України металів.

Програма «Контрабанді-СТОП» була ефективною у зниженні рівнів тарифного захисту ринку, які спонукали до контрабанди, проте не була реалізована в частинах захисту внутрішнього ринку та підтримки вітчизняних виробників (наслідками таких дій стали втрата динаміки зростання в легкій промисловості, криза у секторі нафтоперероблення), а також підвищення ефективності митного контролю з метою практичного скорочення контрабандних потоків, пов'язаних не лише з тарифними обмеженнями, а й з намаганнями уникнення внутрішнього оподаткування, отримання ліцензій, сертифікатів відповідності тощо.

У 2007 р. обсяги імпорту товарів в Україну зросли на 34,7 % і становили 60,7 млрд дол. США. У структурі імпорту зберігалася переважання товарів повного виробничого циклу. За підсумками 2007 р. 32,6 % імпорту (рис. 4.17.) складала продукція машинобудування, що на 3,2 в.п. більше, ніж у 2006 р.. За нашими розрахунками, імпорт продукції машинобудування

майже в 1,2 разу перевищив виробництво відповідної продукції на території України, а інвестиційного машинобудування - в 1,3 разу. Частка імпорту харчової і сільгосппродукції майже не змінилася (7 % у 2006 р. та 6,7 % у 2007 р.). Проте відбулося зменшення на 1,5 в.п. частки мінеральних продуктів, насамперед через зменшення частки імпорту сирої нафти.

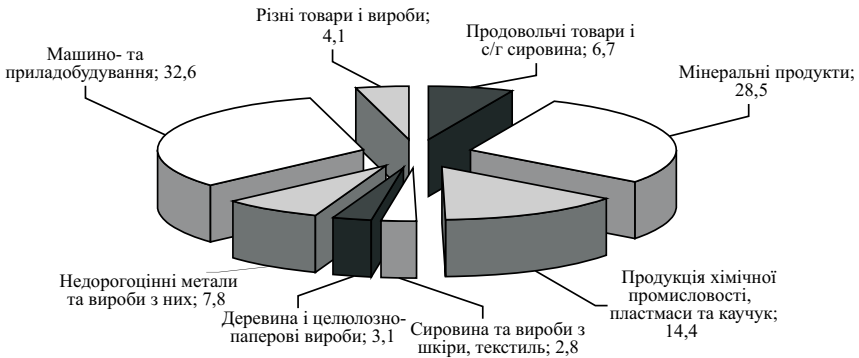

Рис. 4.17. Товарна структура імпорту України у 2007 р., %

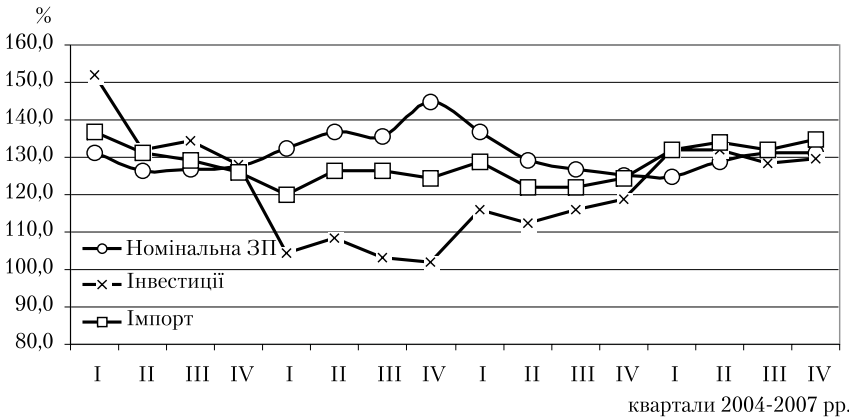

Рис. 4.18. Взаємозв'язок темпів приросту номінальної заробітної плати, інвестицій та імпорту у 2004-2007 рр.

Наслідком тривалого періоду випереджального зростання імпорту стало нагромадження негативного сальдо, яке становило на кінець 2007 р. 11,4 млрд дол. При цьому роль підвищення вартості енергоносіїв не можна вважати визначальною: приріст імпорту мінеральних продуктів у 2007 р. порівняно з 2003 р. склав 8,8 млрд дол., або 23,3 % сумарного приросту імпорту. Водночас приріст імпорту продукції машинобудування склав 14 млрд дол. (37,1 % сумарного приросту імпорту), у т.ч. автомобілів - 6,1 млрд дол., машин та обладнання - 7,1 млрд дол. Загалом у структурі товарного імпорту

частка продукції машино- та приладобудування склала 32,6 % і на 4,1 в.п. перевищила частку мінеральних продуктів.

Відтак слід констатувати посилення впливу зростання як споживчого, так і інвестиційного попиту на обсяги імпорту в Україну. На рис. 4.18. помітна кореляція між приростом споживчого попиту (номінальної заробітної плати), інвестиційного попиту (інвестицій в основний капітал) та динамікою імпорту. При цьому можна дійти висновку про переважання споживчого чинника приросту імпорту в 2005 р. та посилення інвестиційного чинника у 2006-2007 рр.

Водночас вплив інвестиційного імпорту на інвестиційні процеси в Україні перебільшувати не варто. Незважаючи на загальну тенденцію до зростання імпорту машин і обладнання (на 34 % за 2007 р.), частка імпортової продукції в інвестиціях в основний капітал зменшилася з 39,2 % у 2001 р. до 28,3 % у 2007 р.

Чинниками посилення кореляції між збільшенням внутрішнього попиту та нарощуванням імпорту є такі:

- збільшення відкритості внутрішнього ринку та конкурентного тиску на українських товаровиробників в процесі реалізації політики вступу до СОТ та формування зони вільної торгівлі з ЄС;

- інерційність розвитку національної економіки, слабкість інвестиційного потенціалу, що не дозволяють достатньо динамічно реагувати на зміни в споживчому та інвестиційному попиті, структура якого зміщується в бік продукції з більш високими технічними та споживчими властивостями;

- активний приріст іноземних інвестицій в Україну, який супроводжується зростанням попиту на імпортовані інвестиційні товари, а також комплексуючі для поточного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями, включених у системи міжнародної кооперації. Значна частина іноземних інвестицій надходить безпосередньо для формування в Україні оптової мережі збуту продукції іноземних компаній: загалом у цьому секторі зосереджено 11,3 % розподілених за видами економічної діяльності прямих іноземних інвестицій в Україну;

- об'єктивний процес зростання енергоємності домогосподарств та виробничої сфери при наблизенні вартості імпортованих в Україну енергоносіїв до світового рівня, що обумовлює подальше збільшення цього сегмента товарного імпорту;

- невиважена державна політика на ринку нафтопродуктів, здійснювана у 2005 р., призвела до стрімкого спаду виробництва в цій галузі та зростання потреби в імпорті нафти і нафтопродуктів (за 2006 р. він зріс в 2,2 разу, сягнувши 5,4 % товарного імпорту).

Диспропорційність структури імпорту та експорту за рівнем доданої вартості призводить до втрат потенційної продуктивності національних чинників виробництва та робить формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі в процесі економічного зростання закономірним. У свою чергу цей показник значно впливає на зменшення сальдо поточного рахунку платіжного балансу, що досі компенсується за рахунок неторговельних статей, насамперед нефі-

нансових трансфертів, створюючи потенційну загрозу стабільності гривні. Відповідно це обумовлює залежність валютно-фінансової стабільності від припливу в Україну капітальних ресурсів, що в умовах світової тенденції зростання мобільності капіталів створює додаткове джерело невизначеності макроекономічної динаміки у середньо- та довгостроковій перспективах.

Таким чином, посилення ролі зовнішньоторговельного чинника економічної динаміки супроводжувалося в Україні низкою дисбалансів, пов'язаних зі зволіканням з інституційними та структурними реформами, відсутністю послідовної політики щодо паритетного включення національної економіки до міжнародного поділу праці на засадах опанування сучасними чинниками конкурентоспроможності. Відбулося посилення сприйнятливості економіки до коливань міжнародної економічної кон'юнктури, посилилася географічна концентрація основних зовнішньоторговельних потоків. Диспропорційність структури імпорту та експорту за рівнем доданої вартості призводить до втрат потенційної продуктивності національних чинників виробництва, сповільнює економічну динаміку, робить закономірним формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі в процесі економічного зростання. Це вимагає посилення уваги з боку держави до заходів щодо регулювання експортно-імпоротної діяльності.

Утримання показників торговельного балансу в прийнятних для макроекономічної стабільності межах вимагає здійснення державної політики збалансованого захисту внутрішнього ринку, імпортозаміщення, зміцнення конкурентоспроможності українських товаровиробників.

Пасивність економічної політики держави в зовнішньоекономічній сфері призвела до того, що фактичним імперативом у даному напрямі було забезпечення вступу України до Світової організації торгівлі (СОТ) з відповідною уніфікацією з нормами СОТ національного регуляторного середовища.

Політика щодо підготовки вступу України до СОТ є досить показовим прикладом фрагментарності й нехтування методологією стратегічного аналізу. Головний наголос робився на вирішенні регуляторно-правових аспектів: проведенні двосторонніх переговорів про тарифні поступки, модифікацію законодавства, просування щодо визнання України провідними державами світу країною з ринковою економікою тощо. У той же час аналіз потенційного впливу членства на умови діяльності суб'єктів господарювання, а відтак, заходи щодо їх цілеспрямованої адаптації до зростання конкурентного тиску, залишалися поза увагою. Це зрештою й спричинило тяганину зі вступом, адже, хоча переговорний процес було розпочато ще 1993 р., реальний прогрес на цьому шляху тривалий час залишався незначним, а загалом процес вступу тривав 15 років. Гальмування реальних кроків щодо забезпечення вступу до СОТ відбувалося як під лобістським впливом представників галузей економіки, не підготовлених до конкуренції в умовах відкритості, так і з огляду на побоювання відчутних загальноекономічних негативних явищ. Між тим Україна не використала цей час ані для здійснення ефективної стратегії підготовки національної економіки до діяльності за вимогами СОТ, ані для розроблення збалансованих умов вступу до цієї організації.

Таблиця 4.10

Середньоарифметичні та середньозважені ставки чинного митного тарифу України до та після внесення змін до Митного тарифу і кінцевого зв'язаного рівня в рамках приспівдання до СОТ

	До внесення змін до Митного тарифу (станом на 01.03.05), %		Після внесення змін до Митного тарифу (станом на 01.09.05), %		Кінцевого зв'язаного рівня в рамках приспівдання до СОТ, %	
	Середньо-арифметичні	Середньозважені	Середньо-арифметичні	Середньозважені	Середньо-арифметичні	Середньозважені
За всією номенклатурою	10,47	7,77	6,51	7,02	6,28	5,09
Сільськогосподарські товари	19,71	21,10	13,84	18,19	11,16	10,07
Промислові товари	8,29	6,70	4,40	6,11	4,85	4,77

Таблиця 4.11

Секторальні угоди СОТ, до яких приспівдалася Україна, та відповідні зміни тарифних ставок

Назва угоди	Рік	Ставка (%)	Групи товарів згідно УКТ ЗЕД	Ставка (%) згідно з УКТ ЗЕД, станом на липень 2007 р.
1. «Хімічна гармонізація»	2004	5,5-6,5	Розділ VI. Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	Середня арифметична 3,32 Максимальна 15
2. «Сталь»	2004	0	Група 72. Чорні метали	Середня арифметична 0,91
3. «Іграшки»	2004	0	Група 95. Іграшки, ігри	Середня арифметична 5,12
4. «Деревина»	2004	0	Група 44. Деревина і вироби з деревини	Середня арифметична 0,42
5. «Текстиль та одяг»	2004	0-17,5	Розділ XI. Текстиль та вироби з текстилю	Середня арифметична пільгова 5,19 Середня арифметична повна 17,20 Максимальна 60 Частка комбінованих ставок 10,31%

Закінчення табл. 4.11

Назва угоди	Рік	Ставка (%)	Групи товарів згідно УКТ ЗЕД	Ставка (%) згідно з УКТ ЗЕД, станом на липень 2007 р.
6. «Кольорові метали»	2004	0	Розділ XV. Недорогоцінні метали та вироби з них. Групи 74-81	Середня арифметична пільгова 0,79 Середня арифметична повна 0,80
7. «Фармацевтичні препарати»	2004	0	Група 30. Фармацевтична продукція	Середня арифметична 0
8. «Папір»	2005	0	Група 48. Папір та картон	Середня арифметична 3,04
9. «Сільськогосподарська техніка»	2005	0	Товарна позиція 8701. Трактори	Середня арифметична 10,33
			Товарні позиції 8432-8436	Середня арифметична 1,42
10. «Меблі»	2005	0	Група 94. Меблі	Середня арифметична 9,64
11. «Інформаційні технології»	2004	0	Товарна позиція 8471. Машини для автоматичної обробки інформації ...	Середня арифметична 1,88
12. »Наукове обладнання»	2006	0	-	-
13. «Будівельна техніка»	2006	0	-	-
14. «Медичне обладнання»	2006	0	Товарні позиції 9018 - 9022	Середня арифметична 0,26
15. «Цивільна авіація»	2010	0	Ряд товарів для цивільної авіації з груп 39, 40, 45, 48, 68, 70, 73, 74, 76, 81, 83, 84, 85, 88, 90, 91, 94	Середня арифметична 3,2
16. «Дистильовані спирти»	Через 5 років після вступу до СОТ	0	Товарна позиція 2207. Спирт етиловий денатурований, з концентрацією алкоголю не менш як 80 об. %. спирт етиловий та інші спирти, денатуровані, будь-якої концентрації	7,5 євро за 1 л 100 % спирту

Основні побоювання суб'єктів господарювання з приводу ймовірних негативних наслідків від вступу України до СОТ базуються на зниженні рівня тарифного захисту внутрішнього ринку. В усереднених показниках масштаб зниження є незначним. За даними Міністерства економіки України, якщо в 2004 р. середньозважена ставка ввізного мита за всією товарною номенклатурою складала 7,77 %, то відповідно до консолідованої тарифної пропозиції України до 2010 р. вона має знизитися до 5,09 % (табл. 4.10.). Проте середньоарифметичний рівень ставок має знизитися з 10,47 % до 6,28 %. Це свідчить про зменшення рівня диференціації імпорتنих тарифів. Отже, показник очікуваного зниження рівня тарифного захисту має галузеву специфіку, і за низкою товарних груп зменшення рівня тарифного захисту буде досить відчутним, що відповідно підвищить конкурентний тиск у цих галузях економіки.

Так, щодо сільгосппродуктів скорочення середньозваженого рівня захисту значно помітніше - з 21,1 % до 10,07 %. Враховуючи, що з метою прискорення переговорного процесу Україна приєдналася до 16 секторальних угод, що передбачають обнуління імпорتنих мит для низки товарних груп, термін перехідних періодів за якими вже минув (див. табл. 4.11.), після вступу до СОТ слід очікувати досить різкого посилення конкурентного тиску на деяких внутрішніх ринках України.

Зокрема неясними є перспективи **меблевої і деревообробної промисловості**. Набрання чинності відповідною секторальною угодою може призвести до значного зростання імпорту меблів і комплектуючих до неї, що позначиться не лише на роботі вітчизняних меблевих компаній (значною мірою зосереджених у сфері малого бізнесу), а й на виробництві деревно-стружкових, деревноволокнистих плит і столярних виробів.

Є підстави для серйозних побоювань з приводу становища на ринку вітчизняних **машинобудівників**: виробників устаткування для гірничо-металургійного комплексу, дорожнього будівництва, підйомного устаткування, сільгоспмашин і механізмів, вантажних автомобілів і автобусів. Вже сформувалися негативні тенденції, пов'язані зі скасуванням держпідтримки суднобудування.

Песимістичними є прогнози щодо майбутнього **цукрової промисловості**. За оцінками Національної асоціації цукровиків України, впровадження щорічної квоти на ввезення в Україну цукру-сирцю у розмірі 260 тис. т загрожує повним припиненням роботи понад 40 цукрових заводів.

Кризові явища 2008-2009 рр. внесли свої корективи в динаміку імпорту до України, що, на жаль, не дозволяє виокремити ефект саме лібералізації імпорту після вступу до СОТ, проте дія цього чинника має даватися взнаки у подальшому.

При цьому можливості отримання позитивних наслідків для українських товаровиробників внаслідок поширення на Україну міжнародних торговельних правил після її вступу до СОТ у 2008 р. залишаються досить невизначеними. За даними Міністерства економіки України, спрощенню доступу на зовнішні ринки сприяло зменшення кількості обмежувальних

заходів, застосовуваних щодо товарів з України, з 29 до 7, причому кількість антидемпінгових заходів зменшилася з 24 до 2. Було також припинено квотування імпорту металургійної продукції з України до ЄС. Слід врахувувати, що антидемпінгові процедури є поширеними у світі засобами захисту національних ринків. Сама суть демпінгу полягає у пропозиції товару за надто низькою ціною, яка може порушити конкурентні умови на ринку. А, власне, за рахунок цих властивостей українські експортери й змогли потрапити на значну частину ринків. Отже, український експортер зможе запобігти загрози антидемпінгових санкцій, лише підвищивши ціну до прийняттого рівня. Проте навряд чи при цьому багатьом з експортерів вдасться утримати за собою ринок, який вони завоювали саме завдяки своїй ціновій конкурентоспроможності, оскільки в цьому випадку до врахування братимуться вже важелі нецінової конкуренції: якість товару, сервісне обслуговування, збутова інфраструктура, реклама, неформальна взаємодія з споживачем тощо, в чому українські компанії, на жаль, як правило, програють. Система вимог ГАТТ/СОТ надає чимало можливостей для кваліфікації небажаного імпорту як демпінгового (розмаїття видів демпінгу, які враховуються системою угод ГАТТ/СОТ, охоплює демпінг ціновий, у сфері послуг, валютний, соціальний, прихований, непрямий, вторинний, монетарний, екологічний, технологічний та ін.²⁸⁰), відтак, доведення правомірності експортних цін вимагатиме значних зусиль щодо обстоювання інтересів українських товаровиробників, зокрема на державному рівні.

Наприклад, оцінюючи перспективи розвитку російського експорту в разі вступу РФ до СОТ, Президент Міжнародного союзу металургів С. Колпаков зазначав: «умови доступу чорних металів на зарубіжні ринки при приєднанні Росії до СОТ суттєво не зміняться, оскільки надлишок потужностей з виробництва сталі у світі так само обумовлюватиме високий рівень конкуренції та витискання російської металопродукції зі світових ринків. При цьому застосовуватимуться національні антидемпінгові процедури та інші обмежувальні заходи, що не суперечать системі СОТ»²⁸¹.

До того ж використання антидемпінгових розслідувань матиме виражений асиметричний характер. Застосування їх щодо імпорту до України з незначними винятками проблематично, оскільки переважна більшість імпортованих товарів не підпадають під визначення демпінгу, бо виграють за рахунок не цінової, а продуктової конкуренції. Причому зі збільшенням доходів населення та підприємств слід очікувати зростання успішності цієї конкуренції.

Утім, головні наслідки від вступу України до СОТ слід, на нашу думку, очікувати від змін у регуляторному середовищі відповідно до вимог СОТ. **Аналіз основних угод ГАТТ/СОТ дає підстави стверджувати, що вступ України до цієї організації блокує цілу низку інструментів економічної політики.**

²⁸⁰Осика С. Г. Світова організація торгівлі / С. Г. Осика, В. Т. Пятницький. - К.: «К.І.С.», 2004. - С. 56-57.

²⁸¹Шохина Е. Двойная игра / Е. Шохина // Эксперт.- № 5.- 2002. - С. 49.

Так, вимогами СОТ заборонено застосування на вибірковій основі (щодо національних компаній чи щодо підприємств окремої галузі) пільг та звільнень від оподаткування, мита, інших платежів, які активно застосовувалися (з різним ступенем ефективності) в Україні в попередні роки. Зокрема, в процесі гармонізації законодавства з вимогами СОТ в Україні у 2005 р. було скасовано механізми податкового стимулювання суднобудування, автомобілебудування, літакобудування, сільгоспмашинобудування тощо.

Угода СОТ про субсидії і компенсаційні заходи забороняє пряме списання заборгованості державі чи надання коштів для погашення заборгованості (хоча дозволено одноразову субсидію з метою «надати час для розробки довгострокових рішень та уникнути загострення соціальних проблем»). Це обмежує можливості держави щодо пом'якшення платіжної кризи в Україні. Попри зрозумілу хибність практики списання податкових заборгованостей, такий інструмент інколи був єдиним засобом фінансового порятунку важливих галузей і може видатися корисним в контексті кроків щодо оздоровлення підприємств, які постраждали від фінансової кризи.

Угода про державні закупівлі СОТ 1994 р. запроваджує обмеження щодо державних закупівель, що мають здійснюватися виключно на тендерній основі, причому із забезпеченням рівноправної участі в цих тендерах як національних, так і іноземних виробників. Це обмежує можливості стимулювання національних виробників засобами державних закупівель, зменшуючи дієвість бюджетної політики.

Надмірна лібералізація фінансових послуг у рамках Генеральної угоди з торгівлі послугами може призвести до активізації на фінансовому ринку України спекулятивного капіталу, що знижує контрольованість фінансового сектору. Лібералізація фінансових потоків створює сприятливі умови для активізації «відмивання» коштів, що може створювати колізії у відносинах України з міжнародними організаціями та призводити до накладення додаткових обмежень на діяльність українських фінансових установ з їх боку. Останнє зрештою знижуватиме конкурентоспроможність українських компаній на вітчизняному ринку фінансових послуг.

Угода про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи обмежує вимоги, що можуть висуватися до іноземних інвесторів з приводу використання ними національних комплектуючих, регулювання імпорту комплектуючих та частки експорту у виробленій продукції. Відтак це зменшує підконтрольність діяльності іноземних інвесторів, перешкоджає дієвому регулюванню галузевої та регіональної структури іноземних інвестицій.

Вищезазначені обмеження засвідчують об'єктивний процес удосконалення інструментарію економічної політики України з метою мінімізації його негативного впливу на дію ринкових регуляторних важелів. Проте **це також означає загострення потреби оволодіння урядом України сучасним ефективним інструментарієм економічної політики, який застосовується в умовах розвиненої ринкової економіки.**

Показовим прикладом є застосування високорозвиненими країнами постійно вдосконалюваних засобів державної підтримки експорту та на-

ціональних виробництв. Власне, саме наявність комплексу передбачених вимогами СОТ субсидій і уможливило для країн-членів СОТ зменшення прямої підтримки сільгоспвиробництва, експортерів тощо, компенсуючи тим самим втрати конкурентоспроможності через усунення тарифних і нетарифних обмежень. Зокрема обсяг субсидування сільгоспвиробництва у багатьох країнах світу, передбачений «зеленою скринєю» дозволених СОТ субсидій, становив на початку століття близько 1 млрд дол на день, або 566 дол. США на душу населення на рік в Японії, 336 дол. - в ЄС, 110 дол. - в Угорщині, 100 дол. - у Чехії. В Україні цей показник, за підрахунками Міністерства фінансів, становив у 2000 р. 3,3 дол. США²⁸². Запровадження в Україні розгалуженої системи непрямой підтримки, що відповідає вимогам СОТ та дозволить ефективно використати узгоджений з членами СОТ обсяг субсидування сільського господарства, вимагає розбудови належної інфраструктури, інституційного та економіко-правового середовища.

Підвищення конкурентного тиску на українських виробників у процесі посилення відкритості національної економіки і, зокрема, в результаті членства України в СОТ спричинюватиме своєрідну «кристалізацію» конкурентоспроможних виробництв і одночасне згорання, переорієнтацію, закриття тих, що не зможуть конкурувати з іноземними виробниками - безвідносно їх галузевої належності.

Цілком імовірно, що від входження до СОТ безпосередню користь отримає певна група підприємств-експортерів, які вже набули належного рівня конкурентоспроможності та достатньої фінансової потужності для врахування жорстких вимог міжнародної конкуренції. Проте випереджальне зростання експорторієнтованих виробництв без належного поширення ефекту їх зростання на інші сектори економіки (зокрема в разі реалізації моделі фіскального перерозподілу їх прибутків на потреби внутрішнього споживання) загрожує посиленням диференціації розвитку національних підприємств та фрагментації національної економіки.

Посилення відкритості економіки та уніфікація регуляторної політики спонукають до значно чіткішого виявлення рівня конкурентоспроможності кожного підприємства, а відтак, прискорюватимуть погіршення фінансового становища аж до повної зупинки підприємств, що виявлятимуть неконкурентоспроможність. У середньостроковому періоді це спричинюватиме зниження рівня зайнятості та скорочення сукупних доходів населення, що матиме негативний соціальний ефект. З огляду на збереження моногалузевого характеру багатьох регіонів України це дає підстави очікувати на загострення між-регіональних диспропорцій та поглиблення економічного спаду в депресивних регіонах і територіях. Останнє має також кумулятивний негативний соціальний ефект, оскільки підвищує навантаження на місцевий та центральний бюджети, відповідальні за соціальне забезпечення населення цих територій.

²⁸² *Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи* / Жаліло Я.А., Базилук Я.Б., Гриневич О.С., Сменковський А.Ю. / «Україна у Світовій організації торгівлі: очікування та реальні перспективи»: зб. наук. ст. - К.: НІСД, 2002. - С.51.

Навіть конкурентоспроможні компанії, відчуваючи посилення конкурентного тиску, будуть змушені раціоналізувати власні витрати. Через наявність значного прихованого безробіття це спонукатиме до фактичного звільнення надлишкових працівників, уповільнення зростання реально сплачуваної заробітної плати.

Важливою складовою соціального ефекту вступу України до СОТ є його вплив на становище «тіньового» сектору української економіки. Заходи, спрямовані на підвищення прозорості національної економіки, посилення контролю над виконанням положень господарського права, протидію контрабандному ввезенню товарів тощо, поза сумнівом, мають значний позитивний потенціал (зокрема протидія контрабанді дозволить підвищити реальний рівень тарифного захисту багатьох ринків споживчих товарів навіть за фактичного зниження номінальної величини імпорتنих ставок за цими товарними групами). Проте у соціальному контексті такі заходи означатимуть втрату доходів для осіб, зайнятих у тіньових видах економічної діяльності. Через значний відсоток українців, які беруть участь у тішовій економіці, ця втрата може досить відчутно відбитися на рівні фактичного сукупного доходу населення України.

Отже, лібералізація зовнішньої торгівлі дає підстави очікувати розвитку в Україні системи суперечностей, названої нами «парадоксом споживача». Лібералізація доступу на внутрішній ринок сприятиме припливу відносно недорогих та якісних імпортованих товарів, проте водночас, посилюючи конкурентний тиск, призводить до скорочення відповідного виробництва всередині країни. Відповідно знижується рівень зайнятості та рівень доходів споживачів, що паралельно з насиченням внутрішнього ринку зменшує спроможність використати поліпшення товарної пропозиції. Зрозуміло, сказане не заперечує імовірності позитивного впливу конкуренції з імпортними товарами на конкурентоспроможність, ціни та якість продукції низки національних виробників, проте цей позитивний ефект потребує наявності в країні умов для конструктивної конкуренції. В іншому разі лібералізація торгівлі справлятиме руйнівний вплив на стратегії приватних економічних суб'єктів.

Є підстави очікувати, що у середньостроковій перспективі негативний соціальний ефект від вступу до СОТ перевищуватиме негативний економічний ефект, що виявиться у підвищенні рівня безробіття та сповільненні темпів зростання доходів населення. За відсутності компенсаційних та адаптаційних заходів це може значною мірою нівелювати вигоди, очікувані від зниження цін внаслідок загострення конкурентної боротьби.

Утім, імовірність помітного зниження рівня внутрішніх цін також є досить непевною. Значні транзакційні витрати на внутрішньому ринку України, недостатньо сприятливий міжнародний імідж нашої держави, значні транспортні витрати (особливо це стосується продуктів харчування) тощо ускладнюють вихід імпорتنих товарів на українські ринки. Відтак скасування податкових та митних пільг та впровадження жорсткішого фіскального контролю для національних компаній можуть випереджати реальне зростання конкурентного тиску з боку імпорту, внаслідок чого ціни на внутрішньому ринку зростатимуть.

Не можна також залишати поза увагою можливість поширення «*парадоксу споживача*» і на товари виробничого призначення. Лібералізація імпорту розширює можливості імпорту сучасних технологій, сприяє зменшенню витрат імпортерів виробничих товарів. Підприємства отримують кращі можливості придбати обладнання, комплектуючі, сировину, технології та інші матеріали за нижчими цінами, у ширшого кола постачальників та вищої якості. З огляду на пріоритетність інвестиційних процесів та структурної перебудови національної економіки ця можливість є чи не найважливішою серед потенційних переваг вступу до СОТ. Проте структура імпорту та частка в ньому саме інвестиційних товарів обумовлюється насамперед саме станом інвестиційного клімату всередині країни. Отже, вдосконалення структури імпорту потребує цілеспрямованих заходів щодо стимулювання інвестиційних процесів та поширення тенденцій зростання обсягів національних капіталовкладень.

Таким чином, економічну стратегію української держави в зовнішньоторговельній сфері доводиться визнати неефективною. Повільно відбувається пристосування до функціонування народногосподарського комплексу в умовах економічної глобалізації та відкритості економіки, цілеспрямована політика щодо цього практично відсутня. Включення національної економіки у світогосподарську систему відбувається стихійно та у відриві від національних інтересів та критеріїв економічної безпеки України. Забезпечення вступу України до СОТ посіло місце одного з напрямів цієї стратегії, у той час як насправді вступ до СОТ лише посилює потребу в здійсненні збалансованої економічної стратегії, спрямованої на зміцнення національної конкурентоспроможності.

Наслідком неефективності стратегії держави у зовнішньоекономічній сфері є запровадження в Україні моделі розвитку, базованої на випереджальному зростанні традиційних експортоорієнтованих галузей, перспективи конкурентоспроможності яких є вельми обмеженими.

Слід також визнати, що Україна як член СОТ практично не має стратегії своєї поведінки як члена цієї організації. Це робить проблематичною можливість надалі впливати на формування правил розвитку світових торговельних зв'язків відповідно до національних інтересів країни. Голос України як однієї з небагатьох країн з перехідною економікою у СОТ (до того ж частина перехідних економік відверто тяжіють до блокування з інтересами розвинених країн) навряд чи може справити помітний вплив у середовищі, яке складається насамперед з країн, що розвиваються.

За експертними оцінками, сучасному етапу переговорів ГАТТ/СОТ притаманний акцент на політиці розвитку, що стосується країн «третього світу» з їх специфічними інтересами і першочерговим прагненням максимальної лібералізації доступу до ринків. Отже, очікування на те, що положення СОТ вдасться скоригувати відповідно до інтересів України, є практично нереальними.

Таким чином, не заперечуючи того очевидного факту, що вступ України до СОТ об'єктивно є необхідним кроком на шляху інтеграції країни зі світо-

вим економічним співтовариством, потрібно констатувати, що через тривале зволікання з проведенням реальних економічних реформ та нагромадження значних структурних відмінностей не лише від провідних економік світу, а й від економік найближчих сусідів у регіоні українське суспільство може сплатити надто високу соціальну ціну за цей вступ. А це загрожує не лише економічній, а й політичній стабільності.

4.5. Системні перешкоди реалізації економічної стратегії в Україні

Аналіз досвіду розроблення та реалізації економічної стратегії держави в Україні дає підстави дійти узагальнюючого висновку про те, що **реалізація державної економічної політики, не підпорядкованої завданням забезпечення цілісності стратегії та інтеграції стратегій різних рівнів та не обмеженої необхідністю суворого дотримання вимог національної економічної безпеки, загострила успадковані від радянських часів диспропорції та призвела до надмірної тривалості трансформаційної кризи в Україні і деформацій ринкової економіки, що сформувалася.**

Об'єктом економічної стратегії держави зазвичай визначалися економічні показники, а не економічні суб'єкти як такі. Це призвело до стабільного погіршення становища підприємств, перешкодило створенню нових ефективних приватних власників - суб'єктів власних ефективних відтворювальних стратегій. **Намагання реалізувати економічну стратегію держави без попереднього забезпечення суб'єктної бази цієї стратегії призвело до втрати її ефективності.** За таких умов переслідування економічним суб'єктом власних інтересів подекуди набувало руйнівного для суспільства характеру, що загострювало суперечності між стратегіями різних рівнів.

Як зазначає Дж. Стіглиць, «причина невдач [реформ]... коріниться в нерозумінні реформаторами самих основ ринкової економіки та процесу інституційних реформ. Моделі реформ, які спираються на загальноприйняті положення неокласичної теорії,.. недооцінюють роль інформаційних проблем, в т.ч. проблем корпоративного управління, соціального та організаційного капіталу, а також інституційної та правової інфраструктури, необхідної для ефективного функціонування ринкової економіки»²⁸³.

Тривалий час економічна політика в Україні будувалася на підставі визнання як головної передумови створення конкурентоспроможних підприємств забезпечення макроекономічної стабільності. Для періоду подолання гіперінфляції така позиція мала рацію. Проте коли на часі постав перехід до етапу економічного зростання, дотримання цієї парадигми призвело до деформації економічної динаміки.

Значна недосконалість ринкового середовища призводить до того, що суб'єкти господарювання відчувають дефіцит інформації для побудови

²⁸³ *Стіглиць Дж.* Куди ведуть реформи? / Дж. Стіглиць // Вопросы экономики. - 1999. - № 7. - С. 4.

власних ефективних економічних стратегій. Відтак переслідування економічними суб'єктами власних інтересів подекуди межує з ігноруванням низки інтересів національного рівня, до яких на перехідному етапі потрапляють структурна перебудова й оновлення виробництва, фінансово-бюджетна та монетарна стабільність, соціальне забезпечення тощо. Драматичною особливістю сучасного етапу розвитку України є те, що значні суспільні та економічні сили виявилися відстороненими від процесу творення національної економіки, опинилися в ролі не суб'єктів, а об'єктів системних перетворень, що часто змушувало їх чинити опір економічній стратегії держави.

Внаслідок цього в Україні не вдалося належним чином реалізувати головну перевагу ринкової економіки над адміністративною: можливість використання в економічній політиці активної ролі господарюючих суб'єктів, стратегічні інтереси більшості яких збігаються із стратегічними інтересами держави.

Період економічного зростання загострив проблему фрагментації економічних стратегій в Україні. Через відсутність належних умов для реалізації ефективних стратегій на рівні суб'єктів господарювання індуковане впливом зовнішніх чинників економічне зростання набуло «депресивного» характеру: ефект від екстенсивного використання наявних потужностей виявився меншим за потенційно можливий. Отже, на часі постало завдання поєднати стимулювання розвитку незалежних суб'єктів підприємництва зі спрямуванням їх діяльності на загальну стратегію економічного розвитку.

Усвідомлення необхідності формування нової парадигми економічного розвитку та відповідної економічної стратегії держави відбилосся у стратегічних документах найвищого рівня. З нашої точки зору, наймісткішим з них є оприлюднене у 2002 р. Послання Президента України «Європейський вибір». Метою стратегії європейського вибору України в Посланні визначена «побудова міцного підґрунтя України як високорозвиненої, демократичної правової держави, її інтегрування у світовий економічний процес як країни з конкурентоспроможною економікою, здатною вирішувати найскладніші завдання свого розвитку»²⁸⁴. Стратегічними пріоритетами економічного розвитку у Посланні визначено: створення передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС, забезпечення сталого зростання та прискорення подолання розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною і членами ЄС, опанування інноваційного шляху розвитку, підвалини якого мають бути закладені в процесі структурної перебудови економіки, соціально-переорієнтація економічної політики і утвердження середнього класу, обмеження диференціації доходів та подолання бідності²⁸⁵.

²⁸⁴Кучма Л.Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 рр. / Леонид Данилович Кучма. - К., Преса України, 2002. - С. 24.

²⁸⁵Кучма Л.Д. Там само. - С. 34-36..

Як було зазначено в Посланні «Європейський вибір», «наявний інструментарій економічної політики, сформований у попередній період, не націлений на забезпечення якісних перетворень... у межах нинішньої моделі розвитку широкомасштабна модернізація національної економіки просто неможлива»²⁸⁶. Відтак постановка завдань створення передумов для європейської інтеграції України дозволила сформулювати принципово нові вимоги до якості економічного зростання, виключаючи застосування важелів та інструментів, що належать суто до сфери адміністративного регулювання, вимагаючи синхронної лібералізації економічних відносин, демократизації суспільства, запровадження прозорих правових відносин та верховенства закону як у політичній, так і в економічній сфері.

Положення Послання набули розвитку у Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції», схваленої у 2004 р. Метою соціально-економічних реформ Стратегія визначає «формування сильної держави, активізація її регулювальної функції і водночас здійснення такої політики, яка ... істотно посилила б ринковий вектор розвитку, надала б йому більшої орієнтації на кінцевий результат...»²⁸⁷. Головною перевагою наведеного визначення слід вважати акцент на пріоритетності формування в Україні сучасної дієздатної економічної стратегії держави.

Теза про високу суспільну довіру, що спонукає владу до створення концептуально нової моделі економічної політики, яка «повинна поєднати постійне підвищення добробуту нації і кожного громадянина та становлення в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка була б органічно включена в глобальні економічні процеси та посідала в них гідне місце» була центральною в Доповіді «Про внутрішнє і зовнішнє становище України в 2005 році», зробленої в рамках підготовки щорічного Послання Президента України²⁸⁸.

Звертаючись до Верховної Ради України з Посланням про внутрішнє і зовнішнє становище України 2008 року, Президент України В. Ющенко знову наголосив на тім, що «економіці бракує стратегії реформ, у ній досі відсутні реальні структурні зміни - за пасивності виконавчої влади національне господарство залишається неконкурентним і енерговитратним». Це, на думку Президента, обумовлює потребу в новій якісній економічній стратегії²⁸⁹.

На жаль, реалізація завдань подальшого ринкового реформування економіки відбувається дуже повільно. На практиці традиційний інструментарій

²⁸⁶ *Європейський вибір*. Послання Президента України до Верховної Ради України. - К.: Преса України, 2002. - С. 24.

²⁸⁷ *Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції»* / Авт. кол.: А.С.Гальчинський, В.М.Геєць та ін.- К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. - С. 12.

²⁸⁸ *Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році»*. - К., 2006. - С. 60.

²⁸⁹ [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/9941.html>.

прямого державного втручання в економічні процеси не набув належного заміщення ефективними ринковими механізмами та важелями регулювання, оскільки дія останніх була значною мірою загальмована або й заблокована несформованістю достатньої маси ефективно працюючих приватних суб'єктів економічних стратегій.

Як наслідок, основні інструменти оперативного економічного регулювання - інструменти Нацбанку, валютного ринку, податкові ставки та бюджетні витрати тощо опинилися в ролі об'єктів політики підтримання макроекономічної стабільності. Орієнтири державної політики обмежилися по суті двома складовими: послідовною політикою Національного банку, головна мета якого - забезпечення стабільності гривні, і послідовною фіскальною політикою, зорієнтованою насамперед на те, щоб забезпечити наповнення державного бюджету. Потужні державні інститути, що забезпечують ці пріоритети, хоча й усвідомлюють комплексний характер проблем, що сьогодні постають перед Україною, проте не можуть полишити межі своєї функціональної заданості. **Виникає серйозна суперечність між необхідністю переходу до прийнятих у світовій практиці прозорих інструментів економічного регулювання та їх низькою ефективністю в українських умовах.**

При цьому зростання відкритості національної економіки та поетапна реалізація завдань інтеграції до низки міжнародних організацій додало обмежують реалізацію економічної політики держави:

- вступ до СОТ суттєво обмежує можливості захисту внутрішнього ринку та підтримання національного виробництва, змушує формувати принципово нові для України (та протягом тривалого часу неефективні через відсутність досвіду застосування) захисні та регуляторні механізми;
- поступове запровадження міжнародних норм і стандартів у регуляторній сфері (зокрема в оподаткуванні, фінансовому секторі, соціальній сфері, стандартизації та сертифікації відповідності тощо) у процесі гармонізації національного законодавства з нормами ЄС, впровадження вимог низки міжнародних організацій змушує запроваджувати та освоювати регуляторні механізми, властиві розвиненим економікам, проте не мають достатньої практики застосування в умовах України;
- розширення ЄС відкриває перед Україною значні перспективи регіональної співпраці включаючи створення зони вільної торгівлі, використання позитивного потенціалу якої, проте, потребує опанування сучасними важелями конкуренції на зовнішніх ринках;
- інтеграційні процеси на пострадянському просторі, формування СЕП та необхідність протиставити «стихійній інтеграції» та експансії російського капіталу прозору сучасну модель економічного зростання, що дозволить поєднати вигоди економічної інтеграції з міжнародно-правовим регулюванням взаємин;
- непевність кон'юнктури світових ринків у середньо- та довготерміновій перспективі й посилення конкурентного тиску на традиційних ринках українського експорту, що призводить до скорочення виробництв, орієнто-

ваних на експорт, а отже, відповідної втрати доходів, робочих місць та надходжень до бюджету.

Активним є також вплив низки політико-економічних чинників формування стратегій господарюючих суб'єктів на дієздатність стратегії української держави.

По-перше, існують впливові сили, які дотепер одержують особистий зиск від збереження ситуації невизначеності засобів реалізації стратегічних цілей держави. Значний дефіцит економічних ресурсів зростання капіталу створює умови, за яких найбільші конкурентні переваги мають підприємства, власники яких користуються додатковими пільгами внаслідок «неформальних» зв'язків з владними структурами: виключне становище в одержанні кредитів, податкових пільг, державних замовлень, різного роду дозволів, ліцензій тощо. Позбавлення держави офіційного права надавати пільги, зокрема в оподаткуванні, не вирішує проблеми, оскільки дефіцит ринкових ресурсів зберігається, а отже, існують стимули для лобіювання групових інтересів. Підвищення доступності ресурсів для відтворення капіталу (кредитів, попиту, прибутку тощо) позбавляє привілейованих суб'єктів цих конкурентних переваг. Отже, з їх боку можливо очікувати на спротив реалізації політики зростання та підтримання продовження політики монетарних та фіскальних обмежень.

По-друге, економічні угруповання, які в минулому скористалися ситуацією стратегічної невизначеності для перерозподілу ліквідного капіталу на свою користь і зараз з певних причин позбулися можливості одержувати «ренту» від зв'язків з владними структурами, починають вкладати надбані кошти з метою відтворення цього капіталу. Для даного процесу, що має вигляд внутрішнього та «псевдоіноземного» інвестування, критично важливим є утворення в країні належного інвестиційного клімату. Отже, зростає потужність групового інтересу, основним змістом якого є запровадження безпечних умов ведення бізнесу та політики захисту вітчизняного виробництва.

По-третє, оскільки вітчизняні власники капіталів не набули достатньої потужності для ведення бізнесу за міжнародними «стандартами», є підстави очікувати на активну протидію посиленню репресивних заходів держави, що здійснюватиметься (і вже здійснюється) в контексті посилення її дієвості. Приведення вітчизняної економіки у відповідність до принципів «цивілізованого ринку», попри його безальтернативність у стратегічній перспективі, може відіграти негативну роль у залученні капіталу вищезгаданих угруповань, а отже, потребує етапності та поступовості в запровадженні.

По-четверте, можливість для представників структур державної виконавчої влади безпосередньо розпоряджатися дефіцитними відтворювальними ресурсами уможливорює їх суттєвий вплив на процеси приватизації, зокрема реформування в аграрному секторі. Це створює підстави для інституціоналізації бюрократичного контролю у відносини власності. Політика зростання, створюючи децентралізовані джерела надходження відтворювальних ресурсів, порушує розподільчу монополію владних органів, змен-

шуючи можливості контролю за приватизаційними процесами з боку їх корумпованої частини.

По-п'яте, проблема дієздатності державної політики набуває регіонального виміру. Що жорсткішою та менш сприятливою для підприємництва є політика центральних органів влади, то більше виникає підстав для корупції на рівні місцевої влади. Це у свою чергу суттєво погіршує перспективи реалізації стратегічних завдань і загострює суперечності між центром і регіонами.

По-шосте, незважаючи на існування певного прошарку населення з досить високим рівнем життя, який міг би розглядатися як соціальна база державної трансформаційної політики, реально джерелами доходів «середнього класу» сьогодні в Україні є, як правило, посередницький бізнес та напіввітніова діяльність. Отже, об'єктивно цей прошарок не зацікавлений у зростанні дієвості держави в реалізації політики ринкових реформ. Зацікавленими мають бути групи населення, представлені підприємцями, які діють у легальному бізнесі, насамперед в реальному секторі економіки, а також працівники, зайняті на таких підприємствах. Проте якщо сучасна політика держави є несприятливою для діяльності таких підприємств, вони також не зацікавлені у підвищенні дієздатності держави в рамках існуючої парадигми економічної політики.

Таким чином, нагальним завданням є забезпечення переходу до формування в Україні «стратегії зростання» як цілісного комплексу заходів щодо підтримання макроекономічної стабільності, економічного зростання, національної конкурентоспроможності, соціальної орієнтованості економіки та консолідації економічних стратегій суб'єктів різних рівнів. Причому **відтермінування у створенні інноваційно орієнтованої моделі зростання для досягнення «остаточної» стабілізації та вирішення проблем відставання у соціальному розвитку є недоцільним, оскільки саме досягнення цієї стабілізації за нинішніх умов можливе лише внаслідок надання економічному зростанню нової якості.** Необхідно виробити систему стратегічних цілей, завдань та пріоритетів, що могли б стати підґрунтям для суспільного консенсусу щодо політики економічних перетворень, забезпечивши її ефективність та виконуваність. Важливим чинником підвищення дієвості та ефективності економічної політики держави є перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських стосунків на засадах економічної демократії. Це потребує налагодження продуктивного національного економічного діалогу та запровадження реальної системи соціального партнерства.

5. Завдання та механізми забезпечення ефективності економічної стратегії в Україні

5.1. Засади формування ефективної економічної стратегії в Україні

Проведене нами дослідження досвіду та результатів застосування інструментів реалізації економічної політики на теренах України, викладене у попередньому розділі, дозволяє зробити висновок про суперечливість господарської системи, яка склалася в результаті тривалого періоду економічних трансформацій. Така суперечливість виявляється у деформації ключових макроекономічних закономірностей, неадекватності макроекономічних індикаторів, традиційно використовуваних для визначення стану економіки, «нетиповій» реакції економічних суб'єктів на заходи економічної політики, і, відповідно, - суттєвому зниженні ефективності таких заходів. **Серед основних фундаментальних деформацій зокрема виділимо наступні.**

1. Розвиток трансформаційних процесів супроводжувався зниженням технологічного рівня і ефективності виробництва, скороченням продуктивності праці, переорієнтацією промисловості на виробництва з меншою часткою доданої вартості. Таким чином, формування основ ринкової економіки в Україні супроводжувалося зниженням рівня конкурентоспроможності економіки - основної характеристики дієвості останньої в умовах ринку.

2. Прискорена приватизація спричинила формування великої кількості приватних підприємств без утворення критичної маси ефективних власників, спроможних здійснювати ефективну економічну стратегію і вести конструктивну конкурентну боротьбу. Відтак дезорганізаційний ефект приватизації на тривалий час переважив конструктивний ефект інституційного вдосконалення національної економіки.

3. Генетичним наслідком тривалого періоду здійснення антиінфляційної політики шляхом монетарних рестрикцій стало зменшення спроможності грошової системи виконувати властиві їй у ринковій економіці функції засобу обігу, платежу та нагромадження. Внаслідок цього навіть після досягнення належної внутрішньої та зовнішньої стабільності гривні ремонетизація економіки до адекватного рівня насичення її грошовою масою супроводжується помітними дисбалансами у структурі та темпах приросту грошових агрегатів.

4. Випереджальне зростання «нових» секторів, насамперед - спекулятивно-осередницького спрямування (торгівлі, фінансового посередництва, операцій з нерухомістю тощо) порівняно з реальним сектором економіки призвело до того, що, через низьку платоспроможність останнього, відбулося нагромадження ліквідності банківського сектору (у тому числі - шляхом зовнішніх запозичень) при збереженні значного незадоволеного попиту реального сектору на кредитні ресурси. Диференціація розподілу фінансових ресурсів посилюється через вузькість спектру фінансових інститутів, представлених на українському ринку.

5. Постійно зростаюча потреба у забезпеченні надходжень до державного бюджету зумовлює збереження відносно високого податкового тягаря, який гальмує економічні процеси і водночас перешкоджає реформуванню податкової системи на засадах стимулювання економічної активності.

6. Економічній політиці держави притаманні значний рівень непослідовності, переважання тактичних компонентів над стратегічними, високий рівень залежності від політичної кон'юнктури. Це дезорієнтує суб'єктів господарської діяльності, перешкоджає формуванню ними дієвих власних стратегій, викликає тенденцію до їхнього опору такій політиці, а відтак - різко знижує ефективність останньої.

Позитивні тенденції економічної динаміки, започатковані в Україні наприкінці 1999 р., свідчать про поступовий перехід національної економіки до нової фази розвитку, в якій мають виявлятися результати здійснених у попередні роки ринкових економічних перетворень. Між тим, відсутність дієвих структурних зрушень в економіці свідчить про те, що в ній поки що не склався «господарський порядок», який на саморегульованих засадах забезпечує збалансованість соціально-економічного розвитку та внутрішні стимули до економічного зростання.

Відтак «економічний романтизм» як фетишизація самого процесу ринкових реформ, що панував в Україні протягом 90-х років, має поступитися місцем «економічному прагматизмові» - підпорядкуванню заходів економічної політики потребам економічного зростання, використанню конкурентоспроможності національної економіки як головного критерію ефективності цієї політики. Йдеться про формування в Україні **«економіки зростання» - економічної системи, інтенсивний розвиток якої відбувається переважно під впливом внутрішніх та іманентних їй чинників і має відносну автономію щодо внутрішніх та зовнішніх політичних впливів.**

Важливість такого завдання критично зростає в світлі явищ фінансово-економічної кризи, яка жорстко вразила українську економіку наприкінці 2008 р. - у першій половині 2009 р. та довела нежиттєздатність фрагментарної експорторієнтованої моделі розвитку, яка вкоренилася в Україні в період економічного зростання.

«Економіка зростання» має спиратися на комплекс відповідних стратегій на рівні суб'єктів господарювання. Довгострокове планування власного розвитку здійснюють насамперед великі компанії, які будують свою інвестиційну стратегію, виходячи з очікувань щодо перспектив динаміки економічного середовища. Малі та середні підприємства здебільшого прямо чи опосередковано входять до сфери економічного впливу великих компаній, отже, здійснюють власне стратегічне планування з урахуванням стратегій великих підприємств. Отже, **для якнайшвидшого відновлення стратегічної орієнтованості національного економічного розвитку потрібно зберегти і розвинути великі підприємства, які є або мають перспективи стати основою галузевих або регіональних кластерів** та розповсюдити таким чином ефект від свого економічного зростання. Становлення національних промислово-фінансових угруповань спроможне не тільки додат-

ково посилити інвестиційний та відтворювальний процес в економіці, але й зміцнити економічні передумови для оптимізації відносин між центром та регіонами.

Потрібно усвідомлювати, що внаслідок тривалої кризи в Україні сформувалися жорсткі фінансові обмеження зовнішнього та внутрішнього характеру, які різко звужують стратегічний вибір, спричиняють загострення конфлікту з приводу цих ресурсів між економічними і політичними силами. У зв'язку з цим **безумовного пріоритету** порівняно з іншими напрямками економічної стратегії держави має **набути сприяння ресурсотворчій діяльності національного капіталу на внутрішніх ринках. Національний капітал має в собі потужну державницьку функцію**, оскільки він зацікавлений у сильній державі, яка спроможна гарантувати дотримання суб'єктами господарювання ринкових «правил гри».

Таке сприяння має відбуватися із залученням інструментів грошово-кредитної, бюджетно-податкової, структурної, інституційної, зовнішньоекономічної, соціальної політики. Подолання антагонізму інтересів економіко-політичних груп та тенденцій до рентної поведінки суб'єктів господарювання має відбутися через політику стимулювання економічного зростання за допомогою бюджетно-податкових та грошово-кредитних важелів і забезпечення вдосконалення механізмів міжгалузевого переливу капіталів та розбудови ринкової й інформаційної інфраструктури. Базовою метою такої стратегії є забезпечення стійкого економічного зростання та структурної модернізації національної економіки з метою зміцнення національної конкурентоспроможності та забезпечення реалізації національних інтересів України.

Головними напрямками «стратегії зростання» є наступні.

- **Швидке відновлення місткості внутрішнього ринку** як найкращого способу поширення позитивного ефекту від економічного зростання. Розвиток виробництва товарів народного споживання і сфери послуг має стимулювати прискорене капіталотворення для послідовної реалізації динамічних структурних пріоритетів. Зростання інвестиційної активності має адекватно відображатися у зростанні інвестиційного попиту на внутрішньому ринку.

- **Збереження стану відносної валютно-грошової та фінансової стабільності**, з утриманням темпів інфляції, курсової динаміки, показників внутрішнього та зовнішнього боргу, балансу бюджету, платіжного балансу в межах, які не перешкоджають розвитку бізнесу в Україні.

- **Реалізація факторних переваг України**, серед яких основними є гео-економічні чинники, наявність родючих сільськогосподарських угідь, висококваліфікована робоча сила, розвинена виробнича інфраструктура. Значний потенціал на цих напрямках дає підстави очікувати суттєве зростання ВВП лише за рахунок збільшення його використання.

- **Суттєва активізація інвестиційних процесів**, надання їм переважно інноваційної спрямованості, забезпечення зміни структури національної економіки, виходячи з вимог соціально-економічної ефективності та національної конкурентоспроможності.

- **Забезпечення випереджального розвитку людського капіталу** як основного конкурентного чинника в сучасній економіці, якнайповніші розвиток та використання інтелектуального та підприємницького потенціалу нації.

- **Поширення соціального ефекту від економічного зростання** у вигляді підвищення рівня реальних доходів та купівельної спроможності населення, посилення соціального захисту, поліпшення умов життя.

- **Ефективна інтеграція до світового господарства**, спрямована на оптимальне використання національного економічного потенціалу та оволодіння сучасними конкурентними перевагами.

Принципово важливим засобом забезпечення ефективності стратегії зростання є максимальне уникнення конфлікту стратегічних і тактичних завдань, що, на жаль, досить часто зустрічалося у попередньому досвіді реалізації економічної політики.

Необхідно чітко визначити причинно-наслідковий зв'язок у реалізації завдань економічної стратегії, враховувати, *що* саме потрібно розглядати як передумови, а що - як наслідки економічного зростання. Зокрема, посилення соціальної орієнтації економіки, поглиблення грошової й фінансової стабілізації, детінізація економіки, вирівнювання регіональних диспропорцій мають розглядатися саме як наслідки економічного зростання та позитивних структурних зрушень, а не як самодостатні завдання, політизоване «понадпланове», але фрагментарне досягнення яких спричинює руйнування цілісності стратегії зростання.

Економічний ефект від відновлення економічного зростання в галузях, орієнтованих переважно на споживчий ринок, має використовуватися для первинного генерування фінансових ресурсів та поступового відновлення відтворювального процесу на підприємствах та в народному господарстві загалом, відбудови економічно обґрунтованого механізму визначення ефективності виробництв та забезпечення їхньої конкурентоспроможності. **Критеріями успішності економічної стратегії на даному етапі є: зближення рівнів прибутковості виробничого та торговельно-фінансового капіталів, достатнє ресурсне забезпечення відтворювальних процесів, зниження фіскального тиску на реальний сектор економіки, нормалізація платіжної дисципліни та процесів ціноутворення.** Відновлення зростання за рахунок підвищення рівня використання наявних потужностей, яке потребує мінімальних капіталовкладень, має вести до перенакопичення капіталу в зростаючих галузях і утворення тимчасово вільних фінансових ресурсів як інвестиційного потенціалу для технологічного оновлення більш складних перспективних виробництв.

Нагромаджений інвестиційний потенціал має використовуватися у галузях, які можуть розвиватися за умов уже структурованого та місткого ринку, готового до споживання складних товарів тривалого користування, а також попиту на технологічне устаткування з боку вітчизняних виробників, котрі дійшли до стадії оновлення виробничих фондів. Кваліфікований підхід до інвестування у цих сферах дає підстави прогнозувати пошук інвесторами насамперед своєрідних «точок зростання», визначальною ознакою

яких є зростання віддачі на капітал та зниження питомих витрат виробництва, і котрі є основою нового технологічного устрою в економіці²⁹⁰. На базі розвитку таких «точок» повинне розвинутися масове зростання інвестиційних процесів насамперед з приватних джерел на базі фінансових ресурсів, акумульованих у попередні періоди.

З нашої точки зору, час економічної стратегії макроекономічної стабілізації, яка спричинює консервування структурних диспропорцій та стагнацію національної економіки вже минув. Альтернативою їй могла б стати стратегія *«економічного протекціонізму»*.

Стратегія «економічного протекціонізму» розглядається як комплекс заходів щодо забезпечення засобами держави рівноправної конкуренції на внутрішньому ринку України перехідного періоду. Сенсом такої політики є захист та підтримка державою елементів національної економічної системи (або системи «господарського порядку») - на відміну від нейтрально-відстороненого ставлення до них, характерного для консервативно-ліберальних концепцій. Важливо наголосити, що економічний протекціонізм лише тоді не призведе до автаркії та штучного гальмування структурних і технологічних перетворень, коли він виходитиме не з позиції *обмеження* конкуренції, а з позиції *забезпечення* на внутрішньому ринку України добросовісної та продуктивної конкуренції. Це основний принцип стратегії економічного протекціонізму, і саме цим останній відрізняється від штучно поширеного у суспільній свідомості традиційного розуміння²⁹¹.

Вичерпання чинників екстенсивного економічного розвитку зумовлює постійне посилення уваги до пошуку нових факторів прискорення економічної динаміки, адекватних сучасному стану розвитку світової економіки. Запровадження в Україні інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання з політичної мети перетворюється на об'єктивну необхідність. Адже лише у такому випадку зростання матиме «кумулятивний» характер, за якого ефект від екстенсивного використання наявних потужностей перевищить потенційно можливий за рахунок інвестиційного та інноваційного зростання.

Інноваційний розвиток можна охарактеризувати як **процес структурного вдосконалення національної економіки, який досягається переважно за рахунок практичного використання нових знань для збільшення обсягів суспільного виробництва, підвищення якості суспільного продукту, зміцнення національної конкурентоспроможності та прискорення соціального прогресу в суспільстві.**

Специфічні риси інноваційної моделі розвитку полягають в тому, що вона:

- прискорює зростання продуктивності факторів виробництва, що важливо за умов дефіцитності принаймні одного з них;

²⁹⁰Макаренко І. Інновація («точка росту»): влияние на функционирование экономики в переходный период. - К.: Знання. - 1998.

²⁹¹Жаліло Я. А., Сменковський А. Ю. Концептуальні засади стратегії економічного протекціонізму // Стратегічна панорама. - № 1-2. - 2000. - С. 109.

- забезпечує прискорення зростання обсягів виробництва;
- прискорює структурні зрушення, сприяє перерозподілу ресурсів на перспективні напрями суспільно-економічного розвитку;
- поліпшує статус країни у глобальній економіці та національну конкурентоспроможність.

Значне відставання України у соціально-економічному та науково-технічному розвитку не лише від розвинених країн світу, але й від колишніх держав «соціалістичного табору» робить перехід до інноваційного типу розвитку неодмінною умовою збереження економічного та політичного суверенітету. Як слушно зауважують вітчизняні дослідники, «основою нового стратегічного курсу... має стати опрацювання та реалізація державної політики, спрямованої на створення необхідних економічних, інституційних, науково-технічних та соціальних передумов утвердження України як високотехнологічної держави, її входження до кола високотехнологічних країн світу... Ця мета може стати фундаментом не лише економічної стратегії, а й політичної консолідації нації»²⁹².

Відтак максимально повна реалізація синергетичного ефекту інноваційного розвитку видається єдиною можливим способом реалізації завдання надолужування технологічного та економічного відриву від розвинених країн світу, яке постає як перед Україною, так і перед рештою постсоціалістичних країн.

Особливості процесу економічних трансформацій накладають свій відбиток на реалізацію інноваційної політики. Насамперед, у перехідній економіці, яка характеризується нестабільністю економічних відносин та інституційною й інфраструктурною недовершеністю, реалізація повного інвестиційного циклу є вельми утрудненою та потребує значних витрат. Додаткові труднощі створює активне входження перехідних країн до глобалізованої економіки. Підвищення відкритості економіки запроваджує суттєві обмеження ефективності економічної політики держави, зокрема і в інноваційній сфері. Перед урядами, які здійснюють економічні трансформації, постає триєдине завдання щодо здійснення структурної перебудови всього комплексу економічних відносин відповідно до потреб ринкової економіки, потреб відкритої економіки, потреб запровадження інноваційного типу розвитку та побудови основ постіндустріального суспільства.

Між тим, **під час розробки відповідної стратегії держави має бути врахована низка обмежень, які окреслюють можливості вибору інструментів соціально-економічної політики й фактично формують нову модель останньої.**

1. Заходи економічної політики мають враховувати соціальні очікування громадян та забезпечувати прозорий взаємозв'язок з поліпшенням якості їхнього життя. Тому посилення орієнтації ресурсних потоків на інвестиційні потреби має компенсуватися розширенням можливостей реалізації трудово-

²⁹²Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А. С., Гесць В. М., Кінах А. К., Семиноженко В. П. - К.: Знання України, 2002. - С. 86.

го та підприємницького потенціалу нації й збільшенню доходів населення саме на цій основі.

2. Спираючись на створені основні складові ринкової економічної системи, необхідно надавати пріоритет розбудові прозорого конкурентного поля, забезпеченню рівності «правил гри» суб'єктів ринку, деполітизації та демонаполізації ділового середовища, що дозволить максимально скористатися з дії ринкових механізмів регулювання та звести до мінімуму ручне керування та адміністративне втручання в економічні процеси.

3. Інструменти та заходи економічної політики мають застосовуватися у жорсткій відповідності до міжнародно прийнятої практики, норм рівності конкурентного середовища, рівнодоступності, що серед іншого передбачено й міжнародними зобов'язаннями України та досить жорстко контролюється зовнішньоторговельними партнерами.

4. Має зміцнюватися спроможність економіки України протистояти негативним зовнішнім впливам, які зростають у міру збільшення її відкритості.

5. Зважаючи на значну обмеженість фінансових ресурсів, доступних для забезпечення реалізації стратегічних завдань, ключовим пріоритетом має стати *цільове* спрямування інвестиційних коштів та інструментів державного стимулювання. Важливими кроками у цьому мають стати також послідовне звуження сфери впливу тіньової економіки та рішуче зниження рівня корупції.

6. Обов'язковими умовами ефективності модернізаційної стратегії у соціально-економічній сфері мають стати консолідація влади, уникнення будь-якої конфронтації її гілок, забезпечення їх ефективною взаємодією та співпраці навколо визначених стратегічних завдань.

Усе зазначене має бути визначальним у формуванні соціально-економічної стратегії держави та реалізації заходів поточної соціально-економічної політики.

5.2. Основні пріоритети економічної стратегії України

5.2.1. Орієнтири «нової хвилі» економічних реформ

Завдання формування інноваційної моделі розвитку та побудови передумов європейської інтеграції України потребують суттєвої активізації цілеспрямованої економічної політики держави. Йдеться, по суті, про «нову хвилю» економічних реформ, яка має сформувати механізми та інструменти економічної політики, що дозволять реалізувати нагромаджений потенціал інституційних змін, спрямують на ці завдання технічні, фінансові, людські, організаційні ресурси, набути протягом періоду економічного зростання.

Важливість цілеспрямованої державної стратегії посилюється обранням Україною євроінтеграційними орієнтирами розвитку. Відповідно до Копенгагенських критеріїв, щоб набути членства в ЄС, претенденти мають, зокрема, забезпечити:

- стабільність суспільних інститутів;

- функціонування дієвої ринкової економіки, здатність витримати тиск конкуренції та ринкових сил у межах ЄС;
- спроможність взяти на себе зобов'язання, які накладає членство, зокрема Економічний і Валютний союзи²⁹³.

Економічній політиці періоду радикальних економічних перетворень часто були притаманні фрагментарність та непослідовність, що пояснювалося піонерним характером перетворень, методологічним вакуумом щодо їхньої стратегії, значною часткою невизначеності реакції економічної системи на перетворюючі впливи, що утруднювало довгострокове прогнозування. Економічна система, яка сформувалася в Україні нині, є набагато більш передбачуваною. Відтак утворилися підстави для переходу до послідовної економічної стратегії, яка базується на органічному поєднанні ліберальних принципів господарської діяльності та ринкових важелів державного регулювання.

Як засвідчили події останніх років, економічні суб'єкти в Україні вже спроможні раціонально реагувати на коливання ринкового середовища, проте така реакція часто не співпадає зі стратегічними завданнями економічної політики. Уряд намагається виправити становище шляхом адміністративного впливу на економіку, проте дієвість такого впливу стає дедалі меншою. Реалізація стратегії тривалого економічного зростання та інноваційного розвитку можлива лише у разі наявності інструментарію грошово-кредитної, валютної, бюджетно-податкової політики, спроможного ефективно впливати на поведінку самостійних суб'єктів господарювання, кожний з яких діє, виходячи з власних економічних інтересів та стратегічних завдань.

Виходячи із зазначеного, доцільно, на нашу думку, виокремити низку стратегічних пріоритетів внутрішньої та зовнішньої економічної політики «нової хвилі» економічних реформ, які мають сприяти зміцненню конкурентоспроможності національної економіки та набувають критичної ваги в контексті збереження суверенітету економічної політики в умовах економічної глобалізації.

1. Забезпечення високих темпів економічного зростання зі збільшенням ваги внутрішніх чинників економічної динаміки: споживчого попиту населення, інвестиційного попиту підприємств. Експортна модель зростання ризикована у її неконтрольованості та невеликій передбачуваності. Структурна перебудова національної економіки потребує активізації чинників економічного зростання, на які може впливати політика уряду, структуруючи та спрямовуючи ці чинники.

2. Поєднання монетарної стабільності з економічним зростанням. Незважаючи на ремонетизаційні процеси, високі темпи економічного зростання та розвиток монетарної інфраструктури підтримують дефіцит ліквідних ресурсів суб'єктів господарювання. Підтримання стійкого економічно-

²⁹³Бурлай Т. В. Критерії оцінки перспектив конвергенції перехідних економік // Економіка і прогнозування. - 2005. - № 1. - С. 55.

го зростання потребує диверсифікації інструментів регулювання грошової пропозиції та засобів грошової емісії, посилення мультиплікативного ефекту грошової системи.

3. Визначення **формування дієвих суб'єктів господарювання** як одного з визначальних критеріїв ефективності економічної політики. Для реалізації цього завдання потрібні: фінансове оздоровлення та платоспроможність підприємств; підтримка розвитку внутрішнього ринку, зокрема маркетингових та постачальницько-збутових структур; полегшення доступу до коротко- та, головне, довгострокових кредитних ресурсів; зменшення фіскального тиску на суб'єктів господарювання тощо. Значну роль відіграватиме також підвищення рівня менеджменту на підприємствах через широкомасштабні державні освітні та консалтингові програми.

4. **Зміцнення конкурентоспроможності українських виробників на міжнародних та внутрішньому ринках.** Від нинішньої моделі здобуття конкурентних переваг переважно за рахунок цінкових чинників (внаслідок девальвації національної валюти чи заниження собівартості продукції, зокрема - через низьку вартість робочої сили), потрібно переходити до реалізації факторних переваг української економіки, якими є: природно-ресурсне багатство (зокрема - в аграрній сфері), людський капітал, науково-технологічний потенціал, гео економічні чинники тощо.

5. **Чітке визначення галузевих і структурних пріоритетів довгострокового розвитку.** Підтримка розвитку таких пріоритетних напрямів має забезпечуватися як за допомогою цільових важелів (інвестиційної, податкової, бюджетної, кредитної та іншої політики), так і шляхом узгодження всіх інших засобів економічної політики з потребами розвитку зазначених галузей. Неодмінно пріоритетного характеру має набути розвиток новітніх технологічних укладів та галузей інфраструктури. Щодо інших галузей має бути розроблений та застосований механізм їхньої адаптації до функціонування в умовах конкуренції, або цілеспрямованого скорочення.

6. **Спрямування інвестиційної діяльності згідно завдань становлення ефективної національної економіки,** підвищення продуктивності праці та зміцнення конкурентоспроможності національної економіки. Через брак інвестиційних ресурсів інвестиційні процеси забезпечують нині переважно відтворення структури, сформованої в межах експортної моделі зростання. Впровадження дієвих механізмів спрямування доходів експортних галузей на потреби інвестування української економіки, з поступовим збільшенням частки інвестицій до галузей з більш високим рівнем переробки потребує активної розбудови фондового ринку, фінансово-банківської інфраструктури, а також значної модернізації системи податкових важелів відповідно до міжнародних економіко-правових норм.

7. **Розбудова механізмів довгострокового інвестиційного кредитування.** Випереджальне зростання довгострокового кредитування, яке відбувається в Україні, є все ж таки недостатнім для того, щоб забезпечити належне фінансування інвестиційної діяльності підприємств. «Нова хвиля» економічних реформ потребує розбудови інститутів довгострокового кре-

дитування, запровадження спеціальних інструментів страхування та резервування довгострокових кредитів, зокрема відповідної політики підтримки надання таких кредитів з боку Національного банку.

8. Заохочення інноваційних процесів. Реалізація зазначених завдань має створити макроекономічне середовище, сприятливе для використання інноваційної діяльності як дієвого важеля здобуття конкурентних переваг на ринку. Між тим, необхідні спеціальні важелі державної політики у кредитній та податковій сферах, які компенсуватимуть підвищену ризиковість інноваційних проектів. Необхідна також активна діяльність держави щодо прямої підтримки наукових та науково-технологічних розробок у фундаментальній та прикладній сферах.

9. Перехід від стабілізаційної до стимулюючої функції державних фінансів. Налагодження дієвого механізму наповнення та витрачання державного та місцевих бюджетів стало важливим позитивним здобутком. Проте фіскальні інструменти поки що не перетворилися на важелі державної економічної політики. Подальші реформи у податковій сфері мають продовжувати політику зниження фіскального навантаження на товаровиробників, включаючи поетапне запровадження єдиного соціального податку, перехід до обґрунтованих критеріїв надання податкових преференцій відповідно до міжнародних економіко-правових норм та завдань економічної стратегії держави, моніторинг їх цільового використання.

Реформування сфери бюджетних видатків має впроваджувати інструменти підвищення їх ефективності, у тому числі - видатків соціального призначення, перебудові та значному розширенні бюджетних інвестицій. Від фетишизації збалансованого бюджету потрібно перейти до механізмів виваженого використання дефіцитного фінансування продуктивних бюджетних видатків як стимулу економічного розвитку.

10. Формування ефективної інституційної структури національної економіки. У національній економіці поки що лише відбувається становлення ефективних організаційно-економічних відносин, які б забезпечили оптимальне використання наявного економічного потенціалу країни. Відтак пріоритетні напрями економічних реформ мають поєднувати подальшу приватизацію з підвищенням ефективності управління державним сектором економіки, обґрунтованим визначенням оптимального розміру останнього. Визначальним інституційним наслідком «нової хвилі» економічних реформ має стати становлення потужного національного капіталу як основи національної макроекономічної стабільності та конкурентоспроможності. Великий бізнес повинен стати «точкою зборки» національної економіки, довкола якої створюватиметься сприятливе середовище для розвитку малого й середнього бізнесу.

11. Послідовне підвищення рівня заробітної плати та відновлення її стимулюючих функцій. Таке завдання є принципово важливим з огляду на необхідність забезпечення розширеного відтворення робочої сили належної якості. Єдино можливий шлях реалізації цього завдання - через значне підвищення продуктивності праці на базі поліпшення організацій-

ної та технологічної структури національної економіки. Таке підвищення нерозривно пов'язане з формуванням економічної мотивації до продуктивної праці, ефективної структури зайнятості та вивільненням надлишкових працівників. Відтак збереження високих темпів зростання сукупного доходу економічно активного населення України потребуватиме заходів щодо структурної модернізації ринку праці, підвищення його гнучкості, розширення зайнятості в малому та середньому бізнесі.

12. Розвиток людського капіталу як основної конкурентної переваги у постіндустріальному світі. Збереження архаїчної системи соціального захисту та забезпечення все більше суперечить макроекономічним зрушенням, які відбуваються в державі. Належне відтворення та примноження людського капіталу потребує проведення ґрунтовної пенсійної реформи, впровадження сучасних організаційних форм, диверсифікації державної, муніципальної та приватної власності у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, розбудови страхової системи їхнього фінансування.

13. Забезпечення паритетної участі України у глобальних економічних процесах. Зростання фактичної відкритості економіки України поки що практично не є предметом стратегічного впливу та не здобуло належного інституційного оформлення. Формування структури та географії зовнішньої торгівлі відбувається переважно стихійно, суто під впливом світової економічної кон'юнктури. Тому заходи щодо забезпечення конкурентоспроможності національної економіки мають доповнюватися опануванням міжнародно прийнятними засобами підтримки та просування інтересів національного потребу на ринках інших країн. Міжнародно-правового врегулювання потребує участь України в економічній кооперації на пострадянському просторі - засобами такого врегулювання мають стати угоди щодо Єдиного економічного простору, у формуванні змісту яких Україні доцільно брати активну участь. Практичних кроків потребує реалізація стратегічно важливого напрямку поступового зближення української економіки з економічним простором ЄС, яке має відбуватися через розширення поля кооперації з країнами Центральної та Східної Європи - новими членами ЄС.

14. Посилення «агресивності» експортної політики, яка має спрямовуватися на радикальне поліпшення структури українського експорту та дієву підтримку дій українських експортерів щодо утримання на зарубіжних ринках та освоєння нових. Йдеться, зокрема, про сприяння українському експорту на рівні міждержавних та міжнародних угод, підтримку українських компаній у антидемпінгових розслідуваннях, а також застосування широкого спектру прийнятних згідно з міжнародними правилами методів підтримки експортерів.

15. Диверсифікація протекціоністської політики, під час якої має відбуватися компенсація зниження прямих тарифних та нетарифних засобів захисту внутрішнього ринку непрямыми, освоєння арсеналу засобів, передбачених (та широко застосовуваних у світі) системою угод СОТ. Зниження рівня захисту внутрішніх ринків має супроводжуватися активною

структурною політикою, яка здійснюватиметься відповідно до визначених стратегічних пріоритетів.

16. Детінізація економіки, легалізація тіньових доходів і капіталів, без яких неможливі ні здійснення ефективної національної економічної стратегії, ні паритетна інтеграція до світового економічного співтовариства. Потенціал детінізації, який сформувався внаслідок упорядкування податкового адміністрування, розподілу бюджетних видатків, заходів щодо фінансового контролю, вжитих НБУ, тощо, поступово вичерпується. Подальше залучення до офіційного господарського обороту коштів, які обслуговують тіньові економічні операції, або вивезені за кордон, потребує розробки спеціальної довгострокової політики конверсії тіньових капіталів некримінального походження з максимальним збереженням нагромадженого у цьому секторі позитивного технологічного, організаційного, фінансового та людського потенціалів.

17. Формування підвалин інформаційного суспільства. Інформаційна природа техніко-економічного укладу, який здобув панівне положення у глобальній економіці, зумовлює необхідність широкої інтеграції України у світові процеси створення та використання інформаційних технологій, які покликані стати потужним інструментом перетворення країни на високотехнологічну, конкурентоспроможну державу, прискорення її економічного зростання, піднесення загального добробуту її громадян. Таке завдання є своєчасним для нинішнього етапу розвитку економіки: адже інформаційно-комунікаційні технології є невід'ємними умовами конкурентоспроможності виробництв у будь-яких галузях. Відтак необхідна цілісна стратегія щодо створення економічної мотивації та відповідного інституційного середовища для широкомасштабного та ефективного використання національних та глобальних знань у всіх секторах економіки, активізації виробництва, попиту та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери виробництва, громадського та особистого життя населення України.

5.2.2. Стимулювання інвестиційних та інноваційних процесів

Пріоритетність завдань макроекономічної стабілізації в економічній політиці спричинила фіксацію в Україні на тривалий час стану «псевдорівноваги» грошово-фінансових показників на мінімальному рівні, за якого економіка не мала належного потенціалу економічного зростання. Доходи, які формувалися в суспільстві, виявлялися замалими і не створювали умов для здійснення заощаджень як джерел інвестування²⁹⁴. Звуженість господарських оборотів призвела до виникнення системної суперечності у процесах нагромадження: їхнє здійснення за рахунок необхідного, а не додаткового продукту можливе лише внаслідок зменшення необхідного споживання, а отже - зменшення платоспроможного попиту. До того ж, методи та інстру-

²⁹⁴Кваснюк Б. Є. Заощадження як економічна категорія // Економіка і прогнозування. - № 1. - 2000. - С. 27.

менти, за допомогою яких здійснювалася макроекономічна стабілізація, витіснили значну частину вітчизняних капіталів, доходів та заощаджень до тіньової сфери, яка за визначенням не може стати джерелом інвестиційних ресурсів офіційної економіки.

Між тим, недостатнє інвестування спричинює втрати конкурентоспроможності національної економіки, занепад основних фондів, спад виробництва та збільшення собівартості продукції, що, в свою чергу, зумовлює загострення проблеми інвестиційних ресурсів, відтак - подальше недоінвестування. У довгостроковій перспективі недоінвестування створює технологічні та екологічні загрози, підвищує невизначеність стратегічних перспектив соціально-економічного розвитку.

Зростання обсягів інвестування, яке спостерігається в Україні з 1998 р., дещо поліпшило становище, засвідчило припинення деструктивних процесів у інвестиційній сфері. Між тим, відновлення належних обсягів та структури інвестування, які критично необхідні для структурної перебудови національної економіки відповідно до вимог ефективного ринкового регулювання та забезпечення міжнародної конкурентоспроможності, потребує цілеспрямованої інвестиційної стратегії держави, яка долає гостру ресурсну недостатність, що склалася в Україні, та стимулює інвестиційну та інноваційну активність економічних суб'єктів.

Успішна реалізація завдань інвестиційної стратегії визначальним чином залежатиме від утвердження ефективної системи мобілізації інвестиційних ресурсів та управління ними. Інвестиційна стратегія - це комплекс взаємопов'язаних заходів у грошово-кредитній, фінансовій, бюджетно-податковій, зовнішньоекономічній, економіко-правовій та інших сферах, розрахований на тривалий період. Не відмовляючись від підтримання макроекономічної стабільності, потрібно змістити її акцент на стабілізацію фінансового становища підприємств та сприяння акумуляції національного інвестиційного потенціалу. **Ефективна інвестиційна політика має зайняти центральне місце в економічній стратегії держави у грошово-кредитній, фінансовій, зовнішньоекономічній сферах.**

Проте, щоб потреба в інвестиціях перетворилася на «попит» на них, вона має бути також «платоспроможною». Іншими словами, потрібні наявність ресурсів для інвестування та спроможність реципієнта використати ці ресурси настільки ефективно, щоб забезпечити достатній рівень прибутку як для себе, так і для власника самих ресурсів.

Штучне «насадження» інвестицій за умов збереження низького «попиту» на них з боку національної економіки, коли інвестиції зростають швидше за зростання реальних доходів, знижує норми прибутку та зменшує стимули для приватного інвестування. І навпаки, збільшення «попиту» на інвестиції підвищує норму прибутку та сприяє децентралізованому стимулюванню інвестиційних процесів. Становище надмірної «пропозиції» інвестицій можливе, зокрема, у разі диспропорційної динаміки окремих галузей економіки, наприклад - внаслідок їхньої переважно експортної орієнтації, або монопольного становища. Відтак, саме **збільшення «попиту» на**

інвестиції за рахунок активізації господарських оборотів на внутрішніх ринках є головною ознакою дійсного економічного підйому та має стати визначальним орієнтиром структурної та інвестиційної політики в Україні.

Місія інвестиційної політики полягає в тому, щоб адаптувати сучасну модель інвестування до конкретних умов перехідного періоду, коли «вбудованої» самоорганізації ринкової економіки недостатньо для вирішення проблем, що виникають²⁹⁵. Тому **стратегія нагромадження та мобілізації інвестиційного потенціалу України має передбачати:**

- забезпечення макроекономічних умов, сприятливих для підприємницької діяльності на економічному просторі України, отримання прийнятної норми прибутку, стимулів утворення та нагромадження фінансових ресурсів у країні;

- спрямування ресурсів кредитно-фінансової сфери на здійснення інвестицій у реальний сектор економіки, узгодження грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики із завданнями інвестиційної стратегії;

- стимулювання розвитку фондового ринку, кредитних, інвестиційних фондів та інших фінансових інститутів, які мають забезпечити спільне фінансування інвестиційних проектів вітчизняними та зарубіжними інвесторами;

- збільшення фінансових ресурсів населення, національних підприємств і держави та їх спрямування на інвестиції до реального сектору економіки;

- запровадження амністії некримінальних тінювих капіталів, що позбавить їх необхідності здійснювати «псевдоімпорт капіталу», а державу - потреби створювати для цього додаткові пільгові умови;

- залучення до відкритої економіки капіталу, котрий ухиляється від оподаткування і вивезений за кордон, перекриття каналів нелегального відпливу фінансових ресурсів за кордон;

- упровадження режиму найжорсткішої економії та раціонального використання бюджетних коштів, підвищення їх ролі як макроекономічного регулятора і складової інвестиційного потенціалу;

- створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій та їх використання для здійснення визначених структурних зрушень, підвищення спроможності національної економіки до сприйняття таких інвестицій;

- забезпечення послідовності та прозорості державної стратегії й тактики економічної політики, формування інститутів гласного впливу підприємницьких структур на процес прийняття рішень;

- відновлення та розвиток мотивації суб'єктів господарювання та населення до інвестування, спрямування інвестицій до реального сектору економіки, на здійснення позитивних структурних зрушень.

Насамперед, стратегія має передбачати активні заходи щодо сприяння формуванню основних джерел інвестицій.

²⁹⁵Смирнов В., Арцишевски Л. К задействию внебюджетных источников финансирования инвестиций. // Российский экономический журнал. - № 5-6. -1997. - С. 22.

У сфері мобілізації та розширення власних інвестиційних ресурсів підприємств стратегія має спиратися на заходи щодо сприяння зростанню обсягів виробництва національних товаровиробників, зниженню рівня витрат виробництва та підвищенню його ефективності, орієнтуватися на активізацію процесів капіталотворення на підприємствах. Пріоритет у політиці стимулювання інвестиційних процесів має надаватися «точкам економічного зростання», спроможним до швидкого розвитку виробництва, формування фінансових ресурсів та розвиток яких матиме мультиплікаційний ефект для інших виробництв та галузей народного господарства²⁹⁶. Потрібно стимулювати реструктуризацію підприємств, яка забезпечить покращення управління активами, впровадження ефективного фінансового планування, відновлення мотивів до довгострокової інвестиційної діяльності підприємства.

Важливим стратегічним завданням є підтримка створення промислово-фінансових груп з наступним спрямуванням їхніх ресурсів на реалізацію довгострокових інвестиційних проєктів та проєктів, що потребують значних обсягів інвестицій за рахунок корпоративного фінансування цих проєктів вітчизняними та зарубіжними суб'єктами. Як наголошують автори монографії «Інноваційна стратегія українських реформ», визначальне стратегічне завдання держави вбачається в «концентрації фінансового й інтелектуального капіталу на нових пріоритетних напрямках, **створенні великих конкурентоспроможних фінансово-промислових корпорацій - національних економічних лідерів, здатних виконати функцію локомотивів розвитку**»²⁹⁷.

Закон «Про промислово-фінансові групи в Україні» прийнятий ще у 1995 р. Проте промислово-фінансові групи (ПФГ), відповідно до Закону, створюються з метою реалізації державних та міжнародних програм розвитку пріоритетних галузей і структурної перебудови і мають термін дії відповідно до цих документів. Останнє положення практично перекреслює позитивний потенціал ПФГ. Адже діяльність суб'єктів ринку, що здійснюють розвиток пріоритетних галузей і продукції, не може обмежуватися короткостроковим періодом. Таким чином, необхідна модернізація зазначеного Закону, який сприяв би орієнтації ПФГ на виробництво інноваційної пріоритетної продукції. Запровадження дієвих ПФГ могло б суттєво скоротити розрив між фінансовим та виробничим капіталом та, шляхом об'єднання цих ресурсів, значно підвищити спроможність до фінансування інноваційної діяльності за рахунок власних коштів групи.

Сприяння генеруванню інвестиційних ресурсів на підприємствах має поєднуватися із забезпеченням умов для перетоку фінансових ресурсів, акумульованих у галузях, які зростають випереджальними темпами, у

²⁹⁶Макаренко І. Інновація («точка росту»): вплив на функціонування економіки в перехідний період. - К.: Знання. - 1998.

²⁹⁷Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А. С., Геєць В. М., Кінах А. К., Семиноженко В. П. - К.: Знання України, 2002. - С. 268.

структурну перебудову галузей, в яких Україна має перспективні порівняльні конкурентні переваги (переважно - галузі з високим рівнем доданої вартості), сприяння утворенню міжгалузевих промислово-фінансових груп, цільовому банківському кредитуванню цих галузей, стимулювання реструктуризації у галузях, які потребують пристосування до зміни зовнішньої економічної кон'юнктури, скорочення надлишкових потужностей та оновлення основних фондів.

Стосовно залучення **коштів населення** як інвестиційного ресурсу *стратегія повинна спиратися на заходи щодо підвищення рівня доходів населення, вчасне індексування їх відповідно до рівня інфляції згідно з чинним законодавством, та орієнтуватися на збільшення схильності до заощадження та акумуляцію тимчасово вільних грошових ресурсів населення на потреби інвестування.* Необхідно підтримувати високу довіру населення до вітчизняних кредитно-фінансових установ та цінних паперів, стимулювати спрямування коштів населення на потреби забезпечення самозайнятості, підприємницьку діяльність, утворення малих підприємств.

У зазначеному контексті важливо враховувати різницю між операційними заощадженнями, розрахованими на нагромадження з метою погашення нерівномірності доходів, придбання великих покупок чи здійснення інших значних одноразових витрат, та довгостроковими, які можуть набувати форми цілеспрямованих інвестицій у власний бізнес, цінні папери, строкових внесків, страхових рахунків тощо. Активне зростання депозитів, яке спостерігалось у роки, що передували кризі 2008-2009 рр., дещо змінило структуру сукупних заощаджень на користь довгострокових банківських депозитів, проте кризові явища у банківському секторі призвели до зламу цієї позитивної тенденції і, на думку багатьох експертів, вестимуть до тривалого періоду зниження довіри вкладників до банків. Відтак громадяни України залишаються більш схильними до утворення операційних заощаджень, які не можуть бути безпосередньо використані як інвестиційний ресурс через різного роду фінансові інститути та фондовий ринок. Пріоритетним має бути залучення операційних заощаджень до господарського обігу через активізацію процесів товарного кредитування, яке також зменшує потребу у нагромадженні заощаджень та вивільнює кошти для поточного споживання або довгострокового заощадження чи інвестування. Частина операційних заощаджень може бути мобілізована за допомогою систем обов'язкового пенсійного та соціального страхування, страхування майна тощо.

Значним є потенціал посилення інвестиційної діяльності **держави**. Пріоритет у виборі напрямів державного інвестування має надаватися галузям, які необхідні для забезпечення життєздатності економіки і є малопривабливими для приватних інвесторів та галузей, які створюють інфраструктуру для ділової та виробничої діяльності. Перспективними видаються також інвестиції у потенційні «точки зростання»: створення первинних умов для залучення приватних та іноземних інвестицій у розвиток пріоритетних галузей, заснування державних підприємств на критично важливих напрямках з їх наступною повною або частковою передачею у приватну власність. На-

самперед це стосується інвестиційних проектів зі змішаним фінансуванням - з використанням державної частки інвестицій як гарантії цільового спрямування інвестиційних ресурсів, приватної частки - як важеля забезпечення ефективності управління.

Щодо залучення коштів інституційних інвесторів (банків, інших кредитно-фінансових установ) стратегія має спиратися на пріоритетність забезпечення завдань інвестиційної й структурної політики при здійсненні заходів монетарної, валютної та фінансово-кредитної політики, орієнтуватися на утворення стимулів до спрямування акумульованих ресурсів на інвестиції у реальний сектор економіки з урахуванням визначених структурних орієнтирів. Потрібно забезпечити підтримку розвитку *форм* інституційних інвесторів - інститутів довгострокового інвестиційного кредитування, страхових товариств, пенсійних фондів, інвестиційних фондів, фондів ризикового страхування тощо, розвиток механізмів підвищення їх фінансової стійкості. Потрібно зміцнити та розвинути ринок капіталів з метою поступового перекладення на нього функцій перерозподілу інвестиційних потоків, акумулювання капіталів та інвестиційного кредитування.

З метою акумуляції інвестиційного потенціалу населення доцільно запровадити обов'язкове страхування приватного житла, транспортних засобів, майнової відповідальності із законодавчим визначенням обмеженої кількості авторизованих для цих цілей страхових фондів, зокрема із часткою державного капіталу. Здійснювати розвиток фондів медичного, соціального, інших видів страхування, приватних або змішаної власності, із законодавчим забезпеченням гармонізації розміщення їхніх активів, перехресного володіння акціями, інших важелів фінансової стійкості. Удосконалити нормативну базу споживчого й іпотечного кредитування населення.

Важливим чинником, який сприятиме прийняттю суб'єктами економічних стратегій інвестиційних рішень та підвищенню ефективності останніх, є зниження трансакційних витрат інвесторів. З огляду на це, потрібно запровадити комплекс узгоджених заходів коротко-, середньо- та довгострокової державної стратегії у сфері інформаційного та ідеологічного забезпечення діяльності бізнесу.

- Сформувати загальнонаціональну інформаційну мережу спеціальних інституцій, аудиторських, консалтингових фірм, яка могла б стати джерелом достовірної інформації про інвестиційні можливості підприємств, галузей та регіонів, інвестиційні перспективи, умови діяльності іноземних капіталів на території України, становище на ринках, виробничий потенціал українських підприємств, макроекономічну статистику, правове середовище тощо.

- Забезпечити створення цілісної структури збору та аналітичного опрацювання інформації про стан кон'юнктури на внутрішніх і зовнішніх ринках, прогнозування перспектив економічної динаміки та вироблення відповідних рекомендацій щодо раціональної поведінки органів державного управління та суб'єктів господарювання. Зокрема, доцільним видається

створення для цього науково-аналітичного інституту з паритетним державним та приватним фінансуванням.

- Надавати правове та методичне сприяння утворенню малих підприємств, індивідуальній підприємницькій діяльності, іншим формам самостійного інвестування заощаджень та самозайнятості населення.

- Забезпечувати створення за рахунок як державних, так і приватних інвестицій, у тому числі - іноземних, сприятливих умов для налагодження ділових контактів, належного рівня сервісу, будівництво бізнес-центрів, зокрема у невеликих містах - центрах регіонів, розвиток яких визначено як структурний пріоритет.

- Забезпечувати з використанням мережі державних вищих освітніх закладів підвищення (безкоштовно для підприємства) кваліфікації керівних кадрів державних і приватних підприємств щодо основних положень сучасної теорії та практики менеджменту, бухгалтерського обліку, фінансового планування, управління персоналом, маркетингу тощо.

- Проводити широку роз'яснювальну та пропагандистську роботу щодо формування ідеології інвестування в реальний сектор як інвестування в майбутнє держави, престижності та вигідності інвестиційної діяльності, пропаганди досвіду найбільших та найуспішніших національних інвесторів.

Як важлива складова інвестиційної стратегії має розглядатися розвиток малого та середнього бізнесу. По-перше, він дозволяє найкращим чином абсорбувати заощадження населення для інвестування у підприємницьку діяльність. Адже для нього майже не існує мінімального розміру інвестиції, а ідентичність інвестора та керівника інвестиційного проекту знімає питання щодо довіри до максимальної ефективності використання коштів. По-друге, як свідчить світовий досвід, мережа малих і середніх підприємств надає суттєву підтримку діяльності великих компаній, зменшуючи для них трансакційні та різного роду непродуктивні витрати, рівень ризиків тощо. Такий «симбіоз» сприяє підвищенню рівня прибутковості обох сторін.

Для поширення децентралізованого (приватного) фінансування розвитку малого бізнесу потрібно створити дієву систему гарантій забезпечення кредитів, що надаються фінансово-кредитними організаціями суб'єктам малого підприємництва, ініціювати масове створення кредитних кооперативів, спілок взаємного кредитування і страхування інвестицій у малий бізнес на місцях, а також розширити інфраструктуру фінансових інститутів, які надають мікрофінансові послуги для суб'єктів малого підприємництва.

З метою забезпечення сприятливих матеріальних умов для розвитку малих підприємств необхідно: розробити і впровадити механізми передавання малим підприємствам виробничих площ і виробничих потужностей, зокрема тих, які вивільняються в процесі ліквідації або реорганізації підприємств-банкрутів; сформувати розвинений ринок нерухомості; розробити механізм передавання на засадах лізингу малим підприємствам нових технологій, а також обладнання, необхідного для здійснення бізнесу, на пільгових умовах; розширити сферу надання робіт і поставок для держав-

них потреб і сприяння забезпеченню їх матеріально-технічними й іншими ресурсами з боку державних структур.

З огляду на дефіцит фінансових ресурсів, необхідних для реалізації програм підтримки малого й середнього бізнесу, потрібно визначитися з основними галузевими пріоритетами, щодо яких ця підтримка надаватиметься першочергово. Особливої державної підтримки у зв'язку з орієнтирами економічного зростання потребують малі підприємства, які займаються науковою та інноваційною діяльністю. На нашу думку, підтримка малих підприємств лише за створення ними робочих місць недоцільна, за винятком тих, які працюють у трудонадлишкових і депресивних регіонах та лише щодо робочих місць, які є для зайнятих на них основними.

Велике значення для підтримки малого підприємництва, підвищення його життєздатності має система організації доступу малих фірм до механізму передання технологій та результатів наукових розробок у виробництво на основі їх кооперації з великими компаніями через механізми венчурного (ризикового) фінансування. Великі корпорації саме через свої венчурні фонди здійснюють ринкове фінансування малих фірм. Виходячи з цього, перспективи розвитку в Україні венчурного фінансування як форми інтеграції великих та малих структур пов'язані передусім з реалізацією потенціалу промислово-фінансових груп²⁹⁸.

На нашу думку, розвиток малого і середнього бізнесу в умовах «економіки зростання» в Україні можливий лише в разі формування тісних коопераційних зв'язків малих і великих підприємств. Як свідчить іноземний досвід, у розвиненій ринковій економіці значна, якщо не домінуюча, частина малих фірм так або інакше перебуває у сфері впливу великих підприємств. Встановлення довгострокових відносин на базі субконтрактних схем, переплетення капіталів, надання фінансової чи консультаційної підтримки, укладення інших довгострокових угод забезпечують стійкість становища малих підприємств, їх стабільні доходи, розвиток фінансових і інвестиційних можливостей. Підтримку малих та середніх інноваційних фірм найдоцільніше організовувати саме за посередництвом великих компаній, які є гарантом доведення інноваційної продукції до серійного виробництва та споживача. Це потребує подолання протистояння між великим і малим бізнесом та переходу до їх тісної співпраці.

В Україні (за даними на кінець 1998 р.) з 151,4 тис. малих підприємств лише 45,8 тис. були утворені за рахунок так званої «малої приватизації»²⁹⁹, тобто, можливо, «успадкували» корисні виробничі зв'язки з колишніми діловими партнерами чи з головним підприємством, від якого їх було від'єднано. Решта підприємств, як правило, визначально не були залучені до мереж економічних взаємовідносин та змушені були самостійно будувати мережу

²⁹⁸ Колесник Н. М. Фінансові коопераційні зв'язки суб'єктів малого та великого підприємства // Фінанси України. - 2000. - № 10. - С. 44.

²⁹⁹ Колесник Н. М. Фінансові коопераційні зв'язки суб'єктів малого та великого підприємства // Фінанси України. - 2000. - № 10. - С. 39.

партнерів, постачальників та клієнтів. На жаль, поглиблена регламентація питань розвитку малого бізнесу у спеціальних законодавчих актах суттєво виділяє його з єдиного законодавчого поля підприємництва і може ускладнити взаємодію малого бізнесу з великим. Випадіння з розгляду категорії «середній бізнес», який вже не в змозі користуватися пільгами для малих, але ще не набув фінансової та політичної ваги, притаманних великим підприємствам, дестимулює зростання малих підприємств через збільшення обсягів їх оборотів та чисельності зайнятості на них.

Стимулювання кооперування малих підприємств між собою і з великими підприємствами має стати важливим завданням як державної, так і корпоративної стратегії. Великі підприємства зацікавлені у співпраці з малими вже тому, що таке співробітництво компенсує їхній консерватизм щодо реалізації нових технічних рішень та дозволяє проникати на нові ринки збуту, сприяє оперативному здійсненню передових інновацій, дає можливість поділу ризиків, дозволяє позбутися виробничих операцій, в яких великий масштаб підприємства відіграє негативну роль, поліпшити якість виробничого, збутового, кадрового менеджменту тощо.

Особливе місце в інвестиційній стратегії посідає політика щодо **залучення іноземних інвестицій**. Як позасистемний чинник, іноземні інвестиції можуть розглядатися як альтернативне джерело інвестиційних коштів в умовах дефіциту фінансових ресурсів. Між тим, як буде показано нижче, формуючи свою стратегію на національному ринку, іноземні інвестори здебільшого керуються такими самими інтересами та мотивами, як і вітчизняні, а тому відокремлювати політику щодо заохочення іноземних та внутрішніх інвестицій не варто.

Державна стратегія щодо залучення іноземних інвестицій в Україну має спиратися на забезпечення для іноземних інвесторів сприятливих умов для діяльності в економічному просторі України нарівні з українськими інвесторами, орієнтуватися на надання виважених преференцій довгостроковим інвестиційним проектам, які розраховані на подальше реінвестування частини одержаного прибутку і спрямовані у сфери економіки, визначені як пріоритетні. Одночасно потрібне сприяння підвищенню ефективності використання іноземних інвестицій, контролю за дотриманням інвестиційних зобов'язань, розробці інвестиційної політики з урахуванням інтересів потенційних інвесторів. Перспективною видається орієнтація на реімпорт тіньових капіталів, раніше вивезених з країни, на заохочення інвестицій до України представників української діаспори за кордоном. Потрібно створювати умови для розробки та реалізації спільних інвестиційних проектів на базі регіонального співробітництва разом з партнерами по СНД, ГУАМ, з країн Центральної та Південно-Східної Європи.

Оскільки базовою метою будь-якого інвестора є отримання належної віддачі від вкладення капітальних ресурсів, головною характеристикою інвестиційного клімату є саме спроможність економіко-правового середовища до забезпечення такої віддачі. У цьому поняття *«інвестиційного клімату»* збігається з поняттям *«підприємницького клімату»*. Проте ці два поняття

в жодному разі не можуть бути тотожними. Адже цілком можливою є ситуація, за якої економіко-правові умови є несприятливими для отримання високого прибутку, проте інвестиції розглядаються інвестором як такі, що можуть мати значну віддачу у стратегічній перспективі за рахунок оволодіння ринками збуту, ресурсами, зайняття вигідного геостратегічного положення. І навпаки, умови можуть сприяти швидкому збагаченню внаслідок спекулятивної, або й напівзаконної діяльності, користування пільговими умовами, наданими іноземному інвестору, проте останній не розглядатиме своє вкладення як довгострокове і прагнучим до якнайшвидшої репатріації максимальної частки прибутку. Таким чином, **одним з базових орієнтирів державної економічної стратегії має бути максимальне зближення параметрів підприємницького та інвестиційного клімату.**

Цілком природно, що, розмістивши на території країни певний обсяг капіталу, власник інвестиційних коштів перетворюється на суб'єкта політико-економічного інтересу, зацікавленого у впливі на формування певної моделі економічної політики держави.

Якщо іноземні інвестиції передбачатимуть порівняно незначний обсяг створення доданої вартості на території України, проте розраховані на широкую реалізацію продукції всередині країни, розвиток національних товаровиробників - потенційних конкурентів на внутрішньому ринку України власникам таких інвестицій не вигідний. Зважаючи на структуру іноземних інвестицій в Україну, понад 20 % яких становлять підприємства оптово-роздрібною торгівлі, можна припустити досить велику вагомість саме такого інтересу. Відтак у політико-економічному контексті можливо прогнозувати лобювання такими інвесторами розширення внутрішніх ринків та підвищення купівельної спроможності, зокрема за рахунок жорстких монетарних та фіскальних обмежень, що об'єктивно шкодять розвитку підприємств, фінансові джерела яких знаходяться всередині країни. Тому **зменшення тарифних і нетарифних бар'єрів на шляху імпорту, що відбулося в процесі набуття Україною членства в СОТ, об'єктивно сприяє послабленню стимулів припливу іноземних інвестицій виробничого призначення.**

Між тим, останнім часом почали формуватися умови, за яких вітчизняний стратегічний інвестор та іноземний інвестор можуть стати потенційними союзниками у формуванні нового бізнес-середовища, сприятливого для відтворення капіталу. Інвестори, які прагнуть вкласти свій капітал в українську економіку з метою здобуття конкурентних переваг у світовому вимірі, переважно зацікавлені у створенні сприятливих умов для розвитку національного товаровиробництва, оскільки їхні технологічні процеси, як правило, передбачатимуть тісну співпрацю з українськими підприємствами різних галузей економіки. Водночас реалізація їхньої продукції відбуватиметься здебільшого на світовому ринку, отже, українські підприємства навряд чи розглядатимуться цими інвесторами як конкуренти.

Іноземні інвестори як легальні платники податків намагаються вступити у відкритий діалог із владою та переконати її у необхідності перегляду

всього комплексу питань, який стосується інвестиційної активності та ведення бізнесу в Україні. Як один з прикладів такого «цивілізованого лобізму» можна розглядати діяльність інвестиційної компанії «SigmaBleyzer». Зокрема, ще у 2001 р. зазначена компанія за підтримки Кабінету Міністрів України розробила програму заходів щодо стимулювання притоку капіталу в українську економіку у формі венчурного (не позичкового) капіталу. На думку експертів компанії, першочерговими пріоритетами державної політики мають стати:

- лібералізація ділової активності та дерегуляція підприємницької діяльності;
- створення стабільного та передбачуваного правового середовища;
- покращення корпоративного та державного управління, подолання корупції³⁰⁰.

Тему було продовжено низкою доповідей у 2005 р. та наступних роках у зв'язку зі створенням Ради інвесторів при Президенті України. Зокрема, експерти «SigmaBleyzer» акцентували увагу на необхідності інституціалізації діяльності із залучення інвестицій шляхом створення відповідної агенції та залучення приватного сектору до її управління³⁰¹, що є свідченням критичності інституційної недосконалої вітчизняного економічного середовища для створення в країні сприятливого інвестиційного клімату.

Оскільки структура іноземних інвестицій в Україну є далекою від ефективності, потрібне дієве регулювання припливу та використання прямих іноземних інвестицій в Україні. Як довела практика, запровадження пільгових умов для підприємств з іноземними інвестиціями у другій половині 90-х років фактично призвела до вивезення українських капіталів за кордон з їх наступним ввезенням у вигляді іноземних. Крім цього, як переконає досвід країн Східної Європи та Росії, це спричинює залучення значних обсягів спекулятивного капіталу. Відтак оподаткування підприємств з іноземним капіталом має здійснюватися в національному режимі, оскільки більшість іноземних інвесторів уже мають досить значні переваги над вітчизняними - у доступі до кредитних ресурсів, технологій, досвіду управління тощо.

Існує нагальна потреба здійснення суттєвих зрушень у стосунках з потенційними та діючими іноземними інвесторами, які забезпечили б, нарешті, підпорядкування іноземних інвестицій потребам структурної перебудови української економіки та прискореного економічного зростання. Проте **активізація іноземного інвестування може розглядатися лише як наслідок поживлення економіки, але не як його причина.** Відповідно, для залучення іноземних інвестицій необхідно передусім вирішити проблеми

³⁰⁰Збільшення притоку іноземних інвестицій в Україну. SigmaBleyzer. - И. Д. «Печатные штучки». - 2001. - С. 3.

³⁰¹Segura Edilberto, Piontkivska Iryna Ukraine: Investment Promotion Activities [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.sigmapleyzer.com/files/inv_promotion_activities-eng.pdf

макроекономічної стабілізації та активізувати дію всіх важелів економічного стимулювання інвестиційної діяльності, безвідносно до національної приналежності інвестицій.

Особливий наголос варто зробити на можливостях спільного фінансування інвестиційних проектів вітчизняними та зарубіжними інвесторами, яке дозволяє поєднати зарубіжні фінансові ресурси з досвідом ведення бізнесу в українських умовах, а також, фактично, закладає основу для створення українських транснаціональних корпорацій.

Водночас інвестиційна політика України має включати спеціальні заходи для цієї категорії інвестицій. Країнами, що розвиваються, нагромаджено значний досвід економічного впливу на діяльність іноземного капіталу. Йдеться про законодавство щодо іноземних капіталовкладень, механізми митного і податкового регулювання, антимонопольну політику, державний контроль цін та захист споживача, законодавство щодо передачі технологій, захист інтелектуальної власності, торгівлі патентами і товарними знаками тощо. Загалом, в Україні необхідно сформувавши національну модель інвестиційного законодавства на зразок Кодексу іноземних інвестицій, які існують у багатьох країнах. Це дозволить врегулювати стандарти поведінки транснаціональних корпорацій та механізми адміністративного контролю за їхнім виконанням. Механізми контролю мають бути виписані не менш докладно, аніж відповідні зобов'язання приймаючої сторони про пільги та заохочення.

З метою створення адекватної політики щодо регулювання діяльності іноземних інвесторів в Україні визначимо категорію «добросовісної інвестиції». До такої категорії можуть залучатися інвестиційні проекти, які:

- мають довгострокове спрямування, орієнтуються на високий рівень реінвестування прибутку;
- сприяють створенню нових робочих місць на підприємствах, у які здійснюються інвестиції, і в економіці України загалом;
- передбачають високий ступінь використання сировини, комплектуючих, обладнання українського виробництва;
- орієнтуються на раціональне використання сировинної бази України і зниження імпортозалежності;
- сприяють розвитку експортного потенціалу;
- сприяють технологічному та інноваційному розвитку країни, впровадженню сучасних ресурсозберігаючих та екологічно безпечних технологій;
- сприяють розвитку українських торговельних марок і технологій;
- пом'якшують міжгалузеві та міжрегіональні диспропорції внутрішніх ринків України.

Відтак спеціальні заходи щодо заохочення припливу іноземних добросовісних інвестицій мають передбачати:

- зниження рівня оподаткування прибутку підприємств з іноземними інвестиціями за перевищення певного розміру інвестицій, збільшення зайнятості на підприємствах тощо;

- уведення більш жорсткого регулювання процесу репатріації капіталу - часової відстрочки від вступу підприємства до ладу до початку репатріації прибутку, обмеження частки, дозволеної для репатріації, тощо;

- розвиток практики надання гарантій під іноземні кредити та страхування ризиків комерційними банками та їхніми об'єднаннями через створення для цього належної інфраструктури;

- розробку дієвих механізмів публічного контролю над наслідками іноземних інвестицій, вкладених на пільгових умовах, дотримання інвестиційних зобов'язань; варто запровадити персональну відповідальність урядовців за терміни і напрями використання іноземних інвестицій, за якими надано пільги, а також широке інформування про це громадськості;

- запровадження обов'язкового контролю за походженням інвестиції, вивчення надійності інвестора, введення обмежень на мінімальний вік фірми-інвестора та інших показників його надійності щодо інвестицій, які претендують на здобуття пільгових умов;

- докладання постійних зусиль для зміцнення міжнародного іміджу країни, широке розповсюдження інформації про її виробничий, технологічний, ресурсний потенціал та інвестиційні перспективи;

- рішучу декриміналізацію економіки, забезпечення особистої безпеки підприємців та їхнього майна.

З метою поліпшення економічної ситуації та створення сприятливого інвестиційного клімату доцільно створити в Україні єдину спеціалізовану державну структуру, де зосередити базу даних по всіх підприємствах, зокрема підприємствах малого та середнього бізнесу, яка б надавала конкретну інформацію щодо можливості інвестування в Україні разом з пропозиціями конкретних проектів і пошуком потенційних партнерів, зацікавлених у співпраці з Україною, здійснювала б повний правовий супровід прямих іноземних інвестицій. Подібні функції, зокрема, може виконувати утворене у 2009 р. Національне агентство України з іноземних інвестицій та розвитку.

Дієвим кроком у заснуванні «союзу» між вітчизняними та іноземними інвесторами може стати спільна програма щодо створення умов для повернення вивезеного з України капіталу та його легального інвестування в реальний сектор української економіки. Сформування та реалізація такої програми посилює б позиції стратегічних інвесторів у діалозі з українським урядом та парламентом щодо створення в країні сприятливого бізнес-клімату та підвищення конкурентоспроможності України на міжнародному ринку інвестицій.

Як вже зазначалося, головний зміст інвестиційної стратегії держави має полягати у формуванні на теренах України інноваційної моделі економічного розвитку. **Вкладаючи кошти в інновації, суспільство закладає основи довгострокової стратегії формування внутрішнього ринку товарів споживчого та виробничого призначення.**

Проблема співвідношення та взаємозв'язку інновацій та інвестицій потребує окремого аналізу. Як правило, саме інвестиція є безпосереднім но-

сієм інновації, отже, реалізація інноваційної політики у несприятливому інвестиційному кліматі практично неможлива. Між тим, теоретично інновація без інвестицій також може мати місце. Зокрема, поліпшуюча інновація може здійснюватися в організаційно-збутовій, навіть технологічній сферах (без заміни основних фондів), якщо держава зможе досить кваліфіковано взяти на себе частину ринкових екстерналій, зокрема - у вигляді інвестицій у людський капітал - перенавчання працівників, підвищення кваліфікації у сфері комерційної діяльності тощо, або у сферах інформаційного чи інфраструктурного забезпечення. Таким чином, саме у ресурсодефіцитній економіці з ознаками несприятливого інвестиційного клімату виражена стимулююча політика держави в інноваційній сфері є особливо важливою.

За визначенням, інновація в соціально-економічній системі є способом ефективнішого використання ресурсів. Отже, збільшення обсягів виробництва відбувається навіть за збереження наявної диспозиції факторів виробництва. У більш загальному вигляді, інноваційна інвестиція є «ресурсозаощадним» вкладенням, яке забезпечує значно більшу за середню по економіці економічну віддачу (хоча й з урахуванням відповідного рівня підприємницького ризику). Оскільки інновація безпосередньо впливає на продуктивність факторів виробництва та спосіб їхнього поєднання, вона забезпечує видозміну виробничої функції³⁰², що суттєво впливає на формування стратегії економічного суб'єкта.

Критична важливість *дифузії* інновації (поширення її позитивного ефекту на суміжні галузі знань і виробництва) зумовлює тісний взаємозв'язок між науково-технічною, виробничою та інвестиційною діяльністю та свідчить про необхідність врахування при формуванні стратегії не лише інновації як окремого техніко-організаційного акту, а комплексу дій суб'єктів господарювання та складових національної інноваційної інфраструктури, який набуває вигляду інноваційного процесу. Отже, **досягнення синергетичного ефекту інновації потребує значно більшого обсягу контрактних взаємовідносин та сукупних інвестицій, ніж потрібно, щоб отримати локальний економічний ефект від звичайного капіталовкладення.**

Неважко помітити, що процеси, які розгорнулися в економіці України у 2005-2007 рр., суттєво підвищили зацікавленість суб'єктів господарювання в інноваційній діяльності та попит на ринку щодо інноваційної продукції.

По-перше, завдяки постійному збільшенню доходів населення поступово зростає споживчий попит на складну наукомістку продукцію. Зазначимо, що такому зрушенню у структурі попиту сприяють насамперед не підвищення доходів малозабезпечених верств, а зміцнення «середнього класу», якому властиві більш високі стандарти споживання.

По-друге, посилення конкурентного тиску на внутрішньому ринку, пов'язане як з підвищенням відкритості української економіки, так і з збільшенням чисельності конкуруючих суб'єктів (зокрема підприємств з іноземними інвестиціями), поступово змушує керівництво компаній інно-

³⁰²Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін. - К.: Заповіт, 1996. - С. 23.

ваційно переорієнтовувати виробництва, а відтак - шукати фінансові ресурси для цих цілей.

По-третє, суттєво обмежуються можливості використання традиційних інструментів конкуренції: як цінової (через подорожчання енергетичних та інших ресурсів відповідно до світових тенденцій, підвищення вартості трудових ресурсів, зростання транспортних тарифів тощо), так і позаекономічної (через упорядкування податкового законодавства та скорочення кількості податкових пільг, підвищення податкової дисципліни, наведення порядку у сфері бюджетних видатків, посилення фінансового, технічного контролю тощо).

По-четверте, дедалі активніша участь українських виробників у конкуренції на зовнішніх ринках висуває додаткові жорсткі вимоги до їхньої інноваційної адекватності та оволодіння сучасними технологічними й організаційними чинниками конкурентоспроможності.

По-п'яте, відбувається поступове зростання бюджетного фінансування потреб науково-технічного розвитку.

По-шосте, відбувається зростання імпорту інноваційних техніки і технологій як підприємствами з іноземними інвестиціями, так і вітчизняними компаніями.

Між тим було б некоректним вважати, що формування об'єктивних стимулів до інноваційної діяльності позбавляє сенсу цілеспрямовану підтримку інноваційної діяльності з боку держави. Вплив таких стимулів є поки що надто нестійким, одночасно зберігається низка чинників гальмування інноваційної активності. Це не дає змоги очікувати, що звичайне збільшення частки сукупного продукту, який залишається у розпорядженні компанії (наприклад, внаслідок зниження рівня оподаткування чи надання податкової пільги) автоматично сприятиме збільшенню вкладень компанії в інновації.

Втім, навіть за ідеальних конкурентних умов існує принципова суперечність між цільовою установкою суб'єкта на максимізацію власної ефективності та суспільним ефектом інновації. Оскільки наслідки реалізації інновації споживаються не лише її безпосереднім виконавцем-інноватором, а, тією чи іншою мірою, всіма членами суспільства (у вигляді продуктів технічного та соціального прогресу), виникає нееквівалентність між вкладенням та отриманим ефектом. Отже, завдання державної інноваційної політики полягає в тому, щоб компенсувати інноваторам ефект, який інновації здійснюють для суспільства в цілому³⁰³. Така компенсація може бути у вигляді прямого надання фінансових ресурсів (через систему пільгового кредитування, оподаткування, митного обкладення, грантів тощо), і непрямого - через надання повністю чи частково безоплатних послуг в інфраструктурній, інформаційній, правовій та інших сферах.

Компенсація суспільного ефекту, а водночас - і ризиковості інноваційної діяльності, сприяє дифузії інновацій у традиційні сектори економіки.

³⁰³Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін. - К.: Заповіт, 1996. - С. 194-195.

Адже, якщо окремі новітні галузі, наприклад - високотехнологічне машинобудування, виробництво програмного продукту, сфера інформаційно-комунікаційних послуг тощо мають досить високий рівень рентабельності, який дозволяє вільно залучати інвестиційні ресурси на кредитному ринку, традиційні сектори мають значно нижчий рівень прибутковості, який обмежує їхню інвестиційну спроможність.

Відтак стимулювання інноваційного розвитку не може обмежуватися лише точковим стимулюванням обраних тем досліджень чи розробок, а має спрямовуватися на створення умов для масового пошуку результативних шляхів технологічних змін і швидкої підтримки позитивних знахідок³⁰⁴. Тому головними завданнями інноваційної політики держави є забезпечення збалансованої взаємодії наукового, технічного і виробничого потенціалів, розробка та впровадження механізму активізації інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва, поширення інновацій у всіх сферах національної економіки.

Як позитивний приклад варто врахувати державну політику у сфері розвитку науки та інновацій, яка здійснюється в Російській Федерації, та у 2005 р. була втілена, зокрема, у відповідній Стратегії на період до 2010 р. Серед інструментів такої політики Стратегія, зокрема, передбачає:

- субсидювання відсоткових ставок за довгостроковими кредитами на організацію випуску нової високотехнологічної продукції;
- віднесення до амортизаційних відрахувань 50 % витрат на придбання передових технологічних комплексів;
- державну підтримку наукомісткого експорту (зокрема спільне державно-приватне фінансування маркетингових витрат та виставкової діяльності);
- дольову участь держави у фінансуванні сертифікації інноваційної продукції;
- віднесення до витрат виробництва 100 % витрат на НДДКР, а за умови отримання патенту - близько 150 %;
- надання пільг з податку на прибуток у розмірі 30-40 % річного приросту витрат на НДДКР;
- звільнення від ПДВ операцій з реалізації російської наукової продукції та наукових послуг тощо³⁰⁵.

Водночас обмеження інноваційної політики лише заходами прямого фінансового стимулювання інноваційної діяльності (наприклад, у вигляді податкових пільг), за умов несприятливого інвестиційного клімату має серйозну загрозу нецільового використання передбачених коштів і пільг, поширення «фіктивних» інновацій, впливу оборотних коштів підприємств до псевдоінноваційних підприємств та їх використання для прискорення витоку за кордон інтелектуального продукту, який не доходить до стадії впровадження всередині країни.

³⁰⁴Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін. - К.: Заповіт, 1996. - С. 42.

³⁰⁵Инновационное развитие - основа ускоренного роста экономики Российской Федерации // Общество и экономика. - 2006. - № 4. - С. 29.

Відтак вже згадана Стратегія РФ має також низку інструментів, спрямованих на удосконалення інституційного забезпечення інноваційних процесів: передачу частини функцій підтримки інноваційної діяльності уповноваженим бізнес-посередникам, інші форми державно-приватного партнерства, надання послуг «в натурі» - у вигляді навчання, методичної допомоги у сертифікації та патентуванні, виділення приміщень тощо³⁰⁶.

Провідним напрямом у процесі переходу України до інноваційного розвитку має стати *поліпшення інвестиційного клімату* та всебічне стимулювання національного капіталотворення та інвестиційних процесів.

З метою удосконалення інноваційної політики в Україні, доцільною видається модифікація критеріїв виокремлення інноваційних підприємств, які мають будуватися на функціональному принципі, що відтворюватиме комплекс більш широких стратегічних завдань та національних інтересів. Це дозволило б від визначення *технологічних пріоритетів* у спеціальному законі перейти до більш гнучкої системи *встановлення критеріїв відбору* технологій та інноваційних проєктів, який може здійснюватися передбаченими Законом «Про інноваційну діяльність» уповноваженими інституціями. **Серед таких критеріїв могли б бути:**

- вплив проєкту на умови життя та безпеку життєдіяльності людини, розвиток людського капіталу;
- підвищення економічної ефективності виробництва, ресурсозбереження;
- розташування на стику наук, розміщення у кількох секторах економіки;
- досягнення світового рівня та міжнародної конкурентоспроможності;
- зміна ролі регіонів у національній економічній системі;
- розвиток комунікацій і трансферу технологій.

Безпосереднім критерієм у наданні пільг інноваційним проєктам могла б стати ефективність (рентабельність) реалізації проєкту за певний період, наприклад - за перший рік серійного використання. Це дозволить запобігти впровадженню «псевдоінновацій», термін життя яких не сягає далі моменту отримання податкової пільги. Застосування зазначеного критерію могло б набути форми податкового кредиту, який надається, виходячи з очікуваної норми ефективності інновації, та вилучається по закінченні контрольного періоду в разі недосягнення цієї норми.

Важливо зауважити, що запровадження такого критерію може, принаймні - на перших етапах, здійснюватися навіть без внесення змін до закону «Про інноваційну діяльність». Для цього відповідним органам (уповноваженому інноваційному органу - «Держінвестицій», ДПА тощо) потрібно лише здійснювати паралельний контроль реального перебігу реалізації зареєстрованих інноваційних проєктів.

У країнах з розвинутою ринковою економікою значна частина інноваційних процесів здійснюється в межах великих корпоративних структур. Такі структури є замовниками лівової частки наукових досліджень і розро-

³⁰⁶ *Инновационное развитие - основа ускоренного роста экономики Российской Федерации // Общество и экономика. - 2006. - № 4. - С. 34-35.*

бок галузевої науки, формують ринок для частини наукового та конструкторського потенціалу, яка діє самостійно в рамках малих інноваційних структур.

Активізації інноваційної діяльності в Україні сприятиме створення великих конкурентоспроможних фінансово-промислових корпорацій - національних економічних лідерів. Досвід сучасних розвинених країн світу, а також «нових індустріальних країн» переконує, що саме в рамках контрактної співпраці малого й середнього бізнесу з великими фінансово потужними корпораціями стала можливою інтенсивна дифузія інновацій. На сучасному етапі через відсутність такої співпраці діяльність малого бізнесу в Україні здебільшого зорієнтована на торговельні операції, і цей бізнес поки що не відіграє такої важливої ролі в інноваційних процесах, як у розвинених країнах. А становлення невеликих інноваційних підприємств на окремих проривних напрямках інноваційного процесу (насамперед у сфері інформаційно-комунікаційних технологій) не набуває логічного продовження у вигляді дифузії інновацій у традиційні сектори економіки.

Щоб запобігти нецільовому використанню передбачених у Законі «Про інноваційну діяльність» податкових пільг, потрібна пріоритетна підтримка національних інноваційних і технологічних лідерів, провідних великих підприємств, холдингів, високотехнологічних виробництв, фінансова та технологічна потужність яких дозволяє реалізувати загальнодержавні інноваційні пріоритети. Контроль за ефективністю інновацій на таких підприємствах є більш надійним та коректним. Безперечно, це зовсім не означає, що потрібно відмовитися від стимулів розвитку малих інноваційних підприємств. Проте, з нашої точки зору, таку підтримку найдоцільніше організувати саме за посередництва великих компаній, які будуть гарантом доведення інноваційної продукції до серійного виробництва та споживача.

З метою заохочення децентралізованого фінансування інноваційної діяльності доцільно увести гнучкі форми поєднання капіталів комерційних банків та підприємств через створення пайових інвестиційних фондів з метою акумуляції капіталу для реалізації інноваційних проектів, запровадити порядок створення інноваційних асоціацій як об'єднань юридичних та фізичних осіб, що беруть участь у виробництві інтелектуального продукту, здійсненні інноваційного проекту та випуску нової продукції, розробити державну систему страхування ризиків інноваційної діяльності, зокрема - спеціально створеною державною чи державно-приватною страховою компанією.

Формування в українській економіці передумов переходу суб'єктів господарювання до переважно інноваційних чинників здобуття конкурентоспроможності дає змогу очікувати підвищення дієвості можливих заходів інноваційної політики держави завдяки поліпшенню сприйнятливості до них підприємницького сектору економіки. Отже, створюються сприятливі умови для повернення до активного державного стимулювання інноваційної діяльності шляхом розробки і реалізації інтегральної інноваційної державної політики. Визначальним орієнтиром інноваційної стратегії має стати

забезпечення готовності національної економічної системи та суб'єктів господарювання до широкомасштабного здійснення інноваційної діяльності та функціонування в умовах інноваційного розвитку.

Зазначимо, що створення локальних інноваційних осередків (у вигляді технопарків, технополісів тощо, чи стимулювання виключно «інноваційних» галузей і виробництв) в Україні дає лише локальні ефекти. Спроби здійснення галузевих «технологічних стрибків» за умов збереження загальної несприятливості підприємницького та інвестиційного клімату в країні, надмірного фіскального тиску, неефективності інституційної структури економіки обертаються втратами інших секторів економіки. Продукція високотехнологічних галузей не знаходить збуту в інших галузях через великий технологічний відрив і відсутність мотивації використання, що суттєво знижує синергетичний ефект інновацій, відтак, ефективність таких «точок зростання» нівелюється у суспільному масштабі. Тому головним завданням інноваційної політики держави є забезпечення сприйнятливості суб'єктів підприємництва до позитивних сигналів з боку ринкового середовища та спеціальних заходів, які стимулюють інноваційну активність та забезпечують поширення інновацій у всіх сферах національної економіки.

Цьому сприятимуть наступні стратегічні завдання державної економічної політики:

- здійснення цілеспрямованої державної промислової та інвестиційної політики, спрямованої на активізацію нововведень, забезпечення єдності структурної та інноваційної політики;

- створення сприятливих інституційних умов для інноваційної діяльності в країні: правового забезпечення інноваційної діяльності підприємств; дієвого пільгового режиму здійснення інноваційної діяльності; механізмів фінансування інноваційної діяльності;

- заохочення здійснення суб'єктами національної економіки інноваційної діяльності та інвестицій інноваційного спрямування з метою збільшення пропозиції інноваційних продуктів, технологій та знань;

- інституційне удосконалення національної інноваційної системи, формування мережі інституцій у сферах фінансування, впровадження інновацій, інформаційного обміну, надання інформаційних послуг тощо;

- послідовне збільшення сукупного попиту на інноваційні товари та послуги, зокрема - шляхом включення деяких з них до обов'язкових складових державних соціальних програм, державних та муніципальних програм енергозбереження, розвитку комунальної інформаційної інфраструктури тощо;

- підвищення питомої ваги складних, наукоємних продуктів у особистому та виробничому споживанні шляхом створення сприятливих умов для впровадження інновацій у виробничу діяльність та побут населення;

- удосконалення інфраструктури ринків з метою розширення обсягу продажу складних, наукоємних продуктів вітчизняного виробництва;

- створення умов для реалізації вітчизняними підприємствами наступальної стратегії на зовнішніх ринках, підтримка конструктивної конкурен-

ції на внутрішньому ринку, яка заохочуватиме підприємства до інноваційної діяльності;

- сприяння конверсії та диверсифікації надлишкових потужностей оборонно-промислового комплексу, використанню надбаного у галузі науково-технологічного потенціалу для прискорення розвитку наукоємних та високотехнологічних галузей і виробництв;

- диверсифікація організаційних форм функціонування національної економіки, забезпечення співпраці малих та середніх підприємств з великими корпоративними структурами, підтримка провідних великих підприємств та об'єднань, які мають змогу реалізувати загальнодержавні інноваційні пріоритети, розвиток науково-виробничої кооперації, венчурного бізнесу, промислово-фінансової інтеграції, зокрема на міжнародному рівні;

- забезпечення тісної інтеграції виробництва, фінансів, науки, освіти з метою сприяння випереджаючому розвитку науково-технологічної сфери;

- конверсія тіньових капіталів та залучення тіньового сектору до сфери легального обігу фінансових ресурсів, інвестування і розширення на цій основі власних ресурсів підприємств для інноваційної діяльності;

- пріоритетний розвиток людського капіталу як основи майбутнього постіндустріального суспільства;

- посилення інтеграції України у світовий науково-технологічний простір, розширення міжнародної співпраці на державному рівні, на рівні окремих підприємств та інститутів у галузі науки, техніки та інновацій.

5.2.3. Інституційне вдосконалення економіки

Скористатися сприятливими макроекономічними передумовами для інвестиційної та інноваційної діяльності, спрямувати їх на формування ефективної конкурентоспроможної економіки має дозволити адекватна інституційна структура економіки. Ключовим завданням у цій сфері є впорядкування відносин власності. Якщо у попередні роки основною метою інституційної політики було нагромадження критичної маси приватних господарюючих суб'єктів, то сучасний етап економічних реформ має спиратися на поєднання подальшої приватизації з підвищенням ефективності управління корпоративним та державним секторами економіки, визначенням оптимального співвідношення форм власності та організаційних моделей господарювання. Особливо важливим цей процес є в сільському господарстві, де становлення сучасних форм господарювання розпочалося зі значним запізненням.

Як зазначалося у другому розділі роботи, головною передумовою ефективності індивідуальної стратегії є належна якість суб'єкта управління - кваліфікованого, обізнаного в сучасних методиках ринкової поведінки та сучасних моделях конкурентної поведінки менеджера. Процеси концентрації власності, посилення прозорості корпоративного управління, підвищення кваліфікації менеджменту підприємств поступово культивують в Україні ефективних суб'єктів управління. Між тим, не менш важливою є проблема синхронного формування інституційного середовища, яке спонукає до

ефективної поведінки суб'єктів господарювання у відкритому та прозорому ринковому середовищі й створює умови для такої поведінки.

Конче необхідно, щоб стратегія держави спрямовувалася на якнайшвидше подолання інституційної кризи, яка виявилася в Україні у 2005 р., та формування адекватної інституційної структури економіки. Адже саме **підприємницька активність українського бізнесу - від підприємців-індивідуалів та найдрібніших підприємств до національних економічних гігантів, є джерелом творення національного багатства та існування українських громадян, єдино можливим рушієм до процвітання нації.**

Невід'ємною складовою стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є сприяння підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, яке відбувається на основі єдності заходів щодо поліпшення якості їхніх конкурентних стратегій та створення сприятливого економіко-правового середовища для реалізації потенціалу ефективного власника.

Визначальною ознакою ефективного власника³⁰⁷ є його здатність і спроможність формувати та реалізовувати стратегію власної поведінки, орієнтовану на його стабільне відтворення та довгостроковий розвиток.

Перед державою постає завдання створення максимально сприятливих умов для розвитку національного товаровиробництва, зниження невпевності та непрогнозованості розвитку ситуації на ринку і в економіці в цілому. Оскільки реалізація конкурентних переваг національної економіки опосередковується реалізацією їхніх складових економічними суб'єктами у процесі виробничої діяльності, а вагомість тих чи інших переваг у масштабах міжнародної конкуренції перебуває у стані постійної зміни, однією з ключових передумов конкурентоспроможності суб'єктів господарювання є їхня здатність динамічно пристосуватися до змін у структурі конкурентних переваг.

Формування мотивації економічних суб'єктів до ефективної конкурентної діяльності відбувається під впливом економіко-правового середовища, яке, власне, й визначає можливі форми та способи отримання ними доходів. Якщо якість середовища перевищує якість управління підприємствами, відбувається марнування національних ресурсів, але утворюються стимули для імпорту капіталу з метою реалізації недовикористаних національних конкурентних переваг. І навпаки, якість управління, яка перевищує якість середовища, спонукає власників капіталів шукати напрями їх використання в інших країнах, що спричинює вивезення капіталу з країни та втрати національних конкурентних переваг.

Таким чином, украй важливим завданням стратегії забезпечення конкурентоспроможності національної економіки є послідовне створення *економіко-правового середовища*, сприятливого для розвитку національних

³⁰⁷У цьому розділі поняття «власність» ототожнюється з поняттям «управління»: навіть за фактичного відриву юридичної власності від практичного управління ефективним має вважатися той власник, який налагодив ефективне управління - Авт.

підприємств на базі підвищення ефективності ресурсовикористання та розкриття національних конкурентних переваг. **Таке економіко-правове середовище складається з:**

- основних структурних складових економічної системи: національної валютної системи, фіскальної системи, фінансової системи, ринків товарів, капіталів, праці;
- нормативно-правової бази, яка регулює економічні процеси в країні;
- системи державних інститутів, що забезпечують дотримання положень нормативно-правової бази;
- системи інститутів, що забезпечують функціонування ринків, які обслуговують потоки капіталу, товару, грошей та інформації (фінансові інститути, біржі, системи оптової та роздрібно торгівлі, сфера ділових послуг тощо);
- системи громадянських інститутів, покладених в основу ринкової системи господарювання: поваги до закону, поваги до прав власності, ділової етики тощо.

Ключовим у сфері економіко-правового середовища залишається завдання реалізації базисних відносин ринкової економіки - права приватної власності. **У центрі уваги економічної політики має перебувати суверенність суб'єкта господарювання, який працює з повною мірою відповідальності в прозорому економіко-правовому полі: забезпечення його права приватної власності, створення стабільного економіко-правового середовища, формування спроможності до раціональної стратегічної поведінки та заохочення останньої.**

Власникові бізнесу, який ефективно працює в економіко-правовому полі держави, має бути забезпечена недоторканність його власності від незаконних посягань - з боку кримінальних структур, конкурентів чи держави. Власник, який працює неефективно, може позбутися власності лише із застосуванням прозорих правових процедур цивілізованого банкрутства. Власник приватизованого підприємства, який не дотримується інвестиційних, соціальних, природоохоронних чи інших постприватизаційних вимог, передбачених приватизаційною угодою, втрачає власність відповідно до нацьованого правового механізму.

Варто наголосити на неприпустимості дискусій щодо перегляду результатів приватизації, які дестабілізують економічне середовище всередині країни, негативно позначаються на міжнародному іміджі країни та відносинах з економічними партнерами. Цього, зокрема, можна досягти, встановивши низький поріг позовної давності за приватизаційними справами (не більше двох років).

Скасування рішень щодо передання майна у приватну власність у разі виконання власником постприватизаційних зобов'язань може відбуватися лише як поодинокі винятки, згідно виваженої прозорої правової процедури з дотриманням усіх норм вітчизняного та міжнародного права, з урахуванням усіх економічних та соціальних наслідків такого кроку. Це ж стосується й усіх аспектів, пов'язаних з доплатою за раніше приватизовані об'єкти, за-

безпечення об'єктивності та економічної обґрунтованості якої на сучасному етапі не видається можливим.

Потрібно забезпечити дійсну рівність умов господарювання для підприємств усіх форм власності - у доступі до ресурсів, ставленні з боку держави. Рівність умов має означати також протидію намаганням окремих компаній скористатися своїм монополічним становищем, здійснювати атаки на внутрішній ринок у вигляді цінового, соціального, екологічного та інших видів демпінгу, використовувати інші форми недобросовісної конкуренції.

З метою забезпечення рівноправної конкуренції всередині країни потрібно забезпечити дійсну рівність умов господарювання для підприємств приватної, колективної та державної власності, рівність доступу до ресурсів, рівні можливості у формуванні та реалізації господарських стратегій.

Економічна стратегія держави в інституційній сфері має забезпечувати реалізацію структурної політики, поєднати зміцнення національного приватного капіталу, підвищення ефективності управління державним сектором економіки, вдосконалення корпоративного управління, створення інституційних механізмів забезпечення функціонування різних форм власності та господарювання і визначити їх оптимальне співвідношення.

Формування ефективного інституційного середовища невід'ємне від продовження прозорої **приватизації** державного майна, спрямованої на оптимізацію частки державного сектору економіки, сприяння технологічному та управлінському оновленню підприємств. Від поточного планування приватизації окремих об'єктів потрібно переходити до стратегічного планування приватизації виробничих комплексів. Для ключових об'єктів національної економіки приватизація має відбуватися на основі спеціальних індивідуальних законів.

Приватизацію стратегічних підприємств та підприємств-монополістів потрібно синхронізувати з ринковою трансформацією галузей та впровадженням адекватних систем регулювання (в енергетиці, телекомунікаціях, добувних галузях, комунальному господарстві тощо).

Пріоритетним завданням подальшої приватизаційної політики в умовах інституційної кризи є, на нашу думку, забезпечення суспільної довіри до приватизаційних процесів. З цією метою під час формування та здійснення державної політики у цій сфері необхідно зробити акцент на:

- відкритому й зрозумілому формулюванні стратегії приватизації у загальному контексті стратегії розвитку економіки України;
- забезпеченні прозорості та аргументованості політичних рішень щодо приватизації ключових підприємств національної економіки;
- відкритій системній протидії будь-яким способам тіншового відчуження об'єктів державної власності;
- забезпеченні прозорості процесів приватизації та їх системного моніторингу.

Для реалізації наведених завдань методологія наступної приватизації має ґрунтуватися на:

- чіткому встановленні критеріїв відбору об'єктів індивідуальної приватизації;

- посиленні відповідності процедур індивідуальної приватизації особливостям об'єктів, у тому числі врахуванні цілісності виробничих комплексів, зв'язку їх приватизації з реформою державних регуляторних систем, максимальному врахуванні специфіки окремого підприємства і його місця в народногосподарському комплексі;

- недопущенні монополізації товарних ринків під час приватизації підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави;

- цільовому (для підтримки пріоритетних галузей, стратегічних виробництв, інноваційних та наукових програм) використанні коштів, отриманих від приватизації державного майна, плати за оренду державного майна та дивідендів, нарахованих на акції держави у господарських товариствах;

- вдосконаленні системи оцінки майна і майнових прав, підвищенні її прозорості та об'єктивності, врахуванні міжнародних стандартів оцінки під час розробки та прийняття національних стандартів оцінки майна;

- запровадженні системи екологічного аудиту в передприватизаційний та екологічного контролю у постприватизаційний періоди³⁰⁸.

Враховуючи необхідність переходу від фіскальних до широких соціально-економічних завдань приватизації, необхідно розробити **інструментарій коректного відбору об'єктів для приватизації**, термінів приватизації, а також суттєво розширити практику включення до угод про зміну форми власності конкретних постприватизаційних зобов'язань. Для цього потрібні:

- розробка довгострокової Програми приватизації з метою визначення державної стратегії становлення ефективної структури власності та регламентації умов передприватизаційної підготовки, термінів та механізмів приватизації з урахуванням особливостей роздержавлення окремих сфер економіки; а також ефективного, прозорого механізму контролю над виконанням інвестиційних та соціальних зобов'язань на приватизованих об'єктах;

- визначення чітких обґрунтованих критеріїв віднесення підприємств до переліку об'єктів державної власності, які не підлягають приватизації, та відповідна корекція цього переліку;

- запровадження методики приватизації об'єктів, які перебувають у власності територіальних громад, за символічну ціну, проте з прийняттям новим власником комплексу постприватизаційних зобов'язань (щодо продовження відповідного виробництва чи надання послуг, збереження та розширення зайнятості тощо);

- практична реалізація повноважень Фонду державного майна у сфері забезпечення ефективності та прозорості приватизаційного та постприватизаційного процесу, зокрема виконання інвестиційних зобов'язань.

Важлива роль, яку мають відігравати у реалізації економічної стратегії держави **підприємств державної власності**, зумовлює принципову важли-

³⁰⁸Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: Доповідь. - К., 2006. - С. 94-95.

вість заходів щодо подолання інституційної недовершеності системи управління державною власністю.

Функціонування та розвиток державного сектору економіки має виходити з таких стратегічних завдань:

- заповнення економічних ніш з несприятливими умовами виробництва, до яких приватний капітал надходить повільно, але розвиток яких є необхідним для всієї економіки країни;

- усунення диспропорцій економічного розвитку регіонів з метою забезпечення належних умов задоволення суспільних потреб;

- розширення зайнятості й подолання безробіття;

- стимулювання розвитку наукомістких, прогресивних галузей виробництва, які потребують значних первинних капіталовкладень і не забезпечують швидкої віддачі капіталу;

- регулювання кількості та якості суспільних товарів та оптимізації економічної, соціальної та адміністративної інфраструктури суспільства.

Удосконалення системи управління підприємствами, які перебувають у державній власності, має відбуватися, на нашу думку, шляхом поліпшення управління державними корпоративними правами, оптимізації розподілу прибутку держпідприємств та розбудови системи стимулів ефективного менеджменту на підприємствах, які знаходяться у державній власності.

У контексті наведених завдань, **запровадження прозорого та ефективного механізму реалізації державою своїх прав як власника та повноцінна інтеграція державних підприємств у єдине конкурентне середовище** потребуватимуть:

- запровадження для підприємств державного сектору економіки середньострокових (на 3-5 років) інвестиційних планів розвитку, які мають стати основою для ухвалення рішень щодо зміни організаційно-правової форми підприємств, аналізу положення підприємства на ринках, формування інвестиційного портфеля, стратегії соціальної політики тощо;

- визначення правових основ та механізмів управління об'єктами державної власності, у тому числі корпоративними правами держави, зокрема - щодо чіткого регламентування дій представників держави в органах управління господарських суб'єктів;

- посилення контролю за ефективністю використання орендованого державного майна;

- запровадження єдиних методологічних підходів до складання та затвердження фінансових планів на державних підприємствах, запровадження середньострокових інвестиційних планів розвитку;

- впровадження прозорих механізмів визначення частки прибутку акціонерних товариств з державною часткою, яка спрямовується до фонду сплати дивідендів, з урахуванням пріоритетності завдань стратегічного розвитку та зміцнення конкурентоспроможності цих підприємств;

- нормативно-методичного забезпечення ефективного управління державними пакетами акцій, які не мають статусу контрольного, зокрема захисту прав держави як міноритарного акціонера;

- удосконалення механізмів контролю за діяльністю суб'єктів господарювання з державною часткою (з метою запобігання незаконному відчуженню пакетів акцій, переданих до статутних фондів холдингових компаній, виведення державного майна і активів за межі державного впливу тощо);

- створення єдиного організаційного центру для реалізації функцій управління об'єктами державної власності;

- уведення персональної відповідальності керівників органів виконавчої влади за результати роботи підприємств державного сектору, які належать до сфери їх управління;

- запровадження інструментів громадського контролю над діяльністю суб'єктів господарювання, які належать до державної власності, у спосіб обов'язкового оприлюднення результатів їх фінансово-економічної діяльності, введення представників громадськості до спостережних рад стратегічно важливих підприємств національної економіки³⁰⁹.

Виконанню цих завдань сприятимуть глибокий аналіз причин низьких темпів розвитку підприємств з державною власністю та визначені на його підставі заходи антикризового характеру, спрямовані на підвищення довгострокової ефективності, фінансової стійкості та конкурентоспроможності підприємства. Зважаючи на об'єктивну неможливість проведення такого аналізу в належні терміни та належної якості силами державних інституцій, виникає потреба залучити до цього процесу приватних інвесторів (в тому числі й іноземних) та кредиторів, які спроможні здійснити оцінку комерційних позицій підприємства, сформувані та реалізувати економічно обґрунтовану програму підвищення його ефективності на засадах цільового кредитування чи участі у статутному фонді підприємства (зокрема й при перетворенні закритих акціонерних товариств на відкриті).

Як засвідчує досвід провідних країн світу, за умов вичерпання можливостей зниження виробничих витрат, логічним продовженням процесу підвищення ефективності стратегій суб'єктів господарювання та важливим чинником подальшого підвищення ефективності й конкурентоспроможності виробництва та галузей стає мінімізація трансакційних та накладних витрат, підвищення керованості та гнучкості виробництва шляхом налагодження оптимальної взаємодії з контрагентами - постачальниками та споживачами на підставі спільної власності на активи, договірних відносин чи навіть неформальних угод. Відбувається еволюція економічної системи до формування **мережевої економіки**, в якій основним джерелом підвищення прибутку компанії є вже не конкуренція, а кооперація та співпраця³¹⁰. Як зазначають фахівці, серед переваг таких мереж є наступні:

- можливість отримання послуг, які виходять за межі сфери діяльності окремого підприємства;

³⁰⁹Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році: Доповідь. - К., 2006. - С. 96.

³¹⁰*Механізм* структурних зрушень в економіці України (за ред. В. І. Кононенка). - К.: Ін-т економіки НАНУ. - 2002. - С. 226.

- можливість трансферу знань та технологій із суміжних сфер діяльності;
- підвищення ефективності та гнучкості компаній за рахунок розширення спеціалізації;
- отримання переваг від масштабу при збереженні переваг малого і середнього бізнесу;
- встановлення довгострокових зв'язків між виробником і споживачем;
- підвищення сталості розвитку, поліпшення підприємницького клімату в регіоні за рахунок узгодженого впливу на місцеву та державну економічну політику тощо.

З нашої точки зору, потрібно зважати на обмежену придатність мережевої моделі для перехідної економіки з наявністю значних диспропорцій у галузевому та регіональному розподілі капіталів, а відтак - значного потенціалу традиційних засобів підвищення ефективності виробництва. Водночас такий інструмент реалізації конкурентних переваг є парадоксальним чином придатним і для недокапіталізованої економіки з незначним інвестиційним потенціалом, оскільки дозволяє підвищити ефективність економічної діяльності за рахунок організаційних зрушень, які практично не потребують інвестиційних витрат. Реалізація мережевої моделі можлива також у окремих секторах, де існує відносна рівнонасиченість капіталами, отже, й рівність можливостей зниження виробничих витрат, або для організації співпраці суб'єктів, які мають різну конкурентну вагу. Ймовірним є формування паралельних мереж на одному й тому ж ринку, які в даному разі є суб'єктами конкуренції (наприклад, конкуренція роздрібних торговельних мереж, операторів ринку нафтопродуктів тощо).

Визначальними складовими розвитку мережевої моделі в Україні на сучасному етапі є наступні.

1. Встановлення раціональної межі розукрупнення економічних суб'єктів та використання переваг функціонування великого бізнесу: на думку дослідників українського Центру економічного розвитку, «діяльність приватних бізнес-груп справила на економіку України ефект «кинутого у воду каменя», від якого колами розходяться хвилі»³¹¹. Великі бізнес-групи витісняють дрібних посередників, знижують накладні та трансакційні витрати, відновлюються системи зв'язків між підприємствами, задіяними в єдиних технологічних процесах, спостерігаються консолідація та раціоналізація використання фінансових ресурсів, поєднання трейдерського та банківського капіталів³¹².

Одним з визначальних індикаторів успішності стратегії економічних претворень має стати **становлення в Україні потужного національного капіталу** як основи національної макроекономічної стабільності та конкурентоспроможності. Слід повернутися до стимулювання створення конкурентоспроможних фінансово-промислових корпорацій - національних економічних

³¹¹Формування великого приватного капіталу в Україні (Пасхавер, О. Й., Верховодова, Л. Т., Суплін, Л. З.). - К.: Міленіум, 2004. - С. 73.

³¹²Там само. - С. 75.

лідерів, горизонтальних та вертикальних холдингових компаній, спроможних стати центрами концентрації та централізації національного капіталу та виконати функцію локомотивів розвитку. Як зазначає А. Гальчинський, «лише великий національний капітал в органічному поєднанні з малим і середнім бізнесом може стати основою реальної суверенності національної економіки, її базовою конструкцією»³¹³. Думку про те, що основою державного суверенітету України може бути лише великий бізнес, поділяє й В. Гесць³¹⁴.

З точки зору експертів Центру економічного розвитку, «активний розвиток великого капіталу в Україні є важливим чинником забезпечення стабільності розвитку національної економіки. Проникнення найпотужніших ФПП у стратегічні та інфраструктурні галузі стає необхідною умовою підтримки сталого економічного зростання в країні»³¹⁵. Утім, потрібно усвідомлювати також значні ризики, які криються у безконтрольному зростанні великого бізнесу. Такі ризики, зокрема, полягають у ймовірності зростання структурних диспропорцій у розвитку галузей (що особливо рельєфно відчувається за умов загальмованості міжгалузевих та міжрегіональних потоків капіталів), використанні нестійких механізмів консолідації ФПП, що робить їх вельми залежними від використання адмінресурсу та від персоналій місцевого й центрального керівництва.

Відтак стратегія підтримки розвитку великого бізнесу не означає відмови від здійснення антимонопольної політики. Сферою відповідальності держави є забезпечення конкурентності економічних відносин та запобігання проявам монопольної поведінки на вітчизняному ринку.

2. Підвищення організованості економічного середовища шляхом формування вертикально інтегрованих структур, які також суттєво зменшують транзакційні та накладні витрати, підвищують прогнозованість та динамічність виробничих процесів. Найбільшого розвитку в Україні набула вертикальна інтеграція в гірничо-металургійному комплексі. Формується також вертикальна інтеграція у нафтопереробці, ОПК, авіа- та суднобудуванні тощо.

3. Встановлення кооперації малого і середнього бізнесу з великим у спосіб формування субпідрядних систем, франчайзингових, лізингових та інших структур. Така кооперація потребуватиме як створення достатньої кількості малих підприємств, спроможних забезпечити співпрацю (а відтак - додаткові робочі місця), так і формування відповідного нормативно-правового середовища).

4. Розвиток горизонтальної інтеграції та формування кластерних мереж. М. Портер розглядає кластери як географічно близькі групи

³¹³ Гальчинський, А. С. Помаранчева революція і нова влада. - К.: Либідь, 2005. - 368 с. - С. 181.

³¹⁴ Гесць, В. Деякі порівняльні ознаки трансформаційних моделей економіки України і Росії // Економіка України. - 2005. - № 5. - С. 4-17.

³¹⁵ Формування великого приватного капіталу в Україні (Пасхавер, О. Й., Верховодова, Л. Т., Суплін, Л. З.). - К.: Міленіум, 2004. - С. 89.

взаємопов'язаних компаній, постачальників, служб сервісу та пов'язаних з ними інституцій у конкретному полі діяльності, пов'язані спільністю та взаємодоповнюваністю діяльності³¹⁶. Кластер підвищує продуктивність фірми (за рахунок зниження трансакційних та накладних витрат), зміцнює спроможність до інновацій, стимулює створення нового бізнесу завдяки зменшенню вхідних бар'єрів. Наприкінці 90-х років у ОЕСР було розроблено спеціальну програму розвитку кластерних моделей у країнах - кандидатах на членство в ЄС³¹⁷.

Перевагами використання кластерної моделі взаємодії є:

- можливість спільного використання об'єднаних капіталів та прискорення інновацій;
- можливість спільного використання ресурсів (відповідно - їх більш повне використання та менша питома вартість);
- встановлення ефективної спеціалізації підприємств;
- узгоджений поділ ринку та уникнення непродуктивної конкуренції;
- отримання ефекту масштабу та подолання недоліків, які пов'язані з малих розмірів підприємств;
- зниження та поділ ризиків;
- підвищення стійкості окремих підприємств та мережі в цілому;
- встановлення довгострокових зв'язків за відтворювальним ланцюгом, включаючи зв'язки між виробником та споживачем.

Зважаючи на те, що кластер інституціалізує укрупнений об'єкт впливу, це значно спрощує розробку та застосування програм підвищення конкурентоспроможності, інвестицій, впровадження інновацій тощо, оскільки підвищує якість розробки проектів, спрощує управління та нагляд за виконанням проекту, забезпечує взаємні контакти учасників проекту та створює регіональні мережі; а також поширює передовий досвід в управлінській і технологічній сферах.

Інституціалізація взаємостосунків у межах кластеру може досягатися за рахунок укладання довгострокових субконтрактних угод, інших угод про співпрацю, а також входження до організації, яка виконує узгоджувально-регуляторну роль. Таку роль в утворенні кластерів можуть відіграти і неурядові організації. Одним з прикладів реалізації саме такої моделі в Україні є недержавна організація - основа кластеру «Поділля-перший»³¹⁸. У ролі узгоджувальної організації можуть також бути регіональна чи галузева асоціація, регіональне агентство розвитку, державний орган, чи спеціалізована консалтингова компанія - «мережевий брокер».

³¹⁶Porter, M. Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings From the Microeconomic Competitiveness Index / The Global Competitiveness Report, 2002. - World Econ. Forum. - 2002. - P. 26.

³¹⁷Нові виробничі системи і розвиток економіки України (матеріали економічного саміту). - Луцьк, 30.01.2003 р. - С. 21.

³¹⁸Див.: Прайс, В. Роль НДО як рушія перетворень // Перспективні дослідження. - 1999. - № 2. - С. 24-36.

Значною у формуванні кластерів є також роль ділових асоціацій, союзів, торговельно-промислових палат. На жаль, в Україні малий бізнес, який має стати основою кластерної структури, досить часто випадає з поля дії таких інститутів, що становить серйозну перешкоду поширенню досвіду кластерної моделі мережевого структурування економіки.

Важливим у розвитку кластерних моделей є акцентування уваги на розвитку локальної економіки, реалізації регіональних конкурентних переваг. Успішність розвитку кластерної мережі прямо залежить від реалізації та розширення прав місцевого самоврядування територіальною громадою. Саме на останню покладається основне навантаження та відповідальність щодо сприяння оптимальному використанню ресурсів території. Навіть українська практика діяльності органів місцевого самоврядування надає численний перелік можливих засобів такого сприяння, зокрема:

- залучення інвестицій на територію громади шляхом популяризації відповідної інформації та надання інформаційної підтримки інвесторам;
- надання фінансової та матеріальної допомоги малому і середньому бізнесу (зокрема, щодо оренди приміщень, землевідведення тощо);
- формування ділової інфраструктури та надання аудиторських, юридичних, інформаційних послуг;
- поліпшення якості технічної інфраструктури: доріг, електро- та водопостачання, телекомунікацій, транспортного сполучення тощо;
- створення кредитних спілок територіальних громад;
- організація спеціальних позабюджетних фондів для фінансування окремих проектів за добровільною участю членів громади, організація цільових муніципальних позик;
- організація комунальних підприємств з обслуговування громадських потреб;
- надання підтримки у відстоюванні прав місцевих підприємств та громадян перед державними контролюючими та правоохоронними органами.

Як свідчить досвід успішної реалізації проектів територіального розвитку, стратегія розвитку території має спиратися насамперед на синергетичний ефект, який виникає внаслідок упорядкування та узгодження дій членів громади на підґрунті реалізації потенціалу території. **Розробляючи та реалізуючи на базі територіального корпоративного інтересу узгоджену стратегію розвитку території, територіальна громада сприяє:**

- *концентрації* потенціалу території, організаційних та фінансових ресурсів на виконанні місцевих завдань;
- врегулюванню та *раціоналізації* використання територіальних ресурсів;
- максимізації *ефективності* використання потенціалу території.

Поєднання оптимального використання ресурсів територій з максимізацією конкурентоспроможності зацікавлених у це використанні підприємств потребує впровадження механізмів компенсації суб'єктам господарювання позитивних екстерналій, які виникають на даній території внаслідок їхньої діяльності. Територіальна громада повинна мати (у безпосередньому чи делегованому вигляді) можливість компенсації дій на її території конкретних

підприємців, які повністю чи частково належать до сфери стратегічної відповідальності місцевої влади, у обсязі, адекватному значимості цієї екстерналії. Як приклади таких екстерналій, зокрема, можна навести:

- збільшення зайнятості у трудонадлишковому регіоні;
- упорядкування та прибирання територій, відновлення будівель;
- утилізацію відходів та рекреацію земель;
- будівництво засобів інфраструктури;
- надання соціальної та медичної допомоги;
- надання транспортного забезпечення.

Відповідна компенсація має відбуватися як шляхом безпосередніх податкових пільг, частина яких, за чинним законодавством, може надаватися місцевою владою, так і шляхом безоплатного чи пільгового надання територіальною громадою певних ділових, інфраструктурних та інших послуг.

Одним з потенційних шляхів підтримки зміцнення конкурентоспроможності підприємств на територіальному рівні може бути розвиток мережі регіональних агентств розвитку. Головне завдання таких агентств має полягати у врахуванні наявних на місцевому рівні проблем у комерційних проєктах, забезпеченні координації органів місцевого самоврядування та представників бізнесу у розподілі та використанні ресурсів регіону. Регіональні агентства розвитку можуть пропонувати широкий спектр послуг: щодо встановлення міжнародних зв'язків, надання фінансової допомоги, розвитку інфраструктури, менеджменту, навчання та перепідготовки кадрів тощо. Мета діяльності агентств - економічний розвиток території, забезпечення добробуту населення, утвердження принципів соціального партнерства, стимулювання економічної діяльності³¹⁹. На жаль, поки що діяльність агентств розвитку в Україні не набула належних поширення та активності. Між тим, саме на їхній базі могла б бути розгорнута співпраця з органами місцевого самоврядування місцевих та загальноукраїнських громадських об'єднань та об'єднань підприємців, спрямована на поліпшення конкурентного середовища та зміцнення конкурентоспроможності національної економіки.

5.2.4. Розвиток людського капіталу

Тривалий час суттєвою проблемою формування цілісної економічної стратегії в Україні є брак розуміння того, що соціальна політика, яка не працює на розвиток суспільно-економічної системи як інтегральної цілісності, не лише призводить до гальмування економічної динаміки, але й закладає значні деформації суспільно-економічного розвитку у стратегічній перспективі. **Це зумовлює потребу в комплексній соціальній стратегії, яка б пов'язала результати макроекономічного розвитку з добробутом конкретної людини.**

³¹⁹Шангіна, Н. Створення регіональної ринкової інфраструктури // Економіка України. - 2000. - № 11. - С. 46.

По-перше, серед заходів з підтримки соціальної сфери - суто економічні важелі бюджетної, податкової, кредитної політики. Зрозуміло, що врахування цього аспекту дії зазначених важелів помітно впливає на їхнє застосування для досягнення інших цілей, причому можливі конфлікти як між державною соціальною стратегією і, зокрема, кон'юнктурною тактичною політикою, так і між такими стратегічними заходами, як промислова і соціальна політика тощо.

По-друге, реалізація заходів соціальної політики впливає на низку економічних параметрів, збільшує норму споживання і зменшує нагромадження, поживає сукупний попит.

По-третє, дієва соціальна політика забезпечує суспільну злагоду, соціальне партнерство, легітимність влади, отже - формує спроможність уряду до проведення заходів власне економічної політики. У перехідній економіці соціальна політика забезпечує стійкість політики економічних трансформацій та є одним з визначальних чинників послідовності останньої. Вади соціальної політики зазвичай стають предметом тиску на державну владу як з боку населення, так і, на основі маніпулювання його інтересами, з боку різноманітних політико-економічних груп.

Соціальна політика, поліпшення добробуту населення знижують трансакційні витрати на ведення бізнесу. Зокрема, зменшуються витрати на охорону здоров'я та непрацездатність зайнятих, охорону праці, охорону та запобігання крадіжкам, підвищується продуктивність праці, поліпшується ставлення зайнятих до трудового процесу тощо. Підприємництво виграє також від поліпшення загального соціально-політичного клімату в країні. Очевидно, що саме від ступеня ефективності соціальної політики не в останню чергу залежить готовність підприємців та громадян сплачувати державі податки та інші платежі соціального призначення. Відтак економічна стратегія для України має базуватися на переході від балансування між альтернативними цілями соціального забезпечення та економічного зростання - до інтеграції підвищення добробуту нації та кожного громадянина із становленням в Україні конкурентоспроможної національної економіки, яка динамічно розвивається.

За таких умов збереження архаїчної системи соціального захисту та забезпечення входить у все більшу суперечність з макроекономічними зрушеннями, які відбуваються в державі, знижує ефективність використання та прямі втрати людського капіталу країни.

Єдино можливий шлях стійкого підвищення рівня доходів та якості життя населення України - випереджальне підвищення продуктивності праці на базі поліпшення організаційної та технологічної структури національної економіки, забезпечення конкурентоспроможності національних виробництв на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Значний обсяг коштів, необхідних для доведення системи соціальних послуг до рівня, гідного європейської держави, зумовлює пошук соціальної стратегії, за якої видатки на соціальне забезпечення не лише не обтяжуватимуть економіку, але й відіграватимуть мультиплікуючу роль, стимулюючи економічну динаміку.

На нашу думку, методологічно важливо провести розмежування між поняттями «соціальний захист» та «соціальна політика». Саме змішування цих понять і є досі однією з ключових суперечностей трансформаційного процесу в Україні.

Соціальний захист - це безпосередня система заходів з матеріального забезпечення громадян відповідно зобов'язань, покладених на державу у цій сфері згідно з чинним законодавством.

Соціальна політика - це комплекс дій держави у різних сферах, які підпорядковані досягненню поставлених суспільством довгострокових соціальних орієнтирів. Визначена таким чином соціальна політика дозволяє піднятися над суто інструментальним рівнем та розглянути її в стратегічному контексті як політику більш високого порядку, ніж, наприклад, бюджетна, валютна, грошова, кредитна та ін., а також враховувати вторинний соціальний ефект заходів, які застосовуються в рамках різних напрямів державної політики. Зокрема, «розширене» трактування враховує вплив технологічних змін та глобалізації економічних відносин на соціальну політику національної держави. В такому разі вдається також відійти від державного детермінізму в соціальній політиці та залучити до розгляду заходи соціального спрямування, які здійснюються підприємствами, корпоративними та громадськими об'єднаннями тощо³²⁰.

Основна мета соціальної політики полягає в об'єднанні суспільства навколо ідеї соціального прогресу шляхом створення відповідних соціальних зв'язків. У рамках таких зв'язків споживання бідних верств населення повинне не лише не обмежувати заощадження багатих, але й відігравати мультиплікуючу роль, стимулюючи економічну динаміку. Очевидно, що цей мультиплікуючий ефект можливий лише в разі збереження єдності між витратами та заощадженнями населення - з одного боку, та інвестиціями підприємств і фінансово-банківської системи, зокрема фонди соціального страхування, - з іншого. Забезпечення такої єдності й є, врешті-решт, визначальним критерієм ефективності соціальної політики.

Якщо в системі соціального захисту найголовніша увага логічно приділяється бюджетній та фіскальній політиці як засобам перерозподілу національного багатства, то в системі соціальної політики, поряд з ними, пріоритетними є процес генерації національного багатства та його первинна ланка - національне підприємство, створення умов для стійкого розширеного відтворення та конкурентоспроможності у національному та міжнародному масштабах.

У побудові соціальної політики за принципом пріоритетності складової соціального захисту державна політика зосереджується на намаганнях у міру можливостей виконати зобов'язання держави у соціальній сфері за рахунок консолідації фінансових ресурсів з усіх можливих джерел. Зворотним боком такої політики стає посилення фіскального тиску та розмивання інвес-

³²⁰Ганслі, Т. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки // К.: Основи, 1995. - С. 14.

тиційного потенціалу національної економіки, що в стратегічній перспективі перешкоджає належному зростанню доходів економічно активної частини населення та надходженню достатніх обсягів ресурсів для виконання державою соціальних функцій. Формується «зачароване коло» соціального захисту. Діяльність держави у соціальній сфері набуває переважно «пожежного» або ситуативного характеру, що не дозволяє розглядати її як стратегію.

Політика з пріоритетністю соціального захисту є одним з чинників збереження експортної орієнтації економічного зростання, яка притаманна українській економіці в поточному десятиріччі. Надходження від експортоорієнтованих галузей сприяють наповненню державного бюджету ліквідними ресурсами, а також припливу в країну іноземної валюти. Водночас значне фіскальне навантаження на інші галузі за умов збереження деформованого внутрішнього ринку, дефіциту інвестиційних ресурсів та невисокої продуктивності праці зберігає кризу ліквідності та перешкоджає розвитку підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок.

Якщо об'єктом *соціального захисту* зазвичай визнають людину, яка, як відомо, в індивідуальному вимірі є лише споживачем, то об'єктом *соціальної політики* є **людський капітал нації** - творчий, професійний, освітній, трудовий, фізичний, репродуктивний потенціал громадян, який реалізується в системі соціально-економічних, політико-правових, культурно-етнічних та інших відносин і визначає майбутній розвиток нації.

Людський капітал одночасно є і чинником, і результатом економічного розвитку. У зв'язку з тим, що власник людського капіталу - особа - є децентралізованим суб'єктом, відтак і його діяльність не може забезпечуватися лише державою. Для свого функціонування людський капітал потребує, крім соціального забезпечення, індивідуальних інвестицій свого власника у вигляді здобуття та підвищення рівня освіти, зміцнення здоров'я тощо; його входження в економічні відносини з метою суспільно-корисного використання цього капіталу та отримання ресурсів для відтворення.

Те, що людський капітал посідає на сучасному етапі ключову роль серед чинників забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, дає підстави вбачати саме в ньому зв'язкову ланку між соціальними та економічними орієнтирами розвитку суспільства, робить соціальну політику не відокремленим напрямом державної політики, а потужним чинником економічного розвитку.

Вихід з «патової» ситуації протиставлення завдань соціального та економічного розвитку потребує відповідної модернізації орієнтирів та пріоритетів соціальної політики держави. Отже, соціальну політику потрібно зосередити на:

- реформуванні політики щодо заробітної плати з підвищенням гнучкості форм оплати праці; потрібно перейти від єдиної тарифної сітки до галузевих систем оплати праці, розширити права органів місцевого самоврядування щодо регулювання оплати праці, що склалася, впровадити замість фіксації мінімальної заробітної плати - соціального стандарту нормального відтворення працівника;

- реформуванні ринку праці з метою підвищення його гнучкості, адаптивності до вимог попиту на трудові ресурси, зокрема шляхом удосконалення систем професійної підготовки/перепідготовки, підвищення мобільності робочої сили, розвитку механізмів соціального захисту працюючих, в тому числі - за кордоном, заохочення створення нових робочих місць у трудонадлишкових регіонах;

- поступовому зменшенні частки прямого державного фінансування соціальних потреб та підвищенні частки фінансування з боку населення на основі збільшення коштів, що надходять у домогосподарства у вигляді заробітної плати, пенсій і різних видів соціальної допомоги;

- радикальному підвищенні якості та ефективності надання послуг соціальної сфери шляхом реформування системи надання соціальних пільг, диверсифікації постачальників послуг соціальної сфери та удосконалення механізмів розміщення і реалізації замовлень на надання послуг;

- запобіганні подальшій соціальній поляризації та розбудові інструментарію перерозподілу доходів через податково-трансфертну систему, що має підтримувати суспільно припустимі межі нерівності доходів за умов конкурентної рівноваги, зокрема - у спосіб відновлення прогресивного прибуткового податку, впровадження податку на нерухомість, використання світового досвіду запровадження додаткових податків на розкіш тощо³²¹.

Важливим пріоритетом соціальної політики є подальше **реформування діючої системи соціального захисту**, що передбачає упорядкування та запровадження системного надання пільгових послуг, подальше налагодження єдиної системи обліку громадян, які мають право на пільги, поглиблення адресності державної соціальної допомоги. Це передбачатиме, зокрема:

- практичну реалізацію пенсійної реформи з переходом до паралельних систем загальнообов'язкового та добровільного пенсійного страхування на основі персоніфікованих пенсійних внесків;

- впровадження обов'язкового медичного страхування із збереженням та поліпшенням безкоштовної системи базової медичної допомоги та утворенням механізмів перерозподілу частини коштів, отриманих від надання платних послуг у сфері охорони здоров'я, на фінансування потреб невідкладної медичної допомоги;

- розширення кредитно-страхових засад фінансування витрат на отримання освіти, придбання житла;

- поетапну заміну пільг, що виконують функцію соціальної підтримки вразливих верств населення, адресною соціальною допомогою (монетизацію пільг);

- диверсифікацію постачальників соціальних послуг з упровадженням відповідних механізмів дотримання соціальних стандартів та нормативів.

Акцент на страхових засадах фінансування соціальної політики дає можливість встановити баланс інтересів членів суспільства, солідарну від-

³²¹ *Пищуліна, О.* Шлях до довгострокової соціальної стратегії: на перехресті вибору // «Стратегічні орієнтири». - 2007. - № 1. - С. 111-117.

повідальність за майбутнє громадянина, роботодавця та держави, сприяє зменшенню навантаження на бюджет та підвищенню ефективності використання бюджетних коштів, замикає в єдину систему витрати й заощадження населення - та інвестиції підприємств і фінансово-банківської системи.

«Пілотними» напрямками у впровадженні страхових засад мають стати практична реалізація пенсійної реформи з поступовим переходом до обов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування та впровадженням паралельної системи добровільного пенсійного страхування; широке впровадження обов'язкового медичного страхування з одночасним підвищенням відповідальності та кваліфікованості системи медичних установ. У цьому ж руслі також варто розглядати розширення кредитно-страхових засад фінансування витрат на отримання освіти, придбання житла тощо.

Передання управління частиною активів системи соціального страхування недержавним фінансовим інститутам суттєво підвищує вимоги до якості та розвиненості фінансової системи та фондового ринку України, дієвого регулювання та контролю діяльності недержавних інституцій соціального страхування. Невід'ємною складовою цього процесу є розбудова інституційної спроможності пенсійної системи.

Необхідно розробити нормативну базу регулювання діяльності недержавних пенсійних фондів, реєстрації та ліцензування суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення, створити систему державного нагляду за наданням фінансових послуг суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення та додержанням законодавства у цій сфері.

Проте в Україні запровадження такої системи має тісно пов'язуватися з податковою політикою і політикою грошових доходів населення. Незважаючи на те, що реалізація курсу на економічне зростання, звичайно, має супроводжуватися зменшенням податкового тягаря на підприємства, перекласти з роботодавців на працівника частину сплати страхових внесків можливо лише за умови синхронного підвищення його заробітної плати.

Отже, попри безперечну важливість і необхідність реформи фінансування соціального захисту в Україні, її запровадження на сучасному етапі може стати негативним чинником у динаміці трансформаційної кризи і потребує тривалого часу. Відтак головні заходи щодо розвитку страхового соціального захисту потрібно здійснювати лише на базі встановлення стійкого економічного зростання, яке спирається переважно на внутрішні чинники економічного розвитку і супроводжується стабільним поліпшенням фінансового становища громадян, підприємств і держави.

На окрему увагу заслуговує вплив, якого має завдати на становище у соціальній сфері **житлово-комунальна реформа**. Забезпечення реальних прав власників житла та територіальних громад на вибір надавачів комунальних послуг на конкурентному ринку дозволить уникнути завищення комунальних тарифів та необґрунтованих потреб у субсидюванні витрат населення, що вивільнить суттєві ресурси для реалізації нагальних завдань соціального захисту населення. Головними напрямками прискорення реформування житлово-комунального господарства повинні стати:

- удосконалення системи управління підприємствами і організаціями житлово-комунального господарства всіх форм власності, розмежування функцій органів влади, підприємств-виробників послуг, споживачів житлово-комунальних послуг, розвиток ринкових відносин у галузі;

- поглиблення демонополізації житлово-комунального господарства, створення конкурентного середовища і ринку послуг, реструктуризація підприємств і організацій, формування єдиної соціальної та фінансової політики на території самоврядування, створення сільської комунальної служби в єдиній системі житлово-комунального господарства;

- зменшення витрат та втрат енергоносіїв у житлово-комунальному господарстві, проведення ефективної енергозберігаючої політики.

Переведення населення зі стану пасивних ресурсотримувачів у стан активних ресурсокористувачів³²², мобілізація людського капіталу як чинника підвищення віддачі факторів виробництва потребує виваженої **політики доходів**.

Стратегія активного формування економічних можливостей і забезпечення рівної доступності до них могла б бути підтримана населенням більшою мірою, аніж механічне вирівнювання доходів, і, на відміну від останнього, сприяла б економічному зростанню. У межах такої політики створювані державою умови для отримання економічно активними громадянами належного рівня доходу відігравали б не менш важливу роль, ніж соціальні гарантії³²³.

Створення належних умов для отримання достатнього рівня доходів упідприємницькій діяльності відповідає також інтересам менеджерів та власників підприємств усіх типів власності, галузевої належності, представників національного капіталу та національного бізнесу загалом. За умов сприятливого підприємницького клімату покладення на національні підприємства зобов'язань щодо фінансування соціальної сфери сприймаються економічно та політично прийнятним та виправданим.

Оскільки досить значна частина громадян України тією чи іншою мірою має відношення до підприємницької діяльності (причетність до легального, або й незареєстрованого бізнесу, робота, часто напівлегальна, у різних комерційних фірмах тощо), інтереси значної частини населення все більше зближуються з інтересами підприємств і полягають, насамперед, у забезпеченні в країні сприятливих умов для підприємницької діяльності. Працівники державних та приватизованих підприємств також безпосередньо зацікавлені у сприятливих умовах роботи. Зазначене дозволяє зробити висновок щодо хибності орієнтації на дотримання державою своїх соціальних зобов'язань за рахунок посилення фіскального пресу. Враховуючи, що збільшення доходів пенсіонерів та працівників бюджетної сфери відбува-

³²²Левин, И. Экономика и гражданское общество // МЭ и МО. - 1999. - № 1. - С. 68.

³²³Від соціального забезпечення - до соціальної політики (Жаліло Я. А., Лакіза-Сачук Н. М., Лісогор Л. С. та ін.) / Від соціального забезпечення - до соціальної політики.: зб. наук. ст. - К.: Сатсанга, 2001. - С. 47-48.

ється за рахунок фіскального перерозподілу коштів, у макроекономічному контексті така політика фактично гальмує економічну динаміку. Така «соціально орієнтована політика» де-факто налаштовує проти держави головну політичну силу - економічно активне населення, основу середнього класу, який повинен у нормальному громадянському суспільстві бути наріжним каменем соціально-політичної стабільності.

Об'єктивно основою для збільшення реальних доходів зайнятих у народному господарстві України має бути підвищення продуктивності ресурсів і збільшення на цій основі обсягу виробництва споживчих товарів і послуг. Необхідним вважається дотримання принципу випереджального зростання продуктивності ресурсів (у т. ч. праці) порівняно зі зростанням заробітної плати, оскільки за такого підходу збільшується конкурентоспроможність продукції.

Реформування оплати праці в Україні передбачає забезпечення випереджального зростання номінальної заробітної плати порівняно з підвищенням споживчих цін як обов'язкової умови для систематичного зростання реальної заробітної плати. Проте, перехід до політики випереджального зростання заробітної плати і грошових доходів щодо підвищення цін має відбуватися поступово, бути керованим і враховувати реальну ситуацію щодо наявності товарів і послуг у сфері торгівлі.

Поряд з цим, необхідно суттєво знизити надмірну диференціацію заробітних плат. З цією метою доцільно впровадити граничне співвідношення мінімальної заробітної плати до максимальної (або максимальної до середньої) на галузевому, регіональному рівнях та на рівні підприємства.

Не варто забувати, що у разі збереження загальних несприятливих умов для підприємницької діяльності (висока ставка кредитного процента, слабкий платоспроможний попит, високий рівень фіскального тиску тощо), законодавчим встановленням мінімальних рівнів оплати праці закладаються підстави до загострення конфлікту між підприємцем та працівниками. Адже сплата «тіньової» зарплати була предметом неформальної угоди, яка влаштовувала як підприємця, що ухилявся таким чином від оподаткування, так і працівника, який одержував більш високу заробітну плату, що загалом підтримувало як зайнятість, так і рівень доходів населення. Якщо працівник буде зацікавлений вимагати легального оформлення «тіньової» зарплати з метою досягнення відповідності її зі встановленими нормативами, врахування при розрахунку пенсії тощо, це спричинить значне збільшення витрат підприємства, а отже, зниження рівня зайнятості та падіння реальних доходів населення.

Пріоритетне місце у процесі реалізації та розвитку людського потенціалу країни посідає **політика на ринку праці**. Тривалий час рівновага на цьому ринку підтримувалася значною мірою через вимушені відпустки, заборгованість з виплати зарплати, невідповідність винагороди за виконану роботу. Це гальмувало структурну перебудову ринку.

Недопущення втрат у рівні зайнятості та зростання безробіття, які є об'єктивним наслідком посилення конкурентного тиску на вітчизняних

суб'єктів економіки, потребуватимуть структурної модернізації ринку праці, підвищення його гнучкості, мобільності робочої сили у такий спосіб:

- прогнозування вивільнення працівників у процесі структурної модернізації економіки з відповідним випереджальним створенням нових робочих місць у галузях, що розвиваються, та здійсненням відповідної професійної перепідготовки, заохоченням децентралізованого (приватного) фінансування підвищення кваліфікації працівників;

- впровадження гнучких форм зайнятості та оплати праці залежно від економічних можливостей роботодавця та бажання працівника;

- підвищення мобільності робочої сили завдяки поширенню інформації про становище на регіональних ринках праці, впровадженню додаткових стимулів створення робочих місць у депресивних регіонах, розвитку вахтових методів тимчасового працевлаштування (зокрема спільно з Російською Федерацією та іншими державами СНД), підвищенню гнучкості ринків продажу та оренди житла, відновленню мережі робітничих гуртожитків тощо;

- збільшення асигнувань на виконання громадських робіт у соціальній та комунальній сферах, запровадження громадських робіт загальнодержавного значення, фінансованих коштами державного бюджету та централізованих позабюджетних фондів;

- надання допомоги у відкритті власної справи та стимулювання інвестицій у самозайнятість та створення робочих місць.

У кінцевому підсумку консолідація ринку праці залежить від подолання його структурних диспропорцій. Ключову роль у розв'язанні цієї стратегічної проблеми має відігравати система освіти, яка має орієнтуватися переважно на кадрове забезпечення трудодефіцитних сегментів ринку праці, сприяти структурним перетворенням в економіці, ефективно використовувати бюджетні кошти, задовольняти платоспроможний попит підприємств і сімей на освітні послуги.

Запропоновані орієнтири соціальної політики дозволяють перейти від непродуктивного споживання суспільних ресурсів до акумулювання коштів у рамках інститутів фінансового ринку, що перетворить їх на інвестиційний потенціал. Таким чином, поліпшуючи ефективність національної економіки як засобу реалізації соціальних цілей, вона одночасно і надає ресурси для такого поліпшення.

5.3. Макроекономічні інструменти реалізації стратегічних пріоритетів

Реалізація наведеного у попередніх параграфах комплексу стратегічних пріоритетів має відбуватися насамперед у спосіб застосування традиційних інструментів монетарної та фіскальної політики держави. Адже фактично, за винятком заходів суто адміністративного регулювання, саме засоби бюджетно-податкової та монетарної політики формують вичерпний комплекс інструментів економічної тактики, за допомогою якого відбувається реалізація напрямів і завдань економічної стратегії. Отже, від їхньої

адекватності та дієвості визначальним чином залежить ефективність економічної стратегії держави. Відтак принципово важливо встановити основні методологічні засади, на яких має ґрунтуватися підбір таких інструментів, і які повинні забезпечити узгодженість конкретного інструментарію економічної політики з цими стратегічними орієнтирами.

5.3.1. Монетарна політика

Досвід новітньої економічної історії України дає можливість зробити висновки щодо важливості підтримання монетарної стабільності у формуванні тенденцій економічного зростання та забезпеченні сталого підвищення реальних доходів населення. Проте вирішальне значення мають і засоби забезпечення цієї стабільності, які за своєю природою, як правило, гальмують економічну активність. **Для сучасного етапу, який характеризується потребою у забезпеченні динамічного зростання, важливими є вибір інструментів, які мають мінімальний «охолоджуючий» ефект для економіки, а також вжиття компенсуючих заходів щодо цього впливу.** Така суперечність виявилася у виборі засобів антикризової економічної політики 2008-2009 рр. Потреба у здійсненні, за прикладом переважної більшості країн світу, проактивної монетарної та фінансової політики увійшла у суперечність з цілями подолання макроекономічних дисбалансів, насамперед - інфляційних та девальваційних тенденцій, закладених прорахунками попередніх періодів розвитку.

Така ситуація потребує економічного прагматизму в монетарній сфері: переходу від сприйняття гривні як *об'єкта* політики макроекономічної стабілізації - до розгляду її як *інструмента* забезпечення стабільних господарських оборотів, повноцінного відновлення функцій національної валюти як засобу платежу, обігу, заощадження і розрахунків, переведення більшості розрахунків по товарних операціях у сферу безготівкового банківського обороту.

Підтримання монетарної стабільності здебільшого завдяки використанню адміністративно-регулятивних заходів щодо розвитку банківської системи та монетарних обмежень вичерпало себе. Має відбуватися зміщення акцентів у бік поєднання стимулювання економічного зростання на інвестиційно-інноваційній основі та збереження монетарної стабільності. Розвиток та поширення ринкових відносин супроводжуються випереджальним зростанням попиту на гроші порівняно з іншими показниками економічної динаміки. Відтак грошово-кредитна політика НБУ має спрямовуватися на постійне підвищення коефіцієнта монетизації економіки з метою збалансованого задоволення зростаючого попиту на гроші з боку населення і суб'єктів господарювання, зумовленого прискореною динамікою розвитку економіки, підтримання рівня монетизації, необхідного для забезпечення відтворювального процесу, поєднання жорсткого контролю над динамікою грошової маси зі стимулюванням структурної перебудови та економічного зростання.

Для цього насамперед потрібно відмовитися від збільшення грошової пропозиції *ad hoc*, залежно від ситуації на валютному ринку, з наступною

нейтралізацією можливих негативних наслідків, а здійснювати його цілеспрямовано та планомірно, відповідно до наперед розрахованої програми, яка прогнозує попит на гроші з урахуванням феноменів розширення сфери грошового обігу та уповільнення його швидкості. Потрібно розширити спектр інструментів збільшення грошової пропозиції, зокрема перейти до прагматичного розуміння категорії грошової емісії як одного з стандартних інструментів економічної політики. Як доводить російський дослідник В. Назаров, зростання грошової маси не спричинює інфляцію, якщо супроводжується уповільненням швидкості обороту грошей. Зокрема - через інвестування в реальний сектор економіки³²⁴. З нашої точки зору, таку умову можна трактувати більш широко - уповільнення швидкості обороту грошей забезпечується конвертацією грошей у капітал. Це потребує специфічної структури емісійного процесу та відповідної корекції трансмісійних механізмів. Акцент має зміщуватися на рефінансування банківської системи при посиленні регулювання напрямів подальшого спрямування цих коштів і випереджальному формуванні сегменту «довгих грошей».

Збереження стабільності у грошово-кредитній сфері та запобігання прискоренню темпів інфляції мають досягатися насамперед завдяки заходам, які дозволяють «відтягнути» надлишкову грошову масу зі споживчого ринку, а саме:

- збільшенню частки заощаджень у структурі доходів населення, що має пов'язуватися з активною депозитною політикою банків і впливом коштів у пенсійні та страхові фонди, на цілі іпотечного кредитування;
- удосконаленню гарантій збереження внесків населення у фінансово-кредитних установах та погашенню частини заборгованості із заробітної плати шляхом конвертації цих коштів у інвестиційні цінні папери або як компенсації вкладення інвестицій у приватне підприємництво, передусім у сфері виробництва товарів та послуг;
- розвитку сфери застосування безготівкових розрахунків через подальше розширення Національної системи масових електронних платежів, системи платіжних карток.

Аналіз вітчизняного досвіду засвідчує недостатню ефективність наявних інструментів рефінансування комерційних банків. Банки не виявляють значного попиту на кредити з боку НБУ, задовольняючи потребу в ліквідності за рахунок зовнішніх запозичень та розширення залучення депозитів населення. Відтак потрібні додаткові важелі заохочення комерційних банків до довгострокового кредитування реального сектору економіки, насамперед - інвестиційних проєктів. Це забезпечить збалансований перебіг структурних перетворень, посилить роль банківської системи у трансформації заощаджень в інвестиційні ресурси, сформує пропозицію довгострокових фінансових ресурсів. Невпинне зростання заощаджень населення потребує здійснення заходів державної політики, спрямованих на переорієнтацію

³²⁴ Назаров, В. Возможности и пределы неинфляционной эмиссии денег в России // Экономист. - 1999. - № 6. - С. 37-44.

цього ресурсу на фінансування довгострокових цілей розвитку. Цьому мають сприяти:

- вдосконалення механізмів рефінансування комерційних банків з метою стимулювання інвестиційного та інноваційного розвитку національної економіки;
- формування системи податкових стимулів для комерційних банків, які надають частину своїх ресурсів на кредитування високоєфективних інвестиційних проектів, насамперед пов'язаних з освоєнням нових технологій та інвестицій; кредитують закупівлю імпортного обладнання;
- розбудова банківських інститутів сприяння економічному розвитку з метою широкого залучення довгострокових інвестиційних ресурсів на внутрішньому і зовнішніх фінансових ринках;
- запровадження дієвих механізмів державного страхування довгострокових кредитів, зокрема кредитів, виданих малим підприємствам;
- надання державних гарантій комерційним банкам, які здійснюють кредитування пріоритетних інноваційних проектів;
- розвиток програм довгострокового кредитування індивідуальних інвестицій, у тому числі в підвищення енергетичної економічності житла, освіти, житлове будівництво тощо;
- формування інститутів експортного кредитування і страхування;
- впровадження механізмів участі індивідуальних інвесторів у операціях на фінансовому ринку;
- розвиток сфер страхування життя, здоров'я, майна, відповідальності із запровадженням на окремих напрямках обов'язкового страхування.

Варто наголосити, що такі заходи матимуть загальний позитивний вплив на розвиток в Україні ринкового середовища, оскільки сприятимуть диверсифікації внутрішнього попиту та структурному вдосконаленню внутрішнього ринку, відкривають додатковий простір для цінової конкуренції.

Випереджальне зростання довгострокового кредитування комерційними банками, яке відбувається в Україні, є все ж таки недостатнім для того, щоб забезпечити належне фінансування інвестиційної діяльності підприємств. Відтак реалізація стратегічних орієнтирів сучасного етапу економічних реформ потребує розбудови інститутів довгострокового кредитування, насамперед - уведення в дію Державного банку реконструкції та розвитку (ДБРР)³²⁵.

В Україні ідея створення державного банку для підтримки інноваційно-інвестиційних проектів обговорювалася з 1993 року. У державному бюджеті на 2002 р. було передбачено для цієї мети, але не використано спеціальні видатки на суму 30 млн грн. У 2003 р. Кабінет Міністрів прийняв рішення, відповідно до якого було створено ВАТ «Український банк реконструкції і розвитку» (УБРР), який був зареєстрований як акціонерний банк першого рівня 10 березня 2004 р. Проте головна мета створення банку - підтримка інноваційно-інвестиційного напрямку економічного розвитку країни - так і

³²⁵ Детальніше суть, функції та механізми діяльності УБРР буде розглянуто в наступному параграфі (Авт.).

не була досягнута, що пов'язане, на нашу думку, з неправильною регуляторною і методологічною основою його діяльності. Передусім створена структура нічим не відрізнялася від звичайного комерційного банку зі стандартним набором функцій і повноважень. Активи банку на початок 2008 р. становили лише 192,6 млн грн, обсяг наданих кредитів - лише 19,5 млн грн, юридичним особам - 6,9 млн грн, у тому числі 4,0 млн грн - у сферу оптової торгівлі і посередництва³²⁶. Відтак концепція УБРР, закладена у його створення, на нашу думку, практично нівелює весь його позитивний потенціал, якій міг бути використаний як потужний важіль грошово-кредитної політики держави.

Вирішити проблему високих ризиків інвестування, які перешкоджають зниженню процентних ставок та нарощуванню обсягу довгострокового кредитування, можуть спільні проекти комерційних банків, державних інвестиційних інститутів і приватних інвесторів. Розділити з банками ризики інвестування високоризикових проєктів можуть також страхові компанії, інвестиційні, венчурні фонди, інші подібні установи. Відтак особливо важливого значення набуває удосконалення чинного законодавства щодо регулювання діяльності небанківських фінансових посередників та створення сприятливого інвестиційного середовища для їхньої діяльності.

Суттєво зменшити рівень ризиків дозволять також активне впровадження в обіг похідних фінансових інструментів, розвиток ринку корпоративних цінних паперів, відновлення функціонування в нормальному режимі ринку державних цінних паперів та формування інструментів державних інвестиційних запозичень.

Оволодіння важелями збільшення обсягів кредитування економіки конче необхідне у зв'язку з потребою поступової лібералізації валютного ринку, а відтак - звуження каналу ремонетизації економіки через поповнення резервів НБУ. Адже, за умов «монополізації» регулювання грошової пропозиції операціями НБУ на валютному ринку погіршення сальдо платіжного балансу може призвести до блокування монетарної політики під впливом зовнішніх чинників.

Зусилля НБУ у валютній політиці мають бути сконцентровані на проведеної еволюційної й прозорой курсової політики, яка передбачає стримування у прогнозованих межах темпів підвищення обмінного курсу гривні та недопущення різких курсових стрибків³²⁷. Разом з тим, утримання стабільного номінального курсу гривні щодо долара США на тлі помірної інфляції створює умови для реальної ревальвації гривні. Відтак за збереження макроекономічної стабільності, рівнів цінової конкурентоспроможності й прибут-

³²⁶ *Аудиторський висновок і звіт за результатами перевірки річної фінансової звітності ВАТ «Український банк реконструкції і розвитку» станом на кінець дня 31 грудня 2007 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.ubrr.com.ua/vusnovok2007.pdf> (13.03.09).*

³²⁷ *Сучасні економічні тенденції та нова парадигма економічної стратегії України / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилук, Я. В. Белінська та ін. - К.: Знання України, 2005. - С. 30.*

ковості українських товаровиробників створюються сприятливі умови для активізації інвестиційного процесу, що має переорієнтувати вітчизняних товаровиробників з використання цінних конкурентних переваг на нецінові.

Помірне зміцнення гривні спонукатиме підприємства спрямовувати ресурси на модернізацію виробництва і закупівлю імпортного обладнання, активізувати наукові розробки та впроваджувати інновації, що на макrorівні має виявитися у позитивних структурних зрушеннях, спрямуванні ресурсів розвитку до галузей з вищою доданою вартістю. **З метою виявлення стимулюючого впливу зміцнення національної валюти валютна політика має бути підкріплена відповідними заходами грошово-кредитної політики, розвитком банківського кредитування, удосконаленням механізмів державної підтримки кредитування пріоритетних, з точки зору наукомісткого розвитку, галузей**³²⁸.

Разом з тим, надмірно швидке зміцнення гривні, яке не підкріплюється темпами підвищення продуктивності праці в українській економіці та випереджає показник інфляції, спричинить, на нашу думку, посилення дисбалансів у грошовій та фінансовій сферах, загострення конкуренції на внутрішньому ринку та погіршення стану платіжного балансу країни.

Для забезпечення валютно-курсової стабільності необхідно вжити наступних заходів:

- посилити ринкові засади процесу курсоутворення, сконцентрувати зусилля Нацбанку України на проведення еволюційної й прозорої курсової політики, що передбачає недопущення значних курсових стрибків з метою блокування як ревальваційних, так і девальваційних очікувань іноземних інвесторів;

- зважаючи на тенденції світових фінансових ринків, Нацбанк має перейти до визначення реального ефективного обмінного курсу гривні щодо кошика основних світових валют, з використанням індикативних орієнтирів ревальвації цього показника як орієнтира у прийнятті рішень у сфері валютного регулювання;

- підвищити прозорість функціонування валютного ринку у спосіб удосконалення механізмів і правил здійснення валютних інтервенцій Нацбанком України;

- сприяти розвитку системи інструментів страхування від валютних ризиків, поширенню в обігу валютних деривативів, удосконаленню регулятивного та інституційного аспектів функціонування строкового ринку, забезпеченню прозорих умов здійснення економічними суб'єктами валютних операцій;

- удосконалити систему валютного регулювання у напрямі посилення валютного контролю за обсягами і структурою короткострокових іноземних капіталів, які дестабілізують валютний ринок України³²⁹.

³²⁸ Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилюк, Я. В. Белінська та ін.; за ред. Я. А. Жаліла. - К.: НІСД, 2005. - С. 162.

³²⁹ Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». - К., 2006. - С. 85-86.

5.3.2. Фіскальна політика

Сучасна держава, окрім виконання своїх безпосередніх владних та соціальних функцій, несе відповідальність за ефективне функціонування всього комплексу відносин ринкової економіки країни. Тому й державний бюджет має розглядатися не лише як кошторис надходжень і витрат, але насамперед - як засіб забезпечення макроекономічного збалансування та економічного зростання, фінансовий план, який, серед іншого, передбачає відтворення державою умов для власного фінансування у довгостроковому періоді. Іншими словами, **бюджетні ресурси варто розглядати як невід'ємну складову системи суспільного відтворення.**

В рамках державного споживання та державних інвестицій реалізується вплив держави на міжгалузевий та міжрегіональний перерозподіл ресурсів всередині країни відповідно до поставлених довгострокових стратегічних пріоритетів. Засоби концентрації фінансових ресурсів до бюджетної системи визначають особливості середовища функціонування суб'єктів господарювання, які створюють додаткові сприятливі умови для розвитку та спрямування підприємницької діяльності відповідно закону та національних інтересів країни. Власне, **реалізація структурної та стимулюючої функцій надає бюджетному процесу властивостей стратегії**, тому саме завдяки їм має забезпечуватися ефективність бюджетної політики в країні.

Як свідчить досвід України, зосередження уваги переважно на фіскальних функціях бюджету (фіскалізація бюджетної політики) у разі нехтування його стратегічними функціями спричинює втрати стратегічних орієнтирів та руйнування потенціалу довгострокового економічного зростання. Акцент на завданнях антициклічного та структурного регулювання без урахування стимулювання економічної активності вестиме до економічної стагнації. Між тим, фіскальна функція бюджетної політики обмежує амбіційні стратегічні орієнтири, оскільки її неврахування має загрозу суттєвої макроекономічної дестабілізації. Відсутність, суперечливість чи невизначеність стратегічних пріоритетів перешкоджає виробленню збалансованої бюджетної політики і, власне, є одним з найголовніших чинників її фіскалізації.

З метою підвищення ефективності бюджетної політики бюджетна система України повинна будуватися на принципах стабільності, економічної обґрунтованості, достовірності, соціальної справедливості (неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами), збалансованості, фінансової єдності, адміністративної самостійності, рівнозначності видатків, повноти, прозорості. **Довгостроковим пріоритетом бюджетної політики** в Україні повинно бути створення передумов для прориву в інформаційне суспільство і форсування переходу від рецесії та екстенсивного зростання до стійкого економічного поживлення та підйому.

Відтак стратегічними напрямками сучасної бюджетної політики мають стати:

- забезпечення повного і своєчасного виконання фінансових зобов'язань держави на всіх рівнях влади;

- усунення дестимулюючих елементів і посилення стимулюючих функцій бюджетної політики, насамперед у напрямках реформування податкової системи і політики бюджетних видатків;
- забезпечення стратегічної спрямованості бюджетної політики;
- розмежування у бюджетах усіх рівнів поточних видатків і видатків на розвиток, визначення джерел, за рахунок яких мають формуватися видатки на розвиток.

При цьому **найважливішими критеріями ефективності стратегії формування та виконання державного і місцевих бюджетів повинні стати:**

- відповідність бюджетної політики національним інтересам;
- забезпечення суверенітету держави у здійсненні національної бюджетної політики;
- зміцнення держави на основі забезпечення фінансовими ресурсами можливостей реалізації її функцій у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики;
- реалістичність цілей бюджетної політики та створення умов для їх досягнення;
- забезпечення цілісності та єдності бюджетної системи як фінансової основи і передумови цілісності та єдності держави;
- спроможність бюджетної системи забезпечити єдність економічного простору країни, фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської та податкової систем;
- узгодженість у бюджетному процесі річних і стратегічних завдань державної політики економічного розвитку.

Удосконалення системи бюджетного планування з метою безумовного дотримання бюджетно-фінансових і грошово-кредитних пропорцій потребує поліпшення якості розробки проектів Державного бюджету України на основі підвищення якості прогнозів основних макроекономічних показників; обов'язкового проведення попередньої незалежної експертизи реалістичності таких прогнозів. Потребує також розробки система оцінки бюджетних ризиків, умовних зобов'язань або довгострокової бюджетно-податкової стабільності як частини макроекономічних прогнозів. Потрібно забезпечити поступовий перехід до середньо- і довгострокового бюджетного планування як основи формування державного бюджету на певний рік, створення системи бюджетних планів.

Проведення інвентаризації всіх зобов'язань держави і оцінки ефективності виконання цих зобов'язань дозволить скоротити видатки, які вважаються низькопродуктивними та неекономічними. Оскільки переважна більшість зобов'язань визначена законодавчими актами, результати інвентаризації потрібно подати на розгляд Верховної Ради України. Надлишкові зобов'язання мають бути скорочені й реструктуризовані, а решта зобов'язань, які не підлягають скасуванню або припиненню, повинні безумовно виконуватися.

Не можна нехтувати і таким важелем, як посилення контролю над реалізацією державою права власності на підприємствах державної та зміша-

ної форм власності з метою спрямування частини доходів від цієї власності відповідно до орієнтирів бюджетної політики. Варто активізувати політику щодо підприємств з державною власністю задля забезпечення їхньої ефективності, стимулювання їхнього розвитку. Державний сектор в українській економіці має відігравати роль стабілізатора та стимулятора економічної активності. Потрібно удосконалити механізми державних та галузевих замовлень з метою державного стимулювання виробництва пріоритетних галузей економіки, зокрема - науково-технічної та інноваційної продукції.

Суттєвого вдосконалення потребують міжбюджетні відносини. Зокрема, треба провести чітке розмежування видатків між рівнями бюджетної системи, підвищити ступінь автономності податкових повноважень, запровадити політику поступового фінансового вирівнювання територій на основі зближення середньої дохідної бази на душу населення по територіях. Міжбюджетні відносини мають стимулювати стратегічно орієнтовану економічну політику у регіонах, забезпечувати рівний доступ громадян до основних бюджетних послуг і соціальних гарантій, а також вільне переміщення робочої сили і капіталу у економічному просторі країни. Прийняття Бюджетного кодексу стало значним кроком щодо підвищення ефективності бюджетного процесу. Проте для повної реалізації його положень необхідно провести значну роботу. Крім того, з точки зору експертів, деякі з положень Бюджетного кодексу сприяють збереженню ряду неефективних механізмів управління фінансами держави і місцевих органів влади і потребують корекції³³⁰.

Обмеженість бюджетних ресурсів спонукає до пошуку шляхів ефективного та цільового використання наявних коштів. Ключове місце серед інструментів реалізації економічної стратегії має посідати розробка «*бюджету розвитку*» як **програми концентрації й витрачання інвестиційних ресурсів з централізованих (державний бюджет) і децентралізованих джерел**. Консолідація у «бюджеті розвитку» державних ресурсів виключно інвестиційного призначення не тільки припинить практику постійного недофінансування інвестиційної частини державного бюджету, але й викликає мультиплікативний ефект збільшення масштабів залучення до господарського обігу капіталів приватних інвесторів.

Завдання «бюджету розвитку» має не лише забезпечувати цільове використання бюджетних коштів, але й узгоджувати державне і приватне інвестування, що передбачає розробку чіткої й обґрунтованої системи стратегічних пріоритетів середньострокового і довгострокового розвитку національної економіки. На практиці довгострокові пріоритети структурно-інвестиційної політики мають визначатися державою спільно з підприємцями за орієнтації не тільки й не стільки на поточні, скільки на перспективні

³³⁰ *Бюджетна* політика як засіб стимулювання економічного розвитку в Україні (Жаліло, Я. А., Барановський, О. І., Головка, В. В. та ін.) / «Бюджет розвитку» як засіб стимулювання підприємницької активності в Україні: Зб. матер. «круглого столу». - К.: Сатсанга, - 2001. - С. 33-34.

конкурентні переваги національної економіки. По суті, йдеться про розробку узгодженого плану консолідованих дій держави і приватного капіталу³³¹.

Реалізація «бюджету розвитку» має відбуватися через Державний банк реконструкції і розвитку (ДБРР). Об'єктивна необхідність створення спеціалізованого Банку розвитку аргументовано доводить дослідників³³².

У контексті визначення для України завдань економічної стратегії доцільним є застосування випробованої у багатьох країнах світу практики делегування безпосередніх завдань акумулювання фінансових ресурсів та їх наступного розподілу на кредитування та інвестування підприємств та проектів, важливих з точки зору довгострокового інноваційного розвитку національної економіки, спеціалізованим фінансовим інститутам - інвестиційним фондам, фондам та агентствам розвитку, державним банкам чи банкам з частковою державною участю тощо.

За такої моделі держава за рахунок бюджетних коштів бере участь у формуванні та гарантуванні капіталу зазначених установ та визначає їхні статутні завдання й стратегічні орієнтири діяльності. Спеціалізовані фінансові інститути у своїй подальшій діяльності самостійно визначають критерії та умови, відповідно до яких компаніям надаватимуться фінансові ресурси у формі кредитів чи субсидованих відсотків та гарантій, приймають рішення щодо напрямів інвестування коштів, надання кредитів та субсидій тощо, можуть надавати позики з нижчими за ринкові ставками відсотків, гарантії для кредитів, субсидії, стартовий капітал, мікрокредити тощо, а також залучають у спосіб реалізації власних цінних паперів та/або залучення коштів на депозитній основі, додаткові фінансові ресурси. Звичайно при цьому діяльність таких фінансових інститутів здійснюється в межах інвестиційної, технологічної та інноваційної стратегії та політики держави. Така схема дозволяє:

- уникнути «ефекту витіснення» та посилити ефективність бюджетних видатків, які стають каталізаторами мобілізації приватних інвестиційних ресурсів;

- забезпечити об'єктивність комерційної оцінки проектів, які отримують фінансові ресурси на інвестиційній чи позичковій основі;

- гарантувати належний супровід реалізації інвестиційних проектів та контроль цільового спрямування коштів, виділених відповідно до державних рішень та згідно стратегічних пріоритетів державної політики (зокрема, це стосується коштів, що спрямовуються на заохочення інноваційної діяльності);

- розгорнути мережу довгострокового інвестиційного кредитування, підвищена ризиковість якого компенсується за рахунок фінансових ресурсів держави.

³³¹Шаккум, М. К. Формированию системы индикативного планирования и ее инвестиционно-бюджетного инструментария // Российский экономический журнал. - № 7. - 1999. - С. 13-19.

³³²Див., напр., Мартынов, А. Экономика постсоветского общества: пора осмысления // Общество и экономика. - 2005. - № 7-8. - С. 13-147.

Створюючи подібні інститути, держава фактично перекладає на них функції та відповідальність щодо вибору конкретних пріоритетних проектів для фінансування. Залучаючи до правління фондів та банків представників різних суспільних груп (чиновників, науковців, представників бізнесу тощо) держава мінімізує ризики нецільового та непріоритетного використання коштів фондів.

У міжнародній практиці відомо чимало прикладів успішного функціонування спеціалізованих фінансових інститутів.

Зокрема, у Німеччині створено низку інститутів і програм з метою підвищення спроможності банківського сектору до надання довгострокових фінансових ресурсів. Серед найважливіших банків, які забезпечують надання довгострокових позик промислового сектору, - Банк для реконструкції (*Kreditanstalt für Wiederaufbau, KfW*); - власниками KfW є федеральний уряд (80 %) і федеральні землі Німеччини (20 %).), Німецький банк розрахунків (*Deutsche Ausgleichsbank, DtA*), Промисловий кредитний банк (*Industriekreditbank, IKB*).

У Фінляндії Національний фонд досліджень і розвитку SITRA має статус незалежного державного фонду, який діє під егідою парламенту. В Італії з метою поліпшення управління великими державними інвестиційними проектами створено позабюджетне агентство, відповідальне за інвестиції в розвиток інфраструктури - *Infrastrutture Spa (Isipa)*³³³. У процесі реорганізації фінансової системи Японії створено спеціальні інститути, які здійснювали кредитування національних підприємств у пріоритетних галузях - Державна корпорація з фінансування розвитку Хоккайдо-Тохоку, Корпорація з фінансування розвитку Окінави, Японський банк розвитку, Експортно-імпортерний банк, Корпорація з фінансування сільського господарства, лісового та рибного господарств тощо). Фінансування державних банків забезпечується за рахунок Програми фіскальних інвестицій та позик (FILP), кошти якої формуються, в свою чергу, ощадною та страховою системами країни³³⁴.

У Російській Федерації у 1999 р. створено Російський банк розвитку (РосБР) - державну кредитну організацію у формі відкритого акціонерного товариства, що здійснює кредитування інвестиційних та інноваційних проектів, у тому числі за рахунок бюджету розвитку. У 2006 р. було прийнято рішення про створення на базі РосБР, «Внешэкономбанка» та «Росэксимбанка» Банку розвитку в статусі державної корпорації. З 2006 р. функціонує також такий спеціалізований інститут розвитку як Інвестиційний фонд, до якого спрямовується певна частина «надлишкових» коштів, які надходять до бюджету завдяки високій кон'юнктурі цін на паливно-енергетичні ресурси. У жовтні 2007 р., відповідно до рішення уряду, Міністерство економічного розвитку і торгівлі РФ створило ВАТ «Російський інвестиційний фонд інформаційно-

³³³ *Mintz, J. M., Smart, M. Incentives for Public Investment under Fiscal Rules / World Bank Policy Research Working Paper 3860, March 2006. - P. 20.*

³³⁴ *Фуклев, В. Досвід Японії у довгостроковому кредитуванні економіки // Економіка України. - 1997. - № 10. - С. 18-28.*

комунікаційних технологій», 100 % акцій якого перебувають у федеральній власності. Після завершення процесу створення постановою уряду передбачено збільшення статутного капіталу шляхом додаткової емісії та відкритого продажу акцій у обсязі 100 % розміру статутного капіталу мінус одна акція.

В Україні, відповідно до Указу Президента № 41/98 від 21 січня 1998 р., у першому півріччі 1998 р. мав бути створений Державний банк реконструкції і розвитку з коштів Держіннофонду та Державного фонду приватизації з метою фінансування державних капіталовкладень виключно через цей банк. Відтоді необхідність створення УБРР проголошувалася неодноразово, проте досі в традиційному для наведеного міжнародного досвіду вигляді практично не реалізована. Відтак **у спосіб прийняття відповідного закону має бути утворений ДБРР як повноцінний державний банк розвитку**, подібний до аналогічних установ, які успішно функціонують сьогодні у багатьох країнах світу.

При цьому джерелами коштів ДБРР повинні стати:

- бюджетні видатки, які мають інвестиційне призначення;
- цільові відрахування від прибутків підприємств окремих галузей (частина сплачуваного ними податку на прибуток);
- частка доходів від використання об'єктів державної власності;
- емісійні та кредитні кошти НБУ;
- цільові кредити комерційних банків, надані під державні інвестиційні програми;
- частина коштів від реалізації державних цінних паперів;
- частина коштів, одержаних від приватизації держмайна (доцільно відновити неодноразово декларовані положення щодо спрямування на інвестиційні потреби частини надходжень від приватизації держмайна та встановити цю частку на рівні не менше 50 %);
- частина коштів, отриманих у вигляді пені, штрафів та інших відрахувань з суб'єктів господарювання;
- частина податків на предмети розкоші та майно юридичних осіб (після їх впровадження);
- кошти, вилучені силовими структурами при припиненні кримінальних економічних операцій тощо.

Основними завданнями ДБРР мають бути:

- довгострокова кредитна підтримка інвестиційних та інноваційних проєктів, пов'язаних із структурною перебудовою та модернізацією економіки шляхом надання цільових кредитів із зниженою відсотковою ставкою та безоплатних кредитів;
- розподіл державних дотацій та субсидій на інноваційні потреби, в тому числі - здійснення НДДКР стратегічного призначення, підготовку фахівців інноваційно орієнтованих спеціальностей, забезпечення патентування та захисту авторських прав науково-технічної та інтелектуальної продукції українських суб'єктів інноваційного процесу тощо.

Умови видачі кредитів мають передбачати категоричне дотримання вимог податкового законодавства, поетапне погашення кредиту у наперед

визначені терміни, мати додаткові вимоги щодо асортименту продукції, її технологічного рівня, забезпечення робочих місць тощо, а також передбачати майнову відповідальність боржника за невиконання умов кредитної угоди. Як засвідчує міжнародний досвід, продуктивним засобом забезпечення цільового характеру кредитування можуть стати галузеві обмеження для проектів, які беруться до державної підтримки. Зокрема, не повинне надаватися фінансування секторам роздрібної та оптової торгівлі, фінансових трансакцій, ігрового бізнесу, торгівлі нерухомістю тощо.

ДБРР має бути уповноваженим визначати інвестиційні проекти для фінансування самостійно за пріоритетними напрямками, передбаченими державними програмами структурної перебудови. Перевага має надаватися проектам зі змішаним фінансуванням, при використанні державної частки інвестиції як гарантії цільового спрямування інвестиційних ресурсів та з можливістю її наступної приватизації після досягнення мети проекту. Зважаючи на те, що коректна економічна оцінка, стандартна методика якої досить детально розроблена вітчизняними банками, досить часто суттєво залежить саме від коректності виявлення та прогнозування технологічних пріоритетів, необхідною складовою державної інноваційної політики є формування системи технологічних передбачень та ґрунтовної науково-технічної експертизи інноваційних проектів. При цьому ДБРР може розглядатися як центральна інноваційна фінансово-кредитна установа, створення якої передбачено Законом України «Про інноваційну діяльність».

ДБРР як банк, який має визначену цільову функцію та не є комерційним підприємством у повному розумінні цього терміну, має підстави взяти на себе завдання видачі цільових кредитів з відсотковою ставкою майже на рівні офіційного рівня інфляції. Такі кредити мають суто зв'язаний характер та передбачають передусім їхнє пропорційне використання на технологічне оновлення виробництв, розбудову постачально-збутової інфраструктури, фінансування науково-технічної та інноваційної діяльності тощо. Умови видачі кредитів мають передбачати категоричне дотримання вимог податкового законодавства, поетапне погашення кредиту у наперед визначені терміни, а також включати додаткові вимоги щодо асортименту продукції, її технологічного рівня, забезпечення робочих місць тощо.

У межах діяльності УБРР створюється можливість перейти від незворотного бюджетного фінансування інвестицій до надання у переважній більшості випадків цільових кредитів під інвестиційні проекти на пільгових умовах та з майновими гарантіями їх цільового використання. Оскільки обсяги ліквідності комерційних банків сьогодні не спричиняють недостатні обсяги кредитування, а навіть відволікають частину коштів комерційних банків для фінансування Банку реконструкції і розвитку (наприклад, у вигляді купівлі емітованих ним цінних паперів). Тому обсяги ліквідності не лише не перешкоджатимуть комерційному кредитуванню реальної економіки, але й сприятимуть доведенню до споживача частини «надлишкової» ліквідності.

Таким чином, створення та функціонування ДБРР здійснить інституційне розмежування бюджетних видатків на поточне споживання

та видатки розвитку завдяки виведенню бюджетних видатків розвитку в окремий розділ бюджету, і виконання цього знаходитиметься у компетенції ДБРР. Такий інституційний механізм дозволить:

- перевести фінансування частини видатків розвитку на кредитну основу;
- забезпечити довгострокове фінансування державних інвестиційних програм на основі Програми державних інвестицій;
- забезпечити контроль за цільовим характером та ефективністю реалізації гарантованих державою кредитів;
- узгодити та контролювати реалізацію бюджетних інвестиційних програм, які нині здійснюються за рахунок спеціального фонду бюджету;
- сформувати, з використанням ринкових інструментів оцінки ефективної вартості запозичень, оптимальний обсяг державних запозичень понад потреби, зумовлені необхідністю обслуговування держборгу.

Суттєве відставання спроможності акумулювання коштів до Державного та місцевих бюджетів від потреб їх видаткової частини дає підстави прогнозувати тривалий період збереження в Україні перманентного бюджетного дефіциту. Відтак стратегічного значення набуває проблема джерел його фінансування.

Здійснюючи вибір між податковим фінансуванням інвестиційних видатків (з дохідної частини збалансованого бюджету за рахунок зростання податкового навантаження на економіку) та їх кредитним фінансуванням (за рахунок дефіциту бюджету або залучення ресурсів у позабюджетні фінансові структури), потрібно враховувати, що збереження поточного податкового тиску на суб'єктів національної економіки, тим більше - його посилення, становлять суттєву перешкоду зростанню їхньої інвестиційної активності. Отже, у разі вибору першого варіанта, стратегічне завдання послаблення фіскального тиску зумовлюватиме перманентну «залишковість» бюджетного фінансування інвестиційних видатків.

Залучення зовнішніх позичкових ресурсів не завдає негативного впливу на параметри національної монетарної політики, проте водночас зумовлює «витік» частини бюджетних коштів за кордон у вигляді обслуговування зобов'язань по зовнішньому боргу, які, відповідно, жодним чином не відіграють стимулюючих функцій всередині країни. Зовнішні запозичення, як свідчить досвід 2008 р., також містять значний потенціал валютно-курсової нестабільності. Відтак, **з нашої точки зору, за умов, які склалися в Україні, у стратегічному плані більш продуктивним є залучення внутрішніх позичкових ресурсів.**

Зміщення частини тягаря фінансування бюджетних інвестиційних видатків з податків на кредитне фінансування шляхом емісії державних цінних паперів дає можливість значною мірою обійти фіскальні обмеження та залучити до інвестиційного обороту тимчасово вільні ресурси, зокрема пасивні готівкові заощадження населення. За таких умов державні запозичення відіграватимуть антиінфляційну роль, оскільки абсорбуватимуть частину коштів, тиск яких на внутрішні ринки посилюється внаслідок випереджального зростання доходів населення порівняно з темпами зростан-

ня виробництва. Вони не лише дозволять запобігти інфляційному ефекту зростання дефіциту бюджету (який за традиційних підходів економічної науки розглядають насамперед як генератор інфляції), але й сприятимуть послабленню «перегріву» ринків, на які сьогодні завдає тиску схильність громадян до заощадження: житла, валюти, коштовностей тощо.

На користь доцільності поширення позичкового фінансування державних інвестиційних проектів в Україні, варто наголосити, що за нерозвиненості фондового ринку та системи «довгих грошей» не варто очікувати традиційного для розвинених економік «ефекту витіснення». Бюджет та реальний сектор економіки не є конкурентами за кредитні ресурси через низьку платоспроможність останнього. Отже, кредитування економіки комерційними банками зростає здебільшого у міру підвищення платоспроможності позичальників, а наявність надлишкової ліквідності свідчить про принципову можливість одночасного розширення державних та корпоративних запозичень у комерційних банків. **Державні запозичення на внутрішньому ринку акумулюють вільні кошти, які за інших рівних умов не були б спрямовані на інвестиційні потреби.**

Принагідно зазначимо, що за умов, що склалися в Україні, свідоме використання ефекту «витіснення» шляхом вилучення частини інвестиційного ресурсу підприємств та наступної конвертації його у державні інвестиції також видається цілком прийнятним. Адже, як уже зазначалося, структура інвестування залишається далекою від досконалої.

Фінансуючись за рахунок сукупних заощаджень (тобто відкладеного попиту), інвестиційні запозичення дають можливість не лише підвищити сукупний попит, але й забезпечити збільшення його інвестиційної складової, що має поліпшити збалансованість розвитку вітчизняної промисловості, сприяти зростанню частки внутрішнього ринку у реалізації продукції машинобудування, металургії, інших галузей, котрі виробляють товари інвестиційного призначення. **За умов, коли фінансова система є не досить гнучкою та привабливою для належної мобілізації заощаджень, державні запозичення відіграють важливу макроекономічну коригуючу роль.**

Отже, вкрай актуальним завданням залишається вироблення практичних інструментів, методів та формування відповідних інститутів, які б забезпечили зміщення акцентів у державному запозиченні на користь інвестиційних запозичень.

Підвищення ефективності бюджетної політики неможливе без удосконалення системи оподаткування. **Цілями податкової політики, а відтак - орієнтирами податкової реформи в Україні повинні стати:**

- стимулювання динамічного розвитку економіки;
- структурна перебудова економіки, заохочення інвестиційної та інноваційної діяльності;
- стимулювання розвитку зайнятості та самозайнятості;
- підвищення добробуту населення та розвитку людського капіталу.

Перебудова податкової політики має виходити насамперед з потреби максимізації регуляторної та стимулюючої функцій податкової системи.

Основними завданнями податкової реформи як однієї з найважливіших частин стратегії зростання є значне зниження і вирівнювання податкового тягаря, посилення податкового контролю над рівнем витрат виробництва, мінімізація витрат виконання й адміністрування податкового законодавства, зниження ставок податків. Систему оподаткування потрібно спростити. Варто істотно підвищити оподаткування непродуктивних видів діяльності: бізнесу розваг, деяких видів посередництва тощо.

Проте, формуючи стратегію здійснення податкової реформи на зазначених принципах, треба зважати й на можливий негативний ефект, який така реформа може завдати поточному стану економіки. Можливі наступні негативні наслідки.

1. Різка зміна податкового законодавства може спричинити до інституційної кризи фіскального сектору та різкого зростання трансакційних витрат на функціонування податкової системи. Отже, **доцільнішими є поетапні зміни існуючого законодавства.**

2. Різке зниження податкового тиску, зокнайменше у короткостроковій перспективі, скоротить доходи бюджету, а відтак і можливості впливу держави на перебіг реформування економічної системи і суспільства в цілому. На думку експертів, часовий лаг з моменту зміни податкової політики до початку реального зростання доходів бюджету становить від 0,5 до 2 років³³⁵. Отже, **зниження ставок оподаткування має бути компенсованим синхронним розширенням податкової бази.** Цьому сприятиме випереджальне послаблення податкового тиску на ресурси підприємств, що спрямовуються на розвиток.

3. Зниження ставок оподаткування не спричинить негайне автоматичне скорочення тіньової економіки через наявність лагу інституційних змін. Отже, **податкова реформа має відбуватися у комплексі із заходами щодо стимулювання конверсії некримінального тіньового капіталу.**

4. Надмірне спрощення податкової системи та зменшення кількості податків руйнує спроможність фіскальних інструментів державної економічної політики. **Для успішного управління економікою за допомогою податкової політики потрібен адекватний набір інструментів** у вигляді податків, податкових пільг та спеціальних податкових програм.

5. Зниження рівня оподаткування, яке спричинить зростання особистого та виробничого споживання, має інфляційний потенціал і може викликати відповідні рестриктивні заходи у монетарній сфері. Відтак **стратегія реалізації податкової реформи потребуватиме узгодження її також зі стратегією діяльності Національного банку та запровадження заходів грошово-кредитного регулювання, аби уникнути монетарної дестабілізації.**

6. У разі безумовного прийняття мораторію на подальші зміни у податковому законодавстві, державна влада залишиться без найважливішого важеля оперативного впливу на мінливу економічну систему. З нашої точки

³³⁵Шабліста, Л. М. Податки як засіб структурної перебудови економіки.- К.: Інститут економіки НАНУ, 2000.- С. 199.

зору, варто залишити за державою право надалі вносити зміни до податкового законодавства, при цьому зробити прозорими механізми внесення та перелік суб'єктів, які це можуть робити.

Таким чином, зниження податкового тиску не повинне супроводжуватися скороченням доходів бюджету. **Податкова реформа має неодмінно містити стимулюючі складові, які б безпосередньо сприяли поживленню економічного зростання та компенсації втрат податкових надходжень за рахунок зростання податкової бази вже на перших етапах реалізації цієї реформи.**

Реформування податкової системи України має набути форми цілісної стратегії та враховувати соціально-економічне становище в країні, завдання національної економіки і бути інструментом економічної політики, а не її метою. Податкова реформа повинна розглядатися як необхідна складова загальної скоординованої політики економічної трансформації й забезпечення прискороного економічного зростання.

Отже, в рамках податкової реформи критично важливим є впровадження низки важливих змін, зокрема:

- розширення бази оподаткування за рахунок упровадження податку на нерухомість, додаткових місцевих податків, повернення до прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб, що сприятиме справедливішому розподілу податкового навантаження;

- формування сучасних інструментів стимулювання розвитку спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку, що відповідають міжнародній практиці та дозволили б запобігти негативним економічним та соціальним наслідкам скасування спеціальних режимів оподаткування;

- удосконалення правил спрощеного оподаткування, що дозволило б запобігти зловживанням у цій сфері та, водночас, спростило б умови діяльності для добросовісних представників малого бізнесу;

- формування та впровадження прозорого комплексу податкових стимулів, які надавалися б на об'єктивних засадах та за жорсткого контролю за їхнім цільовим використанням, заохочували реалізацію соціальних завдань, розширення робочих місць, інвестиційні та інноваційні процеси, розвиток депресивних територій;

- започаткування переходу до єдиного соціального податку, що передбачав би поступове зниження рівня оподаткування фонду оплати праці.

Однією з важливих складових оптимізації податкової системи України є радикальне послаблення її негативного впливу на формування повноцінних суб'єктів ринку і всієї ринкової інфраструктури, створення конкурентного середовища як механізму реалізації найбільш ефективних господарських рішень. Податкова система повинна бути повернута до виробництва, заохочуючи його зростання. Визначальним у податковій реформі має бути розуміння необхідності стабілізації фінансів мікрорівня та формування мікроекономічних передумов економічного розвитку.

Завдання «стратегії зростання» потребують суттєвого посилення ефективності інструментів податкової політики, орієнтованих на реалізацію

завдань економічної стратегії держави. Тому невід'ємною складовою податкової реформи має стати встановлення чітких та прозорих критеріїв та методик надання податкових преференцій.

Виходячи із зазначених у попередніх розділах внутрішніх та зовнішніх обмежень економічної політики, адекватним стратегією зростання є перехід від надання податкових пільг за галузевим принципом до функціональних податкових преференцій, як «компенсації» за виконання суб'єктами господарювання певних суспільно важливих функцій відповідно до завдань державної економічної стратегії. З макроекономічної позиції така компенсація є оплатою держави (або місцевої територіальної громади) позитивних екстерналій, здійснених суб'єктами господарювання. Найдоречнішим видається синхронне зі скасуванням необґрунтованої галузевої пільги надання аналогічної функціональної пільги з метою стимулювання певного виду діяльності, наприклад - в інноваційній чи соціальній сферах.

Серед можливих податкових пільг, які відповідають функціональному принципу надання преференцій, слід також відзначити наступні:

- звільнення від оподаткування частини прибутку, який інвестується в межах України;

- застосування пільг в оподаткуванні прибутку інноваційних підприємств (як уже згадувалося, перша спроба запровадження пільг функціонального типу, передбачена Законом України «Про інноваційну діяльність», виявилася невдалою через надання першості завданням бюджетної консолідації);

- звільнення від оподаткування коштів підприємств, спрямованих на інформаційно-консалтингові послуги, підвищення кваліфікації й перепідготовки кадрів, витрат на соціальне забезпечення (пенсійне, медичне страхування, оздоровлення тощо) з притриманням їх до інвестицій у людський капітал;

- звільнення від оподаткування коштів підприємств, які спрямовуються на фінансування наукових досліджень (з притриманням їх до інвестицій у інтелектуальний капітал);

- податкові пільги підприємствам, які здійснюють експортне та імпортозаміщувальне виробництво, діють у трудонадлишкових чи депресивних регіонах тощо - в межах та за напрямками, визначеними відповідними державними програмами (у цьому напрямі могла б еволюціонувати політика щодо СЕЗ та ТПР);

- запровадження прискореної амортизації обладнання, придбаного в рамках інвестиційних проектів, авторизованих ДБРР;

- звільнення від імпортного мита обладнання, аналоги якого не виробляються в Україні;

- звільнення від оподаткування коштів комерційних банків, страхових компаній, пенсійних фондів та інших фінансових установ, які інвестуються в інноваційні підприємства, та встановлення пільг з оподаткування коштів, отриманих внаслідок цих інвестицій;

- надання пільг у оподаткуванні комерційних банків, які здійснюють довгострокове інвестиційне кредитування;

- вилучення з бази оподаткування особистих витрат на заходи з охорони та зміцнення здоров'я, освіти для себе та членів сім'ї, виплат до фондів пенсійного та медичного страхування, індивідуальне житлове будівництво чи купівлю житла (можливості цього закладено у відповідному законі, проте практична методика надання податкового кредиту ще потребує розробки);

- запровадження податкових стимулів до інвестицій у самозайнятість: розвиток особистого підсобного господарства в сільській місцевості, придбання капітальних товарів для ведення індивідуального підприємництва, здійснення внеску у створення малого підприємства чи господарського товариства тощо.

Доречним інструментом, який мав би забезпечити цільовий характер податкового стимулювання, має стати акумуляція коштів, отриманих підприємствами завдяки пільговому оподаткуванню, на їхніх спеціальних інвестиційних рахунках та використання, наприклад, за схемою, яка діяла у 2002 р. у межах податкового експерименту в гірничо-металургійному комплексі. Досить поширеною в експертному середовищі є думка про те, що така схема не дала очікуваного ефекту. Проте, з нашої точки зору, причина недостатньої результативності цього експерименту була саме у відсутності суб'єкта, зацікавленого у стратегічно ефективному використанні нагромаджуваних на казначейських рахунках коштів. **Інструмент ДБРР дає можливість інституціалізації управління коштами, які залишаються в розпорядженні підприємств у результаті дії зазначених податкових стимулів.**

Податкові пільги в інноваційній сфері мають надаватися на підставі укладення між підприємством та ДБРР угоди щодо податкового кредиту на умовах реалізації підприємством конкретного інвестиційного проекту. Така угода передбачає зустрічне зобов'язання платника щодо цільового використання отриманих коштів чи виконання ним певних супутніх функцій (наприклад, дотримання цінових умов, підтримка розвитку територіальної громади, соціальні витрати тощо) та його відповідальність у разі порушення взятого зобов'язання.

Невід'ємною складовою системи державних фіскальних преференцій має стати формування єдиного реєстру надання коштів чи гарантій з метою запобігання зловживанням.

Реформування податкової системи України є тривалим процесом та, закономірно виходячи за межі терміну чинності окремого уряду, чи не найбільше потребує послідовності та наступності економічної політики. Це потребує затвердження **Концепції реформування податкової системи України** (такий документ ухвалений Кабінетом Міністрів у 2007 р.) на законодавчому рівні, що забезпечить: поступове та наперед визначене зниження рівня податкового навантаження, підвищення рівномірності його розподілу, розширення бази оподаткування, уніфікацію норм податкового законодавства, розробку чітких, предметних, обмежених у часі та просторі податкових інструментів стимулювання економічної діяльності, встановлення рівноправних відносин між платниками податків та фіскальними органами.

Знаковим етапом реформування податкової системи має стати прийняття Податкового кодексу України, норми якого набуватимуть чинності відповідно до Концепції реформування податкової системи. Прийняття зазначеного документа забезпечить створення єдиного правового поля діяльності суб'єктів господарювання та умов для подальшого інтегрування України до світової спільноти, адаптації податкового законодавства України до законодавства Європейського Союзу і норм СОТ.

5.4. Врахування зовнішньоекономічних чинників у економічній стратегії держави

Як вже зазначалося, глобалізація світової економіки та міжнародних відносин, зростання відкритості економіки України є об'єктивними процесами. Проте реалізація поставлених стратегічних завдань вимагає, аби інтеграція економіки України до світової системи зовнішньоекономічних зв'язків відбувалася не спонтанно, під переважаючим впливом зовнішніх чинників, а як усвідомлений цілеспрямований процес, який сприятиме максимально повній реалізації соціально-економічного потенціалу України. Виходячи з цього, необхідно визначити принципи, критерії та цілі стратегії держави у зовнішньоекономічній сфері, враховуючи особливості трансформаційного етапу в Україні та пріоритети сучасного міжнародного співробітництва. **Одержання переваг та запобігання загрозам від глобалізації для України значною мірою залежать від спроможності уряду створити чітку стратегію реформування економічної системи і дотримуватись її принципів.**

Виявлені особливості сучасного етапу глобалізації дають підстави стверджувати, що збереження національної ідентичності та суверенітету соціально-економічного розвитку стане можливим лише за умови послідовного здійснення комплексу заходів економічної стратегії, спрямованих на оптимізацію включення національної економіки до світових економіко-господарських відносин.

Інституційною формою поточного етапу інтеграції економіки України до світового господарського простору є членство у Світовій організації торгівлі. Варто чітко розуміти, що система ГАТТ/СОТ у жодному разі не є панацеєю від невдач на внутрішніх і зовнішніх ринках. За умілого використання це - лише ефективний інструмент реалізації національних конкурентних переваг. Баланс вигод і втрат України від вступу до СОТ критично залежить від того, як в економічній стратегії держави буде оцінено і враховано можливості розвитку переваг, отриманих від членства у СОТ, та реальність загрози з боку потенційних негативних наслідків.

Встановлення тенденції до погіршення стану зовнішньоторговельного балансу України підтвердило стратегічну безперспективність теперішнього місця України у міжнародному поділі праці. Різке зменшення зовнішньоторговельного дефіциту внаслідок кризових явищ 2008-2009 рр., без відповідних структурних зрушень, матиме, на нашу думку, тимча-

совий характер, і з відновленням економічного зростання випереджальне зростання імпорту поновиться. Диспропорційність структури імпорту та експорту за рівнем доданої вартості призводить до втрат потенційної продуктивності національних факторів виробництва та робить формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі у процесі економічного зростання закономірним. Утримання показників торговельного балансу в прийнятних для макроекономічної стабільності межах потребує здійснення державної політики зміцнення конкурентоспроможності українських товаровиробників, збалансованого захисту внутрішнього ринку, імпортозаміщення.

Провідним напрямом удосконалення зовнішньоекономічної діяльності в Україні має стати диверсифікація галузевої та географічної структури експорту. В довгостроковій перспективі вона можлива лише на основі позитивних зрушень у структурі національної промисловості. Між тим, зважаючи на значну роль, яку експорт відіграє у формуванні економічної динаміки, його потрібно перетворити на чинник структурної перебудови вже у коротко- та середньостроковій перспективах. Це, у свою чергу, вимагає відмови від консервативної політики у цьому напрямі та переходу до системи заходів, спрямованих на активне заохочення експортної діяльності.

Потрібно здійснити розробку комплексу інструментів щодо підтримки розвитку **експортоорієнтованих виробництв** та удосконалення структури товарного експорту в напрямі збільшення в ньому частки товарів з високим рівнем доданої вартості. Вирішення локальних завдань зовнішньоекономічного співробітництва дозволить сформуванню достатню базу для поглиблення процесів стратегічного курсу європейської інтеграції. Цьому сприятимуть:

- впровадження механізмів **експортного кредитування та експортного страхування**, зокрема створення або визначення серед вже існуючих спеціалізованої фінансової установи у цій сфері;

- спрощення та підвищення прозорості механізмів **відшкодування ПДВ експортерам**, упровадження методів оперативного виявлення недобросовісних звернень за відшкодуванням;

- посилення фінансового контролю у сфері **експортного ціноутворення**, зокрема, фінансового моніторингу зовнішньоторговельних операцій, які потенційно мають ознаки зловживань та фіктивності;

- узгодження питання **взаємного визнання технологічних стандартів** України та ЄС та визнання відповідними структурами ЄС вітчизняних робіт з стандартизації та сертифікації;

- інтенсифікація діалогу між Україною та ЄС щодо підготовки **Угоди про створення зони вільної торгівлі**, в основі якої має перебувати концепція поетапної послідовної імплементації економічних механізмів режиму вільної торгівлі;

- створення **зони вільної торгівлі в рамках Єдиного економічного простору**, яка відповідає загальним принципам СОТ, з першочерговим утворенням міждержавного органу вирішення торговельних суперечок;

- **посилення економічної складової діючих міждержавних регіональних об'єднань**, учасником яких є Україна, зокрема СНД, ОЧЕС, ГУАМ;

- проведення переговорного процесу та укладення **двосторонніх між-державних угод** щодо спрощення митних процедур та активізації боротьби з контрабандою у відносинах з країнами - основними торговельними партнерами України;

- забезпечення системної підтримки національних експортерів на зовнішніх товарних ринках за допомогою **економічної дипломатії**, надання підтримки на вищому політичному рівні реалізації стратегічно важливих експортних контрактів, оперативне реагування на торговельні конфлікти з метою їх якнайшвидшого врегулювання;

- створення організаційних механізмів **надання прозорій загальнодоступної державної інформаційно-правової підтримки діяльності експортерів**, здійснення оперативних досліджень кон'юнктури міжнародних ринків та пошуку сприятливих можливостей реалізації продукції українських товаровиробників на зовнішніх ринках;

- поглиблення **транскордонного співробітництва** як на західному, так і на північному та східному кордонах, розширення прав місцевих органів влади у цьому процесі, широке залучення до зовнішньоекономічної діяльності середнього та малого бізнесу;

- створення програми розвитку міжнародного співробітництва України на провідних напрямках **науково-технологічного розвитку** та участі вітчизняних суб'єктів господарювання у міжнародній науково-виробничій кооперації³³⁶.

Активізація діяльності експортерів має поєднуватися з розробкою та впровадженням заходів щодо забезпечення поширення ефекту від економічного зростання експортоорієнтованих галузей на національну економіку загалом.

Потреба оптимізації зовнішньоторговельного балансу диктує необхідність удосконалення політики щодо імпорту. Невпинне зростання імпорتنних потоків в Україну засвідчило неспроможність фрагментарних протекціоністських заходів радикально змінити ситуацію. Зобов'язання, взяті на себе Україною в процесі набуття членства у СОТ, виконані як передумови отримання статусу країни з ринковою економікою Європейським Союзом та США, виключають можливість застосування переважної більшості важелів «точкової» та селективної підтримки галузей, передбачених згаданими вище стратегічними програмами. Це потребуватиме корекції підходів, а відтак - і конкретизації цільових орієнтирів політики імпортозаміщення в Україні.

На нашу думку, **основним завданням стратегії структурних зрушень на сучасному етапі має стати максимальне спрямування ресурсів, якими володіє національна економічна система, на потреби удосконалення і розвитку цієї системи.** Оскільки внутрішній попит є одним із базових ресурсів економічного розвитку, завданням імпоротної політики держави

³³⁶Українська економіка сьогодні - досягнення, проблеми, перспективи. Жаліло Я. А., Базилюк Я. Б., Белінська Я. В. та ін. - К.: НІСД, 2007. - С. 36-37.

має стати оптимізація розподілу цього попиту між продукцією національних товаровиробників та імпортованими товарами. Таким чином, йдеться як про типове *імпортозаміщення* - зменшення обсягів імпорту товарів, аналогі яких випускаються чи можуть випускатися в країні, так і про *імпорتنу політику* - удосконалення структури імпорту у спосіб збільшення частки товарів, насамперед інвестиційного призначення, організації виробництва яких на території країни є неможливою чи неефективною.

Послідовне створення умов для добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку дає змогу «кристалізувати» ефективні імпортозамісні виробництва навіть без упровадження особливих тарифних та нетарифних обмежень імпорту та є цілком сумісним з швидким зниженням рівнів тарифного захисту внутрішнього ринку України в умовах перспектив формування зони вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Сказане, водночас, не відкидає потреби й можливості застосування безпосередніх заходів регулювання імпортової діяльності та захисту внутрішніх ринків від надмірного імпорту, передбачених нормами СОТ. **Отримати максимум позитивів та мінімізувати негативи, пов'язані зі вступом України до СОТ, спроможна лише цілеспрямована державна стратегія, у якій можна визначити кілька складових.**

По-перше, закріплення позитивного ефекту для українських експортерів у зв'язку з отриманням можливостей ефективніше відстоювати власні інтереси на зовнішніх ринках.

Йдеться про цілеспрямовану діяльність органів державної влади щодо забезпечення захисту інтересів українських експортерів у протидії антидемпінговим розслідуванням та різним формам торговельної дискримінації на ринках інших країн. Між тим, удосконалення структури експорту дозволить повніше скористатися рівними «правилами гри» між членами СОТ та реалізувати потенційну можливість рівноправної участі у міжнародній конкуренції. Збільшення обсягів експортних доходів компенсує втрати національної економіки внаслідок збільшення обсягів імпорту та згорання чи вимушеної переорієнтації виробництв, які програли у конкурентній боротьбі. Зростання доходів від експорту також має стати джерелом ресурсів для структурної перебудови та модернізації національної економіки, бюджетних коштів, необхідних для компенсації негативного соціального ефекту від посилення конкурентного тиску на українські компанії.

По-друге, закріплення позитивного ефекту для українських споживачів у зв'язку зі зростанням доступності товарів імпортного походження.

Йдеться про посилення контролю за якістю та безпекою продукції, її відповідністю національним та міжнародним стандартам. Необхідно також провадження виваженої політики захисту внутрішнього ринку та імпортозаміщення, в тому числі - шляхом вдосконалення засобів митного контролю, зокрема щодо адекватного встановлення митної вартості товарів, з метою запобігання явній та прихованій контрабанді та ввезенню товарів, небезпечних для здоров'я людей та довкілля, розробку та реалізацію державної про-

грами боротьби з контрабандою, спрямованої на підвищення ефективності боротьби з корупцією та зловживаннями у митних органах тощо.

По-третє, зменшення негативного ефекту для українських товаровиробників, пов'язаного з посиленням конкурентного тиску з боку імпорту, а також у зв'язку з уніфікацією регуляторних норм та скасуванням заходів державної підтримки.

Особливо варто наголосити на необхідності повного оволодіння наданим СОТ інструментарієм захисту внутрішнього ринку з метою раціоналізації конкурентного навантаження, впровадження довгострокових важелів зменшення трансакційних витрат бізнесу, посилення його інфраструктурного забезпечення, заохочення інвестиційної та інноваційної діяльності тощо. **Дослідження комплексу документів ГАТТ/СОТ дає можливість виокремити наступні з них.**

1. Право застосування антидемпінгових та компенсаційних заходів з метою боротьби з випадками недобросовісної конкуренції, заниженням цін на імпортовані товари та експортними субсидіями.

2. Загальні винятки з правил про торгівлю товарами щодо заходів, необхідних для захисту суспільної моралі, захисту життя та здоров'я людей, тварин та рослин, збереження природних ресурсів, забезпечення достатньою кількістю матеріалів вітчизняної переробної промисловості тощо.

3. Перелік субсидій, що не дають підстави для вжиття компенсаційних заходів: щодо допомоги в науково-дослідній діяльності, допомоги неблагополучним регіонам, сприяння адаптації до нових вимог щодо охорони навколишнього середовища.

4. Перелік субсидій сільськогосподарським виробникам, використання яких дозволено («зелена скриня»):

- фінансування дослідницьких, навчальних, консультаційних, маркетингових програм;
- створення державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки;
- закупівля для надання внутрішньої продовольчої допомоги;
- страхування та гарантування безпеки доходів;
- допомога на структурну перебудову, що надається через програми виведення виробників чи природних ресурсів з сільгоспвиробництва;
- допомога на структурну перебудову через інвестиції;
- виплати за регіональними програмами допомоги тощо.

5. Виняток з угоди про загальне скасування кількісних обмежень з метою попередження чи послаблення критичного дефіциту харчових продуктів або інших товарів, котрі мають вагоме значення, у зв'язку із застосуванням стандартів або правил класифікації щодо імпорту до країн, що розвиваються, з метою захисту нових галузей промисловості та для забезпечення економічного розвитку тощо.

6. Надзвичайні дії щодо імпорту окремих товарів у випадку, якщо імпорт товару спричиняє або може спричинити серйозну шкоду вітчизняним виробникам.

7. Винятки з міркувань безпеки.

8. Винятки з вимог щодо гармонізації технічних регламентів та стандартів з міжнародними нормативами членів СОТ з огляду на вимоги національної безпеки, захисту життя та здоров'я людини, тварин та рослин, захист навколишнього середовища, суттєві кліматичні чи інші географічні фактори, суттєві технологічні або інфраструктурні проблеми.

9. Винятки з режиму найбільшого сприяння, які можуть надаватися суціднім країнам у межах прикордонної торгівлі, країнам, що утворюють різні форми регіональної інтеграції тощо.

10. Уведення тимчасових обмежень імпорту з метою вирівнювання платіжного балансу.

Цілеспрямована підтримка інвестиційного імпорту шляхом надання тарифних знижок на імпорт інвестиційних товарів спрямовує у стратегічно орієнтоване русло процеси спрощення доступу імпортованих товарів на український ринок.

По-четверте, зменшення негативного ефекту для ринку праці, пов'язаного з тим, що раціоналізація діяльності підприємств за підвищення конкурентного тиску спричинить вивільнення частини працюючих, а відтак - підвищить рівень безробіття.

На нашу думку, комплекс відповідних заходів доцільно оформити у стратегічну програму адаптації України до членства у СОТ. **Розробка стратегічної програми адаптації та реалізації потенціалу членства України в СОТ** має передбачати:

- програму спеціальних заходів, спрямованих на компенсацію очікуваних короткострокових негативних наслідків від вступу до СОТ;
- умови та терміни системного захисту пріоритетних галузей економіки з максимальним використанням механізмів, дозволених системою угод ГАТТ/СОТ;
- завдання інституційних та економіко-правових змін, необхідних для застосування захисних засобів у повному обсязі;
- завдання та методики подолання дискримінаційних обмежень щодо українських компаній на зовнішніх ринках;
- підготовку фахівців, спроможних використовувати правові норми СОТ і діючу систему вирішення суперечок з метою відстоювання інтересів України на зовнішніх ринках.

Втілення послідовних заходів зовнішньоекономічної стратегії держави набуває особливого значення у контексті стратегічних завдань європейської інтеграції України. Країна, котра заявляє про своє бажання стати складовою європейського простору, мусить насамперед довести свою спроможність дотримуватися норм і стандартів, які діють на цьому просторі, не лише не створювати дисбаланс у динаміці євроекономіки, але й підтримувати соціально-економічну стабільність у регіоні.

Найперше завдання України у цьому контексті полягає в тому, щоб забезпечити зменшити розрив між рівнями економічного розвитку України та країнами ЄС. Отже, Україна має довести власну спроможність самостійно забезпечити соціально-політичну та економічну стабільність у країні, ви-

сокі темпи економічного зростання та ефективну структурну перебудову економіки.

На теренах євроінтеграції Україна мусить переконати потенційних партнерів по ЄС, що вона входить до цього Союзу не як прохач допомоги, а як молода, стабільна та енергійна економіка, яка відкриває об'єднаній Європі нові перспективи соціально-економічного та політико-гуманітарного розвитку.

Здійснюючи в односторонньому порядку кроки у напрямі створення передумов для європейської інтеграції, Україна не отримує і в прогнозованому майбутньому не матиме від цих кроків позитивного ефекту, який можливий лише за умови утворення з ЄС спільного інтеграційного об'єднання. Виникає своєрідна дилема: чи має Україна в пріоритетному порядку будувати в себе зовнішні ознаки європейської економіки (поступово уніфікуючи регуляторне законодавство, підганяючи економіку під рамки Копенгагенських критеріїв тощо), чи шлях до євроінтеграції пролягає насамперед через подолання катастрофічного поки що розриву в рівні життя, продуктивності праці й ефективності національної економіки?

На нашу думку, **головне завдання України у середньостроковому періоді полягає в тому, щоб у спосіб реалізації часом іншої політики, ніж та, що нині реалізується в Європейському Союзі, перебороти диспропорції, закладені в радянські часи й ті, що утворилися вже в добу незалежності, й забезпечити формування економічного ґрунту для практичного розвитку євроінтеграційного процесу.**

Зважаючи на значну, а за низкою товарних груп - визначальну роль, яку відіграють у зовнішній торгівлі України відносини з країнами - членами ЄЄП, а також перспективну товарну структуру торгівлі на цьому напрямі, доцільно приділити окрему увагу виробленню практичного інструментарію використання позитивних здобутків України на цьому географічному напрямку торгівлі. Потребу такого інструментарію в черговий раз засвідчили перманентні торговельні протистояння України з РФ.

Стан та динамізм розвитку торговельних відносин між Україною та партнерами по ЄЄП доводять доцільність формування інституційних інструментів зниження взаємних трансакційних витрат. Зважаючи на структуру торгівлі, стороною, об'єктивно зацікавленою в інституціалізації торговельних відносин у вигляді укладення відповідних угод у рамках ЄЄП, є саме Україна.

Головним кроком на цьому шляху має бути створення зони вільної торгівлі в межах ЄЄП без винятків і обмежень та формування інституційних механізмів співпраці й врегулювання суперечок. Має бути розроблений взаємоприйнятний правовий механізм функціонування загального координуючого органу ЄЄП, котрий має забезпечити захист інтересів учасників співтовариства, які мають невисоку питому вагу в сукупному ВВП країн ЄЄП, а також створюватиме необхідне інституційне середовище для розв'язання конфліктних ситуацій у сфері взаємної торгівлі та у торговельних відносинах з третіми країнами. Враховуючи орієнтацію України на створення зони

вільної торгівлі з ЄС, а також наявність двосторонніх договорів про вільну торгівлю у окремих країн - членів СЕП, потреба в такому органі зростає вже в найближчій перспективі.

Наявність багатостороннього інституту залагодження торговельних суперечок, на підставі взаємовигідних домовленостей, може сприяти більш плавному переходу до світових цін на імпортовані з країн СЕП енергетичні ресурси, а найголовніше, забезпечити коректний обрахунок їх світових цін для України.

Інституціоналізація відносин дозволить також уникнути політизації діяльності російського капіталу на території України, запобігти підживленню ним частини тіньової економіки, перевести вирішення економічних суперечок на рівень міжнародно-правових відносин. Оскільки інвестиційна експансія російського капіталу в Україну є об'єктивною реальністю сучасного моменту, таке врегулювання є конче необхідним, аби припинити практику його впливу на вітчизняне економіко-правове поле на непрозорій, напівтіньовій основі.

Водночас, як показує світовий досвід, умови вільної торгівлі загострюють проблему несиметричності чинників формування конкурентоспроможності країн - її учасниць. Тому цілком імовірно, що у подальшому угоди СЕП поступово еволюціонуватимуть до уніфікації митних тарифів і тарифів на транспортні перевезення, цін на енергоносії, координації принципів ціноутворення, оподаткування, трудового, екологічного, антимонопольного законодавства тощо. З нашої точки зору, така уніфікація відбуватиметься в рамках розширення стосунків країн СЕП з Європейським Союзом, а відтак, не суперечитиме євроінтеграційним орієнтирам України.

Отже, аби подолати негативний досвід попередніх спроб інтеграції на пострадянському просторі й забезпечити дієвість її нинішньої фази, необхідно виробити комплекс імперативів формування економічних взаємовідносин на цьому напрямі, які дозволять не лише запобігти некерованому поширенню впливу на Україну з боку Російської Федерації, але й сформувати підґрунтя взаємовигідної кооперації країн - членів СЕП. Для цього необхідно:

- розглядати таку інтеграцію у контексті загальної стратегії економічних реформ і реалізації європейського вибору України, основну увагу при цьому приділити комплексним заходам щодо підтримки розвитку вітчизняного виробництва і підвищення його конкурентоспроможності;

- визначити встановлення зони вільної торгівлі без винятків як обов'язкову умову участі України в СЕП, а також критерій, до повного виконання якого будь-які форми подальшого поглиблення рівня інтеграції економік країн «четвірки» неможливі;

- передбачити, за прикладом пакету угод СОТ, право країн-учасниць угоди тимчасово припинити виконання взятих на себе зобов'язань, якщо вони становлять загрозу їх національній та економічній безпеці, ввести інші принципи захисту паритетності взаємин, розроблені СОТ;

- розробити та запровадити механізми захисту українських компаній на внутрішніх ринках країн СЕП; активізувати діяльність торговельних пред-

ставництв у цих країнах щодо сприяння збільшенню офіційних інвестицій, розширенню науково-технічної, виробничої кооперації та торговельних відносин;

- у першочерговому порядку сформувати багатосторонній орган з вирішення торговельних суперечок та розробити прозорі процедури їх обговорення та розв'язання;

- на стартовому етапі інтеграції першочергову увагу приділити активізації інформаційного обміну щодо стану індикаторів соціально-економічного розвитку країн «четвірки» і СНД в цілому, товарних та інвестиційних пропозицій на ринках учасників угоди, умов торговельної й підприємницької діяльності на цих ринках, стану і перспектив модифікації регуляторної політики, супроводу інвестиційних і коопераційних проектів, практики недобросовісної конкуренції й економічних злочинів тощо; створенню дієвої загальної системи забезпечення безпеки економічних відносин, захисту прав власності й господарсько-правової дисципліни, безперешкодного розповсюдження інформації, необхідної для взаємовигідних економічних відносин;

- розробити та впровадити механізми підвищення ефективності співпраці митних та податкових органів обох держав з метою посилення координації та моніторингу за товаропотоками між країнами;

- рішення щодо змісту і напрямку подальших кроків економічної інтеграції ухвалювати в тісній співпраці з вітчизняними підприємницькими структурами, із залученням найбільших суспільних об'єднань підприємств.

5.5. Забезпечення балансу економічних інтересів у стратегії розвитку суспільства

5.5.1. Збалансовані взаємовідносини між державою і бізнесом як передумова ефективності економічної стратегії

У попередніх розділах було доведено, що запорукою ефективності економічної стратегії держави є органічність поєднання стратегічних цілей, напрямів, завдань та пріоритетів і відповідних їм заходів економічної тактики, їхня адекватність наявним ресурсним обмеженням та відповідність реакції об'єктів стратегії щодо впливів на суспільно-економічну систему. Важливою складовою проблеми забезпечення ефективності економічної стратегії є побудова дієздатного суб'єкта, спроможного сформувати таку збалансовану стратегію. Таким суб'єктом є держава, котра спирається у своїй стратегічній діяльності на систему інститутів, які забезпечують координацію дій суб'єктів господарювання в ринковій економіці. За умов перехідної економіки, яка характеризується інституційною недостатністю, система суб'єктів стратегії перебуває лише в стані становлення. Тому **формування дієздатної системи інститутів координації й управління є невід'ємною складовою економічної стратегії держави у перехідній економіці.**

Економіка України характеризується нестачею вбудованих регуляторів, які могли б здійснювати автоматичне антикризове регулювання і завдавати

стабілізуючого впливу, спираючись на внутрішні закони економічної системи - дію «невидимої руки ринку», описаної ще А. Смітом. Зберігається вагома роль держави як суб'єкта, мотивація дій якого виходить за межі цих внутрішніх законів, маючи стратегічне спрямування й орієнтуючись врешті-решт на дотримання національних інтересів.

Без забезпечення належної дієздатності держави ефект від заходів щодо стимулювання економічного зростання та структурної перебудови економіки, реалізації конкурентних переваг вітчизняної економіки та забезпечення її соціальної спрямованості, які здійснюватимуться відповідно стратегічної мети соціально-економічного розвитку, буде вкрай малим. На жаль, питання дієздатності держави здобуло гідну увагу лише тоді, коли після втрати традиційних важелів державного регулювання адміністративного характеру з'ясувалося, що для побудови належного середовища дії ринкових регуляторів потрібний надто тривалий час. Відтак, внаслідок відходу держави від безпосереднього регулювання економікою, утворюється своєрідний організаційний вакуум, який не заповнюється ринковими регуляторами, проте є сприятливим середовищем для поширення тіньових, корупційно-кримінальних псевдоринкових стосунків та інших викривлених форм «приватизації влади» в державі.

Під час тривалого трансформаційного процесу в Україні відбулося поступове становлення ринкових принципів взаємовідносин між суб'єктами господарювання, між роботодавцями і працівниками, встановилися конкурентні засади функціонування основних національних ринків. Водночас виявилось відчутне відставання у формуванні та інституційному оформленні системи взаємного узгодження інтересів між органами державної влади, підприємницькими структурами та організаціями громадянського суспільства. Це загрожує розвитком суспільно-економічних процесів, які здатні послабити конкурентоспроможність національної економіки, суттєво деформувати розподіл суспільних благ, спричинити виникнення соціальних криз та послаблення ролі держави у проведенні цілеспрямованої соціально-економічної політики.

Консолідація нової економічної еліти набагато випередила динаміку самоорганізації групових інтересів бізнесу в галузях і секторах економіки. Найбільша значуща частина взаємовідносин бізнесу з державою перемістилася у вузький соціальний, вільний від інституційних обмежень, простір, у якому центральне місце посіли неформальні зв'язки на вищому рівні. Таким чином, встановилася «олігархічна» модель координації інтересів держави та бізнесу.

Належна відповідь на ці виклики може бути лише за умови національної та суспільної консолідації, формування загальнонаціональної «мережевої структури». Забезпечення високих темпів економічного зростання та подальше здійснення євроінтеграційного поступу України є малоперспективними без якісної модернізації системи відносин між державою, бізнесом та громадянським суспільством у напрямі мінімізації конфліктності та забезпечення їх партнерської основи як фундаменту підвищення ефективності

соціально-економічних реформ, прориву в опануванні європейських критеріїв організації бізнесу, демонополізації та демократизації влади.

Орієнтиром нової моделі забезпечення дотримання різноспрямованих інтересів провідних гравців політико-економічного простору та мінімізації їх конфліктів має стати максимально широкий розподіл ефекту від економічного зростання на всі верстви суспільства та економічні групи, що дозволить об'єднати їхні інтереси навколо загальнонаціональних цілей. Така модель має реалізувати на практиці логічний ланцюг: «конкуренентоспроможна економіка - справедлива держава - заможні громадяни». Вироблення такої взаємовигідної політики можливе лише у процесі конструктивного діалогу між державою, бізнесом та організаціями громадянського суспільства, під час якого має відбуватися взаємоузгодження їхніх інтересів.

Якщо держава слабка - а українська держава, очевидно, й досі є такою - єдиною можливістю втілення зазначеної стратегії є орієнтація на узгодження різноспрямованих інтересів суспільних сил на базі мінімізації їх конфліктів. Це виводить на перший план систему інститутів, передусім відповідних ділових союзів на рівні галузей та економіки в цілому, які сприяють оформленню корпоративних інтересів економічних суб'єктів, їх доведенню до органів, що приймають рішення, та забезпеченню зворотного зв'язку між об'єктами та суб'єктами державної економічної політики. **Отже, йдеться про своєрідний «рівноважний розподіл» влади у суспільстві відповідно до оптимальної спроможності суб'єктів цієї влади.**

Встановлення капіталотворення як визначального пріоритету економічної стратегії держави та узгодження цього пріоритету із забезпеченням стійкого соціально-економічного розвитку країни в цілому потребує запровадження дієвих механізмів координації діяльності владних структур та представників бізнесу. Хоча офіційно провідні принципи партнерських взаємовідносин з бізнесом у незалежній Україні ніколи не піддавалися сумніву, вони є надто загальними, щоб на їх основі можна було побудувати тривалу і надійну взаємодію. Конкретні ж механізми такої взаємодії залишаються фактично у зародковому стані.

Між тим, **подолання «олігархічної» моделі узгодження інтересів має відбуватися не у спосіб повного «відокремлення» бізнесу від держави, а за рахунок встановлення сучасних демократичних форм їхньої співпраці, які дозволять конструктивно мінімізувати взаємні конфлікти.**

Альтернативна модель має бути заснована на інституціалізації взаємовідносин держави і бізнесу, за якої центральним посередником у їхній взаємодії стають громадські об'єднання — союзи і асоціації підприємців. Така модель практикується у переважній більшості розвинених країн світу.

Громадські об'єднання підприємців уводять у певні конструктивні рамки конфлікти, які неодмінно виникають у взаємовідносинах суб'єктів підприємницької діяльності з органами державної влади, між собою чи з споживачами, робітниками тощо. Такі об'єднання також сприяють прозорості процесу прийняття політичних рішень, а отже — передбачуваності

економічної політики держави, що вкрай важливе для раціоналізації поведінки економічних суб'єктів, уникнення дестабілізації та політичних шоків на мікрорівні.

Головна перевага інституційної моделі полягає в тому, що вона дає можливість подолати тенденції до «політизації» капіталу і будувати взаємовідносини влади з бізнесом на демократичній основі.

Пошук компромісу та цілеспрямований консенсус головних політико-економічних сил суспільства навколо завдань довготривалого стійкого соціально-економічного розвитку є одним з визначальних завдань економічної стратегії держави. Як уже зазначалося, уповільненість та непослідовність економічних реформ в Україні значною мірою зумовлюється саме відсутністю такого консенсусу та неузгодженим впливом різних політико-економічних груп щодо обстоювання власних корпоративних інтересів.

Значного впливу на динаміку політичних інтересів в Україні завдають і дедалі більше завдаватимуть внутрішні вияви тенденцій економічної глобалізації та посилення відкритості національної економіки. Такими внутрішніми виявами є такі:

- лібералізація зовнішньої торгівлі спричинить загострення конкурентної боротьби на внутрішньому ринку, що неминуче викличе втрату ринків низкою національних виробників та знизить доходи багатьох вітчизняних підприємств;

- зниження перешкод щодо руху капіталів через кордони України підвищуватиме конкуренцію на національному ринку капіталів, тому можливе послаблення позицій фінансових інститутів, насамперед - банків;

- формування збалансованої економічної структури, орієнтованої на довгострокове інвестиційно орієнтоване зростання, потребуватиме реструктуризації низки галузей (зокрема - вугільної та металургійної промисловостей), що не відповідає інтересам певних політико-економічних угруповань та регіональних еліт;

- реструктуризація галузей та фінансове оздоровлення підприємств сприятиме збільшенню на деякий час обсягів безробіття, що може призвести до посилення соціальної напруженості в країні та буде використане певними політичними силами;

- рух до підвищення «цивілізованості» економічних відносин у торговельній сфері, сфері послуг значно вплине на структуру малого бізнесу та «сірої» економіки в Україні, спричинить втрату ними частини доходів та витіснення багатьох працівників цієї сфери;

- зміни макроекономічного та економіко-правового середовища, співпраця із зарубіжними партнерами сприятимуть змінам у технології прийняття рішень у бізнесі, що висуває нові вимоги до якості менеджменту та потребує нової моделі поведінки бізнесу; у досить значної частини українських підприємств готовності до таких змін поки що не спостерігається, замість «червоних директорів» приходять ринково налаштовані підприємці, але вони досить часто орієнтовані здебільшого на дії у напівлегальному та тіньовому секторах;

- активна детінізація економіки матиме комплексний, далеко не завжди позитивний вплив на досить широкий спектр інтересів в українському суспільстві: від великого бізнесу - до найманих працівників.

Зазначене дає підстави очікувати на досить потужний політичний вплив на політичний та економічний зміст і наповнення, на реалізацію заходів економічної політики з боку провідних політико-економічних угруповань, політичних партій та груп політичного тиску.

Формування ефективної конкурентоспроможної економіки, поєднання соціального та економічного розвитку суспільства неможливі без суттєвого зниження значного рівня **тінізації української економіки**. Детінізація сприятиме підвищенню дієздатності економічної політики держави, впровадженню довіри та зміцненню партнерства населення, бізнесу та держави, дозволить залучити до господарського обігу значні фінансові ресурси, знизити непродуктивні витрати держбюджету, суб'єктів господарювання та населення.

За ситуації, коли прибуткове функціонування більшості підприємств у легальній економіці вельми утруднене, існують сприятливі умови для залучення до «конкурентної боротьби» органів виконавчої влади - від податкової адміністрації до пожежного нагляду чи санітарних служб, які, виконуючи свої прямі службові обов'язки, або й маючи певні матеріальні «стимули», можуть сприяти усуненню небажаних підприємств з ринку, форсуючи виконання ними вимог чинного законодавства. Відтак силові державні структури місцевого рівня стають фактично знаряддями реалізації кланових інтересів. Така своєрідна «легальна дискримінація» негативно впливає на авторитет держави, формує антагоністичні суперечності між органами влади, особливо - місцевими, та суб'єктами господарювання, знижує ефективність державної політики. Тому дієва боротьба з тіньовою економікою та корупцією, забезпечення належної ефективності економічної політики держави можливі лише за умов, коли дія суб'єктів господарювання у вільному ринковому середовищі забезпечується зусиллями держави, зміцнює їх, а відтак - зміцнює державу. Іншими словами, держава має сприяти максимально швидкому становленню дієздатних суб'єктів господарювання та заохоченні їх легальної прозорої ринкової самоорганізації.

Поряд з загальним поліпшенням підприємницького середовища внаслідок дерегулювання та зниження фіскального навантаження на суб'єктів господарювання, потрібно вжити комплекс спеціальних заходів, які стимулюватимуть детінізаційні процеси. Потенціал примусової детінізації, який сформувався внаслідок упорядкування податкового адміністрування, розподілу бюджетних видатків, заходів щодо фінансового контролю тощо, поступово вичерпується. Подальше залучення до офіційного господарського обороту коштів, які обслуговують тіньові економічні операції, або вивезені за кордон, потребує розробки спеціальної довгострокової політики легалізації тіньових капіталів з максимальним збереженням нагромадженого у цьому секторі позитивного технологічного, організаційного, фінансового та людського потенціалів.

Принципово важливо усвідомлювати, що різке припинення фінансування некримінальних видів тіньової діяльності може мати суттєві негативні наслідки в соціальній сфері. Спроби подолати окремі чинники розвитку тіньової економіки та примусової легалізації в стратегічному плані означатимуть руйнування капіталів, що працюють у «тіні», а відтак - зменшення національного багатства і знищення інвестиційного потенціалу для майбутнього економічного зростання. Вилучення коштів з тіньового обігу фактично означатиме декапіталізацію тіньової економіки з відповідним зменшенням тіньової зайнятості, тіньових доходів та обсягів випуску тіньового продукту.

Для цього процес детінізації економіки має здійснюватися на засадах *конверсії*, тобто неруйнівного залучення тіньових капіталів та грошових коштів до легальної сфери економіки. Слід законодавчо врегулювати легалізацію тіньових капіталів некримінального походження, передбачити правові гарантії їх власникам. Необхідно запровадити на певний перехідний період політику амністії щодо тіньового капіталу через відкриття йому шляхів для легального інвестування за одночасної протидії його поверненню в «тінь», утворенню нових тіньових капіталів та відпливу за межі України.

З цією метою потрібно розробити та запровадити Програму конверсії (амністії) тіньового капіталу, яка:

- визнаватиме право всіх суб'єктів господарювання - резидентів України щодо їх незаперечної власності на всі капітали (окрім тих, що були отримані за рахунок насильницьких кримінальних злочинів, заборонених видів діяльності (торгівля наркотиками, зброєю тощо), отримані ними до дати завершення амністії;

- здійснюватиме чітке розмежування капіталів кримінальних елементів і тіньовиків-господарників, а також враховуватиме такий поділ у відповідних законодавчих і нормативних актах;

- передбачатиме покарання; за наявності у правоохоронних органів конкретної інформації про злочинне походження коштів, спроби їх легалізувати переслідуватимуться у кримінальному порядку;

- гарантуватиме безпеку власнику коштів; якщо кошти, отримані незаконним шляхом, не належать до зазначених категорій злочинних посягань, держава не здійснюватиме жодних спроб кримінального переслідування власників цих коштів за умови інвестування їх у виробничу сферу економіки.

Виходячи з розуміння того, що виведення з «тіні» капіталу означає, по суті, стратегічне рішення економічного суб'єкта про відмову від одержання прибутку в тіньовій сфері та його реінвестування в офіційному секторі економіки, амністія тіньових доходів має здійснюватися у термін, достатній для прийняття власником потенційних інвестиційних ресурсів такого кваліфікованого стратегічного рішення та оцінки ним послідовності та прогнозованості поведінки уряду. Зокрема, можливе виведення ним з «тіні» коштів поетапно, в міру підвищення прибутковості їх використання в офіційній економіці та для перевірки справедливості офіційно декларованих намірів. Протягом терміну дії амністії завданням уряду є усунення основних чинни-

ків, які зумовили тінізацію економічної діяльності: вузькості ринків, недоступності фінансових ресурсів, надмірного податкового тягаря, зарегульованості економіки, криміналізації тощо.

Детінізація економічних відносин безпосередньо пов'язана з подоланням проявів корупції, яка є однією з основ існування тіньової економіки. Стратегічними напрямками боротьби з корупцією є послідовна демократизація всіх сфер суспільного життя, відкритість влади, прозорість та зрозумілість для населення державних рішень, діяльності управлінського апарату, розвиток громадської свідомості та активності у загальному контексті розбудови України. Вирішення завдань мінімізації корупційних проявів потребує: встановлення суворого контролю за виконанням антикорупційних програм і рішень у всіх ланках державного апарату; створення надійного організаційно-правового, фінансового забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів; проведення всеохоплюючої ревізії нормативно-правових актів міністерств, відомств, органів місцевої влади на предмет їх відповідності Конституції України та антикорупційним законам України. Паралельно з рішучими діями правоохоронних органів щодо запобігання та подолання корупції необхідно розвивати і посилювати рівень суспільного контролю за діяльністю посадових осіб з широким залученням громадськості.

Між тим, важливий політичний наслідок попереднього розвитку полягає і в тому, що, з огляду на досягнення незворотності економічних перетворень, успішне продовження чи навіть радикалізація реформ має все більше зацікавлених сил. **Критично важливою складовою стратегії зростання в Україні має стати пошук цільових політико-економічних груп, на інтереси яких має спиратися реалізація стимулів економічного зростання та структурної перебудови економіки.** На жаль, фрагментація суспільства за рівнем та джерелами доходів, регіоналізація економіки, «атомізація» малого бізнесу, загальне насторожене ставлення представників бізнесу до держави зумовили автономізацію індивідуальних чи корпоративних стратегій. Досить часто економічне виживання на цих рівнях спричинювало невиконання зобов'язань перед партнерами по бізнесу чи перед бюджетом, або й здійснення тіньової діяльності. За таких умов реалізація цілісної стратегії зростання є неможливою.

З метою побудови політико-економічного консенсусу навколо стратегії зростання потрібна широка аналітико-консультативна та роз'яснювальна робота як у безпосередньому контакті з суб'єктами господарювання та їх громадськими об'єднаннями, так і через засоби масової інформації, під час якої необхідно:

- надавати відвертий та неупереджений прогноз розвитку економічної ситуації в Україні у разі зволікання з реалізацією стратегії зростання;
- роз'яснювати суть інструментів стратегії зростання, її завдань та орієнтирів;
- розкривати потенційні загрози збереження *status quo* для галузей та підприємств, які не можуть з тих чи інших причин відповідати вимогам, що змінюються;

- доводити потенційні переваги функціонування за нових умов для підприємств, які є потенційно чи реально конкурентоспроможними;
- орієнтувати та заохочувати суб'єктів господарювання на діяльність у галузях та сферах діяльності, які створюватимуться внаслідок реалізації стратегії зростання.

З огляду на інноваційну орієнтованість стратегічних орієнтирів, однією з безпосередньо зацікавлених у стратегії зростання груп інтересів могли б стати представники галузей, що володіють чи опановують високими технологіями, зокрема - авіаційно-космічного та оборонно-промислового комплексу. Стратегія пропонуватиме їм поліпшення умов оподаткування і кредитування, а до того ж - підтримку в інфраструктурному забезпеченні, виході на зовнішні ринки тощо .

Стосовно представників галузей традиційного укладу, які підлягатимуть реструктуризації, точкою дотику інтересів могло б стати заохочення диверсифікації чи й поступового виведення капіталу з галузі. Зокрема, звертаючись до металургійної галузі як найпотужнішого суб'єкта політичного впливу, доцільно заохочувати участь металургійних компаній в акціонерному капіталі великих підприємств - споживачів металу (машинобудування, будівництва), створення інтегрованих структур з метою вкладення зароблених на експорті металу коштів у інвестиційні проекти, які створюють попит на метал на внутрішньому ринку.

Лише встановлення пріоритетності розвитку внутрішнього ринку вже недостатньо, щоб бути підтриманим представниками галузей, орієнтованих на кінцевого споживача. Досвід свідчить, що активізація внутрішнього попиту може спричинити додатковий вплив коштів з реального сектору економіки у сферу торгівлі. Подальше збільшення обсягів споживчого попиту може також, навпаки, посилити тенденції до витіснення вітчизняних виробників з частини внутрішніх ринків. Виробничникам з цього сектору, щоб визначитися у своєму ставленні до стратегії зростання, важливо отримати додаткові гарантії можливості здійснення інвестиційної діяльності у спосіб збільшення доступності кредитів, зменшення податкового тягара, застосування засобів захисту ринку тощо.

Вагомою політико-економічною групою, зацікавленою в реалізації стратегії зростання, могли б стати українські банки. Адже продовження «патової» ситуації з ціною кредитних ресурсів, посилене негативним впливом явищ світової валютно-фінансової кризи 2008-2009 рр., загрожує витісненням українських банків з кредитних ринків зарубіжними фінансовими установами. Щоправда, для узгодження власних інтересів з потребами стратегії зростання банкам, очевидно, доведеться значно перебудувати основи своєї діяльності.

Національний капітал, який працює в реальному секторі української економіки, зайнятий виробництвом як споживчої, так і інвестиційної продукції; банківський та фінансовий капітал, орієнтований на довгострокову діяльність на теренах України, мають спільну предметну зацікавленість у розвитку платоспроможності населення, здійсненні соціальних витрат з

державного бюджету, підтриманні стабільних та безпечних умов підприємництва та інвестиційного клімату.

Представники великих політико-економічних груп, особливо ті, які мають торговельне, або виключно експортне спрямування, значно менш зацікавлені у розвитку соціальних напрямів державної політики, або зосереджуються на здійсненні соціальної політики в межах «своєї» галузі (наприклад, соціальне забезпечення працівників гірничо-металургійного комплексу чи залізничного транспорту). Проте й ці групи інтересів не можуть нехтувати потребами збереження соціальної стабільності в масштабах усього суспільства.

Найбільш тісно із завданнями соціальної політики пов'язані інтереси регіональних бізнес-еліт. По-перше, їхнє становище безпосередньо залежить від соціальної ситуації в регіоні (щонайменше, рівня споживчого попиту, але, зазвичай, і від електоральних настроїв, через зрощування ділової та політичної еліти на місцях). По-друге, регіональні та місцеві еліти, як правило, розвиваються на базі місцевого виробництва, орієнтованого передусім на споживчий ринок, який, знову-таки, визначається рівнем доходів та соціальним становищем населення. Соціальні орієнтири місцевого рівня мають досить конкретний та визначений характер.

Згідно практики провідних за рівнем розвитку країн світу, саме активність, спрямована на відтворення людського капіталу, є одним з визначальних напрямів забезпечення конкурентоспроможності бізнесу. **Для сучасного типу бізнесу головною конкурентною перевагою є людський капітал, тому він мотивований на підвищення вартості робочої сили, і йому об'єктивно притаманний високий рівень соціальної орієнтованості.** За сучасної системи соціально-економічної організації виробництва та праці відбулися істотні зміни місця та ролі персоналу у виробничому процесі. Найманий працівник стає дедалі активнішим учасником господарської діяльності підприємства. А відтак стимулювання його трудової активності внаслідок встановлення більш тісного зв'язку його доходу з ефективністю роботи підприємства стає суттєвим важелем здобуття компанією додаткових конкурентних переваг. **Таким чином, існує безпосереднє політико-економічне підґрунтя спільної зацікавленості у формуванні сприятливих умов для поліпшення становища у сфері оплати та умов праці.**

Активна соціальна політика може стати предметом спільної зацікавленості провідних груп інтересів в Україні, але за умови, якщо вона здійснюватиметься в межах загальної стратегії зростання та не супроводжуватиметься посиленням фіскального навантаження на бізнес.

Зменшення конкуренції капіталів за ресурси суттєво пом'якшує конфлікт між політико-економічними групами і створює підґрунтя для їх узгоджених дій. Зокрема, такі дії можуть підпорядковуватися стратегічній програмі перебудови промислової структури, що визначала б етапи відновлення економічного зростання та зміцнення національної конкурентоспроможності й побудови інноваційної моделі розвитку. На кожному з етапів програми можна було б створювати комплекс макроекономічних умов, най-

більш сприятливих для розвитку певних груп капіталів. **Єдність інтересів політико-економічних груп може забезпечити реалізація стратегії, яка передбачала б механізм використання економічного успіху, досягнутого одними групами капіталу, в розвитку інших.**

5.5.2. Соціальна відповідальність бізнесу як шлях до формування нової моделі розвитку економіки України

Як свідчать суспільні процеси, що відбувалися в Україні у 2004-2007 рр., політика активізації подальшого економічного розвитку без посилення його соціального спрямування вже не матиме суспільного схвалення, відтак не досягне належної ефективності та посилюватиме соціальну напруженість. В. Геець, зокрема, констатує: «консолідуєчий суспільний ефект ціннісного ядра подальших перетворень може бути досягнутий лише в разі, якщо усі напрямки реформування враховуватимуть інтереси усіх прошарків суспільства, і слугуватимуть їх задоволенню³³⁷».

Асоціальність поведінки багатьох бізнесових структур, успадкована з часів «дикого капіталізму» першої половини 90-х років, викликала значне несприйняття у громадській думці ліберального напрямку суспільного розвитку, створила благодатне підґрунтя для поширення популістських настроїв серед низки політичних партій та рухів, що виявляється у вимогах перерозподілу власності, встановлення економічно не обґрунтованих вимог щодо величини оплати праці чи обсягів бюджетних соціальних видатків на підставі вилучення «надприбутків» підприємств тощо. Хоча потреба забезпечення стабільної соціальної орієнтації економічного розвитку цілком зрозуміла, небезпечність таких підходів полягає у відкиданні необхідності підтримання об'єктивних відтворювальних пропорцій, які забезпечують стабільність соціально-економічного розвитку. Вибір Україною шляху формування ефективної конкурентоспроможної ринкової економіки, заснованої на потужному національному капіталі, потребує позитивних змін у ставленні суспільства до бізнесу. **Такі зрушення, у свою чергу, мають ґрунтуватися на врахуванні умов відповідальності суб'єктів господарювання перед суспільством при формуванні їх стратегічної та тактичної діяльності.**

У широкому сенсі суспільною відповідальністю бізнесу вважають увесь комплекс системних функцій, які об'єктивно визначені місцем бізнесу в системі суспільного відтворення. Такими функціями є:

- економічна (забезпечення максимально ефективного використання та відтворення потенціалу суспільства, підтримання високих темпів економічного зростання);
- модернізаційна (формування інноваційної спрямованості розвитку);
- соціальна (забезпечення доходів працюючим та сплати до державного і місцевих бюджетів);

³³⁷Геець В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. - 2006. - № 3. - С. 23-53. - С. 26.

- політична (вплив на формування державної політики, насамперед - в економічній сфері, відповідно до інтересів провідних економічних груп);
- стабілізаційна (формування основ сталого розвитку, національної економічної незалежності, сприяння монетарній та фінансовій стабільності тощо);
- культурно-етична (вплив на формування суспільних цінностей, традицій, норм поведінки тощо).

Виконуючи зазначені функції, бізнес позитивно впливає на наступні основні соціальні напрямки:

- забезпечення громадянам гідних умов життя через належну оплату та якісні умови праці;
- сплата податків та інших платежів, які спрямовуються державою на реалізацію соціальних цілей та оплату праці в бюджетній сфері;
- забезпечення громадянам права вибору напрямів реалізації свого творчого трудового потенціалу - професії та виду діяльності, місця роботи відповідно до набутих знань та навичок, рівня оплати, адекватного трудовому внеску;
- зближення умов життя громадян, які проживають в різних регіонах країни, подолання розриву між умовами життя міського і сільського населення;
- безпосереднє здійснення заходів соціального спрямування щодо власних працівників та більш широких прошарків громадян, які мешкають у регіоні, де розташована компанія, що реалізується через різноманітні соціальні програми компанії³³⁸.

Останнім часом серед певної частини суспільства та політиків побутує думка щодо того, що соціально активні дії бізнесу мають відігравати роль його свого роду морально-етичного «виправдання» за неетичну, або й незаконну поведінку попередніх років. У запалі популістської риторики поширенням є небажання враховувати об'єктивні економічні обмеження, що виявляється у надто завищених вимогах та надто жорстких умовах для бізнесу. Відбувається формування негативного ставлення у суспільній думці до самих понять «національний бізнес», «національний капітал».

Дійсно, період «дикого капіталізму» 90-х років ХХ ст. заклав досить хисткі правові засади у легітимність багатьох капіталів, які працюють нині в економіці України. Проте, на наше переконання, сьогодні відводити бізнесу наперед винну позицію та змушувати його «купувати» собі «індульгенцію» за рахунок добровільно-примусової соціально орієнтованої поведінки, є контрпродуктивним. І насамперед - для спроможності підприємств до соціально відповідальної поведінки в поточному і наступних періодах.

Активними є дискусії щодо того, де проводити вододіл між тим, що компанія повинна здійснювати безумовно, згідно вимог чинного законодавства, і що можна вважати *свідомо* взятою на себе соціальною відповідальністю. На нашу думку, ця межа досить розмита. Ринкова ситуація, що

³³⁸Економічний діалог: партнерство заради прогресу (Жаліло Я. А., Акімова І. М., Пищуліна О. М. та ін.). - К.: НІСД, 2007. - С. 19.

складається нині в Україні, теоретично припускає широкий спектр моделей поведінки в межах правового поля, і лише деякі з них можуть сприйматися як соціально відповідальні.

Як свідчать соціологічні опитування, проведені російськими фахівцями, члени суспільства хотіли б бачити реалізацію бізнесом своїх соціальних функцій, у таких напрямках:

- виробництво якісних товарів за розумною ціною;
- захист здоров'я та забезпечення безпеки працівників;
- захист навколишнього середовища;
- забезпечення гарантованої зайнятості;
- справедливе ставлення до працівників.

Натомість, наприклад, благодійність та меценатство, які часто розглядаються вітчизняним бізнесом як базис їхньої соціальної відповідальності, мають невисокий рейтинг суспільних оцінок, оскільки часто розцінюються як безцільне витрачання, або й навіть «відмивання» коштів³³⁹.

Було б помилкою вважати, що повернути бізнес обличчям до його соціальних завдань можливо лише у спосіб закликів чи навіть репресивних засобів. **Суспільна відповідальність бізнесу може розвиватися повною мірою лише на базі його прибуткового функціонування і високої конкурентоспроможності** та має створювати відчутний ефект у коротко- або середньостроковій перспективі. Такий ефект може обраховуватися в економічному вимірі та використовуватися як засіб зміцнення конкурентоспроможності цього підприємства. Спроможність підприємства сплачувати в належному обсязі податкові платежі визначається рівнем його прибутковості. Рівень заробітної плати підприємства створювати для цього відповідні технічні та організаційні умови. У всіх інших випадках акцент на посиленні соціальної спрямованості економічних процесів базуватиметься на перерозподілі ресурсів та перетворюватиме економічні процеси на «гру з нульовою сумою». **Неконкурентоспроможний і збитковий бізнес не матиме стимулів і можливостей вкладати ресурси у розвиток людського капіталу і навколишнього середовища.**

Суспільна відповідальність передбачає не лише виконання бізнесом усіх нормативно закріплених зобов'язань перед суспільством, але й участь у реалізації різноманітних програм, пов'язаних із задоволенням суспільних потреб, ініціативне перевищення цих стандартів у окремих областях і поширення з часом нових підвищених вимог на всіх учасників ринку. У сучасному розумінні соціальна відповідальність бізнесу - це *добровільний* його внесок у розвиток суспільства в соціальній, економічній і екологічній сферах, що напряму пов'язано з основною діяльністю компанії і *виходить за межі визнаного законом мінімуму*.

³³⁹Социальная политика российских компаний / Нешадин А., Горин Н., Тульчинский Г. и др. - М.: ТЕИС, 2005. - С. 26-27.

Соціальна відповідальність є об'єктивно притаманною сучасній моделі ведення бізнесу. Для сучасного типу бізнесу головною конкурентною перевагою є людський капітал, а відтак він, бізнес, орієнтований на підвищення вартості робочої сили. Постійне скорочення традиційних для України чинників здобуття конкурентоспроможності за рахунок отримання преференційних умов ведення бізнесу, або використання дешевих матеріальних ресурсів, дедалі підвищуватиме зацікавленість українських компаній у конкуренції на основі моделі «дорогої» робочої сили: додатковому захопленні працівників, їх утриманні на підприємстві, додатковому навчанні тощо. Зростання конкурентного тиску на внутрішньому ринку України дедалі посилюватиме такі чинники конкурентоспроможності.

Ідеологія соціальної відповідальності бізнесу створює нове уявлення про конкуренцію. Добра репутація компанії сьогодні залежить не лише від її комерційних успіхів. Висока якість товарів вважається нормою, оцінка ж базується на порівнянні активності участі компанії у вирішенні актуальних проблем суспільства. Соціальна відповідальність компанії стає дедалі важливішою складовою формування її позитивного іміджу як для економічних партнерів, так і споживачів, який позитивно впливає на їхні уподобання. Адже провідні компанії світу вже тривалий час дотримуються принципу, що надійними партнерами можуть бути лише ті фірми, які використовують у своїй діяльності етичні підходи як до суспільства в цілому, так і до працівників, поважають їх та створюють для них необхідні умови праці. Натомість співпраця з фірмами, які не додержуються цих вимог, пов'язана з додатковими ризиками.

Таке ставлення є цілком економічно обґрунтованим, адже майбутнє бізнесу, який не дотримується вимог ділової та соціальної етики, у сучасному глобалізованому світі уніфікованих правових норм стає дедалі більш ризикованим та непередбачуваним.

Внаслідок соціально відповідальних дій компанія створює так званий **«соціальний капітал»** - результат взаємодії людей через соціальні структури, «...здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства у певній соціальній мережі або ширшій соціальній структурі»³⁴⁰. Моральність і довіра як важливі елементи соціального капіталу посідають вагомe місце серед сучасних чинників конкурентоспроможності. Як зазначається в ухваленій низкою провідних російських підприємств під егідою Російського союзу промисловців та підприємців Соціальній хартії російського бізнесу, «розумна, результативна та збалансована соціальна відповідальність компаній знімає підприємницькі ризики, зміцнює конкурентоспроможність, підвищує ефективність персоналу та лояльність споживачів, поліпшує репутацію підприємців, компаній та бізнес-спільноти в цілому»³⁴¹.

³⁴⁰ Мейжис І. Соціальний капітал як предмет вивчення в соціальній психології // Соціальна психологія. - 2006. - № 1, С. 36.

³⁴¹ Социальная политика российских компаний / Нещадин А., Горин Н., Тульчинский Г. и др. - М.: ТЕИС, 2005. - С. 152.

Доцільно відзначити, що вага соціального капіталу як чинника конкурентоспроможності варіює залежно від галузевої приналежності та ринкової орієнтації компанії. Так, компанії, які мають переважно експортне спрямування, значно менш зацікавлені у розвитку соціальних напрямів державної політики, або зосереджуються на здійсненні соціальної політики в рамках «своїх» галузі. Натомість найтісніше з соціальними орієнтирами пов'язані інтереси виробників продукції, орієнтованої на внутрішній споживчий ринок, які прямо залежать від купівельної спроможності та споживчих уподобань населення, необхідності пошуку додаткових чинників конкурентоспроможності на конкурентних внутрішніх ринках.

Те, що ці підприємства досить тісно пов'язані з регіональними політичними елітами, додатково посилює їхню зацікавленість у підтриманні позитивної соціальної ситуації в регіоні, сприятливих електоральних настрів.

Аби прискорити процеси формування соціальної відповідальності українських компаній, **державі доцільно «підштовхнути» бізнес до соціально спрямованих дій шляхом запровадження комплексу спеціальних стимулів.** Такими заохочувальними засобами можуть бути наступні.

1. Фіскальні засоби заохочення соціальної відповідальності бізнесу. Згідно практики розвинених країн світу, в середньому такі стимули зазвичай складають до 5 % оподаткованого прибутку підприємств³⁴². Такі заходи мають стосуватися сфер, у яких позитивний ефект для суспільства суттєво перевершує конкретний економічний ефект для підприємства (наприклад: будівництво дороги чи мосту, реконструкція системи водопостачання тощо). Впровадження таких заходів в Україні тісно пов'язане з процесами реформування податкової системи та міжбюджетних відносин і могло б бути передбачене у процесі розробки Податкового Кодексу України.

2. Дії держави на ринку праці, спрямовані на заохочення підвищення зайнятості, лібералізацію ринку праці, спрощення процесів пошуку, найму та підготовки працівників, в тому числі - для приватних компаній, що має здешевити для компаній трудові ресурси та дасть їм змогу сплачувати більші суми безпосередньо у вигляді заробітної плати.

3. Активне пропагування цінностей та стандартів соціально відповідального бізнесу, їхньої ролі у забезпеченні конкурентоспроможності, підвищення поінформованості суспільства про краді та успішні практики, розвиток таких засобів заохочення соціально відповідального бізнесу як рейтинги соціальної відповідальності, якості, проведення відповідних конкурсів, надання премій, почесних звань, нагород тощо.

4. Запровадження стосунків *державно-приватного партнерства*, яке полягає у встановленні довгострокових відносин між суб'єктами центральної або місцевої влади та підприємствами чи їх громадськими об'єднаннями

³⁴²Стародубська М. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні // Пріоритети. - 2005. - № 7. - С. 34.

з приводу вирішення важливих для суспільства соціально-економічних проблем. Як свідчить аналіз міжнародного досвіду, найпоширенішими об'єктами державно-приватного партнерства є:

- житлово-комунальна сфера (виробництво та транспортування електроенергії, водопостачання, експлуатація приміщень та територій та їх благоустрій);

- будівництво та утримання автошляхів;
- екологічна сфера, енергозбереження;
- експлуатація будівель бюджетного сектору економіки;
- науково-технічна та інноваційна діяльність³⁴³.

У цьому контексті великого значення набуває розвиток «соціального підприємництва» - мережі компаній, які працюють безпосередньо у сфері надання соціальних послуг різного виду: освіти, охорони здоров'я, догляду, соціальних консультацій, житлової сфери тощо. Такі компанії повинні ефективно функціонувати в ринкових умовах. Потенційні замовники їхніх послуг - насамперед громадяни, а також місцеві територіальні громади - повинні ефективно користуватися такою можливістю диверсифікації джерел отримання послуг.

5. Державна підтримка національних і міжнародних ініціатив, пов'язаних з соціальною відповідальністю, сприяння запровадженню міжнародних соціальних стандартів ведення бізнесу та приєднанню компаній, що працюють на території України, до національних програм та міжнародних ініціатив соціальної спрямованості³⁴⁴.

5.5.3. Економічний діалог як засіб суспільної консолідації у процесі соціально-економічного розвитку України

Як уже зазначалося, соціально відповідальна діяльність бізнесу може розвиватися повною мірою лише на базі його прибуткового функціонування і високої конкурентоспроможності. Відтак поняття суспільної відповідальності *бізнесу* нерозривне з поняттям відповідальності *держави* перед бізнесом за створення умов для зміцнення конкурентоспроможності національних компаній, заохочення їхнього розвитку. Бізнес і владу неможливо автономізувати одне від одного: бізнес є джерелом добробуту нації, в тому числі - джерелом фінансів для виконання державою своїх зобов'язань перед власним населенням; держава є гарантом стабільних та прозорих умов, у яких працює та отримує прибуток бізнес. Реалізація взаємної відповідальності спонукає формування між сторонами стратегічного процесу національного економічного діалогу.

Термін «економічний діалог» - це процес стійкої взаємодії між суб'єктами владних повноважень, суб'єктами економічної діяльності

³⁴³Социальная политика российских компаний / Нещадин А., Горин Н., Тульчинский Г. и др. - М.: ТЕИС, 2005., С. 39.

³⁴⁴Економічний діалог: партнерство заради прогресу (Жаліло Я.А., Акімова І.М., Пищуліна О.М. та ін.) - К.: НІСД, 2007.- С. 39.

та організаціями громадянського суспільства небізнесового спрямування у розробці й ухваленні рішень соціально-економічної політики³⁴⁵.

Йдеться про інтегрований багаторівневий процес, у межах якого відбувається постійна організована взаємодія між сторонами процесу. Такими сторонами є наступні

1. Суб'єкти владних повноважень (які доречно об'єднувати терміном «держава»):

- Верховна Рада України,
- Кабінет Міністрів України,
- профільні міністерства та відомства,
- місцеві органи державної влади,
- органи місцевого самоврядування.

2. Суб'єкти економічної діяльності та їх ділові об'єднання (або «бізнес»):

- власники, керівники, повноважні представники конкретних вітчизняних підприємств малого, середнього та великого бізнесу;
- власники, керівники, повноважні представники транснаціональних компаній, які здійснюють, або планують здійснювати інвестиції в Україні;
- галузеві асоціації та об'єднання;
- загальнонаціональні та регіональні об'єднання підприємців.

3. Організації громадянського суспільства небізнесового спрямування (таке уточнення видається важливим, оскільки ділові об'єднання підприємців, згідно їх функціональної спрямованості, розглядаються як представники сторони «бізнесу»):

- професійні спілки;
- громадські об'єднання небізнесового спрямування;
- громадські політичні рухи і партії (гідно класичного розуміння, політичні партії зазвичай не розглядаються як складова громадянського суспільства, проте саме таке припущення при класифікації видається доцільним);
- недержавні організації соціального захисту;
- «мозкові центри» та інші недержавні аналітичні установи.

Нині в Україні вже наявні певні складові економічного діалогу, проте він поки що не набув належного рівня та цілісності. Досі найбільш розвинуеною формою діалогових відносин економічних суб'єктів є соціальний діалог соціального партнерства, який здійснюється між Кабінетом Міністрів, Федерацією роботодавців, спільним представницьким органом професійних спілок України й передбачає досягнення в процесі колективних переговорів та консультацій угоди щодо зайнятості, оплати й умов праці, соціального захисту працівників та членів їх сімей.

На жаль, через недосконалість механізму соціального діалогу і відсутність політичної волі сторін останнього брати на себе широку відповідаль-

³⁴⁵ *Економічний діалог: партнерство заради прогресу* (Жаліло Я. А., Акімова І. М., Пищуліна О. М. та ін.). - К.: НІСД, 2007. - С. 5.

ність, сьогодні цей інструмент не можна вважати досить ефективним. З нашої точки зору, провідною причиною обмеження його дієвості є надмірне звуження предмету діалогу, який не виходить за рамки соціально-трудових відносин. В Україні підвищення дієвості соціального діалогу можливе лише в разі охоплення ним ширшого спектру питань, які стосуються стратегічних орієнтирів розвитку вітчизняного бізнесу, усвідомлення тісного зв'язку цього розвитку з умовами та результатами трудової діяльності його працівників, а відтак - долучення учасників соціального діалогу до обстоювання спільних з бізнесом інтересів у діалозі з державою.

Таким чином, має відбуватися поступова еволюція від соціального до економічного діалогу, яка має супроводжуватися розширенням кола суб'єктів - учасників діалогу, об'єктів - питань, охоплених діалогом, та зміщення акценту до проблем реалізації суспільної відповідальності бізнесу.

Як засвідчив досвід багатьох країн світу, процеси корпоративної самоорганізації у громадські об'єднання підприємців є суттєвим чинником забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, як завдяки посиленню гнучкості реагування економічних суб'єктів на виклики конкурентного середовища, так і завдяки посиленню захисту інтересів національних компаній на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Зокрема, Комітет з корпоративної відповідальності Асоціації менеджерів Російської Федерації сформулював офіційну позицію щодо інтересів бізнесу в діалозі та взаємодії з державою. Такими інтересами, на думку членів Асоціації, є:

- розвиток бізнесу відповідно до довгострокової стратегії розвитку національної економіки;
- гарантування державою мінімізації ризиків підприємництва, у тому числі - нефінансових;
- удосконалення законодавчої бази ведення бізнесу та передбачуваність її змін;
- реалізація цільового послідовного підходу при реформуванні сфери соціального страхування та забезпечення на основі економічного розмежування сфер страхування та забезпечення;
- участь бізнесу в державній системі розвитку економіки та задоволення потреб суспільства на принципах «рівних можливостей та рівної відповідальності» без надмірного втручання держави у діяльність підприємницьких структур;
- розробка системи заходів щодо розвитку ринку праці, якості трудових ресурсів, подолання дефіциту робітничих кадрів;
- підвищення прозорості діяльності державних та місцевих органів управління щодо стимулювання бізнесу до участі в соціальних програмах, цільового використання коштів, які добровільно спрямовуються бізнесом на розвиток суспільства;
- участь компаній та ділових об'єднань у розробці національних стратегій за міжнародними зобов'язаннями держави в частинах щодо трудових

відносин, здоров'я працівників, корпоративної соціальної відповідальності тощо³⁴⁶.

Забезпечення ефективності стратегічного процесу потребує розбудови на рівні галузей та економіки в цілому системи ділових союзів, які сприяють оформленню корпоративних інтересів економічних суб'єктів та дієвості демократичних механізмів їх реалізації, причому взаємодія недержавних інституцій з органами державної влади в центрі й на місцях має закріплюватися відповідними нормативними актами та належним чином інституціалізована.

Інституціалізація партнерських стосунків влади та бізнесу має відбуватися через діяльність Ради підприємців при Кабінеті Міністрів України, громадських рад при міністерствах і відомствах, організацію спільних представництв центральної влади та бізнес-асоціацій у регіонах України.

Варто наголосити, що, незважаючи на активний розвиток громадських об'єднань підприємців в Україні у 90-ті роки, вони поки що не створили мережі, необхідної для узгодження корпоративних інтересів та формування відносин трипартизму й соціального партнерства як підвалин громадянської злагоди у суспільстві. Значна кількість громадських об'єднань підприємців є фактично елітарними угрупованнями, які вирішують вузькогрупові цілі, часто — суто політичного характеру, та не створюють належного загально-го середовища захисту інтересів підприємництва (інституційна за формою модель є олігархічною за суттю). Підприємства, які не увійшли до таких політико-економічних «холдингів», опиняються перед необхідністю протистояння політиці держави, і саме цьому завданню підпорядковано діяльність їхніх об'єднань.

Перед громадськими об'єднаннями підприємців у сучасному громадянському суспільстві постають наступні завдання.

1. Допомогти підприємцям усвідомити їхні корпоративні інтереси, зокрема стратегічні, визначити й узагальнити перешкоди, що постають на шляху їхньої адаптації до ринкової економіки, сформулювати вимоги щодо макроекономічного становища, яке б сприяло поживавленню на мікрорівні, пропозиції щодо необхідних заходів державної економічної політики, забезпечити оперативний обмін політико-економічною інформацією між членами об'єднання та між об'єднаннями, інформувати засоби масової інформації, створювати відповідну громадську думку.

2. Виробити та проводити власну послідовну та комплексну економічну політику, спрямовану на захист корпоративних інтересів через захист інтересів підприємництва в Україні, співпрацюючи з іншими об'єднаннями підприємців та державою.

3. Забезпечувати ділову підтримку повсякденного функціонування суб'єктів господарської діяльності, спрямовану на зниження трансакційних витрат останніх: захист їхніх юридичних прав, навчання кадрів,

³⁴⁶ *Актуальные вопросы развития корпоративной социальной ответственности. Позиция К-та Ассоциации менеджеров по корпорат. ответственности в 2007 г.* - М., 2007. - С. 8.

здійснення прикладних наукових досліджень, інформаційне забезпечення, юридичне, економічне, науково-технічне консультування, рекламні послуги, підтримку безпеки господарської діяльності тощо.

Забезпечуючи постійний моніторинг державної політики з метою виявлення точок її неузгодженості із завданнями розвитку національного капіталу та національного підприємництва, громадські об'єднання підприємців реалізують «демонополізацію» процесу прийняття політичних рішень. Тому **активізація громадських об'єднань підприємців сприятиме підвищенню ефективності державної політики**. Спираючись на такі об'єднання, органи влади одержуватимуть оперативну інформацію про стан національної економіки й потреби суб'єктів господарювання, делегуватимуть їм певні права на реалізацію заходів державної економічної політики, повноваження щодо економічної експертизи інвестиційних проектів, економіко-правового аналізу проектів законів та постанов уряду, вироблення проектів рішень органів влади з відповідних питань тощо. **Залучення громадських об'єднань до реалізації функцій державної влади не лише скоротить шлях управлінських рішень у владній ієрархії, але й зменшить відповідні статті витрат державного бюджету.**

На нашу думку, **формуванню цивілізованих механізмів впливу громадянських інститутів на рішення уряду й узгодження інтересів сприятимуть, по-перше**, забезпечення кваліфікованості учасників громадянського суспільства, котрі мають коректно оцінити перспективи політики, яка пропонується урядом; *по-друге*, якомога повніше врахування позицій безпосередніх груп впливу. Для того, щоб бажані заходи економічної політики були реалізовані, вони мають бути об'єктивно прийнятними, враховувати закономірності поточної макроекономічної ситуації й бути вираженими в термінах і категоріях, відповідних до поточного політичного курсу держави.

На відміну від інших засобів підтримки розвитку бізнесу й підприємництва, які потребують безпосередніх вкладень бюджетних ресурсів або спричинюють втрати потенційного надходження коштів до бюджету, вдосконалення інституційного середовища, як правило, не вимагає таких витрат. Між тим, завдяки вдосконаленню організаційної структури взаємодії підприємств між собою, вдосконалення інституційного середовища помітно поліпшує ефективність їхньої діяльності, стійкість проти негативних чинників, а відтак - зміцнює національну економіку в цілому, підвищує рівень її стабільності та безпеки.

Отже, перед інституційною стратегією держави у цій сфері постають важливі завдання.

• **Сформувати дієвий механізм громадського контролю з боку об'єднань підприємців над розробкою, прийняттям та виконанням рішень органів державної влади всіх рівнів.** На систематичній основі залучати органами законодавчої та виконавчої влади об'єднання підприємців до вироблення рішень, які перебувають в межах їхньої компетенції. При цьому перелік залучених об'єднань має бути якомога ширшим, а процес спільної роботи - відбуватися максимально відкрито. Це підвищить авторитетність

ухвалених рішень та сприятиме масовому усвідомленню комплексності й неоднозначності проблем трансформаційного періоду.

- Створити нормативно-правову базу для дії **механізму цивілізованого лобювання** бізнесом власних інтересів.

- Підтримувати організаційними та інформаційними засобами ведення громадськими об'єднаннями **відкритого суспільного діалогу** з актуальних соціально-економічних проблем, які потребують нагального розв'язання, та з приводу стратегії суспільного розвитку.

- Запровадити податкові та інші стимули щодо діяльності з **надання громадськими об'єднаннями підприємців ділових послуг**, стимулювати розширення асортименту таких послуг та кола їхніх споживачів.

З метою мобілізації організаційного чинника економічного розвитку потрібно забезпечити всебічний розвиток форм самоорганізації малого, середнього та великого бізнесу: асоціацій підприємств, торговельних палат, товариств тощо. Такі об'єднання можуть надавати (і надають на практиці у багатьох країнах світу) широкий спектр ділових послуг своїм членам, забезпечувати узгоджені дії, спрощувати економічні стосунки між членами, здійснювати захист їхніх інтересів перед третіми компаніями та перед державою, дієво впливати на регуляторну політику держави.

З метою стимулювання розвитку ділових об'єднань варто перейти до надання певної частини державної підтримки, зокрема - малого підприємництва, інноваційного бізнесу тощо через галузеві та регіональні самоврядні асоціації. Останні, наприклад, можуть стати поручителями своїх членів при отриманні кредитів, надавати підприємствам рекомендації, бути суб'єктами сертифікації чи ліцензування. Різко зростає роль таких асоціацій за умов надання підтримки лише під жорстко контрольовані бізнес-плани та різні зобов'язання. Авторитет та кваліфікація асоціації за таких умов стануть додатковою силою для отримання відповідної допомоги.

Перехід від моделі соціальної поведінки бізнесу, обмеженої формулою «сплата податків і зарплат плюс благодійність» до повномасштабного соціально-економічного партнерства є для України одним з визначальних політичних завдань сучасного етапу суспільно-економічного розвитку. Саме такий перехід створить підґрунтя для формування соціально орієнтованої ринкової економіки, в якій економічний розвиток має очевидний та прозорий соціальний ефект, соціальна політика є не альтернативою, а базисом політики економічного розвитку, а особисті господарські наміри кожного громадянина (підприємця чи найманого працівника) є односпрямованими із загальними процесами модернізації та зміцнення економіки та суспільства, примноження національного багатства. У разі впровадження такої системи взаємозв'язків Україна матиме реальні шанси посісти гідне місце в конкурентній світовій економіці, досягти реальних успіхів у процесах європейської інтеграції, розпочати практичний рух у напрямі постіндустріального суспільства.

Післямова

Поняття «стратегія» останнім часом трапляється у наукових та популярних публікаціях, виступах політиків та ЗМІ настільки часто, що не могло уникнути певної «девальвації». Уявлення про те, що всі негаразди, з якими стикається Україна, є наслідком «відсутності у нашої держави стратегії розвитку» глибоко вкорінилося в розумінні пересічного українця. Відтак виникає ілюзія, що, аби Україна, нарешті, вибралася з трансформаційних манівців на широкий цивілізаційний шлях, достатньо скласти «ідеальну» стратегію та знайти досить активну та відповідальну політичну силу, яка на добровільній чи примусовій основі забезпечить її загальну реалізацію. Складні політичні процеси в Україні, дезорієнтація суспільної думки та загальна політична апатія, які фіксуються практично всіма соціологічними опитуваннями, можуть сприяти «матеріалізації» такої ілюзії, й можливість ця, напевне, активно експлуатуватиметься багатьма політичними силами у боротьбі за електорат.

Головну ідею написання цієї книги автор вбачав у тому, аби довести, що стратегія держави - не тільки і не стільки формальний документ, який може бути складений та впроваджений політичним чи адміністративним рішенням. Найреволюційніші та найпрогресивніші наміри залишаються на папері, якщо вони не набудуть позитивного відгуку у поведінці численних діючих економічних суб'єктів, кожний з яких буде власну стратегію, яка забезпечує його базисні цілі - власні відтворення і розвиток. З цих «мікροстратегій», нанизаних на канву національних інтересів, завдань і пріоритетів і має «ткатися» «полотно» успішної стратегії держави.

Багатогранність проблем, які потребують вирішення для того, аби створити середовище, оптимальне для конструктивної, «державницької» поведінки таких суб'єктів, безперечно, не дає підстав стверджувати, що рецепти такого вирішення знайшли досить повно відтворені в даній книзі. Завданням автора було насамперед надати необхідний інструментарій, який ґрунтується на методології стратегічного дослідження в економічній науці та дозволяє віднайти ефективні шляхи пошуку дієвих рішень. Можливо, цей інструментарій стане у пригоді теоретикам і практикам, які шукатимуть потрібні відповіді у власних галузях наук та сферах практичної діяльності.

Оскільки за напрямком своєї професійної діяльності автор досить тісно обізнаний з реальною практикою вироблення та прийняття рішень у сфері державної політики, то він усвідомлює всю складність безпосередньої практичної реалізації запропонованих інструментів та заходів державної економічної політики. У монографії зроблено спробу логічно довести необхідність таких рішень, обґрунтувати об'єктивні передумови їхньої дієвості та своєчасності, знайти аргументи, які можуть бути почутими як сконцентрованими на політичних баталіях політиками, так і зосередженими на боротьбі за власне виживання представниками практичного бізнесу. Можливо, це сприятиме руху до довгоочікуваного консенсусу в українському суспільстві, який, у свою чергу, відкриє шлях ефективному стратегічному процесу.

Зміст

Вступ	3
1. Економічна стратегія як категорія сучасної економічної науки	6
1.1. Категоріальний апарат дослідження економічної стратегії в дискурсі економічної теорії	7
1.2. Методологічні засади стратегічних досліджень в економічній науці	19
2. Теоретико-методологічні засади формування стратегії держави в перехідній економіці	26
2.1. Чинники формування та реалізації економічної стратегії держави в економіці перехідного типу	26
2.1.1. Базисні завдання державної стратегії в ринковій економічній системі	26
2.1.2. Особливості економічної стратегії в перехідних економіках	33
2.1.3. Забезпечення дієздатності приватних суб'єктів економічних стратегій	42
2.1.4. Забезпечення дієздатності держави як суб'єкта економічної стратегії	51
2.1.5. Вплив глобалізації економічних процесів на дієздатність економічних стратегій	55
2.2. Забезпечення ефективності економічної стратегії держави: передумови, чинники та критерії оцінки	64
2.2.1. Принципи побудови ефективної економічної стратегії	64
2.2.2. Передумови й чинники ефективності економічної стратегії в нестабільній економіці	76
2.2.3. Економічна безпека як критерій ефективності економічної стратегії	84
3. Особливості реалізації економічної стратегії держави в процесі ринкових трансформацій в Україні	96
3.1. Стратегічні орієнтири трансформаційного процесу в Україні та їхня роль в еволюції моделей економічного розвитку	97
3.2. Стратегічні орієнтири політики економічного зростання в Україні	117
3.2.1. Початок періоду економічного зростання (1999-2002 рр.)	119
3.2.2. Відновлення експортних чинників та набуття нової якості зростання (2003-2004 рр.)	124
3.2.3. Період посилення політичних впливів на економічний розвиток (2005-2008 рр.)	129
4. Інструменти реалізації економічних стратегій та практика їх застосування в Україні	157
4.1. Монетарна та фіскальна політика як інструменти реалізації економічної стратегії держави	157
4.1.1. Інструментарій монетарної політики в Україні	157
4.1.2. Інструментарій фіскальної політики в Україні	168
4.2. Вплив стратегії держави на стратегії суб'єктів господарювання	178
4.2.1. Динаміка інвестиційних процесів як індикатор ефективності державної стратегії	178
4.2.2. Проблеми створення передумов для інноваційного розвитку в Україні	193
4.2.3. Забезпечення дієздатності суб'єктів господарювання	201
4.3. Недосконалість внутрішнього ринку як чинник деформації економічних стратегій	208
4.4. Вплив зовнішніх чинників на формування економічної стратегії	214
4.5. Системні перешкоди реалізації економічної стратегії в Україні	232
5. Завдання та механізми забезпечення ефективності економічної стратегії в Україні	238
5.1. Засади формування ефективної економічної стратегії в Україні	238
5.2. Основні пріоритети економічної стратегії України	244
5.2.1. Орієнтири «нової хвилі» економічних реформ	244
5.2.2. Стимулювання інвестиційних та інноваційних процесів	249
5.2.3. Інституційне вдосконалення економіки	268
5.2.4. Розвиток людського капіталу	279
5.3. Макроекономічні інструменти реалізації стратегічних пріоритетів	287
5.3.1. Монетарна політика	288
5.3.2. Фіскальна політика	293
5.4. Врахування зовнішньоекономічних чинників у економічній стратегії держави	306
5.5. Забезпечення балансу економічних інтересів у стратегії розвитку суспільства	314
5.5.1. Збалансовані взаємовідносини між державою і бізнесом як передумова ефективності економічної стратегії	314
5.5.2. Соціальна відповідальність бізнесу як шлях до формування нової моделі розвитку економіки України	323
5.5.3. Економічний діалог як засіб суспільної консолідації у процесі соціально-економічного розвитку України	328
Післямова	334

Наукове видання

Жаліло Ярослав Анатолійович

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ФОРМУВАННЯ
ЕФЕКТИВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВИ**

Монографія

Комп'ютерна верстка:

Коваль І.О.

Підп. до друку 16.10.2009. Формат 60х90/16.

Папір офс. Друк офсетний. Гарн. «Times New Roman».

Ум. друк. арк. 21,0. Обл.-вид. арк. 25,95. Наклад 300 пр. Зам. № 2162

Віддруковано ДП «НВЦ Євроатлантикінформ»

01015, Київ-15, вул. Цитадельна, 7А

тел./факс 254-51-51